

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשׂוֹנֵנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושלושה, התשמ"ט

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

©

התש"ן, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

דפוס:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

תוכן העניינים

	מאמרים	
	שרה אבינון	אספקטים תחביריים, לוגיים וסמנטיים של חלוקת פסוקים לפי טעמי המקרא
157		
265	עדנה אנגל	עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד Heb. d.69
59	מרדכי ברויאר	ל"התהוות" מערכת הטעמים
	עמוס דודי	המסורת הלשונית המשתקפת מניקודו של סידור בן המאה הי"ג
67		
34	שולמית הראבן	פסוק וצמח
	דניאל וייל ודליה כהן	הביצוע המקורי של טעמי המקרא – מחקר בגישה דוקטיבית על סמך חוקים בסיסיים בביצוע קולי
7		
193	חיים כהן	ה' למבול ישב (תה' כט, י) – פירוש חדש
287	מירון ביאליק לרנר	"השאור שבה"
	מרדכי מישור	איגרת עברית אוקספורד MS. Heb. d.69 (P)
203		– פרסום מחודש
90	דניאל סיון	חיוג' היה הוגה קמץ ספרדי
	יהודה פליקס	ראש ולענה; תועפות הרים – לפירוש שני ביטויים במקרא
31		
36	מנחם קיסטר	נוספות למאמר 'בשולי ספר בן-סירא'
93	יהודית רונזנהויז	שרשרות סמיכות בעברית חדשה
107	אורה (רודריג) שורצולד	לשימושי המקור המוחלט בעברית החדשה
60	דניאל שפרבר	חקרי מלים וגרסאות
54	שמעון שרביט	עדויות לחילופי פעאי – פעוי בעברית

תגובות

125	תגובה	יואל אליצור
293	יש דקדוק לשמות יישובים	ישראל בן-דוד
113	בשולי "חוק פיליפי"	זאב בן-חיים
124	על 'דות' – 'חדות' בפירוש המשנה לרמב"ם	סימון הופקינס
126	השם והמקום	יהודה זיו
125	עוד לעניין חדות – דות	דוד טלשיר
291	לעניין 'יהב' ו'נתן' בארמית של התלמוד הבבלי	שלמה מורג
121	נת"ן <למיתב, ליתב (בארמית בבליית של הבבלי)	שמא יהודה פרידמן

מן המילון ההיסטורי ללשון העברית

132	דבר, תיבה, מלה	מרדכי מישור
135	לנוסחו של מדרש קהלת רבה	ישראל בן-דוד

ביקורת

141	מיכאל קליין, תרגום ירושלמי לתורה על פי כתבי-יד	יהושע בלאו
299		ספרים שנתקבלו

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

דרך חמישים ושלשה, חוברת ראשונה ושנייה
תשרי-טבת התשמ"ט

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

LESONÉNU

*A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects*

Vol. LIII, No. 1-2

Tišri – Tévéṭ 5749 / Sep. 1988 – Jan. 1989

Jerusalem, P.O.B. 3449, ISRAEL

©

התשמ"ט, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סֵדֵר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

דפוס:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ל ש ו נ נ ו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
דרך חמישים ושלושה, חוברת א-ב, תשרי-טבת, התשמ"ט

תוכן העניינים

מאמרים

	הביצוע המקורי של טעמי המקרא – מחקר בגישה	דניאל וייל ודליה כהן
7	דדוקטיבית על סמך חוקים בסיסיים בביצוע קולי	
	ראש ולענה; תועפות הרים – לפירוש שני ביטויים	יהודה פליקס
31	במקרא	
34	פסוק וצמח	שולמית הראבן
36	נוספות למאמר 'בשולי ספר בן-סירא'	מנחם קיסטר
54	עדויות לחילופי פעאי – פעוי בעברית	שמעון שרביט
60	חקרי מלים וגרסאות	דניאל שפרבר
	המסורת הלשונית המשתקפת מניקודו של סידור	עמוס דודי
67	בן המאה הי"ג	
90	חיוג' היה הוגה קמץ ספרדי	דניאל סיון
93	שרשרות סמיכות בעברית חדשה	יהודית רוזנהויז
107	לשימושי המקור המוחלט בעברית החדשה	אורה (רודריג) שורצולד

תגובות

113	בשולי "חוק פיליפי"	זאב בן-חיים
121	נת"ן < למיתב, ליתב (בארמית בבליית של הבבלי)	שמא יהודה פרידמן
124	על 'דות' – 'חדות' בפירוש המשנה לרמב"ם	סימון הופקינס
125	עוד לעניין חדות – דות	דוד טלשיר
125	תגובה	יואל אליצור
126	השם והמקום	יהודה זיו

מן המילון ההיסטורי ללשון העברית

132	דבר, תיבה, מלה	מדרכי מישור
135	לנוסחו של מדרש קהלת רבה	ישראל בן-דוד

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' דליה כהן, רח' רשב"א 13, ירושלים 92 264
ד"ר דניאל וייל, רח' אלעזר הקליר 3, ירושלים 92 473
פרופ' יהודה פליקס, רח' ד'בוטינסקי 6, ירושלים 92 142
שולמית הראבן, נווה גרנות 1, ירושלים 93 706
מנחם קיסטר, רח' בן־דור 9, ירושלים 96 103
פרופ' שמעון שרביט, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן
פרופ' דניאל שפרבר, רח' כובשי קטמון 2, ירושלים 93 663
ד"ר עמוס דודי, רח' חזקיהו המלך 41, ירושלים 93 224
ד"ר דניאל סיון, רח' צאלה 28, עומר 84 965
ד"ר יהודית רוזנהויז, המחלקה ללימודים כלליים, הסכנין, חיפה 32 000
פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, רח' רחבת אילן 10, גבעת שמואל 51 905
פרופ' זאב בן־חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים 96 187
פרופ' שמא יהודה פרידמן, רח' הרב ברלין 39, ירושלים 92 505
ד"ר סימון הופקינס, רח' אפרתה 34, ירושלים 93 384
ד"ר דוד טלשיר, רח' ברזיל 103, ירושלים 96 669
יואל אליצור, עפרה, ד"ג הרי ירושלים 90 906
יהודה זיו, רח' עמק רפאים 21, ירושלים 93 104
ד"ר מרדכי מישור, רח' התומר 6, ירושלים 96 189
ישראל בן־דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 345

הביצוע המקורי של טעמי המקרא הטבריינים מחקר בגישה דדוקטיבית על סמך חוקים בסיסיים בביצוע קולי – התפקיד התחבירי*

א. מבוא

מערכת הסימנים של טעמי המקרא הטבריינים, הבולטת במידת דיוקה ועקביותה, התקבלה בלעדית ברוב קהילות תפוצות ישראל במזרח ובמערב, ועמדה בפני שיבושי הזמן בזכות המפעל האדיר של בעלי המסורה. אולם ביצועם המקורי של סימנים אלו נעלם מאתנו.

חשיפת המקורות הקדומים מתוך הפרקטיקה הקיימת כיום מסובכת ביותר ואולי אף בלתי אפשרית בשל ריבוי ההתגלמויות (המסורות הרבות), השינויים הרבים שחלו במהלך הזמן, השפעות בין-תרבותיות ועוד. יתר-על-כן, בימינו אין לחוקרים דעה אחת ויחידה על תפקידים המרכזי המקורי של טעמי המקרא ועל מידת המהימנות שבה הטעמים משקפים מסורת שבע"פ קדומה יותר. חוקרים מספר (ח' אבנארי¹, א' הרצוג², י' אדלר ואחרים) העלו בזמן האחרון ספקות אם אמנם כל סימני הטעמים נשאו אי פעם משמעות מוסיקאלית ברורה, עקבית ושלמה.

לפי השערה של מקצת החוקרים³ – המורכבות השיטתית המופלאה של מערכת טעמי המקרא נובעת בחלקה מתהליך של היפרטרופיה: של הפיכת האמצעי למטרה,

* המאמר המובא כאן הוא תעתיק כמעט מדויק של דברינו ביום עיון אינטר-דיסציפלינרי במקורות טעמי המקרא (נערך מטעם איגוד המוסיקולוגים ב-20.12.84 לרגל יובל השישים של האוניברסיטה העברית). דברינו עוררו תגובות מכיוונים אחדים, ובעקבותיהן הוספנו בסוף המאמר את נספח II – הערות אחדות על פרספקטיוות העבודה. מאמר זה הוא בחזקת סיכום של שלב ראשון (המימוש המוסיקאלי של התפקיד התחבירי) בעבודה שטיפלה לאחר מכן גם בהיבטים אחרים של טעמי המקרא. D. Cohen and D. Weil, "Progress in Deductive Research on the Original Performance of Tiberian Accents", *Proceedings of the Ninth Congress of Jewish Studies*, Vol. II, 1986, pp. 265–280; "The Scale of Tiberian Masoretic Cantillation: Was it Pentatonic? – Theoretical Considerations", *Orbis Musicae* [in press]

1. ח' אבנארי, "מוסיקה וידע בדרך קריאת הטעמים", בת-קול, תל-אביב, תשכ"א, מס' 2, עמ' 15–17; *Studies in the Hebrew, Syrian and Greek Liturgical Recitative*, Tel-Aviv: Israel Music Institute, 1963, pp. 10–12; "Jewish Music", *Encyclopædia Judaica*, Vol. 12, 1971, pp. 584–585

2. א' הרצוג, "Masoretic Accents (Musical Rendition)", *Encyclopædia Judaica*, Vol. 11, 1971, עמ' 1098–1111.

לְחִי הנושא את עצמו כל כך עד ש"נוצר קרע בין שיטת הטעמים ובין מסורת הקריאה והניגון".¹ עם זה נמצא התייחסות בפרספקטיבה רחבה יותר למשמעות המקורית של טעמי המקרא על-ידי הדגשת בעייתיות הקשר שבין מסורת שבע"פ לבין ייצוגה בכתב בתרבויות חוץ-מערביות (רינגר).²

א. גישה דדוקטיבית בחקר בעיית הביצוע המקורי

בשיטה המוצעת כאן אנו מנסים לבחון את קיומה או אי-קיומה של פרקטיקה (כלומר, אופן ביצוע טעמי המקרא בפי האנשים שגם כתבו את הטעמים) מתוך הנחות תאורטיות שתפורטנה בהמשך הדברים.

על פי רוב, דרך המחקר הפוכה – מנסים לגבש חוקים מנחים מתוך בדיקת פרקטיקה,³ ואשר לנושא שלפנינו – עבודתו הענפה והחלוצית של א"צ אידלסון היא דוגמה מובהקת לדרך זו. אך מן הראוי לזכור שתמיד, גם בגיבוש חוקים מתוך פרקטיקה, יוצאים מתוך הנחות מוקדמות כלשהן, אם הנחות שהתגבשו מתוך מוסכמות, ואם הנחות הנובעות מקיומם של חוקים בסיסיים אוניברסליים. לדעתנו, כל מחקר שמטפל בפרקטיקה ובתאוריה שלם יותר כאשר הגישה אליו היא משני הצדדים העיקריים – מן הפרקטיקה אל התאוריה וגם מן התאוריה אל הפרקטיקה, ואם הדרכים נכונות, הן גם צריכות להיפגש.⁴

הדרך הדדוקטיבית המוצעת, מן הכתב (תאוריה) אל הפרקטיקה, אפשרית משום שיש כמות עצומה של טעמים כתובים, שחקרו אותם גם חכמי המסורה (כגון אהרון בן-אשר, היידנהיים וי' ייבין) וגם דקדקני טעמי המקרא (כגון: ויקס, פלורינוס, א' דותן ומ' ברויאר).⁵ ואף נחקרו בעזרת המחשב.⁶

3. A.L. Ringer, "Oral Transmission and Literacy: The Biblical Connection", *Report of the Twelfth Congress, Berkeley 1977*, London, The American Musicological Society, 1981, עמ' 423.

4. דוגמה מובהקת למחקר דדוקטיבי מוצלח היא הפענוח של כתב התווים הביזנטי (לסקירה היסטורית של השלבים בפענוח ראה E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2nd edition, Oxford University Press, 1961, עמ' 1-28), וכן פענוח המערכת הטונאלית של המוסיקה הביזנטית בכתב זה: O. Strunk, "The Tonal System of Byzantine Music", *The Music Quarterly*, Vol. XXVIII, 1942, עמ' 190-204.

5. לסקירה היסטורית על בעלי המסורה ודקדקני הטעמים ראה מאמרו של א' דותן: "Research in Biblical Accentuation, Background and Trends" – Prolegomenon to *Two Treatises on the Accentuation of the Old Testament*, by W. Wickes, New-York: Ktav Publishing House, 1970 (first publishing 1881, 1887), עמ' XLVI-VII (מכאן ואילך יצוין ספר זה Wickes I, II). לסיכום חוקי הטעמים ראה למשל: A. Dotan, "Masorah", *Encyclopedia Judaica*, Vol. 16, 1971, עמ' 1401-1482; מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים הוצאת מכללה, תשמ"ב.

6. G. Weil, *Concordance de la Cantilation du Pentateuque et des Cinq Megillot*, Metz, CNRS, 1978.

בכל העבודות הללו נחשפו חוקים רבים הנוגעים לסדר הופעת הטעמים, ואותם נכנה "חוקים סטאטיסטיים" כדי להדגיש: (א) שאין אלה חוקים מדויקים; (ב) שאינם נובעים משקולים תאורטיים, אלא מהתבוננות בהופעת הטעמים הכתובים. את החוקים הסטאטיסטיים אפשר לסווג לשניים: חוקים הקשורים למבנה התחבירי וחוקים הקשורים לגורמים אחרים, כגון מספר המלים, מספר ההברות, מקום ההטעמה וכד'.

ההנחה הבסיסית שנבחן בשיטתנו היא שסימני המסורה משקפים ניסיון לקבוע בכתב (תוך הגבלות צפויות בשיטת התיווין) שלד של מסורת מוסיקאלית שהועברה בע"פ. כלומר – קיים גם פירוש מוסיקאלי למרבית החוקים הסטאטיסטיים שמנחים את סדר הופעת סימני הטעמים. אוסף החוקים הסטאטיסטיים טומן אפוא בחובו אילוצים רבים, המגבילים הגבלה ניכרת כל מודל מוסיקאלי פוטנציאלי. גישה זו המתחשבת באילוצים מונעת אותנו מלחזור על משגים שנעשו בעבר בעבודות שחזור *ab initio*, שבהן התעלמו כמעט לחלוטין מקיומם של אילוצים אלו ובנו "פתרונות" המנוגדים להיגיון הפנימי של מערכת הטעמים.

באמצעות השיטה שגיבשנו ננסה לבנות מודל מוסיקאלי שישקף את חוקי ההופעה הסטאטיסטיים של הטעמים ולבחון אם אמנם מודל זה אחד ויחיד. ברור שהמודל ישקף רק קירוב מסוים, שבמקרה הטוב ילך וישתפר ככול שייתוספו אילוצים.

א.2 ניצול מחקרים על אודות חוקים בסיסיים בביצוע קולי

שיטתנו פונה למקור מידע נוסף (על החוקים הסטאטיסטיים הנ"ל), והוא תוצאות מחקרים על קשר בין מלה לצליל ועל גורמים בסיסיים המנחים ארגון מוסיקאלי בכלל ומוסיקה קולית בפרט. תוצאות אלו מלמדות שהחוקיות בבחירת המרכיבים המוסיקאליים ובארגונם במסורת מוסיקלית מסוימת נקבעת לפי "איִדאל הכיוונית" של נושאי המסורת. איִדאל הכיוונית מבטא את ההתייחסות לציר הזמן של היצירה, ומתגלם בכיוונית רגעית, כוללת, ברורה, מותחת, או בצירופים של אלה⁷. הכיוונית הנבחרת היא לא רק הסיבה לבחירת המרכיבים וארגוניהם, אלא גם התוצאה שלהם.

7. למיטב ידיעתנו, את הניסיון הראשון לשחזור חלקי של ביצוע הקריאה על סמך הכתוב עשה הרב אברהם בן-דוד פורטלאוני בספרו שלטי הגיבורים, מנסובה, 1612, פרק רביעי; על עבודתה של S. Haik-Vantoura ראה הערה 13.

8. לפרטים ראה במאמרים של דליה כהן: "מורכבות וכיוונית", מורח ומערב במוסיקה, הוצאת מאגנס, ירושלים 1986, עמ' 168–151; "עמ' 168–151: 'Separation' and 'Directivity' as Guiding Principles in the Comparison between Eastern and Western Music", *Proceedings of the World Congress on Jewish Music, Jerusalem, 1978*. Tel-Aviv: The Institute of the Translation of Hebrew Literature Ltd., 1982, pp. 127–147; "Birds Calls and the Rules of Palestirine Counterpoint: Towards the Discovery of Universal Qualities in Vocal Expression", *Israel Studies in Musicology*, Vol. III, 1983, pp. 96–123.

בחירת הכיווניות קשורה בגורמים חוץ-מוסיקאליים, ובאמצעות הכיווניות אפשר להשוות בין סגנונות שונים זה מזה אפילו כשהם מתרבויות שונות זו מזו, וכך אפשר ללמוד ממסורת אחת על מסורת אחרת. באשר לחומר שאנו בודקים כאן, נוכל לאפיינו אפיון כללי על-ידי הכלי המבצע – קול האדם; החומר המבוצע – טקסט מקודש קבוע, שבו יחידת הכיווניות היא המשפט המילולי; ובאשר לאידאל הכיווניות – אפשר ללמוד עליו גם מתוך אידאל הכיווניות של מסורת עתיקת יומין אחרת של ביצוע טקסט מקודש – מסורת של מזמורי הַנְּדָה. החוקים המנחים את ביצוע מזמורי הַנְּדָה (חוקים שמקצתם בלתי מודעים) עוקבים אחר אידאל של כיווניות מותחת מלאת ריגוש⁹; נמצא בהם תופעות "אי תיאום", "עקומה קעורה" ועוד תופעות הגורמות לכיווניות מותחת⁸. אידאל זה קשור לתפיסה שאנשי הַנְּדָה תופסים את הטקסט המקודש, תפיסה ששמה דגש על הצליל הנשמע ועל קשריו לעולם הסובב. ואילו התפיסה היהודית, לפי מקורות כגון הגמרא וספרות הגאונים, מבחינה מסוימת היא ניגוד לתפיסה ההודית הקדומה. לפי התפיסה היהודית אין לצליל ערך בפני עצמו, ותפקידו לשאת את המלה הכתובה. עלינו לצפות אפוא לכיווניות ברורה ושלווה. כיווניות זו מוגדרת על-ידי "עקומה קמורה", תיאום בין האירועים, סימטריה ועוד.

מסקנות אלו מנוצלות בשיטתנו בשתי דרכים: (א) הן קווים מנחים לבניית מודלים מוסיקאליים של חוקים סטטיסטיים מסויימים; (ב) הן אמצעי לבדיקת מודלים מוסיקאליים של חוקים סטטיסטיים אחרים – מודלים שהתקבלו בלי כל תלות בבחירת הכיווניות.

בדוגמה שנביא כאן להפעלת השיטה נדון בעיקר בצורה השנייה: החוקים הבסיסיים של כיווניות יישמשו לבדיקת מודלים שהתקבלו מתוך החוקים הסטטיסטיים מבלי להתחשב בכיווניות. מהלך המחקר יביא אותנו (בסעיף 2.ג) לדון גם בחוקי היירארכיה (במוסיקה) שעומדים במוקד עבודות תאורטיות העוסקות בשמיעה מְבִּנִית.

ב. הפעלת השיטה – שלבים מכינים

בעבודתנו נעשה ניסיון לבנות את המודל המוסיקאלי על-ידי סדרת תהליכי קירוב, שבאמצעותם מתקרבים יותר ויותר לתיאור מפורט של המציאות המוסיקאלית, החל במבנה-העל וכלה במתחולל בכל רגע ורגע.

9. D. Cohen, "The Performance Practice of the Rig-Veda – A Musical Expression of Excited Speech. The Rules of Practice in an Oral Tradition", *Yuval*, Vol. V, 1986, עמ' 292–317.

1.2 הגבלות בבחירת החומר הנבדק

במאמר הזה נציג את מבנה העל שנקבע על-ידי מודל מוסיקאלי של חוקים סינטקטיים (הקשורים למבנה התחבירי). קירובים דקים יותר יתקבלו בשלבים מאוחרים יותר, בהסתמך על חוקים שקשורים לגורמים האחרים (מספר המלים וכד'), והם בבחינת חוקים "מקומיים", שלא כקודמים אשר נגעו למבנה כולל. כמו כן נגביל את עצמנו כאן לבדיקת מערכת הטעמים של כ"א הספרים בלבד. השוואה בינה לבין מערכת הטעמים של ספרי אמ"ת מראה שבראשונה התפקיד התחבירי של כל טעם מפסיק מוגדר הגדרה חד ערכית, ואילו במערכת השנייה המצב שונה¹⁰.

יש אפוא לצפות שחוקי התחביר במערכת הראשונה (של כ"א ספרים) יהיו מאגר של אילוצים מגבילים יותר מהחוקים במערכת השנייה, ולכן יצמצמו את אפשרויות המודל המוסיקאלי. לפיכך בחרנו להתרכז תחילה במערכת של כ"א הספרים. ועוד הגבלה: כאן נטפל רק בטעמים המפסיקים, עקב המסקנות הראשוניות.

2.2 מסקנות ראשוניות

בהתבוננות ראשונית במערכת הטעמים של כ"א הספרים מזדקרות המסקנות האלה: א. כל החוקים הסטטיסטיים בלתי תלויים בתוכן הפסוק, בהקשר שלו (דהיינו, הפסוקים הקודמים או העוקבים את הפסוק הנדון אינם משפיעים על טעמיו), בפרק ובספר המסוים¹¹. לכן הפסוק הוא היחידה הבסיסית.

ב. כאשר הפסוק נחלק על-ידי אתנחתא, רוב החוקים הסטטיסטיים שבחלק השני שווים לחוקים שבחלק הראשון של הפסוק. לכן היחידה הבסיסית למודל המוסיקאלי תהיה מחצית הפסוק¹².

ג. החוקים הסטטיסטיים של הטעמים המפסיקים אינם תלויים, בדרך-כלל, בנוכחות הטעמים המשרתים, ואילו החוקים הסטטיסטיים של המשרתים תמיד תלויים בנוכחות המפסיקים. לכן אין הביצוע של הטעמים המפסיקים תלוי בנוכחות

10. השווה, למשל, בין הופעת הטעמים המסומנים כרביע במערכת אחת לבין הופעתם במערכת השנייה.

11. להוציא מקרים מסוימים שהם בחזקת יוצאי דופן (Wickes II, עמ' 4) וחסרי משמעות ברמת הניתוח הנוכחית.

12. עקרונית אפשר היה ליחס לאותו הטעם התגלמויות מוסיקאליות אחדות בשני חלקי המשפט, ואכן יש טעמים משרתים, כגון מונח, שקיבלו שמות אחדים לפי הטעם המפסיק שהם משרתים (מ' ברויאר, שם סעיף א. 39), דבר שעשוי להעיד על כמה ביצועים לטעם אחד. אולם אין אנו מוצאים שוני בשם הטעם, להוציא את טפחא, עקב מיקומו בחצי מסוים של הפסוק. לכן לא נבחרין בין שני חלקי הפסוק אלא במקרים מיוחדים שיצריכו הבחנה. אנו מקבלים אפוא אברים מקבילים (שני חצאי הפסוק) שמתאימים למבנה סימטרי התורם רבות לעיצוב כיווניות ברורה, היא הכיווניות שאנו מצפים לה במקרה הנדון.

המשרתים¹³. בשלב הראשון נוכל אפוא לבנות את המודל תוך התעלמות מן המשרתים.

3. עיון בניסוח המקובל של החוקים הסינטאקטיים

החוקים הסינטאקטיים ידועים היטב, ובכל-זאת נזכיר כאן את תמציתם, שכן בכוונתנו לנסחם ניסוח מחדש שיתאים יותר למטרתנו.

התפקיד הסינטאקטי של המפסיקים מתגלה מן העובדה הסטאטיסטית הזאת: המפסיקים נחלקים בין ארבע משפחות שמייצגות ארבע דרגות של כוח הפסקה, במובן שיוסבר להלן.

ארבע המשפחות, שכונו בשרירות בספרות רומיות I – IV¹⁴, מוצגות בטבלה 1.

טבלה 1

ארבע המשפחות של הטעמים המפסיקים

המשפחה				בני המשפחה	
I	אֲתַחְתָּא	סוּף פְּסוּק			
II	סָגוּל	זִקְף קֶטֶן	טַפְחָא		
III	רְבִיעַ	זִרְקָא	פִּשְׁטָא	תְּבִיר	
IV	פְּזוּר	תְּלִישָׁא גְדוּלָה	גְּרָשׁ	מוֹנַח לְגִרְמִיָּה	

בעזרת טבלה זו אפשר לקבל את המבנה התחבירי של הפסוק כפי שנמסר על-ידי המסורה, באמצעות תהליך אנליטי של דיכטומיה מתמשכת.

13. עובדה פשוטה זו דיה לדחות את המודל שהציעה S. Haik-Vantoura (*La Musique de la Bible Révélée*, Paris, Dessain & Tolra, 1978). במודל שלה רוב המפסיקים מקבלים פירוש מוסיקאלי שתלוי במשרתים שמקדימים אותם (כך, למשל, פירוש הזקף לשיטתה יהיה שונה לפי הנוכחות או ההיעדרות של המשרת מונח), דבר המנוגד ניגוד בולט להיגיון של מערכת הטעמים. לביקורת רחבה יותר על שיטתה ותוצאותיה ראה רינגר, שם (1981), עמ' 423–425.

14. "ייבין, מבוא למסורה הטבריינית, ירושלים, הוצאת הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית תשלי"ב, עמ' 117. בטבלה לא מיוצגים הטעמים המפסיקים המכונים "תמורות" (כגון גרשיים, שלשלת, יתיב וכו'). ראה מ' ברויאר, שם, סעיף א. 23, שלהם למעשה תפקיד תחבירי זהה לתפקיד של המפסיקים המוחלפים. התמורות אפוא הן בבחינת וריאנטים, ובדרגת הקירוב שאנו דנים בו אפשר להתעלם משינויים אלו בווריאנטים.

לדוגמה, במחצית הראשונה של הפסוק:

וירא אלהים את האור כי טוב

ויבדל אלהים בין האור ובין החשך.

האתנח (מן המשפחה II) מראה על הפיסוק העיקרי (מסומן ב-II); טפחא (מן המשפחה II) – על פיסוק משני (II); תביר (משפחה III) על פיסוק מדרגה שלישית (III). הפיסוקים יהיו אפוא כדלקמן:

וירא אלהים ||| את האור || כי טוב |

I II III

אולם כידוע, דרגת הדיכוטומיה (או במלים אחרות: כוח הפיסוק) בדרך-כלל אינה מוחלטת¹⁵. כך, למשל, המבנה התחבירי של החצי השני של הפסוק:

ויבדל אלהים || בין האור || ובין החשך |

מראה חוסר התאמה עם דרגות הטעמים:

ויבדל אלהים בין האור ובין החשך

I II II

טפחא (משפחה II) במחצית הראשונה של הפסוק הייתה בעלת כוח פיסוק משני, ובמחצית השנייה של הפסוק – לפי המבנה התחבירי – היא בעלת דרגה שלישית בכוח הפיסוק. זו הסיבה שהגיסוח המקובל מוסיף חוק שקובע למקומו של המפסיק השפעה על כוח פיסוקו בדרך שהתאמה בין המשפחות לבין המבנה הסינטאקטי מתקבלת לפי החוק שנקראהו להלן "חוק הדיכוטומיה" ואשר ברויאר¹⁶ ניסחו כך: "תחום שלטונו של מפסיק (דהיינו החלק הימני, שקודם לו) נחלק על-ידי מפסיק הנמוך ממנו בדרגה אחת, ואילו שמאלו של מפסיק נחלק על-ידי מפסיק השווה לו בדרגתו". חוק זה נראה מלאכותי למדיי מנקודת המבט של היירארכיית כוח הפיסוק¹⁷, משום שהוא קובע תלות בין דרגת הפיסוק של מפסיק מסוים ובין מקומו לגבי המפסיקים האחרים¹⁸.

15. אופיו היחסי של כוח הפיסוק יתגלה בכל מקרה שמשפחה מסוימת מיוצגת יותר מפעם אחת במחצית הפסוק.

16. מ' ברויאר, שם, סעיף א. 11. יש לשים לב שבגיסוח זה סדר הדרגות הנבחר הפוך מהסדר שבמאמינו, ולכן "מפסיק נמוך בדרגה אחת" (לפי ברויאר) פירושו פה: מפסיק ממשפחה בעלת ספרה רומית גבוהה יותר.

17. יש להזכיר "סיבה מוסיקאלית" לתוספת חוק הדיכוטומיה (ראה מ' ברויאר, שם, עמ' 9).

18. אי-הבהירות בתמונה המתקבלת היא אחת הסיבות שמלומדים כגון Wickes דחו את חלוקת הטעמים בין ארבע המשפחות הללו. אולם למרות ההגדרה המלאכותית, כביכול, של משפחות אלו

4. בעיות בבניית המודל במסגרת הניסוח המקובל

אם ננסה לבנות מודל מוסיקאלי לחוקים הסינטאקטיים לפי הנוסח שלעיל, ניתן לקבל בקשים בגלל אופיו של חוק הדיכטומיה. הדיכטומיה מיוצגת מבחינה מוסיקאלית באמצעות הפסקה. ואכן, אין ספק שהמפסיקים נושאים עמם הפסקה מוסיקאלית, כלומר, לאחר מלה שמופיעה בטעם מפסיק חייבת להופיע הפסקה¹⁹. אולם מתעוררת השאלה כיצד אפשר לבנות היירארכיה של ארבע דרגות-הפסקה באמצעות מרכיבים מוסיקאליים בדרך שדרגת ההפסקה תהיה יחסית למקום, לפי חוק הדיכטומיה, ובדרך שהמסר הסינטאקטי יהיה ברור לשומע. מסתבר ששאלת הפירוש המוסיקאלי תקבל פתרון ישיר יותר משינוסח החוק הסינטאקטי ניסוח מחודש, שיכלול תחליף לחוק הדיכטומיה, המעורר בעיות בבניית המודל.

5. ניסוח מחודש של החוקים הסינטאקטיים

בגישה המקובלת של הצגת החוקים הסינטאקטיים של הטעמים ניתן התחביר נעשה, כפי שראינו לעיל, בתהליך (אגאליטי) המתחיל במבנה העל ומגלה דרך דיכטומיה מתמשכת יחידות מורכבות פחות ופחות. גישה זו אולי אפשר לקבלה בשביל ניתוח חזותי של משפט כתוב, שבו קורא מסוגל לתפוס מבנה שלם בבת אחת ולנתח את חלקיו התחביריים בתהליך של פירוק. באשר למאזין – סביר להניח שהוא תופס ארגון של משפט בדרך הפוכה, שהיא בבחינת הצד האחר של המטבע, החל במרכיבי המשפט הראשוניים וכלה במבנה-על. כלומר, קליטת המבנה מושגת בסדרת צירופים מורכבים יותר ויותר²⁰. מתוך הנחתנו הבסיסית, שלפיה – תוכן הטעמים נוגע בעיקרו למסר שהועבר למאזין בהשמעה, נראה שהדרך השנייה של ביטוי התחביר כהיירארכיה של צירופים טבעית יותר בבניית מודל מוסיקאלי לתפקיד התחבירי של הטעמים²¹.

לא נתעלם מהן בשיטתנו, שכן על-ידי העובדות הסטטיסטיות הן מתגלות כבעלות משמעות מוגדרת ביותר: ברוב המקרים ניתן סינטאקטי סביר (מ' ברויאר, שם, פרק טו) מתקבל על סמך חוק הדיכטומיה והגדרת משפחות טעמים המפסיקים כפי שהן מיוצגות בטבלה 1.
19. מסקנה זו נוכל להסיק מחוקי הפסק. קיימים הרבה מקרים מובהקים שבהם לפסק תפקיד של הפסקה (ולמשל, הפסקה בין שני עיצורים דומים, בין שתי חיבות דומות וכד'. לפרטים ראה מ' ברויאר, שם, סעיף 3.1), והואיל ופסק מופיע רק אחרי מלה שנושאת טעם משרת נוכל להסיק שהמשרתים נטולי הפסקה, ושהמפסיקים מייצגים אוטומאטית הפסקה.

20. J.A. Fodor, T.G. Bever, M.F. Garrett, *The Psychology of Language – An Introduction to Psycholinguistics and Generative Grammar*, New-York, Mc Graw-Hill, 1974
319–313.

21. גישה זו טמונה, למעשה, בעצם המלה syntax ובתרגומה העברי תחביר. כמו כן היא מופיעה גם בשפות עתיקות אחרות.

בדרך זו נוכל לתאר את המבנה התחבירי של המשפט על-ידי מערכת של סוגריים בעלי היקף הולך וגדל²², כגון:

{ [וירא אלהים] (את האור) (כי טוב) }

כלומר, המבנה הלוגי מורכב "מן הפרט אל הכלל" על-ידי זוגות של מלים, זוגות של זוגות מלים וכד'.²³

להלן נבטא באמצעות הגישה החדשה את ההתאמה שהתגלתה בדרך סטטיסטית בין התחביר ובין סדרות המפסיקים, ואשר עד כה נוסחה בגישה ההפוכה (הדיכוטומית)²⁴. בניסוח המחודש ההגדרה שהובאה בטבלה 1 עומדת בעינה: כל הטעמים נחלקים בין ארבע המשפחות האלה בדרגות I עד IV, אולם חוק הדיכוטומיה מקבל תחליף שכולל שתי הגדרות וחוק אחד שנכנה אותו "חוק הצירופים". ההגדרות:

א. "צירופי": מלה יחידה שעשויה להצטרף, זוג מלים, זוג של זוגות וכד'.
ב. "דרגת הצירופי": לגבי המלה היחידה – הדרגה של טעמה (לפי טבלה 1) ולגבי הזוגות – הדרגה של האבר השמאלי של הזוג²⁵.

חוק הצירופים: כל צירופי מצטרף לצירופי הקרוב ביותר שנמוך ממנו בדרגה אחת. תהליך הצירוף נעשה מימין לשמאל (לפי כיוון הקריאה), והוא הקובע את המבנה התחבירי שנמסר על-ידי הטעמים.

חוק הצירופים יוצר מבנה שמבחינה תחבירית שווה למבנה הנוצר מחוק הדיכוטומיה. כך, למשל, אם נפעיל את חוק הצירופים על אותו הפסוק מבראשית, פרק א', נקבל (הסבר מפורט – בסעיף הבא):

וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל אלהים בין האור ובין החשך
[(I) (II) II] [I (II) III]

ולפי חוק הדיכוטומיה קיבלנו:

וירא אלהים || את האור || כי טוב || ויבדל אלהים || בין האור || ובין החשך |

22. E.W. Bach, *Syntactic Theory*, New-York, Holt, Rinehart and Winston Publication, 1974

23. ראוי לציין שיש משפטים בעלי מבנה תחבירי שאינם ניתנים לתיאור כזה. אולם משפטים אלה אינם ניתנים לתיאור גם בשיטה של דיכוטומיה מתמשכת (כגון פסוק לה בפרק כה בספר שמות, מצוטט בספרו של מ' ברויאר, שם, סעיף א. 9). במקרים נדירים אלו הטעמים "כופים" מבנה מלאכותי לפי הסיפוס הרגיל.

24. ניסיון חלקי לביטוי מסוג זה (בגישה החדשה) נמצא אצל מ' ברויאר, שם, סעיף א. 7 ובספרו פיסוק טעמים שבמקרא: תורת דקדוק הטעמים, ירושלים, המדור הדתי שבמחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, תשי"ח, סעיפים 3-6.

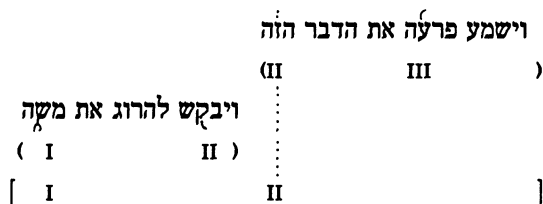
25. במלים אחרות: כל זוג מיוצג על-ידי האבר השני.

ואולם המבנה החדש נבדל מן הקודם בעצם התקבלותו מהיירארכיה של זוגות²⁶. התשובה לשאלה אם אפשר לבנות מודל מוסיקאלי לחוק הצירופים ביתר קלות מלחוק הדיכטומיה – היא "כן".

ג. הפעלת השיטה – בניית מודל מוסיקאלי לחוקים הסינטאקטיים

1. טיבה של ההיירארכיה הנקבעת על-ידי חוק הצירופים

חוק הצירופים קובע למעשה מעין מודל לדרך הקליטה שהמאזין קולט את המבנה²⁷. ההיירארכיה הטמונה במודל זה נושאת עמה משמעות לא רק במישור הלוגי המופשט, אלא גם במישור הקוגניטיבי. כך, לדוגמה, במשפט הזה: "וישמע פרעה את הדבר הזה ויבקש להרוג את משה" יקלוט המאזין תחילה את הפשטא (דרגה III במלה "פרעה") ואחר-כך את הזקף (דרגה II במלה "הזה"), ולפי חוק הצירופים שני הטעמים הללו הם זוג. מן הזוג הזה "נבחר" המייצג זקף שהוא מדרגה II. לאחר מכן תיקלט הטפחא (במלה "ויבקש") שהיא בעלת אותה דרגה II. הואיל ולפי חוק הצירופים II איננו מצטרף עם II אלא עם I, הזוג הקודם ("וישמע פרעה את הדבר הזה") נקלט כאבר ראשון של זוג, שאברו השני לא יהיה רק המלה החדשה ("ויבקש"), אלא גם התוספת של ההמשך. באופן זה המלה החדשה נקלטת כתחילת זוג חדש. החלק השני של זוג זה יתגלה ב"להרוג את משה" ברגע שתיקלט האתנחתא (במלה "משה") בעלת הדרגה I. אז יובן למאזין שהזוג החדש ("ויבקש להרוג את משה") שמייצג אותו I, הוא האבר השני המצופה של הזוג הקודם ("וישמע פרעה את הדבר הזה") שמייצג אותו II. בדרך פורמאלית נוכל לייצג תהליך קליטה זה כך:

26. לכאורה בניסוח המחודש הפסדנו את היחס התחבירי שבין שני חלקי המשפט I של האתנח אינו מצטרף עם I של הטילוק. אולם למעשה גם חוק הדיכטומיה לא היה מבטא יחס זה, שכן על פיו I איננו מחלק את תחום שלטונו של I (ראה Wickes II, עמ' 15 וכן מ' בריאר, תשמ"ב, עמ' י). במודל המוסיקאלי יש אפוא צורך לתת ביטוי לאופי החריג של הקשר שבין האתנחתא לסוף פסוק. מצד אחד יש לשים לב שהגויסה החדשה נשכרת בהשגת אחידות בין התפקיד הסינטאקטי של המשרתים ובין תפקידים של המפסיקים: שניהם מתוארים כמצטרפים; צירוף של טעם משרת, כגון (וירא אלהים), נמצא ברמה הנמוכה ביותר בהיירארכיה של הסוגריים (על ההשפעות המוסיקאליות – בסיכום הדברים).

27. ההתמקדות במאזין גובעת מהנחתנו הבסיסית שהטעמים מייצגים תיווי נאמן (המשאיר חופש מסוים למבצע) של מסורת מוסיקאלית שהועברה בע"פ לפני התגבושות הרישום.

התהליך המיוצג כך מוזכר למוסיקאי התאורטיקן את תהליכי השמיעה המבנית (structural hearing). תהליך מסוג זה קובע צירופים (groupings) של אירועים מוסיקאליים ברמות היירארכיות, דהיינו, מכל רמה "נבחר" מייצג או מייצגים מהרמות הקודמות. בדרך זו אירוע מסוים שהוא מבני (סטרקטוראלי) בצירוף ברמה מיידית, ייתכן שיהיה משני ברמה של טווח ארוך, ואפילו ייעלם לגמרי (לא יקבל ייצוג פורמאלי) ברמה שבטווח גדול עוד יותר. כך, למשל, אקורד שברמה המיידית הוא בעל משמעות הרמונית, ייתכן שברמה גבוהה יותר ייחשב לאקורד שכן בלבד; אקורד שנחשב גורם למודולאציה ייחשב ברמה גבוהה יותר לשניוני. כידוע, רעיון ההיירארכיה מתבלט במובהק בשיטת ניתוחי של שנקר, אך גם בשיטות אחרות²⁸. הדמיון בין היירארכיית הצירופים לבין ההיירארכיה במבנה המוסיקאלי מביא אותנו לידי פתרון מוסיקאלי אפשרי.

2. בחירת הפאראמטר למימוש חוק הצירופים

המרכיבים היחידים שבאים בחשבון למימוש חוק הצירופים, על ההיירארכיה הטמונה בו, הם מרכיבים שנגזרים מפאראמטר המָשֶׁךְ או מפאראמטר הגובה. ואכן, "השמיעה המבנית" מוכרת לנו בשניהם. להלן נבחן את שתי האפשרויות.

28. היירארכיה כלשהי קיימת בכל מבנה מוסיקלי. ניתוחי של שנקר (H. Schenker, Free Composition [third edition, translated and edited by E. Oster, First edited in Vienna, 1935], New York, Longman 1979) מתבססים, כידוע, על היירארכיה במערכת הגבהים, אך נעשו גם ניסיונות לניתוחים על סמך חוקי ההיירארכיה הנוגעת במידה רבה למקצבים ולמשקלים (ראה G. Cooper and L.B. Meyer, *The Rhythmic Structure of Music*, Chicago, University of Chicago Press, 1960). ונזכיר את ההיירארכיה של המוסיביים ("גוֹשָׁא") במוסיקה הפרסית: B. Nettl, *Daramand of Chahargah: A Study in the Performance Practice of Persian Music*, Detroit Monographs in Musicology, 1972, עמ' 20-11.

ניסויים ותאוריות על שמיעה מבנית בפרמטרים השונים הולכים ומתרבים. לסקירה תמציתית של תאוריות ההיירארכיה הקשורות לפסיכולוגיה קוגניטיבית ראה R. West, P. Howell and J. Cross, "Modelling Perceived Musical Structure", *Musical Structure and Cognition* (edited by P. Howell, J. Cross and R. West), New York, Academic Press 1985, pp. 21-52; S. McAdams, "Music: A Science of the Mind?", *Music and Psychology: A Mutual Regard* (edited by S. McAdams), New York, Harwood Academic Publishers 1987, pp. 33-35, 48-50. לניסוח פורמאלי של ההיירארכיה הטמונה במוסיקה המערבית תוך השוואה לחוקי לשון, והתחשבות בגורמים אוניברסאליים, ראה F. Lerdahl and R. Jackendoff, *A Generative Theory of Tonal Music*, Cambridge, Mass., The MIT Press, 1983.

א. האפשרות למימוש חוק הצירופים באמצעות פאראמטר המֶשֶׁךְ

המרכיב הבסיסי ביותר שנגזר מן המֶשֶׁךְ הוא המקצב (שמוגדר על-ידי יחסי משכים תוך התייחסות לפעמה), אך המקצב אינו תמיד ניתן לאיגוד חד משמעי. כך, למשל, את הסדרה המחזורית של המשכים

אפשר לאגד למחזורים שונים בשלושה אופנים: 1. 2. 3. לשם המחשה נתאר את מימוש הטעמים באמצעות משכים: דרגה I דרגה II , ואז הביצוע של מחצית הפסוק "ויבדל אלהים בין האור ובין החשך" יהיה:

חוק הצירופים דורש את היירארכית האיגודים $[(\text{♩})(\text{♩})]$, אך מבחינה קצבית אין העדפה ברורה של איגוד זה מהאיגוד האחר האפשרי $[(\text{♩})(\text{♩})]$. כמו כן אי אפשר לערוך את המקצבים על סקאלה אחת ולהשוות ביניהם בדרך פשוטה (באשר כל מקצב מורכב משני משכים לפחות), דבר הנדרש לשם קבלת היירארכיה בין האיגודים. ואכן, היירארכיות שמושגות גם על מקצב "מגייסות" לשירותן גם דינמיקה (ובעיקר מיני הדגשות) ופאראמטרים אחרים. למשל, ההיירארכיה שמציגים קופר ומאייר והמכונה היירארכיית-קצב היא, למעשה, היירארכיה של איגודי אירועים מובלטים ובלתי-מובלטים (אלה מצוינים באמצעות הסימונים המקובלים במשקל הפואטי – \sim והאיגודים מוגבלים לחמישה סוגים לפי חמשת המשקלים הפואטיים החשובים במערב. ראה תרשים 1)²⁹. השיטה עוסקת בקביעת מובלטות או אי-מובלטות ברמות השונות של ההיירארכיה, והמקצב הוא רק אחד הפאראמטרים התורמים לקביעת האיגוד.

תרשים 1: דוגמה (לפי קופר ומאייר²⁹) לאיגודי אירועים (בפתיחת הנושא הראשון בסימפונייה "האיטלקית" מאת מנדלסון) בתבניות המשקלים הפואטיים. ברמה המיידית – שלוש תבניות אמפיבראך; ברמה הכוללת – תבנית אנאפסט.

מערכת זו דומה, כביכול, למערכת הנקבעת על-ידי חוק הצירופים. הדמיון מתבטא בהיירארכיה שמתקבלת מבחירת מייצג לכל צירוף, וייתכנו צירופים של זוגות (בצד

²⁹ תרשים 1 לקוח מספרם של G. Couper and L.B. Meyer (הנוכח בהערה 28), עמ' 64.

צירופים של שלשות). ואולם חוק הצירופים מתנה הגבלות בצירופים בדרך מוגדרת ביותר, שאינה מאפשרת מימוש באמצעות המערכת ההיררכית הנ"ל. שכן על-פי חוק זה פעולת הצירוף היא בעלת שלוש תכונות: (1) אנטי-רפלקסיביות; (2) אנטי-סימטריות; (3) אנטי-טרנסטיביות. תכונה (1) מתקיימת אם בעבור כל $a - a$ אינו מצטרף עם a . למשל, שני זקפים עוקבים אינם מצטרפים; (2) בעבור כל a ו- b , אם a מצטרף עם b , b אינו מצטרף עם a . למשל, הסדרה רביע-זקף היא זוג, ואילו הסדרה זקף-רביע איננה זוג; (3) בעבור כל a, b, c – אם a מצטרף עם b , ו- b עם c , הרי a אינו מצטרף עם c . למשל, תביר מצטרף עם טפחא וטפחא עם אתנחתא, אך תביר אינו מצטרף עם אתנחתא.

המערכת הנ"ל של קופר ומאייר איננה מקיימת את שלושת התנאים הללו, ועוד: המערכת שלנו כבר כוללת בתוכה צירופי אירועים מובלטים (הברות מוטעמות) ובלתי מובלטים (הברות בלתי מוטעמות) וכפייה של מערכת חיצונית, שבה מובלטים או אי-מובלטים תלויות בסינטאקס, הייתה מתנגשת עם ההטעמות של המלים. ובמקרה שהמערכת החיצונית נוגעת רק להברות המוטעמות (כפי שהודגם לעיל) מיטשטשת ההבחנה בין המוטעמות לבין הבלתי מוטעמות³⁰.

באשר למימוש המודל על-ידי היירארכיה של הפסקות – אין ההפסקות יוצרות צירופים, אלא להיפך: הן קשורות לרעיון הדיכוטומיה. אולם הגיון הטעמים, כאשר הוא מבטא לפי נוסח חוק-הדיכוטומיה, דורש שכוח הפיסוק של המפסיק יהיה יחסי לעומת מפסיקים אחרים (ראה בסעיף ב.3), ולכן אין לו פתרון. מכל האמור כאן נראה שמרכיב המקצב אינו יכול להיות הפאראמטר המרכזי במימוש המודל שלנו, ולכל היותר הוא יכול להיות מרכיב משני התומך במרכיב אחר.

ב. האפשרות למימוש חוק הצירופים באמצעות מערכת גבהים – הפתרון היחיד
פאראמטר הגובה כולל אוסף של תכונות, שמבחינת אפשרויות הארגון עולות על התכונות של שאר הפאראמטרים. לעניין שלפנינו חשוב: (1) שאפשר לערוך על סקאלה אחת לא רק את הגבהים אלא גם את המרווחים; (2) שבבחירה מסוימת של מערכת גבהים אפשר להבחין בבירור בין מהלכים בירידה למהלכים בעלייה, וכן בין גודלי המהלכים; (3) שיש משמעות להבחנה בין מהלכי סקונדות (דהיינו מהלכים בין צילילים סמוכים בגובה) לבין מהלכים בקפיצות, דהיינו מרווחים הגדולים מסקונדות. הנקודה הראשונה היא בגדר תכונה פסיכואקוסטית, השנייה – פסיכואקוסטית וקוגניטיבית, והנקודה השלישית נכונה במלודיות המושתתות על הסקונדה כאבן-בניין.

30. ונציין גם את קיומן של געיות שמייחסים להן מוטעמות משנית (מ' ברויאר, תשמ"ב, עמ' 173).

הפעולות הבסיסיות שבעבורן נבנה המודל ואשר יש לממשן הן: (1) קביעת האירועים המוסיקליים שייצגו את הטעמים; (2) צירוף האירועים הנ"ל לזוגות; (3) ייצוג כל זוג על-ידי אחד ממרכיביו, לשם (4) יצירת היירארכיה בין הזוגות. וזה המימוש של פעולות אלו באמצעות מערכת גבהים:

1. הואיל וכל משפחת טעמים (בטבלה 1) כוללת יותר מטעם אחד (אפילו עד שישה טעמים) יש צורך שהתכונה המיוצגת על-ידי כל אחת מהדרגות (של המשפחות) תוכל להתפצל ולהתממש בכל מיני דרכים ולהלן – בכמה מוטיבים. כל מוטיב ייוצג על-ידי צליל מבנה אחד, וכל הפעולות האחרות (2–4) תיערכנה בצלילי המבנה. יכולנו לנסות לממש את הפעולות 2–4 באמצעות שני צלילי מבנה, אך נראה שצליל אחד מספיק, וכאן אנו מעוניינים במציאת פתרון אפשרי פשוט ביותר. אם נניח שבתודעת השומע צלילי המבנה ערוכים לפי הגובה³¹, נוכל לדבר על רמות גובה נמוכות וגבוהות, סמוכות ובלתי סמוכות. לפי שעה נאפשר לכמה טעמים ממשפחה אחת לשאת רמות גובה אחדות (ומיד נראה שתנאי המודל מאלצים אותנו לקבוע רמה אחת לכל הטעמים ממשפחה אחת). לשם נוחות הדיון נבנה את רמות הגובה, הערוכות מלמטה למעלה, באותיות יווניות $\alpha, \beta, \gamma, \delta, -\gamma, -\beta, \alpha, \delta$. מציינת את רמת הגובה של אתנחתא (ראה ב.2).

2. הצירוף היחיד שנאפשר למודל הוא בין צלילי מבנה סמוכים כמו למשל, בין γ ל- β , ולא בין γ ל- α . בחירה של מרווח אחר מהמרווח שבין סמוכים (לשם צירוף) גורמת לסיבוכים שמעמידים בספק את הסבירות של בחירה כזאת: (א) ריבוי האפשרויות היה מכניס אי-ודאות באשר לצירוף הנבחר (בדומה לקורה בצירופים בתחום הקצב); (ב) צירוף כזה היה מתעלם מהאיגוד הטבעי של אירועים הקרובים זה לזה³²; (ג) רוב הפתרונות שיכולנו לקבל מנוגדים לתכונות הנדרשות מפעולת הצירוף – אנטי-סימטריה ואנטי-טרנסיטיביות.

31. לפי שעה אין סידור זה נצמד לשום סולם מוגדר, וייתכן שלמערכת הנדונה מתאים יותר "טיפוס של שלד אינטונציה", המראה יחס של "קטן", "גדול" ו"שווה" בין ה"סקונדות" העוקבות ולא יחס כמותי מוחלט (לפרטים על המושג "טיפוס של שלד אינטונציה" ראה D. Cohen, "Patterns and Framework of Intonation", *Journal of Music Theory*, Vol. 15, 1971, עמ' 66–92).

32. ראה למשל F. Lerdahl and Jackendoff, שם עמ' 46, וכן D. Deutsch, "Organizational Processes in Music", *Music, Mind and Brain* (edited by M. Clynes), 1982, עמ' 133–119.

מתוך תנאי הסמיכות נקבל את רמות הגובה האפשריות לכל משפחה ואת הצירופים האפשריים (ראה טבלה 2).

טבלה 2

רמות הגובה במשפחות השונות והצירופים ביניהן לפי תנאי הסמיכות
(כל צירוף אפשרי מיוצג בקו אלכסוני שבין שתי אותיות)

				המשפחות
I	II	III	IV	רמות הגובה
			δ	δ
		γ	δ	γ
	β	γ	β	β
	β	α	β	α
	β	α	$-\beta$	$-\beta$
	$-\beta$	$-\gamma$	$-\gamma$	$-\gamma$
	$-\beta$	$-\gamma$	$-\delta$	$-\delta$

לפי שעה אנו רשאים לייחס לכל טעם ממשפחה מסוימת כל אחת מרמות הגובה אשר בטור האנכי שלה (כך, למשל, למשפחה III: γ או α או $-\gamma$) כל עוד אנו מייחסים לטעמים אחרים רמות גובה שמקיימות את הסמיכות בצירופים. תנאי הסמיכות מבטיח את תכונת האנטי-דפלקסיביות (a אינו מצטרף עם a) ולא את האנטי-סימטריה. יצירת צירופים רק על פי תנאי הסמיכות, המאפשר את $(\gamma\beta)$ לצד $(\beta\gamma)$, מביאה לידי אפשרות של סימטריה הסותרת את הנדרש מחוק הצירופים. כך, למשל, לפי חוק הסמיכות ועל-ידי בחירה מתאימה של רמות גובה, כגון β ממשפחה IV, α ממשפחה III ו- β ממשפחה II, אפשר לקבל את שני הצירופים: $(\alpha\beta)$ ו- $(\beta\alpha)$. מכאן שאפשרויות המימוש של דרגות המשפחות ברמות גובה חייבות להצטמצם לפי דרישת כיווניות. במושג כיווניות אנו מתכוונים לחשיבות הסדר בהופעת האירועים זה אחר זה, ויש אפוא הבחנה בין "קודם" לבין "אחרי-כן", ואין מקום לסימטריה. כיווניות מושגת באופנים אחדים³³, ובאשר לסדרת רמות הגובה היא מושגת כאן באמצעות כיוון המהלך המלוּדִי – עלייה או ירידה. אם נאפשר רק עלייה או רק ירידה תצטמצמה האפשרויות אשר בטבלה 2 לשלוש בלבד (בטבלה 3).

33. ראה ד' כהן, מזרח ומערב במוסיקה, הוצאת מאגנס, ירושלים 1986, עמ' 48–62, 154–168.

טבלה 3

שלוש האפשרויות לרמות הגובה לפי תנאי הכיווניות בתוספת לסמיכות

				המשפחות
I	II	III	IV	האפשרויות של רמות הגובה
α — β — γ — δ				1. לגבי ירידה בלבד
α — $-\beta$ — $-\gamma$ — $-\delta$				2. לגבי עלייה בלבד
α — β — γ — δ				3. לגבי חלק מהטעמים בירידה
α — $-\beta$ — $-\gamma$ — $-\delta$				וחלק בעלייה

שלוש האפשרויות הללו מקיימות את שלושת התנאים: אנטי-רפלקסיביות, אנטי-סימטריה ואנטי-טראנסטיביות, אולם יש לדחות את האפשרות השלישית בגלל הנתונים הסטאטיסטיים המורים שכל אחת מארבע המשפחות אינה מתפצלת לשתיים, ולכן אין הפרדה בין שתי תת-מערכות בלתי תלויות³⁴.

3. במסגרת של שמיעה מבנית של סדרת צליל-מבנה בעלת כיוון ברור (ירידה או עלייה), סביר לקבוע את האבר השני של כל זוג כמייצג הזוג, משום שהאבר השני הוא בבחינת היעד של זוג פשוט או מורכב.

4. הפעולות שמתוארות ב-2 וב-3, קובעות היירארכיה ברורה בין הזוגות. כך, למשל, סדרת רמות הגובה: $\alpha, (\pm)\delta, (\pm)\gamma, (\pm)\beta$, תיקלט בדרך היירארכית כמודגם, בטבלה 4.

טבלה 4

רמות היירארכיה בקליטת הסדרה $\alpha \beta \gamma \gamma \delta$
 (+ מציין את האבר הנבחר מן הזוג)

				רמות ההירארכיה
\uparrow				רמת-על עליונה
{ \uparrow	\uparrow		}	רמת-על שנייה
	[\uparrow	\uparrow	]	רמת-על ראשונה
α	$(\beta - \gamma)$	$(\gamma - \delta)$		רמה מיידית

34. כך, למשל, רביע ממשפחה III מצטרף עם כל אחד מהטעמים שבמשפחה II.

מודל היירארכי זה מאפשר שני מימושים לפי סימון + או – ליד האותיות היווניות המציינות את רמות הגובה (דהיינו האפשרויות 1 ו-2 בטבלה 3). את שתי האפשרויות האלה אפשר לצמצם לאחת בלבד בדרכים אחדות שמביאות לידי מסקנה אחת. תחילה נחפש את הפתרון (צמצום שתי האפשרויות לאחת) במערכת הכתובה (לפי ההנחיות שהוצגו במבוא א.1).

אפשרות 2 שבטבלה 3 (דהיינו, סדרה עולה של רמות גובה) מלמדת שמשפחה IV מיוצגת על-ידי צליל מבנה נמוך ביותר (δ), ואילו משפחה I מיוצגת על-ידי צליל מבנה גבוה ביותר (α). אפשרות כזאת עומדת בסתירה מוחלטת לתפיסה העולה מתיאורים שבספרות המסורה³⁵.

חיזוק יתר לבחירת פתרון 1 נמצא בהתאמה לתכונות הכיווניות הברורה (כפי שנראה בהמשך הדברים).

ולהלן סיכום כללי המודל היחיד (לפתרון 1 בלבד):

א. כל הטעמים המפסיקים השווים בדרגתם (לפי טבלה 1) מיוצגים על-ידי אותו צליל מבנה (=רמת גובה).

ב. ככול שהדרגה גבוהה, כן גבוה צליל המבנה.

ג. בתהליך השמיעה, צליל מבנה מצטרף עם צליל מבנה סמוך, שנמוך ממנו ברמת גובה אחת.

ד. מתוך זוג נשאר בזיכרון האבר השני, הנמוך מהראשון.

לדוגמה, לפי כללי המודל סדרת המפסיקים אשר בפסוק:

וִירָא אֱלֹהִים אֶת הָאֹר כִּי טוֹב וַיִּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ

I II II I II III

תבוצע באמצעות צלילי המבנה (=רמות גובה) כדלקמן:

רמות הגובה

δ

γ — — — וִירָא אֱלֹהִים

β — — — — — אֶת הָאֹר — — — וַיִּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הָאֹר

α — — — — — כִּי טוֹב — — — — — וּבֵין הַחֹשֶׁךְ

[($\frac{\cdot}{\text{I}}$ $\frac{\cdot}{\text{I}}$ $\frac{\cdot}{\text{I}}$)] [($\frac{\cdot}{\text{I}}$ $\frac{\cdot}{\text{I}}$)]

35. ראה י' יבין, מבוא למסורה הסבריינית, ירושלים תשל"ב, עמ' 117; ש' מורג, "דרך נצב", לשוננו מג (תשל"ט), ג, עמ' 194–200.

מודל זה ראשוני ביותר מבחינה מוסיקאלית. בהמשך תהליכי הקירוב הנוגעים לחוקים סטטיסטיים שאינם סינטקטיים נקבל גם צילי מבנה משניים נוסף על השתתפות פאראמטרים אחרים.

3.2 בחינת המודל לאור הכיווניות

לא זה המקום להסביר בפירוט את מושג הכיווניות ותוצאותיו (ראה הערה 8), אך נזכיר כאן נקודות מספר הנוגעות לעניין.

הכיווניות כרוכה בתחושת התקדמות על ציר הזמן. האירועים משתלשלים או מתחייבים זה מזה בדרך הנותנת חשיבות רבה ל"קודם" ול"אחרי-כן", לתשובה לאחר השאלה וכד'. מוסיקה שאין בה חשיבות לסדר האירועים נחשבת חסרת כיווניות. את הכיווניות נסווג לפי הטווח שאליו היא מתייחסת ולפי מידת הוודאות באשר להמשך. נוסף על ההבחנה בין כיווניות רגעית לבין כוללת (וכל מצבי הביניים) מבחינים בין כיווניות ברורה הנובעת מוודאות באשר להמשך והכרוכה בתחושת שלוה יחסית, לבין כיווניות מותחת שמביאה לידי ריגוש. בחומר שלנו (כפי שציננו במבוא א.2), שבו הטקסט הנקרא הוא העומד במרכז והמוסיקה היא המשרתת, יש לצפות לכיווניות ברורה בטווח הפסוק. האנטי-סימטריות של פעולת הצירוף שנמצאה בחוקים הסטטיסטיים והשתקפה במודל המוסיקאלי היא ביטוי מובהק לחשיבות של "קודם" ו"אחרי-כן".

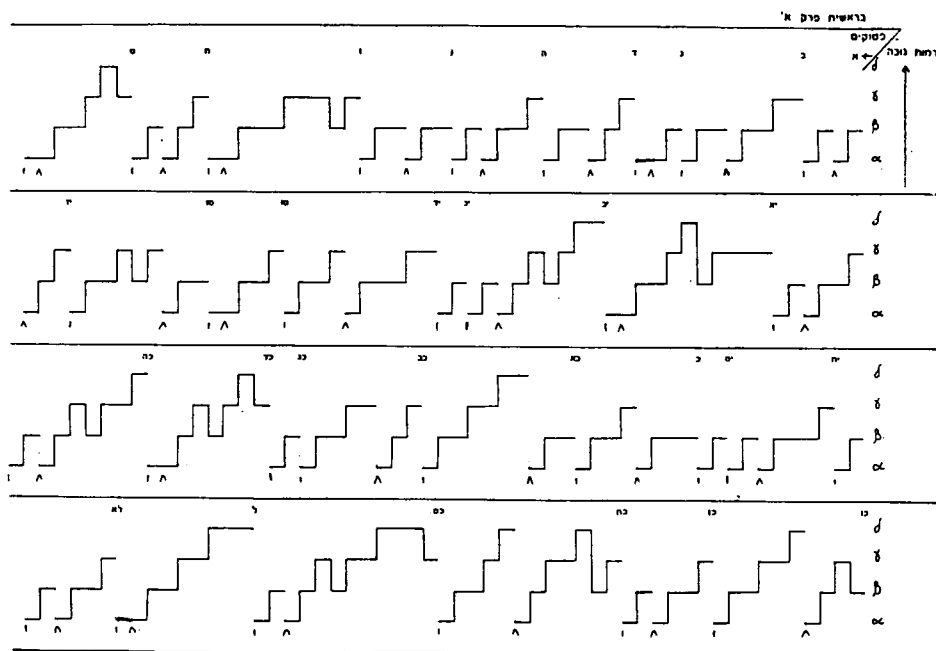
את הכיווניות קובעים גורמים מספר, בהם:

סימטריה. למושג זה יש, כידוע, כל מיני הופעות במוסיקה, וכאן אנו מתכוונים לסימטריה שמתקבלת מחלוקה לשתי יחידות בלבד או מקשר של שתי יחידות, ושבה כל יחידה היא בעלת כיווניות. במקרה שלנו הזוגות ודרך צירופיהם (דרך הסקונדה בירידה) מבטאים סימטריה התורמת לכיווניות ברורה.

תיאום ואי-תיאום מכוונים להופעתם של אירועים סימולטניים, אך משום שכל אירוע ניתן לפיצול לכמה פאראמטרים, מושגים אלו מכוונים גם למונופונייה. אי-תיאום נוצר כאשר אין חפיפה בין המרכיבים מבחינת המיקום בזמן (וההתחלה והסוף של כל האירוע) או כאשר אין חפיפה מבחינת כיוון התהליך שלהם, כמו, למשל, כאשר יש הגברה במרכיב אחד והחלשה באחר. לדוגמה: קפיצה בירידה – פירושה אי-תיאום, שכן כיוון הירידה פירושו החלשה, ואילו הקפיצה גורמת להבלטה. לעומת זאת, קפיצה בעלייה פירושה תיאום.

עקומה קמורה היא מעין מודל אידיאלי לכיווניות ברורה, והיא מנחה כיוון של תהליך שאפשר לחזות את התפתחותו ואת סיומו. התנאים לקיומה: שלא יופיעו בה חוסר-שינויים, שינויים פתאומיים היוצרים בעקומה זגזגיות וקצירויות. סימנים רבים מעידים שהעקומה הקמורה היא תהליך בסיסי הטמון בשלבים הראשונים של ארגון החומר הקולי וחריגות מן הקמירות תורמות לאי-ודאות ולמתח.

התבוננות בשלדים המלודיים שמתקבלים מן המודל בפרק הראשון בספר בראשית (ראה תרשים 2)³⁶ מלמדת על התכונות האלה: (1) כל עקומות המלודיה בכל יחידה (מחצית הפסוק או פסוק שלם שאינו נחלק על-ידי אתנחתא) קמורות; (2) לא נמצא קפיצה בירידה; (3) כל הקפיצות כלפי מעלה מתמלאות מיד במהלכי סקונדות. שלוש התכונות הללו נמצאות בהתאמה מלאה לדרישות של כיווניות ברורה: תיאום ועקומה קמורה. למעשה, שלוש התכונות הללו טמונות בעצם מהותו של המודל, וממילא אין הן תלויות בבחירת הדוגמה. בנספח I נוכיח זאת כשנתבונן בכל הסדרות האפשריות בעזרת נוסחאות אינדוקציה. בקיצור, המודל המוסיקאלי שהתקבל מבחינה דדוקטיבית מכיל את כל התכונות הדרושות לכיווניות ברורה.

תרשים 2: השלד המלודי (מיוצג באמצעות ארבע רמות גובה δ - α) של קריאת ל"א הפסוקים בפרק א' של ספר בראשית, לפי המודל המוסיקאלי של התפקיד התחבירי של המפסיקים בלבד (בתרשים מצוינים רק האתנח וסוף פסוק).

סיכום

באופן כללי ביותר, אפשר לומר שיישמנו בהצלחה את השיטה הדוקטיבית למקצת החוקים הסטאטיסטיים – החוקים הקשורים למבנה התחבירי של המשפט – ולפי שעה, מתוך כ"א הספרים בלבד. פירושו של דבר: מצאנו שאם אמנם הנחתנו הבסיסית (בדבר האופי המוסיקלי של הטעמים) נכונה, כי אז מתוך קבוצה נרחבת של אפשרויות קיים מודל מוסיקלי יחיד לתפקיד התחבירי של הטעמים.

ממצא זה התקבל לאחר סדרת צעדים דוקטיביים שצמצמו יותר ויותר את האפשרויות של המודל הסופי ולאחר ניסוח מחודש של מכלול החוקים הסטאטיסטיים הסינטאקטיים. הניסוח המחודש מתבסס על חוק של צירוף מתמשך במקום החוק של דיכטומיה, כפי שהיה מקובל. בניסוח המחודש המבנה הסינטאקטי מתבטא באמצעות היירארכיה של זוגות. בעיצוב המודל חלו ארבעה שלבים עיקריים:

א. הסקת המסקנה שהפאראמטר המוסיקלי שבאמצעותו מעוצב התפקיד התחבירי של הטעמים הוא פאראמטר הגובה (מסקנה זו התקבלה מתוך הכרה באופי ההירארכי המיוחד של חוק הצירוף המתמשך). יתר-על-כן, מערכת הגבהים הנבחרים למודל מייצגת צלילי שלד (רמות גובה), שסביבם ייתכנו כל מיני מוטיבים ועיטורים (העיטורים על גילוייהם אינם נכנסים למודל). צלילי השלד ערוכים לפי גובהם, אולם בלי לקבוע את המרווחים המדויקים ביניהם. הצלילים מצוינים אפוא רק לפי סדרם מבחינת הגובה.

ב. תפיסת רמות הגובה כקובעות בהשגת זוגות. את הזוגות השונים מייצגות רמות גובה סמוכות, או: זוג יכיל רק צלילי שלד סמוכים בגובה.

ג. צמצום מספר האפשרויות של צלילי המבנה לכל טעם מפסיק – עד שניים בלבד. צמצום זה נובע מהאנטי-סימטריות של פעולת הצירוף בדרך שקיומו של זוג a-b אינו מאפשר זוג בעל מבנה a-b.

ד. קיומו של פתרון אחד בלבד מושג על-ידי האילוצים הנוספים שמתקבלים משיטת הסימון שבחרו חכמי טבריה ומן הכיווניות הברורה. פתרון זה נבחן לפי אי־אל הכיווניות (המוסיקאלית) הצפויה, ומצאנו שלמכלול המשפטים התחביריים הקיימים הפתרון מספק שלד מלודי שמקיים את החוקים העיקריים הצפויים ממערכת בעלת אי־אל של כיווניות ברורה.

המודל שתואר כאן כוון למפסיקים בלבד (ראה ב.2), אולם הוא מאפשר הרחבה מיידית גם למשרתים, שכן הגישה של חוק הצירופים אינה מבדילה הבדל יסודי בין תפקיד המשרתים לבין תפקיד המפסיקים (ראה הערה 26).

באשר למשרתים, הסקנו (מחוקי הפֶּסֶק) שאכן, הם נטולי הפֶּסֶקה (הערה 19), וברור שהיעדר הפֶּסֶקה יוצר פעולת צירוף מסיימת. אולם המקרים הרבים (בחוקים הסטאטיסטיים) של חילופי תפקידים בין משרתים למפסיקים מלמדים שיש מקור בסיסי

משותף (למשרתים ולמפסיקים) לפעולת הצירוף. משום סיבה זו וסיבות אחרות אנו משערים שתפקיד הצירוף של המשרת מתבצע באמצעות רמת גובה לפי הכלל הזה: צליל המבנה של המשרת גבוה ברמה אחת מזו של המפסיק, שהוא משרת. השערה זו תיבחן במאמר אחר, שבו נדון גם במקצת החוקים הלא סינטאקטיים בניסיון לבנות מודל מוסיקאלי מפורט יותר. לעניין המפגש עם הפרקטיקה, נוכל לציין שספרי־דקדוק הטעמים הראשונים³⁷ מחלקים את המפסיקים לשלוש קבוצות לפי תכונה המזכירה את רמות הגובה, וחלוקתם מתאימה במידה מסוימת לחלוקתנו. נקווה שהמחקרים בפרקטיקה יאשרו את ממצאינו.

כאמור, מחקרנו מציע גישה חדשה, ולדעתנו – גישה מבטיחה לבעיה חשובה בהכרת המורשת היהודית הקדומה. המחקר עשוי לתרום לא רק במישרין לעצם הנושא, אלא גם לשמש עזר למחקר האתנומוסיקולוגי ההיסטורי שדן בנושא זה. המחקר אף עשוי לספק אינפורמציה בעלת ערך למחקר של הקנטילציה במסורות שכיום שונות זו מזו, בעזרת הארה חדשה על ההיגיון הפנימי הטמון במערכת הטעמים הכתובים ולשבור את המחיצה המלאכותית הקיימת בין חוקרי הפרקטיקה (הביצוע למעשה) לבין חוקרי הטעמים כפי שהם מיוצגים בכתב. ואף זאת, השיטה באופייה הדוקטיבי ובשימושה בידע על גורמים מוסיקאליים בסיסיים עשויה לשמש מודל לחקר מסורות קוליות אחרות ברחבי תבל.

I נספח

בדיקת תכונות הכיווניות – הכללה

התוצאות שהתקבלו (סעיף 3.ג) מחומר הפרק הראשון בספר בראשית (בתרשים 1) נכונות לא רק בפרק זה, אלא בכלל הפסוקים בכ"א הספרים. מסקנה זו עולה מתוך ניתוח התכונות של השלדים של צלילי המבנה בדרך אינדוקטיבית (כלומר, בודקים שאם אמנם תכונה מסוימת תקפה בפסוק בעל 1-n אברים, היא תקפה גם בפסוק בעל n אברים, ותקפה בכל הפסוקים).

הבה נזכור שהשלד של צלילי המבנה שקשור דרך המודל לסדרה מסוימת של מפסיקים, תלוי רק בסדרת המשפחות ולא בסדרת הטעמים הספציפית. לכן עלינו להתבונן באוסף סדרות המשפחות (סדרות הדרגות) העשויות להופיע בטקסט הכתוב. אולם כל סדרת דרגות נובעת ממבנה תחבירי מסוים (כלומר, צירוף מסוים של מלים באמצעות היירארכיה של סוגריים לפי חוק הצירופים) שהוא בלעדי, דהיינו הסדרה

לא תנבע ממבנה תחבירי אחר. יש אפוא התאמה חד-ערכית בין אוסף סדרות הדרגות (המופיעות בכתוב) לאוסף המבנים התחביריים³⁸. אולם לא כל סדרת דרגות מתארת מבנה תחבירי. למעשה, אפשר לבנות את כל הסדרות התחביריות בדרך אינדוקטיבית זו: בעבור יחידה משפטית בעלת אבר אחד ($n = 1$) הדרגה (D_1) תהיה I ; בעבור $1 > n$, כל הסדרות בעלות n אברים מתקבלות מכל הסדרות בעלות $n-1$ אברים על-ידי הוספת דרגה (D) בימין הסדרה בעלת $n-1$ אברים (שמתחילה בדרגה D_{n-1}) כך שלגבי D_n מתקיימים היחסים האלה³⁹: $I < D_n \leq D_{n-1}+1$.

תוצאות נוסחה זו הן: אין קפיצה בירידה, כל קפיצה בעלייה מתמלאת בהדרגה, והעקומה בכללותה – קמורה, כלומר מתקבלות תכונות שמאפיינות כיווניות ברורה. מכאן נובע שהמסקנה בעניין הכיווניות הברורה השלטת בקביעת השלדים המתקבלים מן המודל כללית ביותר.

נספח II

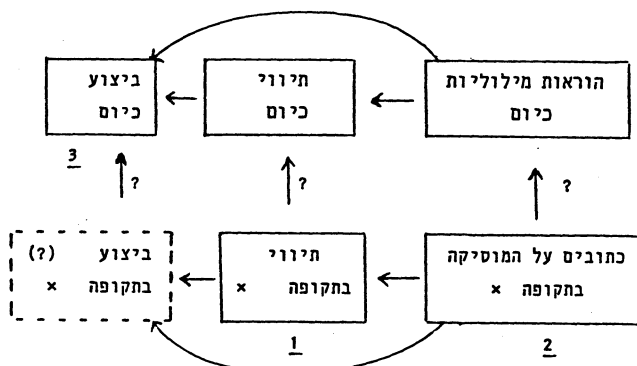
בעקבות יום העיון במקורות טעמי המקרא

בתגובה לדברינו נערך דיון ב"שולחן עגול" ונשמעו גם תגובות הקהל. אנו מודים לתגובות הקונסטרוקטיביות ונתחשב בהן בהמשך עבודתנו. תגובות רבות נגעו בעיקר בפרספקטיבה של עבודתנו (ולא בעצם שיטת המחקר ותוצאותיו). היבט זה לא נדון בהרחבה בהרצאה, ולכן, לשם הבהרת יתר ומיקוד הדיונים בעניינים רלוונטיים, נעיר הערות אחדות לפרספקטיבה של מחקרנו.

ברור שכל מחקר מוסיקאלי שלם ביותר כאשר חוקרים גם את הביצוע, בפרט בתרבויות מוסיקאליות, שבהן התיווי משקף רק חלק קטן מהמוסיקה המבוצעת (הוא הדין לרוב התרבויות שמחוץ למערב). אך לא תמיד אפשר לחקור את הביצוע במישרין. כאשר המחקר עוסק במוסיקה מן העבר, שממנה אין לנו ממצאים ישירים (הקלטות) של הביצוע, עומדים לרשות החוקר בעיקר שלושה סוגי מקורות אפשריים (נוסף על מחקרים אחרים שהם בחזקת מקורות משניים. ראה תרשים 3): (1) תיווי כלשהו; (2) כתובים במלל או בציור על המוסיקה בתקופה הנחקרת (דהיינו, הסברים, במידה זו או אחרת של דיוק, על התיווי, על חלקו של המבצע ועל תאוריות כלשהן); (3) ביצועים כיום של "אותו" החומר.

38. ואגב כך עולה שבלי תלות בקיום הסעמים – סדרות הדרגות וחוק הצירופים מעמידים שיטת הצגה חדשה למבנה התחבירי של המשפט.

39. ניתוח שיטתי (ווייל 1978, הערה 6) של חמשת חומשי התורה וחמש המגילות בעזרת מחשב מאשר שאכן, לא נמצא בכתוב סדרות דרגות מסוג אחר, אפילו כשהן חריגות במסגרת כללי הסעמים.

תרשים 3: סכמה של מקורות אפשריים כיום ובתקופה x בעבר למחקרים מוסיקאליים במערכת אחת (דהיינו, בתרבות מוסיקאלית מסוימת) והקשרים ביניהם (המיוצגים באמצעות חצים).

כל המקורות הידועים לנו מן העבר מוגבלים באינפורמציה שהם מכילים ואינם כוללים אינפורמציות שאנו עשויים להשיג כיום בעזרת כלים מחקריים.

עיון במערכות אחדות בתרבויות אחדות בתקופות אחדות מראה שלא תמיד נמצא את שלושת המקורות שלעיל, וכאשר הם קיימים, בדרך-כלל נמצא שהמערכות נבדלות זו מזו בקשרים שבין שלושת המקורות. ההבדלים נובעים מטיבו של חומר הגלם המוסיקאלי, מטיבו וממטרתו של התיווי, מטיבו של הביצוע (מרחב אפשרויות האלתור של המבצע, מידת המודעות התאורטית של המבצע, השפעות של גורמים חוץ-מוסיקאליים) ומאופן ההשתנות במרוצת ההיסטוריה והשתנות עקב מגעים בין-תרבותיים.

חקר הביצוע כיום עשוי לתרום להבנת העבר בעיקר בשל חשיפת חוקיות בגורמים סמויים (שאינם נרשמים) בפרקטיקה כיום, וכן בשל הבנת מהות הקשר בין התאוריה לפרקטיקה בימינו, גם אם התאוריה כיום שונה מזו שבעבר.

לדוגמה: לכתב המוסיקאלי הביזאנטי ה"קלאסי" (עד סוף המאה ה-15, מקור 1 בסכמה שבתרשים 3) לא גלוותה כל תאוריה על אודות מבנה המודוסים (עובדה זו כשהיא לעצמה מעוררת עניין), ואילו בשביל רוב המוסיקה הנאו-ביזנטית (מקור 3) קיימת תאוריה מפורטת ומדויקת. סטראנק (1942, ר' הערה 4) בשיטתו הדוקטרינית שהסתמכה אך ורק על התווים הכתובים (מקור 1) חשף את מערכת המודוסים בתקופה ה"קלאסית". מחקרים מפורטים בפרקטיקה של היום (מקור 3) ובקשריה לתאוריה כיום מאירים את התאוריה והפרקטיקה בתקופה ה"קלאסית" ומציעים אפשרויות לשינויים ולתיקונים במודל שהציע סטראנק.

באשר לעבודתנו הנדונה, לפי שעה היא עסקה אך ורק במערכת התיזוי (הטבריינית – מקור 1 – תוך עיון במירב המחקרים בנושא). בשלב מתקדם יותר נערוך השוואה קפדנית למקור 2 (אלה הם החיבורים העתיקים על דקדוקי הטעמים כגון: ספר הורית הקורא מהמאה העשירית לערך; דקדוקי הטעמים מאת בן-אשר; ספר הניקוד מאת חיוג' ועוד. מקצת החומר חקר מבחינת ההשפעות המוסיקאליות אבא בנדויד, שהציג את ממצאיו באותו יום עיון). אך כבר עכשיו אפשר להראות שהפתרון שהצענו לא זו בלבד שאינו עומד בסתירה למקור 2, אלא גם מציע דרך להבנת התיאורים הכתובים הסתומים. באשר להשוואה עם הפרקטיקה כיום (מקור 3) מתעוררות בעיות בשל שינוי במהלך ההיסטורי עקב מפגשי תרבויות, ניוון, יחסי הגומלין בין הכתב לפרקטיקה (כפי שקרה, כנראה, במסורת אשכנז) ובשל ריבוי המקורות בתקופת המערכת הטבריינית. ובכל זאת – המודל שנציע להשוואה לאתנומוסיקולוגים (מודל מעודן ועשיר יותר מן המודל הראשוני שהצענו) עשוי לשמש מקור לשאלות חדשות ספציפיות על הפרקטיקה הקיימת, ובחינת המודל לאור הפרקטיקה מאפשרת גם הבנה עשירה יותר של הפרקטיקה לאור המודל.

אשר להשוואה עם מקורות מכמה מערכות – השוואה כזאת עשויה לתרום להבנת המערכת שלנו (טעמי המקרא) ובלבד שייבדקו בקפדנות כל המכשולים שצינו לעיל. על הבעיה הנדונה כאן אפשר ללמוד מתוך התבוננות במערכות מתרבויות אחרות בעיקר בשני מקרים: (1) במקרה שהיה מגע כלשהו בין שתי התרבויות בתקופה הנדונה והוכרו הכתובים על אודות המוסיקה או התיזוי או הפרקטיקה; (2) במקרה שיש דמיון בתפקיד המוסיקה, ולענייננו – קנטילציה לטקסט מקודש. בקיצור, המודעות לטיבם של מקורות המחקר היא תנאי הכרחי לעריכת השוואה כלשהי ובייחוד להשוואות המתבקשות במחקרנו, ולכן הצבענו כאן, גם אם רק במרומז, על המקורות ועל הקשרים ביניהם.

התגובות האוהדות עודדו אותנו להמשיך בעבודה⁴⁰. יתרה מזו, כבר נקבעה תכנית לשיתוף פעולה עם האתנומוסיקולוגים, שיתוף שיבוא לידי ביטוי בבחינת העקרונות שהוצעו כאן (וגם עקרונות אחרים) בפרקטיקות של העדות.

40. בהודמנות זו ברצוננו להודות בכל-לב לכל מי שליווה אותנו בשלבי העבודה במתן מידע, עצה, ביקורת ומלה טובה: הרב מ' ברויאר, הפרופ' ח' אבנארי, הפרופ' י' ייבין, מר א' בנדויד וכן הקבוצה שעוסקת בחקר הקנטילציה בפרקטיקה – הפרופ' י' אדלר, הפרופ' פ' אלברז-פרר, הר"ר בתיה באיר, מר א' הרצוג, הפרופ' א' שליפר והפרופ' א' שרביט. כמו כן אנו מודים לקרן "מורשת" ולמפעלי "גשר", שתמכו במחקר בראשיתו, ול"קרן הזיכרון לתרבות היהודית" ול"קרן למחקר בסיסי בניהול האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים", שתמכו בהמשך המחקר.

ראש ולענה; תועפות הרים לפירוש שני ביטויים במקרא

א

"שורש פורה ראש ולענה". המשכו של כתוב זה "למען ספות הרָנה את הצמאה" (דב' כט, יז-יח) זכה לפירושים רבים. אנו נציע פירוש חדש המבוסס על טבעם של שני הצמחים ראש ולענה¹.

"רוש" בא פעם אחת במקרא בהקבלה ל"מרורים"² וחמש פעמים נזכר "ראש" בצירוף לענה או בהקבלה לה³. מן הזיהויים לראש⁴ נראה ביותר זיהויו עם הצמח רוש עקוד⁵, השייך למשפחת הסוככיים והוא בעל תפוחת לבנה דמויית סוכך או כפה⁶. כל חלקי הצמח מכילים מיץ ארסי ביותר. היוונים נהגו להשקות בו את הנידונים למוות ברעל⁷. צמח זה נפוץ באזורי הארץ הים-תיכוניים, בייחוד באדמות פוריות ורוויות מים – "רָנה".

לעומת הרוש – הלענה היא לענת המדבר⁸, הגדלה באזורים הערבתיים של הארץ. זהו בן-שיח מאפיר בעל עלים גזורים וריחניים המשמשים תרופה. מיצם מר מאוד ובכמות מרוכזת הוא רעיל. הלענה גדלה באדמה יבשה – "צמאה". שני צמחים אלו – הרוש והלענה – נפוצים על פני שטחים נרחבים, כל אחד בתחומו.

בפסוקנו יש הקבלה:

פן יש בכם שורש פורה ראש ולענה
למען ספות הרוה את הצמאה

1. תמצית הדברים העליתי בספרי חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 232.
2. דברים לב, לב.
3. עמוס ו, יב; איכה ג, ה ועוד.
4. ראה עליהם בספרי עולם הצומח המקראי (1968), עמ' 197–199.
5. *Conium maculatum*
6. השווה ישעיה ט, יג "ראש" במקביל ל"כפה". האחרון הוא כינוי לתמר בעל הצמרת הכפויה.
7. ובו מצא סוקרטס את מותו; ראה Seneca, Epistles 13.
8. *Artemisia herba-alba*

"ראש" מקביל אל "רָהֹה", ו"לענה" – אל "צמאה"⁹; ונפרש: שמא יש מביניכם מי שמתחזה לצמח בן-כלאיים – ראש-לענה¹⁰, צמח העשוי, כביכול, להצליח בכל בית גידול – "והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי" – גם בתנאי לחות ואף ביובש – "למען ספות הרָהֹה את הצמאה" – שענפי "הראש" העסיסיים יוסיפו, יסייעו ויפרנסו גם את הלענה המדברית, כשיזרימו את תמיסתם לשורש המשותף. ומאידך גיסא יקבל הראש מן הלענה את הכושר לעמוד בתנאי יובש. על השקפת עולם אופורטוניסטית כזאת של הסימביוזה בין הארסי, המר והיבש לבין הרָהֹה – "לא יאבה ד' סלח". צמח זה, אף שלכאורה הבטיח את עצמו מכל צד, גורלו נחרץ, באשר הארץ שהוא צומח עליה ייגזר עליה: "גפרית ומלח שרפה כל ארצה, לא תזרע ולא תצמח ולא יעלה בה כל עשב".

"שורש פורה ראש ולענה"
הרכבה דמיונית של מחבר המאמר

9. רמז לפירוש זה נמצא בדברי ר' אברהם אבן-עזרא לפסוק זה.

10. כעין "חמר-גמל" בספרות חז"ל (עירובין פ"ג מ"ד ועוד).

ב

"ותועפות הרים לו". לפני שנים מספר הרחבנו את הדיבור על הראם ושור הבר¹¹. בכוונתנו הפעם להציע שאולי יש עוד מקום שבו נזכר הראם, והוא בכתוב שבתהלים צה, ד-ה:

אשר בידו מחקרי ארץ ותועפות הרים לו
אשר לו הים והוא עשהו ויבשת ידיו יצרו

כל המפרשים פירשו תועפות – גובה, עצמה, ולפי זה מדובר בבורא העולם השולט בעומק הארץ ובגובהי ההרים, בים וביבשה.

ברם, התקשינו קצת, שכן בתיאור עצמת הבורא נעדר מוטיב מרכזי בבריאה – החי, זה המוטיב המופיע בפסוקים אין ספור לצד בריאת הדומם¹². אכן, ידעו המפרשים את דבר קיומו של הצירוף "ותועפות ראם לו"¹³. הראב"ע אף הניח שעל פיו אפשר לפרש תועפות – קרניים, ואולם אף הוא התכוון לפסגות ההרים.

באנו אפוא להציע בפשטות את זיהוי "ותועפות ראם" הנ"ל עם "ותועפות הרים", ונפרש: רום או עצמה של קרני הרים, הוא הראם. אכן, מצינו את הכתיב רים¹⁴ או רים¹⁵, וייתכן אפוא הכתיב רים¹⁶.

לפי זה יופיע בפסוקנו גם נציג של עולם החי, הראם = הרים (בצורה מיוחדת), בעל הקרניים המסמלות את הרום. "ותועפות הרים לו" הוא אפוא מקבילה ניגודית ל"מחקרי הארץ" – עומק הארץ.

11. לשוננו מד (תש"ם), עמ' 124–137.

12. למשל, תהלים כט, 'קול ד' ... וירקדם כמו-עגל ... כמו בן-ראמים וכו'" (פס' ה-ו).

13. במדבר כג, כב; כד, ח. ומצינו גם בכך סירא "ויאזרהו כתועפות ראם" (מהדורת סגל מה, יא). ועיין שם הערותיו על התרגום היווני והסורי.

14. איוב לט, י.

15. תהלים כב, כב.

16. וכן שמה של החיה בערבית ובסורית. ראה מה שכתבתי בלשוננו מד (תש"ם), עמ' 124–129, על שני היהויים לראם.

פסוק וצמח

השיבה לארץ ולצמחיית הארץ מאפשרת לנו פירוש מחודש של כמה וכמה פסוקים סתומים במקרא, או פסוקים שפירושם דחוק. הרבה שמות צמחים, מהם שנשתמרו בלשון הערבית, זורים אור חדש על הטקסטים. כך, למשל, ידוע זה כמה וכמה שנים ש"ריר חלמות" שבאיוב (ו, ו) אפשר לקראו "ריר חלמית", צמח בר המשמש למאכל אדם (*MALVA SYLVESTRIS L.*, ח'וביזה בערבית), והמדרש הדחוק של "ריר חלומות", קרי חלומות-שוא, נראה מוקשה יותר מהמשמעות המקורית.* שני פסוקים מבקשת הכותבת לנסות ולהאיר מחדש לאור שמות שנשתמרו בערבית, והם:

"חברות-פצע תמריק ברע, ומפות חדרי בטן" (משלי כ, ל)
"בן-פורת יוסף, בן-פורת עלי עין, בנות צעדה עלי-שור" (בראשית מט, כג).

תמריק ברע: הפירוש המקובל לפסוק זה מקביל ל"יסורים ממרקים עוונותיו של אדם", כלומר: הרע והמכות הבאים על אדם יש בהם כדי למרק את פשעיו ולהלבינם. אולם הבוטנאי ב' צ'יז'יק (אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב) כבר עמד על כך שהצמח טיון דביק (*INULA VISCOSA*), הנפוץ מאוד בארץ, וברפואה העממית משמש לחבישת פצעים ולחיטויים, קרוי בלשון הערבית "רַעְרַע", או אפילו "רערע אַיּוּבִי", כלומר של איוב. את מחציתו הראשונה של הפסוק אפשר להבין כפשוטה: הפצע והחבורה מתמרקים באמצעות עשב-המרפא המקובל, רע. אם כך, הכותבת מציעה לקרוא את חציו השני של הפסוק לא "מכות", כמקובל, כי אם "מְכוּות", מכוות-אש, שהן תרופה עממית מקובלת למיחושי בטן. פשט הפסוק הוא אפוא שיש רפואה לכל מכה: ה"רע" מרפא את החבורות, ואילו ה"מכוה" יפה למיחושי הבטן. ייתכן שניתן להסיק מכך שחסר פסוק מסיים לאותו פרק במשלי, וכי לדברים שנאמרו בסוף הפרק הייתה סיומת מקבילה, שאינה בדינו, ושאוּלִי הייתה עשויה ללמד אותנו שכשם שיש רפואה לחבורה ומזור לחדרי-בטן, כך – אולי – לא נבעלו שערי תשובה ולא נסתתמו דרכיה.

* על בעייתיות ויהוי חלמות – חלמית עיין י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן תשי"ז, עמ' 188; וכלא-ירועים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 166 ואילך.

בנות צעדה עלי שור: הפירוש המקובל למשפט זה גם הוא דחוק למדי, ומשום כך רבו הפירושים. נוהגים לספר על בנות שיצאו לצעוד בשורה על חומת (=שור) העיר כדי לחזות ביופיו של יוסף, אבל פסוק זה חורג לגמרי מן הסגנון הספרותי של הטקסט, כמוהו כפירוש הגדודים הפושטים אל מחוץ לחומה (הרטום-קאסוטו).

ידוע שאבדו לנו הרבה שמות של זני גפן, והיום אין אנו יודעים, למשל, מהי גפן שורק, כנראה זן מעולה במיוחד (ישעיה ה, ב), ואך מנחשים שפורת היא גפן פורייה מאוד. אולם בלשון הפלח הערבי אנו מוצאים את השם צַעְדָּא, המתאר כמה וכמה זני גפן מטפסים; ואפשר מאוד שה"צעדה" המקראית לא הייתה אלא זן של גפן מטפסת, משופעת פרי.

ואם כן, לפנינו מקבילה מושלמת: בן-פורת (=הגפן הפורייה) יוסף, בן-פורת עלי עין, בנות צעדה (=הגפן המטפסת) עלי (מעין) שור. "פורת" מקביל כאן ל"צעדה", והם שני זני הגפן; ואילו "עין" מופיעה בפסוק המקביל, במלה "שור", כלומר היא מעיין-שור, המוזכר במקרא בפרשת הגר (בראשית טז, ז): "עין המים במדבר, על העין בדרך שור". כיוון שמדבר שור עצמו נזכר במקרא פעמים רבות, אין ספק שקיומו של מעיין במקום זה היה בעל חשיבות עליונה, ובוודאי נודע ברבים. גפן מטפסת בקרבת מעיין בלב מדבר – יש בה טעם של ברכה מפליגה.

נוספות למאמר 'בשולי ספר בן-סירא'

נוספות אלה למאמרי 'בשולי ספר בן-סירא' (לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 125–146) באו לצרוף ולצרף. לצרוף את הטעון תיקון, לפרש כמה דברים שהובלעו ולצרף כמה דברים שנתחדשו לי בעניינים שנדונו במאמרי הנ"ל. לא ארחיב כאן בפירושים לפסוקים אחרים בבן-סירא, אלא אם כן ביאורם כרוך בביאור הפסוקים שבהם דנתי במאמרי. אשלים את האמור שם על הסדר (בין בעניינים הנוגעים במישרין לפירוש פסוקים בבן-סירא, בין בעניינים שנידונו שם רק דרך אגב).

עמ' 126, הע' 3. נוסח ברכת המילה שהבאתי – כך הוא:

אשר קידש ידיד מבטן

וחוק בשארו שם

וצאצאיו חתם באות (ברית קודש)

להציל ידידות שארנו משחת

על כן (בשכר זאת) אל חי חלקנו

המלים המוסגרות נראות בעיני חשודות להיות תוספת לגוף הברכה, אעפ"י שהן מצויות בכל המקורות שראיתי (תוספות מלים מרחיבות מצויות, כידוע, הרבה בברכות – ועיין גם להלן, ואכמ"ל).

אולם ענייני כאן להעיר ולדייק בנוסח שציטטתי: "אל חי חלקנו להציל ידידות שארנו משחת". לפנינו בתוספתא (ברכ' פ"ו [פ"ז] הי"ג), בבבלי (שבת קלז ע"ב) ובירושלמי כ"י לידן (ברכ' פ"ט ה"ד יד ע"א) הנוסח: "אל חי חלקנו צוה להציל ידידות שארנו משחת". ואולם כבר הראה נ' וידר¹ שלצד גרסה זו היו גם גרסאות: "אל חי יהא חלקנו להציל" וכו' ו"אל חי חלקנו להציל". גרסה אחרונה זו מצויה גם בציטאט מן הירושלמי בספר העיסור כתב-יד (שמביא וידר) ובכ"י רומי של הירושלמי (במשובש)², וכן במנהגים קדומים (כסדר רב סעדיה גאון³) ונראה הדבר שנוסח אחרון

1. נ' וידר, "תיקון תשובה משובשת לרב האי גאון", סיני נד (תשכ"ד), עמ' רפה-רפט.

2. כפי שצינו פלוסר-ספרא: אשר קידש ידיד מבטן, מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לש"א לוינסטם, ירושלים תשל"ח, עמ' 332, הערה 12.

3. עמ' צח: "אל חי יהא חלקנו", ובחילופי הנוסחאות שם: "אל חי חלקנו". נוסחים של עוד מנהגים ראה אצל וידר, שם.

זה: "אל חי חלקנו להציל ידידות שארגו משחת" – עיקר⁴, ועל-פיו הורחבו הנוסחים האחרים⁵. בנוסח זה לא ברור שימוש של המקור "להציל". נראה כאילו משמעותו כמו 'הציל' או 'מציל'. שימוש כזה של מקור כמחליפו של פועל⁶ (או של בינוני) שאיננו תלוי בפועל קודם מצוי לא מעט בעברית המקרא המאוחרת, וקרופט⁷ הביא לו דוגמאות (בעיקר מספר דבריהימים). השימוש בצורת המקור לכל גוני משמעויותיה מצוי מאוד במגילות מדבר יהודה. למשל (ולאחר משפט שמני – כמו לפנינו בברכה זו: ועיין בגוף ההערה במאמרי): "... וצבא רוחיו עם צעדינו ופרשינו כ]עננים לכסות ארץ וכוזרם רביבים להשקות משפט לכל צאצאיה" (מלחמת בני אור בבני חושך דף יב, שו' 7-9). וראה עוד: "וסרה ממשלת כתיים להכניע רשעה לאין שארית ופלטת לא תהיה [לכול בני] חושך" (שם דף א שו' 6; המקור כאן מקביל ל'לא תהיה' ואיננו תלוי בתיבת 'וסרה'). והשווה גם: "ובחסדך תשפטם בהמון רחמים ורוב סליחה וכפיכה להורותם וכי ישור אמתכה להכניסם בעצתכה..." (הודיות דף ו שו' 9-10 ועיין ליכט בפירושו שם)⁸⁷. ואולם סגנון זה ומעין זה נעשה זר בתקופות מאוחרות יותר, ואך טבעי הוא שניתוספו כאן תיבות כגון 'צוה' משלא הובן עוד שימוש זה של המקור כתחליף לפועל.

מכל מקום, לעיקר דברינו אין הבדל בגרסאות אלה.

לעניין 'עומס הלשון הספרותית' בברכה הנדונה, שציגתי לעדות שברכה זו פיוט קדום היא, אפרש כוונתי: הכינוי 'ידיד', שיש בו מיסוד הכינויים הפייטניים⁸

4. לפי נוסח זה מתבלט במיוחד דמיון התוכן בין הברכה לבין ספר היובלים פרק טו, שציגתי במאמרי הנ"ל; ויש לנוסח יתרון גם מצד המשקל הכמו-מקראי שביקשתי למצוא בברכה.

5. כך גם פלוסר-ספראי, שם (הע' 2), עמ' 332, הע' 13 (אלא שאני מפסק אחרת את הברכה ומפרשה אחרת).

6. לשימושים כאלה של המקור במקרא ובלשון חכמים ראה: ח' ילון, ידיעות החברה לחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה ג (תרצ"ז), עמ' 88. ומש"כ מורי ש' אברמסון, ספר היובל לבן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 4-1.

7. ראה A. Kropat, *Die Syntax des Chronik*, Giessen 1909 (= BZAT XVI) עמ' 24-25. על מקום זה העירני ד"ר א' קימרון, וכן על ארמית המקרא – דניאל ב, טז ודומיו.

87. עם מסירת המאמר לדפוס: עיין עכשיו: E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, §400.02(2) עמ' 71-72.

8. גם בשרידי שירות שבתלמוד מרובים הכינויים. ראה, למשל: 'אוהבי שרידים יושבי רקת צאו וקבלו הרוגי עומק' (מגילה ו' ע"א). ובקסע (כנראה מסליחה): 'באו רוב שלישי'ת במים' (מו"ק כה ע"ב). ראה א' מירסקי, ירושלים – שנתון לדברי ספרות והגות ב (תשכ"ז), עמ' 162-168. נטייה זו הייתה כה חזקה עד שגרמה לצירופי סמיכות ראויים לציון כמו 'עמוסי בטן' (סנה' מב ע"א, ואף זו שירה היא) עפ"י 'העמוסים מני בטן' (יש' מז, ג). [וראה: י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 111 ואילך.]

[ושמא אף יש בו לרמז לנו, שכינויים אלו לאו דווקא ממחצבת מדרש הפסוקים נוצרו⁹, שהרי לכינוי 'ידיד' אין למעשה מקרא שיסמוך עליו¹⁰]; המשמעות הכפולה של 'חוק בשארו שם' [= בבשרו (עיין במקבילה בב"ס מד 20, שהבאתי שם) או גם: 'בקרבו זרעו' בהקבלה ל'צאצאיו' שבצלע המקבילה]; הניגוד בין 'אל חי' ל'שחת' (כאמור במאמרי שם); לשון נופל על לשון: "ידיד מבטן וחוק בשארו" – "ידידות שארנו"; הזדקקות למלים מלשון השירה והמליצה המקראית ('שאר', 'צאצאים', 'ידידות' וכן 'שחת' [במובן מיוחד זה של השחתה – עיין בגוף המאמר]) והתקבולת ואולי אף משקל מקראי. כל אלה נראים לי סממנים פיוטיים משוכללים, והם מעמידים, כאמור, ברכה זו כאחת מיצירות הפיוט הראשונות הידועות לנו.

פירשתי 'ידיד' בברכה זו על אברהם. לאמיתו של דבר, אולי פירשו כך גם קדמוני-קדמונים. בפיוטו של יוסי בן יוסי 'אזכיר גבורות' שו' 89 (פיוטי יוסי בן יוסי, מהד' א' מירסקי, ירושלים תשל"א, עמ' 138): "טבע חותם ברית שם בשארו בה תפן פוערת [=גהינום] ואז תקפץ פיה". באברהם הכתוב מדבר בשורות אלה, וכבר העיר המהדיר ש'חותם ברית שם בשארו' הוא עפ"י ברכת ברית מילה. ולפיכך נראה שיוסי בן יוסי פירש ש'בשארו' מוסב על אברהם אבינו. עוד נמצאנו למדים, שיוסי בן יוסי פירש ברכה זו עפ"י האגדה בשמות רבה יט, ה (שציין לה מירסקי), שאין נימולים יורדים לגהינום. עפ"י אגדה זו פירש את המשפט "להציל ידידות שארנו משחת" – היינו מגהינום. (אמנם אנו לא כך פירשנו). לאמיתו של דבר אלה הם גלגולים שונים של אופיה האפוטרופאי של ברית המילה: כמצילה ממוות, מפרת, או מדינה של גיהינום. [והאגדה בשמות רבה הנ"ל ואפילו מקורה בבראשית רבה מה, ח (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 483) – כבר מנסה למעט לפי דרכה בכוח האפוטרופאי המוחלט של המילה בלא לחלוק על קיומו של כוח זה].^{10א}

9. כהשערתי של א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז, עמ' 61 ואילך, בעקבות: ז' יעבץ, ספר היובל לר"צ הופמן, ברלין תרע"ד עמ' 69–71. וראה גם י' דוידזון, מדעי היהדות א (תרפ"ו), עמ' 191.

10. השווה למדרש הרחוק באבות דר' נתן ג"ב פ' מג, מהד' שכטר סא ע"א = מנחות נג ע"א–ע"ב. ודווקא כינוי זה ('ידיד', 'ידידים'), שאינו נובע מהרגל הדרשנים לדרוש את פסוקי המקרא מצוי הרבה בפיוטים הקדומים. השווה גם לכינוי 'עומק' לבבל ולעיל הע' 8) שאף הוא אינו עשוי על-פי פסוק. ונראה לי יותר, שמסורת ספרותית-פיוטית הולידה כינויים אלה (ואולי גם את הדרשות??) ואכמ"ל.

10א ראה: V. Aptowitz, The Rewarding and Punishing of Animals, *HUCA* 3 (1926) 127 והערה 23; S. Lieberman, *After Life in Early Rabbinic Literature*, H.A. 1965 *Wolfson Jubilee Volume*, Jerusalem 525–527, עמ' 527, ודברי מורי ש"א ליונסטם, קרית ספר לד (תשי"ט), עמ' 49.

אגב אורחא אעיר: בידוע שהראשונים המפרשים 'ידיד' בברכה זו על אברהם מביאים דרשת 'מדרש'¹¹ או 'פסיקתא' (כלשון 'ערוגת הבושם')¹²: "אברהם מקודש מבטן אתיא (כצ"ל) ידיעה ידיעה כת' כי ידעתי כי ידעתי וכת' התם בטרם אצרך בבטן ידעתיך ובטרם תצא מרחם הקדשתך". לפי שעה לא נמצא מדרש זה, ואולי כדאי לציין שדרשת 'גִּזְרָה שוּוה' זו רמוזה, כנראה, בסיום ספר יצירה בנוסח הארוך: "וכיון שבא אברהם אבינו... וכתר לו ברית ולזרעו לעולם והאמין בה' ויחשבה לו צדקה וקרא עליו כבוד ה' דכת' בטרם אצרך בבטן ידעתיך וגו' וכתר לו ברית בתוך עשר אצבעות ידיו והוא בשר מילה..."¹³

אם 'ידיד' הוא אברהם, יש מקום להתלבטות פרשנית שאיננה חדשה, איך ייאמר על אברהם 'אשר קידש ידיד מבטן'. בגוף דבריי במאמרי הבאתי מעין מקבילה מבן-סירא א, 14. העירני פרופ' י' תא-שמע על בראשית רבה ל, ח (מהד' תיאודור אלבק עמ' 274, וראה מקבילות שם). נראה לי שביטוי זה קשור לתהלים קי, ג (שפורש על אברהם ודאי כבר בזמן קדום)¹⁴ בשל 'מלכי צדק' שבפסוק ד: "עמך נדבת בהדרי קדש מרחם משחר לך טל ילדתך", והשווה במיוחד ללשון פירוש רש"י שם ("רבותינו דרשוהו באברהם ואני אפרשנו כדבריהם" – שם פס' א): "זאת תהיה לך בזכות הדרת הקדושה שהייתה בך מבטן אמך, שהכיר [אברהם. מ"ק] בוראו בן ג' שנים!"¹⁵. ומן הראוי לציין שרש"י עצמו פירש 'ידיד' שבברכתנו (שבת קלז ע"ב) דווקא על יצחק! וצ"ע.

לעמ' 127, הע' 5 (לסוף הפסקה הראשונה): ניסינו לעמוד על טיב נוסחה של הפרפראזה המחורזת לבן-סירא מן הגניזה¹⁶. אמרנו שנוסח הפרפראזה קרוב מאוד לנוסח כ"ב של בן-סירא. מבחינה זו חשוב בייחוד חרוז אחד בה. בקטע שירמן¹⁶ (חרוז 27) אנו קוראים: "חך בוחן כל אוכל.../ולזכר ייטיבו יפים כתואר...", ואילו בכ"ב (לו, 24): "חך בוחן מטעמי דבר"!!¹⁷ ולב מבין מטעמי כזב". ובגיליון בשיבוש: "חך

11. תוספתא מנחות נג ע"ב ד"ה בן ידיד.

12. ערוגת הבושם לר' אברהם בר עזריאל, מהד' א"א אורבך, כרך ג, ירושלים תשכ"ז, עמ' 153. ומכאן אני מעתיק בגוף המאמר.

13. ראה: I. Gruenwald, *Israel Oriental Studies*, I (1971), עמ' 174–175.

14. עדות למדרש הפרק על אברהם בתקופת התנאים. ראה מכילתא דר"י, מהד' הורוביץ-רבינ, עמ' 135.

15. כלומר, יש כאן הרמוניזציה בין מדרש על אברהם הקדוש מבטן לבין הדעה המקובלת שהכיר את בוראו כשהיה בן ג' שנים. והשווה בראשית רבה לט, ח, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 370 ובהערות שם.

16. ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 439.

17. "דבר" – שיבוש של: "זכר".

בוחן מטעמי זבד וחן[!] נכון[!] מטעמי זבד[!] 18 וקרוב לוודאי בעיניי שבעל הפרפראזה גרס בסיפא: "וחן נכון [= יפיס] מטעמי [אולי: מעממי] זכר" ! – כך, במקום 'זבד' שבגיליון שהוא עצמו שיבוש¹⁸. מכאן עולה שכה"י שהיה לפני מעבד הפרפראזה היה קשור בקשר ישיר עם אחד מכה"י שחילופים מהם נרשמו בגיליון כ"י ב!

לעניין נוסחו של קטע זה חשוב לציין גם מחרוזת 26 שם: "ייטב לזכר כל אישה", ונראה לי שגרס כאן בספרנו: "כל אישה תטב לזכר (אך יש אשה יפה)". הפסוק "תוקן" אפוא לפי הגיון הפסוקים הסמוכים (ראה פירושו של סגל). מכל מקום, נראה שיש כאן חילוף נוסח של ממש בין "תקבל" שבכתב-יד ב מן הגניזה לבין "תטב ל" (=תיטב ל) שגרס בעל העיבוד!¹⁸

עוד מעניין שהפסוק "כל נכס תאכל חיה אך יש מכה ממכה תנעם", שמצוי ב"ב אינו מפויס לפנינו. ודאי, אי אפשר ללמוד הרבה מהשמטות הקטע, אבל שמא לא היה לפנינו פסוק זה (שהוא כפל אחר לפס' 26), כשם שאיננו נמצא גם ביווני ובסורית? (לפסקה השלישית): על תרגומי פסוקים יחידים מן הסורית לעברית בכה"י של הגניזה – ראה לאחרונה: A. Di Lella, *The Hebrew Text of Sirach*, Hague 1966, עמ' 106–142, ועוד יש להוסיף.

לעמ' 128 הע' 8 (לפסקה השנייה): את עקבות שלושת "עמודי העולם": תורה-עבודה-גמילות חסדים – סבר ג' אלון למצוא במקבים א' יד, 14–16 (ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל ב, תל-אביב תש"ל, עמ' 159). וצ"ע.

לעמ' 129 הע' 8 (לפסקה השנייה): ב"ס לב 12: "תן לו כמתנתו לך בטוב עין ובהשגת יד" הוא, כאמור במאמר, עפ"י דברים טז, יז: "איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיו..." כלומר 'כמתנת... כברכת' שבפסוק נתפרש, אולי על-דרך "כמוני כמוך כעמי כעמך" וכו' (מ"ב ג, ז). ולפיכך בן-סירא מנסח: "תן לו כמתנתו לך". השווה גם ספרי דברים פ"ס סד (על דב' יב, ו-ז): "והבאתם שם... ושמחתם בכל משלח ידכם אשר ברכך ה' אלהיו" – הכל לפי הברכה הביא" (מהד' פינקלשטיין עמ' 131). לצירוף "בטוב עין ובהשגת יד" בבן-סירא השווה גם את הברייתא בירושלמי חגיגה פ"א ה"ה ע"ג: ע"י [= השגת יד] וידו רחבה [= טוב עין]... עשיר וידו מעוטה".

לעמ' 129: לעניין תפיסת 'כיבוד' אב ואם ככלכלתם ו'עבודתם'. וכנגדו היפוכו: לשון 'קללה' כהזנחתם, ראה ח"י גרינפלד, ארץ-ישראל טז (תשמ"ב), עמ' 57–61 ובעיקר עמ' 55 והע' 39. לעניין כיבוד אב "כל ימי חייו" כפורמולה אכדית קבועה ראה מש"כ עוד: J.C. Greenfield, *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 19 (1982) עמ'

18. 'זבד' – שיבוש של: "זכב".

18א לחילוף הגראפי ט – ק השווה, כנראה, יב, 5: "הקיר" [כ"י א] – "הסיב" [ביווני] ועיין שם.

311, והדברים חשובים להבנת הרקע – ואף הנוסח – של ב"ס ג 12–13: "בני התחזק בכבוד אביך ואל תעזבהו כל ימי חיך (ביווני: 'חייו')... ואל תכלים אותו כל ימי חייו". אבל ראה במקבילה בטוביה ד, 3, שציין לה סגל (ועמ' יה הע' 1; וראה גם ספר היובילים לה, 1: "ותצוהו [ליעקב] על אביו ועל אחיו לכבדם כל ימי חי יעקב").

גרינפלד מפרש שם את הפסוק "כאשר יחמול איש על בנו העובד אותו" (מלאכי ג, 10) כמכוון לציין את העדפת הבן המכבד את אביו, עפ"י 'פלח' בטקסטים אכדיים וארמיים, שמשמעו לכבד את ההורים ע"י כלכלתם ופרנסתם. יש להוסיף על דבריו שביטוי זה משתקף גם ברות ד, טו–יז: "והיה לך למשיב נפש ולכלל את שיתך... ותקראנה לו השכנות שם לאמר ילד בן לנעמי ותקראנה שמו עובד". מונח זה מצוי גם בבן-סירא ג, 7 (פסוק שלא נשמר בנוסח העברי והרישא שלו חסרה אף בכתב-יד רבים של התרגום היווני): "ירא אלהים יכבד (τιμήσει) אב וכאדונים יעבד (ὑψεύσει) השנים האלה אני עובד אותך (δουλεύω σου) ומעולם לא עברתי על מצותך", והרי הוא טוען: מדוע לא תעדיף את בנך העובד אותך. והשווה גם בראשית רבה לו, ז (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 341): "אתה מנעת אותי מלהעמיד בן קטן שימששני לפיכך יהיה אותו האיש עבד לאחיו". וראה שם עמ' 728. והשווה בבא בתרא קכז ע"ב: "[אמר] עבדי הוא וחזר ואמר בני הוא נאמן דמשמש לי כעבדא קאמר".

לעמ' 130 הע' 17. לחילוף 'סחב'–'צחב' ולחילופי צ–ס שנדונו בהערה זו – ראו לציין גם ל-גא, 2 (מהד' סגל פס' ו'): "ממוקש צופי סלע", שתקנו שכתר ללשון 'צלע', אלא שהטקסט שם מסופק מאוד. והשווה גם משחק המלים ב-מ, 28 (לפי נוסח מגילת מצדה): "טוב נאסף מפני חצף", צ ו-ס יכלו אפוא "לחרוז" כאן זו בזו¹⁹. לחילופי צ–ס בלשון העברית – ראה החומר הרב שאסף ר' וייס ז"ל, מחקרי מקרא, ירושלים תשמ"א, עמ' 57–58 הע' 13 [וראה מגילה יב ע"א: "ודר וסוחרת – שמואל אמר: אבן טובה יש בכרכי הים ודרה שמה... ומאירה להם כצהרים"]. 'סוחרת' נדרש אפוא לשון 'צהרים'!

לעמ' 131: "כסא גאים הפך אלהים" (ב"ס י, 14) – 'גאים' תורגם ביווני ע"י ἀρχοντες, אבל בפסוקים הסמוכים (פס' 15–16) ביווני 'גוים', וכן בעברי (בפס' 16: פס' 15 חסר מן העברי). בסורי בכל הפעמים: גאותנא (=גאים) – כדן. על חילוף 'גויים'–'גאים' ראה י"א זליגמן, תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 138 הע' 20²⁰. לאמתו של

19. השווה גם למבטא: "חוספא" (ראה: י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 374 [וכך גם במנדעית]). אבל ודאי אין לדעת איך ביטא בן-סירא מלה זו.

20. זליגמן נעזר לענייננו גם בברכות י ע"ב: "זאותי השלכת אחרי גוך" – אל תקרי גוך אלא גאך. אמר הקב"ה לאחר שנתגאה זה קבל עליו מלכות שמים" ואולם כאן נראה שעיקר המדרש – מכל מקום – הוא מדרשת "גוך" לשון "גיוה" [=גאווה; ראה, למשל, תרגום לישעיהו ג, כד;

דבר, בן-סירא עצמו, בחיבתו הרבה לשעשועי לשון, משתמש בדמיון צלצולן של מלים אלה לשם משחק מלים בפס' 8: "מלכות מגוי אל גוי תסוב בגלל חמס גאווה". ראה עוד: "שני גוים"²¹ בבטנך' (בר', כה, כג) – שני גאי גוים²² בבטנך... אדרינוס באומות ושלמה בישראל" (ב'ר סג ת, מהד' תיאודור אלבק, עמ' 685), ובמקבילה (בבלי, ברכ' נז ע"ב; ע"ז יא ע"ב): "שני גוים בבטנך' אל תקרי גוים אלא גאים²³ זה רבי ואנטונינוס שלא פסקו מעל שולחנם לא חזרת ולא קישות ולא צנון²⁴ לא בימות החמה ולא בימות הגשמים"²⁵. ולעניין נוסחו של בן-סירא – חשוב לציין, שאותה נוסחה משנית, אותו חוסר עקביות שאנו מוצאים בתרגום היווני (הנובע כבר מגלגולי הטקסט של בן-סירא!), אנו מוצאים גם בכה"י של בן-סירא מן הגניזה:

תרגום 'גוים' ב-*ἀρχοντες* ('מושלים') מעלה על דעתנו את הכפל הדומה במשמעות המלים 'עני/ענו' – שפל והמשפיל עצמו (וכן 'עלוב' – מדוכא והמדכא את עצמו [=ענו]) וכך גם 'גאים' – רמים (במשרתם), עשירים – וגם והמרימים את עצמם (ומתגאים).

לגוף הפסוק – אין צריך לומר שאפשר להשוותו עם משלי טו, כה: "בית גאים יסח ה' ויצב גבול אלמנה". לא באתי להעיר במאמר אלא על לשון 'הפיכת הכיסא' שבבן-סירא.

- והשווה חגיגה ה ע"ב: "מפני גוה – מפני גאותן של ישראל". והשווה 'גיותן' בלשון חז"ל. ובאמת אין משמעות לתיבת 'גאיך' כאן!
21. 'גוים' – כך הקרי בפסוק; הכתיב: גיים.
22. ניכר אפוא שדרשן זה מצרף כאן את הקרי ואת הכתיב כאחד, ושהכתיב 'גיים' יש להבינו 'גאים' במבטא מרוכך של האלף (השווה מדרש הגדול לבראשית, מהד' מרגלית, עמ' תלו: "שני גוים בבטנך – גיים כתיב, זה מתגאה בעולמו וזה מתגאה בעולמו". וראה עוד בהערות הבאות) כנטייתם של דרשנים למזג בדרשתם גרסאות שונות זו מזו, כפי שהראה מורי ד' רוזנטל, על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא, ספר י"א וליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 403 ואילך [לעניין קרי וכתיב ראה שם עמ' 406–407].
23. כך בעדי הנוסח הטובים. וראה דקדוקי סופרים לברכות ולעבודה זרה שם; מסכת עבודה זרה, מהד' ש' אברמסון ע"א ועמ' 149.
24. האם 'עשירות' בעלמא כאן (וכדברי ג' אלו, מחקרים בתולדות ישראל א', תל-אביב תשכ"ז, עמ' 319), או שמא הגוון של הפועל 'גאא' והשמות 'גאא, גאיתא' בסורית – [גם] לשון מותרות ועידונים (ראה Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, עמ' 629–631, שמביא גם: "מלא פתורה כל גאון" [מאפרם הסורית]). [וכלשון רבינו בחיי בפירושו לפסוק ולמדרש זה שעליו: "סדר המאכלים והעדונים היו לאנשיו ואוכלי שולחננו"].
25. חילוף גוים-גאים-גוים גם בחולין צב ע"א לפי הנוסח שלפנינו: "שלושה שריגים' אלו שרי גאים היוצאים מישראל... אלו שלושה שרי גוים המלמדים זכות על ישראל" (ועיין פירוש רש"י ופירוש רבינו גרשם). ועיין בדקדוקי סופרים שם חלופי גוים – גאים בכה"י. אבל בכתב-יד טובים נמצאת הגרסה 'שריגים' בפעם הראשונה או בשתי הפעמים (ר' דק"ס לחולין, ועוד יש להוסיף). ואם כן, ספק אם הוא עניין לכאן.

לעמ' 131 הע' 25: עכשיו ראיתי שהדברים שאמרתי כבר אמרום מתבררים אחדים. לעיקר הדברים ראה: J.M. Baumgarten, *Studies in Qumran Law*, Leiden 1977, עמ' 75–87; לפסוק באיכה (ולפסוקי המקרא בכלל) ראה ז' פלק, בית מקרא כ (תשל"א), עמ' 342–350; לאבות דר' נתן ראה: A. Blidstein, *RQ VIII* (1972–1974), עמ' 431–435; ועיין גם במאמרו של באומגרטן, *JJS XXIII* (1982), עמ' 215–225 (למאמריו של באומגרטן ושל בלידשטיין, שנעלמו ממני בשעת כתיבת המאמר, הפני ד"ר א' קימרון). ואכמ"ל בפרטי מאמרים אלו.

לעמ' 132 הע' 29: "מאכל ארי פראי מדבר כן מרעית עשיר דלים" (ב"ס יג 17) – היווני גורס: *συστήναι* (= ציד) במקום 'מאכל' שלפנינו. שמא היה לפני היווני 'זבד' במקום 'מאכל' שלפנינו, שכן להלן לו, 24 בעברי: "חך יטעם מטעמי זבד", ביווני *θήρα* (מלה המתרגמת בשבעים 'ציד' ו'טרף'), בסורי 'טעמא דמאכולתא' (= מאכלו). ופירש שם ל"י רבינוביץ²⁶ ש'זבד' = 'זוד' – "לשון ארמי שמתרגמים צידה זוודין". ואולם הפירוש המקורי למלה זו בפסוקי בן-סירא הוא בוודאי מאכלים טעימים ביותר (השווה ערבית זבד בניין v) = לקחת את החלק הטוב ביותר, ותרגום אונקלוס לבראשית ל, כ: "חולק טב"²⁷.

ניסיתי להראות את ראשיתו של המבנה 'מה – כך' ודומיו בספר בן-סירא. מן הראוי להביא גם את יז, 31 (שלא נשמר בעברית): "מה אור משמש גם הוא יתם (?) ורע יצר בשר ודם" – כך יש לשחזר, בעיקר על פי היווני. ויש להבין פסוק זה כלשון השוואה (השווה לסורי, המתרגם כאן 'מא ד... הכנא', אבל תרגומו בפסוק זה פראפרסטי: כשם שאור השמש גם הוא תִּשָּׁךְ, כך [על אחת כמה וכמה?] בשר ודם, שרע יצרו. (כוונת המלים 'אור משמש' היא אפוא האור הבא מן השמש, השווה גם לג, 7, ושלא כהבנתו של התרגום היווני וכהבנת התרגומים המודרניים, שהושפעו ממנו). אם כן, יש כאן עוד דוגמה למבנה 'מה ... ו...!'

לעמ' 133 הע' 33א: ההשלמה בכה"י ברורה עכשיו מן הקטע החדש שפרסם שייבר²⁸: "מה על יום כי כלו", אבל נוסח כה"י כאן משובש ופרטיו צריכים עיון.

26. ל"י רבינוביץ, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 147 הע' 28.

27. שונה לגמרי מובנו של 'זבד' ב-ז, 25: "ואל ג[ב]ר נבון זבדה". המפרשים הסמיכו תיבה זו לסורית 'זבד' – לתת נדוניה. וראה: מ' זולאי, עיוני לשון בפיוטי ינאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ו (תש"ו), עמ' קצג–קצד.

28. ספר היובל להגרי"ד סולובייצ'יק ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתשפה.

לעמ' 134 שו' 9: "רע אשה ישחיר מראה איש ויקדר פניו לדוב" (כה, 17). פירשתי 'דוב' = 'דאב'. יש לציין כבר את 'מדיבות' שבמקרא (ויק' כו, טז) משורש 'דוב' = דאב²⁹.

ולעניין 'תור' = 'תאר'. נראה שצורה זו – 'תור' – משוקעת גם בכה"י של הגניזה לבן-סירא אלא שנשתבשה בהם:

ב"ס ט, 8: "בעד אשה [ה]שחתו רבים". בבבלי (סנה' ק ע"ב ומקבילות; וכן ביווני ובסורי): "בתאר אשה יפה רבים הושחתו". וכבר פסקו המפרשים ש'בעד' – שיבוש מן 'בתאר'. ושמא היה כתוב: "בתור", והקצה השמאלי של ה"ת' והאות ו' נתחברו ל"ע', ונוצרה הגרסה "בעד" (בוודאי השפיע גם משלי ו, כו). ושמא כך הוא גם ב"טז 1: "אל תתאוה תואר נערי שוא". ביווני ובסורי: "רוב", והיא הגרסה העיקרית. אולי יובן יותר חילוף בין תור/רוב, שיש ביניהם דמיון גראפי (אולי הצטרף הקו התחתון של ב', המשוך לאחוריו, לאות ר' ונראתה כעין ת'). 'תור' זה "תוקן" ל'תואר'.

לעמ' 134 הע' 40: לפירוש שמפרש התרגום הסורי 'התיצבו' = גבראו – ראה פירוש סגל ל"לו 13 (במהדורתו לא טו, עמ' ריא).

לעמ' 134–135. רואה אני לברר ולהוסיף לעניין הביטוי 'כתוב ומונח' [ראה לאחרונה: מ"ע פרידמן, לשוננו מח (תשמ"ה), עמ' 49–52]. כאמור במאמרי (בהע' 42) כבר שיער רבינו הגדול פרופ' ש' ליברמן ז"ל, שפירוש הביטוי 'כתוב ומונח' – כתוב בספר, והספר מונח בארכיון המקדש לפרסום, ואילו אני רמזתי על-פי "בכתב הנחת" שבבן-סירא (לט, 32) שאולי יש להבין 'כתוב ומונח' – מונח בכתב, היינו קבוע בכתב, כתוב. אמנם גם ביטוי זה יכול להתפרש 'בכתב הנחת' [בארכיון, במקדש], אולם פירוש זה נראה דחוק קצת.

שאלה היא, אם פירוש של רבינו הגדול מוכרח מן המקורות התלמודיים שהובאו עד כה לעניין זה. דברים רבה ט, ט (ומקבילות): "משה כתב שלוש עשרות תורות... ואחת הניח בארון" אין בה עדות חותכת על משמעות הטרמין הקבוע 'כתוב ומונח'. שמואל א' י, כה: "ויכתב בספר וינח לפני ה'" נראה בעיניי שאף אינו עניין לכאן, שהרי הכוונה היא להביא את משפט המלך לפני אלהים, כרגיל במזרח הקדום, ולא לפרסם את הכתב הזה כספר. הראיה החזקה ביותר לפירוש של ליברמן (אעפ"י שאין הוא מפרשה) היא מהקבלת ירושלמי מגילה פ"א ה"ז ע"ד: "כתובה ומעלה בארכיים" הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי מדי ופרס" עם בבלי מגילה ז ע"ב (בכתב-יד טובים): "כתובה אני ומונחת על ספר דברי הימים". הרי 'מעלה בארכיים' כנגד 'מונחת'. אולם שאלה היא עד כמה אפשר לדקדק בהשוואה, ובעיקר כאשר הניסוח בבבלי עצמו, 'כתובה אני ומונחת על ספר', עשוי להתאים

29. השווה גם לאדיב (שמ"א ב, כג). וראה BDB ערכים דוב, אדב.

דווקא לפירוש שכנגד (פרידמן, שם, הע' 6). וכבר כאן מעניין לציין, שברוב כה"י של התלמוד הושמטה תיבת 'מונחת', וכתוב ומונח' היה ל'כתוב' בלבד; ועל גלגוליו ר'פישוטי' של המונח – עיין להלן.

מיוחד הוא האמור בברייתא שבבבלי קידושין סו ע"א³⁰: "ותורה מה תהא עליה? הרי כתובה ומונחת בקרן זוית כל הרוצה ללמוד יבוא וילמד". בכל כה"י כאן 'בקרן זוית', ואולם כבר אורבך (שקיבל את פירושו של ליברמן) סבר שמלים אלה הן תוספת³¹. ואכן, נראה לי שאשגרה הן, עפ"י הצירוף השגור: "מניח בקרן זוית" (ושבת קכו ע"א ומקבילות; ביצה כח ע"ב; מו"ק כז ע"ב; גיטין יג ע"א ועוד), ונראה לי רחוק פירושו של פרידמן: בקרן זוית של ההיכל דווקא (פרידמן, שם, הע' 5). זאת ועוד: מורי פרופ' ד' פלוסר העמידני על הדמיון בין האמור כאן לבין האמור ביומא עב ע"ב (ומקבילות): "[זיר] של ארון [כלומר: כתר תורה – ראה ספרי במדבר פ"ס ק"ט, מהד' הורוביץ עמ' 144] עדיין מונח הוא כל הרוצה ליקח יבוא ויקח". ומתוך כך מסיק אני, שגם האמור כאן "כל הרוצה ללמוד יבוא וילמד" הוא פירוש הנובע מאי ההבנה של הביטוי 'כתוב ומונח' (בלא 'בקרן זוית'). מרכיביו של ביטוי זה נתפרדו כבר בימים קדומים ונתפרשו: תורה כתובה – ומונחת למי שרוצה ליטול כתר תורה. שוב אנו רואים דוגמה מאלפת לבעייתיות בהבנת צירוף זה כבר בימים קדומים.

אעיר כאן על שורת מקורות מקבילים, שבהם בא ביטוי זה בספרות התלמודית, ובדברים יש עניין קודם-כל לגלגולי המונח במקורות השונים. בתוספתא סוטה פ"ד ה"ז (מהד' ליברמן עמ' 172–173) מצינו בכ"י ארפורט: "אמרו: שתי ארונות הללו³² עם ישראל בדרך אחד ארון הקודש ואחד ארון המת. היה כל עובר ושב אומ' מה טיבן של שני ארונות הללו אומ' להן אחד ארון הקודש ואחד ארון המת אמרו להן וכי היאך אפשר³³ ארון הקודש להלך עם ארון המת אמ' להן מת מוטל בארון זה קיים מה שכתוב ומונח בזה". וכך בדיוק גם בכ"י וינה (שמאריך כאן יותר; וסגנונו שונה קצת, כרגיל בפרקים אלה של תוספתא סוטה): "מת מוטל בארון זה קיים מה שכת' ומונח בארון זה".

במקבילה במכילתא דר"י (מהד' הורוביץ-רבין עמ' 79): "אמת [כך] המונח בארון הזה קיים מה שכ' במונח בארון זה" (כך גרסת קסע גזייה K³³-T-S C 4/5 וכך כ"י

30. ראה בעדויות הנוסח שהבאתי במאמרי, הע' 43.

31. א"א אורבך, "הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים", תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 172.

32. תחת "הללו" צריך אולי לגרוס: "הלכו" או "שתי ארונות הללו <הלכו>", והשווה למקבילות.

33. 'אפשר' כאן במובן 'ראוי'. השווה י' ווארסקי, לשון המדרשים, ירושלים תש"ל, עמ' 131–135.

וראה גם התרגום המיוחס ליונתן לבראשית כא, י: 'ארום לית אוושר למירות בר אמתא הדא עם

בריי'. וראה מדרש פנים אחרים על אסתר, מהד' בובר, עמ' 68: 'ופותחין בתי כנסיות ואומרין

דברים שאפשר [= שאיפשר, שאי אפשר] להישמע".

K³³ העירני עליו מורי ד"ר מ' כהנא, ותודתי לו.

א: ב־כ בקצת שיבוש: "המונח בארון קיים מה שכת' במונח ארון זה". אמנם אפשר לקיים גרסה זו ('כתוב במונח') אם נניח שאין בין 'כתוב ומונח' לבין 'כתוב במונח' אלא חילוף כתיב בין ו' ל-ב', חילוף שאיננו נדיר בלשון חכמים³⁴, אבל הסימטריה עם 'המונח בארון זה' מקרבת אל הדעת את ההשערה שהביטוי נתפרש כבר כאן: כתוב ב(ספר התורה) המונח בארון, ושכבר יש עיבור צורה של המונח. כנגד זה במקבילה בירושלמי (ברכ' פ"ב ה"ג ד ע"ג): "והיו ישראל אומרי' על יד³⁵ ששימר זה מה שכתוב בזה". כך בכ"י לר. אבל בפסיקתא רבתי, מהד' רמא"ש קיב ע"ב (הַבָּא קדומה של סוגית הירושלמי): "המת בארון זה קיים מה שכתוב ומונח בארון הזה"³⁶. במקבילה בבבלי סוטה יג ע"ב: "קיים זה כל מה שכתוב בזה" (וכך בכל הנוסחאות בדק"ס השלם). [וכך גם במכילתא דרשב"י (מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 46), אלא ששם הוא לקוח ממדרש הגדול.]

מעניין הנוסח בפסיקתא דרב כהנא (מהד' מנדלבוים עמ' 188): "המת שהוא מונח בארון הזה קיים כל מה שכת' בארון הזה". כך בגוף מהד' מנדלבוים ובכל נוסחות כה"י שבה, להוציא את נוסח כ"י א³⁷, בלבד, שגורס: "כל מה שהוא מונח בארון הזה וכל הכתוב בו", גרסה שבלי ספק משקפת – כהד רחוק בלבד! – את הביטוי 'כתוב מונח', שבשאר הנוסחאות נשתנה להיות 'כתוב' בלבד. וזה לָקַח מֵאֵלָף לִמְצָב נוסחה של פסיקתא דרב כהנא.

אבל משפט זה אנו מוצאים גם בקבוצת אגדות אחרת: לגבי חזקיה נאמר: "בית ועד בנו על קברו <<ר' חנין אמר ספר תורה נתנו למעלה מקברו>>³⁸ ובשעה שהיו ב[אים] לשם היו אומרים: המת המונח בארון זה קיים כל מה שכתוב ו[מ]ונח בספר התורה הזה" (כך בקטע גניזה לאיכה רבה³⁹; בדפוס הגרסה שונה). ובמקבילה בבבלי בבא קמא יז ע"א: "הניחו ספר תורה על מיטתו ואמרו: קיים זה מה שכתוב בזה"⁴⁰.

34. ראה: י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², תל-אביב תשכ"ד, עמ' 1223–1225; א"ש רוזנטל, יובל-שי, עמ' 308 הע' 127; הנ"ל, "שני דברים", ספר י"א וליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 468 הע' 21; מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר (דיסרטציה), ירושלים תשמ"ב, עמ' 136; ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה – מהדורה ביקורתית (דיסרטציה), ירושלים תשמ"א, עמ' 257–259.

35. כך בכ"י לידן; כ"י רומי: על ידי.

36. הנוסח לפי כ"י פארמא, וכך בכ"י קונסטנזה (ושם: "שכתוב ומונח/הזה". ובשל סוף השורה דילג הסופר על המלה 'בארון') דפוס ראשון: "המת בארון[!]" קיים כל מה שכתוב ומונח בארון זה".

37. ראה מה שכתב על מקוריותו ד' מנדלבוים, במבואו לפסיקתא דר"כ במהדורתו (נוירק תשכ"ב), עמ' יח-כ: "מגלה סימני מקוריות גם בגרסאות שהרבה פעמים הוא עומד בניגוד לשתי המשפחות כאחת".

38. מלים אלה חסרות ע"י הדומות בקטע הגניזה.

39. פרסמו: צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 128.

40. ההקשר בסוגיה זו צריך עיון: כל הסוגיה לא באה אלא אגב דאגב: בראשה מבואר 'מן העלייה'

ממקום אחרון למדים אנו מהו הרקע לאגדות אלה: מנהג היה במקומם ובזמנם (כאמור בסוגיה שם) להניח ספר תורה אצל המת ואף "לאותובי ספר תורה אפורייה" (מו"ק כה ע"א) ולקלוסו כך, ואולי אף להביאו לקברות בארונו כך ובקילוס זה. מן הסתם אף ספר התורה הובל בתיבה⁴¹. על-פי זה (ואולי כדי להצדיק את המנהג נגד המקטרגים?⁴²) אמור המדרש על ארונו של יוסף.

נראה לי, שמן החומר הנ"ל מצטיירת תמונה מעניינת של טיב נוסחאותינו, ואולי מורגשת גם אי-נוחות בשימושי הביטוי הקדום 'כתוב ומונח', שכן אין הוא מובן, והיה מוזר כבר למוסרים ולמעתיקים קדומים. הגרסה "מה שכתוב ומונח בארון זה" יש בה, לכאורה, חיוזק-מה לשיטת פרופ' ליברמן (השווה לדברים רבה הנ"ל בתחילת דברינו), אם כי מצד אחר נדמה לי שאף אותה אפשר לפרש בקלות כלשון קצרה: הקבוע בכתב בתוך הארון, כלומר התורה שבארון. ואולם 'כתוב ומונח בספר התורה הזה' שבאיכה רבה כמו 'כתובה ומונחת על ספר דברי הימים' שבמגילה שם (עיין לעיל) מוכרח להתפרש 'מונח בכתב', קבוע בכתב; אולם נראה לי, שביסוד כל המקורות והנוסחאות יש בעיקר לשון-קילוס למת שנהגה בזמנם, מציין: "קיים זה כל מה שכתוב ומונח בזה" (או כיו"ב), ומטבע זה נותרת ע"י לשונות פירוש לפי ההקשר: "ב-ארון זה" או: "ב-ספר התורה ה-זה".

ואולי יוכל דינו של 'כתוב ומונח' להיות כדין 'כתוב ועומד' שמצינו במדרש הגדול שמות (מהד' מרגליות עמ' תקנז; ואין מקורו ידוע): "אשר כתבת" – מלמד שהתורה כתובה ועומדת במרום" (והשווה לאדר"ג נו"א ה ע"ב, שהבאתי בהערה 43 במאמרי).

שבמשנה עפ"י וישכב חזקיה עם אבותיו ויקברוהו במעלה קברי בית דוד" (דה"ב לב, לג), ואגב כך מובאת גם האגדה שלפנינו העוסקת גם היא בפסוקים אלה. אולם בהמשך מובאת מסורת בר' יוחנן, שכשנשאל הלכה משי ידיה ומנח תפילין והדר אמר לן >אפילו קיים אמרינן לימד לא אמרינן<". לפי הנוסח בתלמוד שלפנינו נמצא, שהשאלה שנשאל ר' יוחנן – בעניין סוגיה זו הייתה. אולם כבר הביאו התוספות ביאור אחר על-פי הנוסח בלא המלים 'אפילו' – אמרינן, נוסח שנשמר לנו בשאלות (שאלתא זו מהד' מירסקי, ירושלים תשמ"ב, עמ' מז), ושהוא בלי ספק ראשוני יותר. אלא שכבר הקשה מהר"ם מלובלין: "וא"כ יש להקשות מה ענין זה להכא דשמעתין וק"ל. אבל שמא כדאי לציין שהאגדה על ארונו של יוסף ששימר מה שכתוב בזה" מובאת בירושלמי ברכות פ"ב ה"ג ד ע"ג הנ"ל בפי ר' יוחנן כאשר הוא מקפיד על חבישת תפילין בבית המרחץ? ויש כאן אפוא גלגול האלמנטים במסורות המשולבות זו בזו בסוגיה הארץ-ישראלית, אלא שבגלגול זה שבבבלי נפרדו הדבקים. כדוגמת זה יש עוד בבבלי, בהלכה ובאגדה.

41. ראה גם אוצר הגאונים לב"ק, התשובות עמ' 24: "אל יהי ספר תורה בדבר הזה מוטל אלא [עומד] בתיבה ובדומה לה".

42. שמנהג זה היה בעייתי מפני ביזוי התורה שבו נראה כבר מסוגיות התלמוד הנ"ל, וראה גם תשובת הגאון שבהערה הקודמת. ואפשר שהיו עוברים ושבים (יהודים, ולא דווקא מאומות העולם) שהיו מתרעמים על ביזוי התורה שבמנהג.

ואחרי הכול: מקורו של 'כתוב ומונח' אפשר עדיין בלתי מוכרע⁴³ הוא, אבל הלקח לעניין השתלשלותו ושחיקתו של ביטוי זה בחיבורים של ספרות חז"ל חשוב ומאלף. [אוסף עוד שימושים, מאוחרים יחסית: "תלמוד הוא בידינו ותקנת הראשונים ומסורת עתיקים שכתבו והניחו הדורות"⁴⁴ להשתמש בו צנועים" (פרקי היכלות רבתי, א"י ורטהיימר, בתי מדרשות א', עמ' קלה). "ואתה כתוב והנח חותם ירדת המרכבה לבאי עולם לך ולמי שהוא מבקש לירד להציץ במלך וביזפיו... כי על המגילה שמת⁴⁵ לך וראיתיה" (א' גרינוולד, "קטעים חדשים מספרות ההיכלות", תרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 358].

לעמ' 136: "על רשע נבראה רעה ובעבורו תמוש כלה" (מ, 10). כפי שהעירני ד"ר א' קימרון, יש לנקד בעבורו, מקור נטוי של השורש 'עבר'⁴⁶. צורות כאלה רווחות במגילות מדבר יהודה⁴⁷.

עכשיו ראיתי שכבר קדמני בפירוש זה ('בעבורו' = במותו) – ד' כהנא, חכמת שמעון בן-סירא, ורשה תרע"ב, עמ' x.

'עבר' לשון מות שכיח בכתובות ארץ-ישראליות ודן בו (והביא ממקורות א"י) פרופ' מ"ע פרידמן בספרו, *Jewish Marriage in Palestine*, Tel-Aviv – New York 1980, עמ' 410. תודתי נתונה לו על שהפנה את תשומת לבי למקום [השווה עוד לביטוי 'בשר ודם עובר' המופיע כמה פעמים בספרות חז"ל⁴⁷]. לשון 'עבר' = מות שחזר סגל גם ב"לח, 17 (במהדורתו לח, כא; ראה עמ' רמט-רג), וצ"ע. ועוד יש להאריך בלשונות 'עבר' שבבן-סירא.

43. אמנם יש להשוות למקבים א יד, 48: "ואת הכתב (γραφῆς) הזה אמרו להניח בלוחות נחושת (θέσθαι ἐν δέλτοις χαλκαῖς) ולהעמידם בחצרות הקודש במקום ניכר ואת פתשגן הלוחות להניח (θέσθαι) באוצר" – העניין כדברי ליברמן ממש, וכדברי פרידמן בסיכום דבריו, אך הלשון 'להניח את הכתב בלוחות הנחושת' מרמזת לכאורה לשימוש הלשון של קביעה בכתב. והשווה כנגד זה שם פס' 26: "וכתבו בלוחות נחושת והניחו בעמודים בהר ציון". וצ"ע. וראה גם יובלים ד, 19: "ויכתבוהו לעדות וישימהו (לעדות) בארץ..." כלום הדברים קשורים לסרמין שלנו? אף זה צ"ע.

44. שם צ"ל: לדורות?

45. 'שם' = חיבר, כתב. השווה ל'סם' בסורית (=חיבר). ושם יש עניין לביטוי זה ול'כתוב ומונח'.

46. הצורה 'בשכר' אפשר שתהיה טעות גראפית (כהצעת פרופ' מ"ע פרידמן [במכתב]) או שני עפ"י הפירוש 'בעבורו' = בעבורו. והשווה לחילוף 'בעבורו'–'בשכר' בסידור רס"ג, עמ' רעו ש' 7.

47. ראה בדיסרטציה שלו: דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה (ירושלים 1976), עמ' 174–175 [ועכשיו 113.15, Atlanta 1986, E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, עמ' 54–55].

48. ראה מדרש שיר השירים רבה א, ד; דברים רבה פ"ה ט; תרגום נאופיסי לבראשית מ, כג.

לעמ' 136 הע' 50: "כי אם עניתו יצא ואבד" (ל, 40) אין הכרח להוציא 'יצא' ללשון מיתה, והדברים כרוכים בפירוש הפסוקים הסמוכים, שקשים הם. ל'הלך' – לשון מות, ראה מש"כ מ"ע פרידמן בספרו הנ"ל, עמ' 411 הע' 57 (וגם בזה תודתי לו).

לעמ' 140 הע' 67: "[בני] על בת חזק משמר [פן תעשך שם סרה]" – לביטוי 'שם סרה' ראה כבר מילי אחיקר שו' 85 ושו' 170: "[ו]הבת שמי בשרחו[תא]". לעניין 'שם סרה' (מסריח) שממנו סובל קרובו של המזנה – השווה גם בראשית רבה נב ד (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 543): "ויסע משם אברהם" פינה מן ריח רע שהיו א' לוט בן אחי אברהם בא על שתי בנותיו". ומפני כך הזהיר בן-סירא.

עמ' 141 (והע' A78):

ב"ס מב 14:

כ"י ב:	מטוב רוע איש מטיב אשה / ובית מחרפת תביע אשה
גיליון:	טוב רע איש מטוב אשה / ובית מחרפת תביע חרפה
גיליון II:	מחרפת
מצדה:	טוב רע איש מטוב אשה / ובת מפתחת מכול חרפה

אין ספק, שכבר העדויות הקדומות ביותר (היווני והמגילה) התקשו בצלע השנייה של הפסוק. כבר ניסו סטרגנל⁴⁸ ובאומגרטן⁴⁹ לכפור בנוסח 'מכול', שהוא' במלה זו יתרה על מנהג הכתיב במגילה (ועיין במאמר בהע' A78). אף נוסח מצדה 'מפתחת' קשה להלמו, ואין לו סימוכין לא בכתיב-יד של הגניזה ולא בתרגומים. עולה אפוא על הדעת, ש'מפתחת' ('מפתחת?') הוא שיבוש של גרסת 'מחרפת/מחרפת'⁴⁹. ואולם נדמה שפירושו של פסוק זה אפשרי כמעט כצורתו בגיליון השני ("ובת מחרפת מכול חרפה", אלא שיש לתפוש 'מחרפת' כאן כנשוא: בת – מביישת 'מחרפת') היא יותר מכל חרפה. צלע בוטה זו מקבילה יפה מאוד לראשיתו הבוטה של הפתגם. ואכן, הקבלה יפה זו היא יתרונה של הצעה זו על פני ההצעות הקודמות; ואם כך, לא נכפור ב'מכול' זה, על אף סטייתו מהרגל הכתיב הרגיל במגילה, ועל אף הקושי שנתקשו בו המתרגם היווני ומסורת כ"י ב. [יכול אפוא אדם להרהר, כי אם כך הוא, שמא יפה דווקא הגרסה שביסוד גוף כ"י ב 'מטוב' וצ"ל: 'מטיב', נשוא פועל, המקביל ל'מחרפת'!]

48. J. Strugnell, *Eretz Israel IX* (1969–70), עמ' 116 (הובא במאמר בהע' A78).

49. J.M. Baumgarten, *Studies in Qumran Law*, Leiden 1977, עמ' 191.

49א אפשר שדווקא הגרסות ח' שנתערעה – היא שגרמה ונכנסה שלא במקום (השערה שהעלה באוניי פרופ' בן-חיים).

לעמ' 141 הע' 78: ציינתי בהערה זו לכתוב המצוי פעמים מעטות בכ"י קויפמן של המשנה (ומנה אותן אפשריין) וכן בכתוב במקרא 'בית' תחת 'בת'. כל המקורות שצינו שם הם בסמיכות. לצד אחר כבר שיערו⁵⁰ צורת סמיכות של בת שנהגתה bit או bet עפ"י התעתיק $\beta\eta\theta\sigma\alpha\beta\epsilon\epsilon$ [= בת שבע]; Betenōs [= בת אנוש] בספר היובלים (בתרגום החבשי; ועיי' הערת R.H. Charles, *The Book of Jubilees*, Oxford 1912 עמ' 40); $\beta\eta\theta\sigma\sigma\upsilon\epsilon$ [= בת שוע] בצוואת יהודה ועוד. שמא הכתיב 'בית' [= 'בת' בסמיכות] במקורותינו משקף שרידי הגייה ישנה זו. (כלום הייתה הגייה זו גם בצורת הנפרד, וכלום יש ליתנה עניין לכתוב בכ"י ב של בן-סירא?)

לעמ' 142 שו' 4 מן הסוף: הביטוי 'חוק חרות' בסרך היחד עוד צריך עיון, ולפיכך ספק רב במקבילה שהבאתי ממנו לבן-סירא, אולם עיקר הדברים לגבי בן-סירא נראה לי קיים.

לעמ' 143 שו' 5: 'שנה' משמעה מעל בגד וכו', ויש למלה זו גם קונטאציה של ניאוף וזנות⁵¹. קרוב בעיניי לפרש על-פי זה את ב"ס לו, ⁵²: "כסוס מוכן [צ"ל: מוזן]⁵³ אוהב שונא תחת כל אוהב [צ"ל: רוכב?] יצהל". ועדיין לשון הפסוק סתומה. 'אוהב שונא' מתרגם הסורי: "רחמה דעולא" [= אוהבו של הרשע]. זה יכול להיות תרגומו של השורש 'שנא'; השווה ז, 26: "ושנואה אל תאמן בה" – המתורגם בסורי: "ואן עולא הי לא תהימן בה". היווני מתרגם: $\phi\acute{\iota}\lambda\omicron\varsigma \mu\omega\kappa\acute{o}\varsigma$ (= חבר [שהוא] לץ). $\mu\omega\kappa\acute{o}\varsigma$ – מלה יחידאית בתרגום השבעים, וקשה לדעת איזה נוסח היא משקפת. בעדויות נוסח אחרות (ראה: J. Ziegler, *Sapientia Iesu Filii Sirach*, Gottingen 1965 עמ' 278): $\mu\omega\rho\acute{o}\varsigma$ [= שוטה] או $\mu\omicron\iota\chi\acute{o}\varsigma$ [= נואף]. והנה לפחות שני חילופי גרסה אלה מתאימים ל'שונה' העברי, שמשמעו גם שוטה⁵⁴ וגם בוגד, מועל ונואף (אולם הגרסה $\mu\omega\rho\acute{o}\varsigma$ נראית כטעות במסורת הנוסח היוונית).

מכל מקום, אולי אפשר לפרש 'אוהב שונא' [= שונה!] – אוהב בוגדני. וכמובן, משחק מלים כאן עם שונא, ושמא אף נרמז כאן עניין הניאוף.

50. ראה: J. Fitzmeyer, *The Genesis Apocryphon*, Rome 1971 עמ' 82–83 (בעקבות W.F. Albright, BSOAS 115 [1949] עמ' 9).

51. עיי' במאמר, הע' 88–89.

52. הנוסח כאן לפי הקטע שפרסם לאחרונה א' שייבר (לעיל הע' 28), עמ' תתשפג. נוסחו של קטע זה דומה כמעט בכל לכ"ה מן הגניזה (אלא שכאן כ"י זה קרוע). נוסח זה דומה בעיקרו לנוסח שלפני התרגום הסורי; התיקונים שהכנסתי – עפ"י היווני.

53. השווה ירמיהו ה. ח. והכוונה, כנראה, לסוס זכר המטיל מעלי את רוכבו בצהלתו אל הסוסה (ראה שהש"ר א, ט; א"ש רוונטל, "למילון התלמודי", תרביץ מ [תשל"א], עמ' 178 ואילך והע' 2 שם).

54. ראה: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 151–154.

[וראה עוד אולי, 1: "ותחת אוהב אל תהי שונא" ודאי עיקר כוונתו: אל תהיה שונא לאהובך תחת אהבתו (והשווה גם תה' קט, ה: "ושנאה תחת אהבתי"), אבל שמא זה לשון גופל על לשון וכוונתו גם לומר: תחת אוהב אל תהי שונה – מקלקל⁵⁵ ובוגד בו (והשווה במ' ה, כ.).]

לעמ' 143 הע' 90א: "רעה רעך כנפשך ובכל *שנשאתה* התבונן אכול כאיש אשר *נכתך*..." כך שחזרתי את לד, 15–16. שמא כדאי להעיר על פירוש תיבת 'רעה'⁵⁶ בפסוק זה. אמנם אפשר להסמיק את הדברים ל-לז, 29: "רעה רופא לפני צרכך", ושם לכאורה הכוונה: לכבד (ראה בתרגומים ובציטוטים, והשווה לערבית רא עי [בניין III])⁵⁷, ואולם נראה ש'רעה' כאן מובנו דווקא לזון, להאכיל. השווה מדרש הגדול בראשית מח, טז (מהד' מרגלית עמ' תתכג): "מאי רעיית זיינתי כאיזה צד קורא הקב"ה לישראל זיינתי וכי אכילה לפניו..." (עיי"ש), וראה גם תרגום גאופיטי לבראשית מט, כד ('רועה אבן ישראל'): "מן תחות אדרע גבורתיה מת פרנסין כל שבטיא דישראל"; תרגום יונתן לבראשית מח, כד ('הרועה אותי מעודי'): "ד(א)יזן יתי מדאיתני" (גם התרגום השומרוני לתורה כ"י C [מהד' טל]: "דזן", וכך בברכת המזון⁵⁸: "רעינו זונינו פרנסינו". וראה גם: "יילכו אחיו לרעות את צאן אביהם בשכם" נקוד על את מלמד שלא לרעות הצאן הלכו אלא לאכול ולשתות ולהתפתות" (אדר"ב נו"א פל"ד, מהד' שכטר, עמ' 100, וגם שם נו"ב פל"ז עמ' מט וספרי במדבר, פיס' סט, מהד' הורוביץ, עמ' 65: "לא הלכו אלא לרעות את עצמם", והשווה גם יחזקאל לד, ב-ג, ויש להאריך בפרק זה). משמעות זו של 'רעה' נמצאת גם ב-יט, 19: "מאכל עני פראי מדבר כן מרעית עשיר דלים". 'מרעית' – מזון בעלמא הוא כאן.

הגרסה השנייה בכ"י ב: "דע שרעך כמוך ואכול כאיש דבר ששם לפניך ולא תהיה גרגרן פן תמאס" – היא, כנראה, תרגום מן הסורית⁵⁹: "דע דחברך איך דילך לעס איך גברא מדם דסים קדמך ולא תהוא גגרתן דלא תסתנא". כבר שיערנו שהסורית מתרגם את המלים: "אכול כאיש אשר נכתך" ('אשר נכתך' תואר ל'איש'). הסורית הבין: "את [הדבר] אשר [הושם] לפניך", וכדרכו הוסיף הוספות פרשניות בתרגומו, אלא שהוספה זו

55. ראה ילון שם (הע' 54). והשווה לראש הפסוק: "מעט והרבה של תשחת" – כלומר אל תקלקל

ברעך (כבלשון חכמים), אל תבגוד בו;

56. על אף התרגומים נראה לי ברור שזה הנוסח, ומשחק מלים לפנינו, כרגיל בספר בן-סירא. אולי בגלל חיתו זה של בן-סירא למשחקי מלים נשמרו לנו כמה לשונות נדירות.

57. או שמא: לשים לב, לדאוג (נגד כל התרגומים והציטוטים!) – אף מובן זה יש לתיבה זו בערבית). כל פסוק זה טעון פירוש בפני עצמו, ואקווה לפרשו במקום אחר.

58. כנוסח המצוי כבר בירושלמי שבת פט"ו ה"ג טו ע"ב.

59. כבר הבינו המפרשים שפסוק סמוך – לד, 13 – הוא תרגום מן הסורית: "כי זה מפני כל דבר תוע עי" – "מסל הנא [= כי זה] מן קדם כל מדם זיעא עינא". והשווה לנוסח המקורי יותר שם: "על כן מפני כל נס ליחה".

עשתה את כל הפסוק בבלתי מובן, בסורי כבגרסת העברי כאן. הצורה שָׁשָׁם [!] לפניך, כנראה, אינה אלא שריד מהעתקה בלתי מוצלחת של י' סים קדמך⁶⁰ גם בחירת אוצר המלים, שכמעט דבר אין לה עם הגרסה הראשונה – מלמדת.

לעמ' 145–146 הע' 10: "דאגה (גיל': ודאגתה) תפ[ריד נומה]" (מב, 9). בזמן האחרון דן א' טל בפסוק זה בבן-סירא (מתוך הנחה שהנוסח 'תפריג'/'תפריע') ובעיקר בביטוי 'הפרד שנה'⁶¹. הוא מנסה לפרש 'פרד' בביטוי זה שלא כדברי ילון⁶², אלא כלשון של השחתה וקלקול⁶³ ולראות בו את אחי השורשים 'פרג' (נשתנה ונתקלקל) ו'פרע'⁶⁴ (נתקלקל), ו"ראוי פרד זה שיפורד מן הגמלים הרצים ומן העופות הפורחים באוויר"⁶⁵. לעניות דעתי קשה הצעה זו: הרי השימוש הרווח בארמית 'פרדת שנתא (אפרד שנתא) מן' (והווקא עם מלת-יחס זו) מתפרש ביתר קלות דווקא עפ"י ההצעה: נדדה השינה ממנו⁶⁶.

60. כלום "ששם" נובע מחוסר דיוק של המתרגם, מטעות סופר (או טעות קורא) קלה מאוד בסקסט הסורי (י'דס'-'דסם'), או אולי דווקא מאי-הבנה של הצורה הדקדוקית? שכן הפועל 'סים' בסורית נסיתו i לכל אורך הדרך, פרט לעבר, וכמו שמוהיר נלדקה בדקדוקו (Th. Noldke, *Syriac Grammar*, London 1904 §177 A, עמ' 125 הע' 2): "The only verb which still exhibits i in the impf. and impt. but not in the perf., where only sam occurs, not sim". אפשר שהמתרגם סבר בטעות שלפניו צורת עבר (דוגמת 'מית').
60א באומגרטן (לעיל הע' 49) משלים: [תנ]יד נומה", אבל נראה לי שההשלמה "[תפר]יד" מתאימה לנוסח שבכ"י ב.

61. א' טל, "מתרומתה של הארמית השומרונית להבנת העברית... ", תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 167–171, 179.

62. קונטרסים א (תרצ"ז–תרצ"ח), עמ' 6. ועיין גם דברי התיקון של ילון בקונטרסים ב (תרצ"ח–תרצ"ט), עמ' 48, שנתעלמו מעיני א' טל.

63. הוראת קלקול לפועל 'פרד' הציע לראשונה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 454, 550, ואולם החומר שהביא שם אינו מוכיח, לדעתי, הוראה זו הוכחה חד-משמעית [פרידיה"ה תרגום 'עטופים' (בר' ל, מב) ודאי נראה (כפי שהעיר בן-חיים) ניגודו של "קסיריה" תרגום 'קשורים' (שם) ויהא מה שהוא משמען המדויק של מלים אלה, ואכמ"ל; "מפרד לבא" בפשיטתא (משלי ז, י, כב, טו) = 'מסלטל דעתו'], ואף החומר החדש שהביא טל (עמ' 169–170) צריך עיון.

64. לחילוף בשמות ה, ד 'תפריעו' (ג'ר'מ)/'תפרידו' (הנוסח השומרוני) עיין גם: ר' וייס, חקרי מקרא, ירושלים תשמ"א, עמ' 179–180 (וכבר קדמו י"א זליגמן במהד' דין של מגילת בן-סירא ממצדה). כפי שכבר אמרתי במאמרי, מסופקני אם יש לכרוך חילוף זה בחילוף שבנוסחאות בן-סירא (מב, 9). פירוש רש"י ורשב"ם לפסוק (שמביא טל, עמ' 178): "תפריעו – תנתקו ותפרידו" אינו מסייע לשיטתו באשר ליחס שבין 'פרע' ל'פרד'; ושם אף ראייה-לסתור הוא.

65. שם (הע' 61) עמ' 169.

66. אגב: כך כבר סבורה הלקסיקוגרפיה הסורית הקדומה עצמה.

אף 'הפריג' בויקרא רבה פ"ח ג' (מהד' מרגליות עמ' תשי"ד) ומקבילות: "למלך שהיתה לו גינה אחת מליאה כרוב נאה ומשובח... בבקר נכנס לראות ומצא אותה שהפריגה... איננו נראה לי שהוא לשון 'פרג' – תמורה ושינוי לרעה, אלא, כנראה, מונח מיוחד לפריחת הכרוב המשחיתה אותו, ועל-כן דרש הוא לפתוב "ובבקר זרעך תפריח"⁶⁷ ואילו 'תפריג' שבפסוק בבן-סירא בוודאי קשה, וכבר שיער מי ששיער כי שיבוש הוא מן 'תפיג' (שנוסף על גרסת 'תפריד'??)⁶⁸. מכל מקום, נראה לי שאף נוסח 'תפריע' נוסח משני הוא, וכמו שניסיתי לפרש בהערה הגידונה במאמרי. ולעניין הפסוק "מחלי חזק תפריד נומה" (ב"ס לד, 2) – שמא יש להבין כאן את 'מחלי' = מחלה, ובתפקיד של מושא ישיר (ולאו דווקא: 'מחלי'). צורת כתיב זו אינה בלתי מצוייה⁶⁹.

*

לבסוף ברצוני להעיר על שתי טעויות דפוס חמורות שנפלו במאמרי ב"לשוננו" מז. בעמ' 137 הערה 53: בשורה 1 המלה הערבית צריכה להיות 'משא' (משי), ובשורה 3 המלה הערבית צריכה להיות: 'מסא' (מסו).

67. שמא יש לקשרו לסורי 'אפרג' (ראה: Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, עמ' 3232).

68. בעירוב נוסחאות מסוג דומה אפשר אולי לחשוד ב"מדר, 8: "להשתענות בנחלתם (צ"ל: בתהלתם)". גיליון: "להשתעות, להשעות", וכך הסורי ("למשתעי") ובדומה היווני (ἐξελθὼν ἡσασθαι). שמא ואולי "להשתענות" אינו אלא צירוף של שתי המלים הנרדפות: "להשתעות" ו"לענות"? [ראה למשל שמות ה, ט ובתרגום השומרוני לשם. ומשמעותו של 'שעה' בספרנו: לעסוק, להגות; ולאו דווקא כפירוש סגל. זו הוראתו של שורש זה גם ב"לז, 14 וכן ב"לח, 125; גם ב"לח, 34 b יש לשחזר: 'ישעיתם', והיווני קרא שם בסעות: 'ישועתם'].

69. ראה י' קיסטר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 118–119, 468 (ואבל השווה הסתייגותי של א' קימרן [לעיל הע' 46] עמ' 20).

עדויות לחילופי פעאי – פעוי בעברית*

מבוא

מאמריהם של ז' בן-חיים¹ ושל ש' פסברג² על כינוי המדבר המסתיים ב-וי בארמית המערבית עוררוני לפרסם את החומר שנצטבר אצלי על תיבות מספרות התנאים ומספרות הגאונים במשקלים פְּעָאִי, פְּעָאִי, שנמצאו מתועדות גם בצורות פְּעוּי, פְּעוּי. יודע אני שהחומר שבידיי דל ואינו עשוי עור אחד, ואפשר שמקצת הדוגמות אינן ודאיות, ואעפ"כ החלטתי להציעו ברבים, כדי לעודד חוקרים אחרים לאסוף עוד צורות ודוגמות כאלה³.

ז' בן-חיים מסביר את התופעה של -וי בכינוי המדבר בארמית המערבית כך: "התהליך במעלולא ובבכעה יובן בנקל, אם נניח – לאור המובא לעיל מלשון התרגום ומן הנמצא בארמית הנוצרית בארץ ישראל, שכבר שפיטאלר נתן דעתו עליו – כי באחד הזמנים בימי-הביניים עברה ay להיות oy בסופי מלים"⁴. ש' פסברג, שהוסיף דוגמות משקיעי התרגום הארצישראלי, דוחה את ההסבר הפונטי $oy < ay$, שהציע אודברג. לדעתו, כיוון שהתופעה מוגבלת לכינוי המדבר בלבד, יש להעדיף הסבר מקיף אחר: תהליך מורפופונולוגי, במסגרת פרדיגמת הכינויים במעלולא. התהליך החל להשתקף גם בניבים אחרים בכינוי המדבר בלבד⁵. ונראה לי, שהחומר שבידיי

* מאמר זה נכתב בקיץ תשמ"ה ונשלח ללשונו. הוא הוחזר אליי ועודכן בסתיו תשמ"ה. אני מודה לידידי ד"ר מרדכי משור על הערותיו.

1. "האומנם נסתר במקום מדברי", ספר אברהם אבן שושן, מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ, ירושלים תשמ"ה, עמ' 93–98.

2. "עיונים בארמית של שרידי התרגום הארץ-ישראלי לאור חומר משווה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 17–22.

3. וראה עתה את מאמרו של ש"י פרידמן, "אנא מן יומי – אנא מן יומי ('מימי')": לתצורת הכינוי החבור בארמית הגלילית", מחקרים בלשון ב-ג (ספר אבא בנדיד), ירושלים תשמ"ח, עמ' 207–215. ודרכו הגעתי למאמרו הקודם: "שיירי כתבייד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי-ספר ס (תשמ"א), עמ' 5–55. בשני המאמרים מצוי חומר רב למשקל פעוי. דוגמות שלא היו בנוסח הראשון של מאמרי שולבו בנוסח זה.

4. שם, עמ' 96.

5. "עוללות בארמית המערבית", מחקרים בלשון ב-ג (ספר אבא בנדיד), עמ' 200–201.

מחזק את השערתו של ז' בן-חיים, שאכן מדובר במעetek $ay < \bar{ay}$ בסופי מלים, שכן דוגמותיי עבריות הן ומתחום השמות. רוב מסורותיה של לשון חז"ל גורסות פָּעָאִי, פָּעָאִי – דיפטונג ay – סופי בפתח, בניגוד לדיפטונג aw סופי בקמץ (פרי הידמות), אולם בכתב-היד שבניקוד בבלי מצוי גם קמץ: פָּעִי-פָּעִי, ובמסורת בני תימן בדרך-כלל קמץ⁷. האם מיתרים אנו להגית, שבתקופת האמוראים (או הגאונים) החל מסתמן המעetek $\bar{ay} < \bar{oy}$?⁸

והרי הדוגמות שיפורטו:

- א. משקל פְּעוּי: מלוי, תנוי.
- ב. משקל פְּעוּי: בנוי, בדוי, גדוי, זכוי, סקוי.
- ג. תיבות מסופקות: בלאי, תלאי, לואי, גנוי.
- ד. צורות ארמיות.

א. משקל פְּעוּי

1. תנוי (=תנאי)

א. מעשר שני ב, ג: ותנאי היה הדבר אימתי ... משחרב בית המקדש היה תנאי זה תנאי אימתי שיבנה.

בדפוסים ובכ"י: תנאי, תנאי, תני.
אנטונין 254: ותנִי ... תנִי ... תנִי.

ב. גיטין ט, ט: גרש איש פל' את אשתו על תניי. כך בדפוסים ובכתב-יד, אך בקטע גביזה T-S 12,818; על תנִי (=תנִי).

ג. מכילתא דרשב"י, אפשטיין-מלמד, עמ' 124: דומה שלא נגזרה גזירה אלא על תנוי ואין אנו מנודין אלא על תנוי¹⁰.

6. י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 903–904; 969–968.

7. ראה יבין, שם, עמ' 904.

8. ועוד יש לבחון כיצד תהליך זה משתלב בתהליך הכללי של $a < o/\bar{a}$.
ראה את סיכומי של בויארין: D. Boyarin, *JNES* 37 (1978), עמ' 141–160. והשווה מה שכתב א' דותן על המעetek הפניקי (ושם דוגמות רבות מן העברית): A. Dotan, *Israel Oriental Studies* (1974), 5, עמ' 71–121.

9. על-פי א' כץ, גנוי משנה, ירושלים תשל"ו, עמ' ז. י' יבין ציטט דוגמה זו להדגמת הניקוד בקמץ, אך לא העיר על הויי. ראה מסורת הלשון, עמ' 904.

10. על סמך מובאה זו קובע טור-סיני את הערך "תנוי" במילון בן-יהודה. אבל בערך "תנאי" הוא מעיר שאולי לא הגו תנוי אלא תנִי, כי כן נוהג בסורית. והשווה J. Barth, *Etymological Studien*, Berlin 1893, עמ' 68.

- ד. תשובות הגאונים, מהדורת ב"מ לוין, כרך ו (כתובות) עמ' עד: שאמרו תנוי היו דבריננו; עמ' רפא: ובין מודה במידעם על תנוי.
ה. תשובות הגאונים, מהדורת א"א הרכבי, ח"א ברלין תרמ"ז.
ו. תשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, עמ' 10: וזה תנוי ממון; עמ' 25: הרי התנוי קיים.

2. מלוי (=מלאי)¹¹

- תוספתא פסחים ב, ה-ו. המלוי של ישראל ... המלוי של גויים – כך בכ"ו, ובכ"ע (המלאי), אבל בדפוס, בכ"ו לונדון ובקטע גניזה: המלוי. קטע הגניזה בבלי הוא וסימנו T-S E2, 139: הַמְלֹי¹².
במקומות אחרים בתוספתא (חלה א, ג; סוטה יד, ב-ו) כה"י גורסים: מלאי, מלוי.

ב. משקל פֻּעֹי

3. בנוי (=בנאי)

- א. כלים יד, ג. הקנטר של בנאי והדקור של חרש.
כה"י והדפוסים גורסים: בנאי, בניי, בני.
בפירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 34: הקנטר של בנוי (וכן בעמ' 186)¹³.
ב. תוספתא שבת יג, ב. ואמ' לבניו וגזוז תחת הנדבך. – כך לפי כ"ו.
בדפוס, בכ"ע ובכ"ל: לבנאי.
ונראה, שזו טעות סופר: בניו? < בנוי?
ג. מקוואות ט, ו: ר' יוסי אומר: שלבנאים מצד אחד, ולשבור משני צדדים. כן בדפוס ובכ"פ. וכן בפירוש הגאונים לסדר טהרות עמ' 124 (ופירוש שם כמשמעו).
כ"ק: בנויים. כ"ל: בנויים. פרמה ב': בְּנוּיִם.
אנטונין 262: בְּנוּיִם.
ח' אלבק פירש: בוני בתים. ויש מפרשים בנאים כמו בלנים, עובדי בית המרחץ.
האם אנו עדים לריבוי של בנוי? בנוים < בנויים בדרך של אסימילציה של הגה מעבר $w < y$ בין $i-o$?

11. טור-סיני גזרה מן mala האכדית (=מלוא) בהוראת 'סחורה'. ראה לשוננו יד (תרצ"ט), עמ' 73-76.
12. ייבין מביא ניקוד זה בעמ' 904, ומעיר בתיאור כה"י שבעמ' 200, שכ"י זה הוא בין המעטים המחליפים קמץ-פתח.
13. והעיר אפשטיין: בנוי כמו תנוי, שתויי הרגיל בירושלמי.

וכבר קשר מ' בראשור את גרסת כה"י כאן לגרסת פירוש הגאונים "קנטר של בניו"¹⁴.

4. גבוי (=גבאי)

תוספתא דמאי ג, ד: חבר שנעשה גבוי. דוחין אותו מחבורתו ... כל זמן שהוא גבוי ... פירש מגביתו - כך בכ"ו, אבל בדפוס ובכ"ע: גבאי¹⁵.

5. סקוי (=סקאי)¹⁶

ספר דברים מב (90): עוקר אילנות ומעלה סקוי - כך בכ"י רומי. בדפוס ובכתב-היד האחרים: סקאי, סקי¹⁷.

6. זכוי (=זכאי)

ב"מ סד עב: איש פלגי זכאי. בקטע גניזה מאוקספורד Heb C.17, 76 : זכוי¹⁸.

7. בדוי (=בדאי)

א"א הרכבי, זכרון לראשונים (תשובות הגאונים), ברלין תרמ"ז, עמ' 125, הערה ג.

ג. תיבות מסופקות

8. *בלאי - *בלוי

א. סוכה ה, ג: מבלאי מכנסי הכהנים.

תוספתא סוכה א, ו: סיככה בבלאי כלים, בכ"י לונדון: בבלויי כלים.

גיתין ח, ה: ולא מזונות ולא בליות.

קוסובסקי גזר את היחיד "בלאי" וכן עשה אבינרי. ובן-יהודה - "בלאה".

אבן-שושן ייחד להם שני ערכים בריבוי: בלאים, בלאות.

ב. כלים כז, ה: בלויי גפה וכברה. כ"ק, פרמה ב' וששון 523 מגקדים בשורוק:

בלויי, אך כ"י תימני לסדרים נק"ט (Heb. 4⁰ 1386): בלויי, וכן ניקד ילון.

¹⁴. מבוא לכ"י פארמה ב', ירושלים תשל"ב, עמ' 8, הערה 81.

¹⁵. והער' ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ח"א, עמ' 224: בגליון תוקן בכ"י אחר: גבאי. ואין צורך כי גבוי הוא על משקל תנוי (=תניי, תנא) מינויי (=מיני, מין) כנמצא בפסיקתא דרב כהנא במשפט ארמי.

¹⁶. ראה כהן, לשוננו לד (תשל"ל), עמ' 153-154, שפירשו: עש, שזחלו מתקין לעצמו מטווה כמין סק. והתיבה "סקאי" מתרגמת את "צלצל" המקראית.

¹⁷. על-פי הקונקורדנציה לספרות התנאים של האקדמיה ללשון העברית. אני מודה לפרופ' ייבין על העזרה שהושיט לי.

¹⁸. על-פי מאמרו של ש"י פרידמן: "שיירי כתב-יד קדומים למסכת בבא מציעא" עלי-ספר ט (תשמ"א), עמ' 5-55. הדוגמה בעמ' 5.

למעשה זו הצורה המקראית: בלויי הסחבות ובלויי מלחים, בלואי הסחבות והמלחים (יר' לח, יא-יב).

קוסובסקי לא גזר צורת יחיד. בן-יהודה גזר "בלוא, בלוי". ואבן-שושן הביא צורת יחיד משירי שמשון מלצר: וטלאי על טלאי ובלוי על בלוי. וכן גזר אביגרי¹⁹.

כלום היחס בין שתי הצורות בריבוי הוא כיחס בין ענק ל-ענוק ?

9. תלאי – תלוי

א. שבת ח, ב. גמי כדי לעשות תלאי לנפה ולכברה. – כך בדפוס המושג והבבלי ובכ"י לידן לירושלמי, אך בכ"ק, בכ"פ, בכ"ל, בדפוס ראשון: תלוי. בכ"י תימני לסדר מועד: תלוי. ומעל לשורה נכתב ונוקד: תִּלְאִי, כמסורת התימנית דהיום.

ב. תוספת גיטין ג, ח. גט שיש בו מחט או תלוי. (הדפוס וכ"ל גורסים: מחק). במקומות אחרים במשנה גם הדפוסים גורסים "תלוי": ג' פעמים בסמיכות (תלוי נפה, תלוי מגרדות). ופעם אחת במשקל נקבי: תלויה. כתבי-היד מנקדים בשורוק: תְּלוֹי, תְּלוֹי. וכן גורסים בני תימן וכן ניקדו ילון ואביגרי²⁰, אבל יסטרוב, טורסיני (במילון בן-יהודה) ואבן-שושן מנקדים: תְּלוֹי.

והשווה "תליא" בתלמוד הבבלי ו"תליא, תליתא" בסורית.

10. (שם) לואי – (שם) לווי

בדפוס המושג (גדרים ו, ט; נגעים יד, ו; פרה יא, ז): לְוָאִי, לְוִי, אבל כתבי-היד (לרבות המנוקדים בניקוד בבלי) גורסים: שם לְוִי, שם לְוִי וכיו"ב. רק בקטע גניזה בבלי לגדרים ו, ט: לְוִי²¹. וטרם נתברר כיצד צמחה הצורה "לואי"²² ומה הייתה תפוצתה בימי-הביניים.

11. גנוי (=גנאי)

ירושלמי יומא מג ע"ג: שלא להזכיר גנויין של ישראל. יאסטרוב מנקד את היחיד הגזור: גְּנוֹי, ואילו בן-יהודה ואבן-שושן: גְּנוֹי. הצורה הידועה בספרות התנאים והאמוראים היא גְּנָאִי, גְּנִי. האם הצורה בירושלמי מעידה על גְּנוֹי ?

19. היכל המשקלים, ירושלים, עמ' 348.

20. היכל המשקלים, עמ' 293.

21. ראה ייבין, מסורת הלשון, עמ' 696, 904.

22. ראה מה שהציע א' פורת בלשונו ו (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 190.

ד. צורות ארמיות

1. המובאה של ליברמן מן הפסיקתא דרב כהנא סיפקה לנו ג' דוגמות בארמית: מינוי, קרוי, תנוי (פסקא כח, מנדלבוים, עמ' 404)²³. אולם ב' הצורות האחרונות, ספק אם הן שייכות לענייננו (משקל פְּעוּי במקום פְּעִי, ושמא זה פְּעוּל (שם הפועל) מגזרת ל"י? ואכן, כולן הובאו בספרו של ק' לויאס במשקל פְּעוּל לצד שתוי, קרוי; ינוקא, חכור²⁴.
- ובריבוי: שבוין (ירוש' גיטין ד, ד) קרויין²⁵.
- וכבר הציג לויאס רשימה של תיבות בסיומת -וי במקום -י²⁶.
2. חומר חשוב הוסיף לנו ש"י פרידמן²⁷: מודוי (= מודי); מוי (= מיי), מן יומוי (= מן יומיי).

23. ראה לעיל, הערה 15.

24. דקדוק הארמית הגלילית, ניו יורק תשמ"ו, עמ' 43-44.

25. וקשט ידידי ד"ר מישור בהעירו לי, שכלל הסיומת פעול-פעולות אינו חל על הארמית ולכן הכול תלוי בניקוד.

26. שם, עמ' 50.

27. ראה לעיל, הערה 3, המאמר המצוטט ראשון.

חקרי מלים וגרסאות*

1. סטרטיגוס – נוקטוסטרטיגוס

במדרש הגדול בראשית ריש פרשת ויצא (מהדורת מרגליות, עמ' תצ"ג) איתא: "אל ינום שומרך (תה' קכא, ג)... ולא עוד אלא שאני נעשה טרטגוס שלך. ה' שמרך ה' צלך על יד ימינך (שם ה) – ולא עוד אלא שכל טרטגוס ישן ביום ומשמר בלילה, אבל אני שומרך ביום ובלילה, שנאמר הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל" (שם ד).

וכתב המהדיר (בהערות לשורה 15): ולא עוד אלא וכו' מקורו נעלם. בספר המרגלית מפרש "טרטגוס פ' חארס" (= שומר). וכן בגליון כ"י פ: ובגליון כ"י ח: "פ' שומר", ותיבה זו, טרטגוס, אינה במלונים ונראה שנשתבשה, עכ"ל. אכן יעקב מאן, בספרו הגדול *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, חלק א (מהדורה ראשונה, סינסינטי 1940, מהדורה שנייה, ניו יורק 1971), בחלק העברי, עמ' ג כתב: המלה טרטגוס משובשת מן סטרטיגוס *στρατήγος*, אחד מאנשי המשרה... וכו'. והנה ברור הוא כי המלה הזאת נשתבשה ואולי אף נקטעה. אולם ספק אם נוכל לקבל את הצעתו של מאן כפי שהביאה¹, שהרי קשה להגיד כי: כל סטרטיגוס ישן ביום ומשמר בלילה. אדרבא, מדרש מלא הוא בבראשית רבה ג, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 22: "למלך שהיו עליו שני איסטרטיגין, אחד שליט ביום ואחד שליט בלילה, וכו'" (והשווה המקבילה בירושלמי, ברכות ח, יב ע"ג, שורה 5, וכו').

על-כן נראה לי, כי אולי נשמט חלק מן המלה שהייתה ארוכה יותר ובנוסח המקורי היה כתוב נקטסטרטגוס, והוא *νυκτοστράτηγος* שהוא מפקד משמר הלילה. המלה מופיעה במקורות פפירולוגיים מתקופת המשנה והתלמוד, כגון: P. Oxy 933.24 מן המאה השנייה לסה"נ, וב-P. Lips 39.3 מן המאה הרביעית לסה"נ וכו'. משמעות זו תואמת את דרשתנו להפליא, דרשה המוסבת על הפסוק "אל ינום שומרך", שהרי עיקר תנומה בלילה ועיקר השמירה צריך להיות בלילה.

עוד יש להרהר שמה המלים "נעשה טרטגוס" הן פרי שיבוש, וצריך לגרוס "ולא עוד אלא שאני נקטסטרטגוס". כידוע, מלים לועזיות קשות ולא מוכרות לסופרים המעתיקים,

* ראה לשוננו מ (תשל"ז), עמ' 167-171.

1. אילו היה כתוב "ולא עוד אלא שכל טרטגוס המשמר בלילה ישן ביום", היה אפשר לקבל את הצעתו של מאן, ראה להלן, שאין גרסה כזאת מצויה בכ"י.

לא רק שנשתבשו אלא אף נחלקו לשני חלקים (ולפעמים אף לשלושה ויותר). עמדתו על תופעה זו בספרי יוונית ולטינית בספרות התנאים והאמוראים (ירושלים תשמ"ב) בחלק האנגלי, עמ' 65, הערה 57, והבאתי לכך דוגמאות, כגון: אולמרמין $\delta\lambda\omicron\mu\acute{\alpha}\rho\mu\alpha\rho\omicron\nu$ = שבירושלמי, תרומות ח, ה, מה ע"ד, המופיע בכ"י ליידין בצורת: אי לו מר מרין! ודוגמה משעשעת הלוקחה מספרי המילון למונחים משפטיים שבספרות חז"ל וכו' (בלועזית, בר-אילן תשמ"ד), ערך פראדימוס (עמ' 151). "וישב לו פראדימוס" שבויקרא רבה יט, ו, עמ' 433, שורה 7, שפירשו $\langle\delta\eta\mu\omicron\sigma\langle\iota\alpha\rangle\rangle$ $\langle\pi\rho\omicron\acute{o}\delta\omega\rangle$ ישב לדין לפני הציבור, נשתבש בכ"י "לישב לו בכפר אדימוס", וכך נוצר כפר חדש בנוף הגאוגרפיה הארץ-ישראלית של תקופת חז"ל! אין פלא אפוא שמלה ארוכה זו, שיחידאית היא ולא הייתה מוכרת למעתיקה, נחלקה לשניים "ונתקנה" ונשתבשה: נקטס טרטגוס < נעשה טרטגוס².

עוד יש להעיר, כי דרכו של בעל מדרש הגדול לכתוב מלים שאולות בכתיב חסר, וכתוב זה אף הוא גורם לשיבושן. ולדוגמה נציין את מלת אפפסבאות, שם שמות ה, א, מהדורת מרגליות עמ' פב, שפירשו: $\epsilon\pi\iota\pi\rho\epsilon\sigma\beta\epsilon\iota\alpha$, והיה צריך לגרוס אפפרסביאות (ראה ספרי יוונית ולטינית וכו' החלק העברי, עמ' ט-י, והחלק האנגלי, עמ' 40).

על-כן יש להנחת, כי הכתיב המקורי של מלתנו זו היה נוקטוסטריטגוס, ושלבי השתבשותה הם: נוקטוסטריטגוס < נקטסטריטגוס (כתיב חסר) < נקטס טרטגוס (חלוקה של מלה) < נעשה טרטגוס ("תיקון" הגרסה). מאחר שנוצרה מלת "טרטגוס" היא חזרה ונשנתה בהמשך הדרשה: שכל טרטגוס ישן ביום ומשמר בלילה וכו'.

2. יידיש

בראשית רבה מ (מא), ט, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 396³: "... אשר אמרו לנפשך שחי ונעברה (יש' גא, כג) – מה היו עושים להם? מביצים אותם בפלטיות ומעבירים

2. או שמא היה כתוב נוסטסטריטגוס $\nu\sigma\tau\sigma\tau\rho\alpha\tau\eta\gamma\omicron\varsigma$ בהבלעת הקפה (א). ראה F.T. Gignac בספרו *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and the Byzantine Period*, חלק א, מילאנו (1975), עמ' 67: $\acute{\epsilon}\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$ במקום $\acute{\epsilon}\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$ ב- W Chr. 494.16 = P. Oxy 574 מ-182 לסה"נ. אולם הצעה זו נראית לי דחוקה.

3. מקבילה בבראשית רבה סט, ה, תיאודור-אלבק, עמ' 795. וראה ילקוט בראשית אות ע"א, מהדורת הימן-לרר-שילוני, עמ' 272, ושם ישעיה אות שלו (תעה), ילקוט מכירי יש' גא, כג, מהדורת כהנא שפירא, עמ' 193.

רידים⁴ עליהם, עכ"ל. וכן הוא במדרש הגדול לדברים כח, מה, מהדורת פיש (ירושלים תשל"ג), עמ' תרכ, על הפסוק שבדברים כח, מח "ונתן על ברזל על צנאך [עד השמידו אותך]". המפרשים⁵ ובעלי המילונים⁶ פירשו את מלת "רידים" מחרשות, מן השורש (הארמי) "רדי"–לחרוש. אולם בדרך-כלל היו הפלטיות (כצ"ל) מרופפות באבנים (Forum = πλατεία), ואין זה מתקבל על הדעת שיעבירו מחרשות על שטח מרוצף. לאמתו של דבר, הפירוש שונה לחלוטין, ואין "רידים" אלא לשון רבים (rheda = raeda) – מלה לטינית⁷ ממוצא קלטי (גאלי)⁸, שפירושה עגלה או מרכבה כבדה ובעלת ארבעה גלגלים. בדרך-כלל היו הגלגלים שלה מוקפים בחישוקי ברזל⁹ לשם הגנה מפני כובדה של העגלה ומפני טיבן הגרוע של הדרכים. ואולי לכך רמז בעל האגדה בהביאו את הפסוק מספר דברים שם "ונתן על ברזל על צנאך". עגלות כבדות אלו הועברו בפלטיות מעל לגופם של היהודים, כלשון המדרש בבראשית רבה, שם: "...בניך עשויין דייש לעובדי כוכבים".

מלה זו מופיעה עוד פעם אחת בספרות חז"ל בצורה שונה במקצת. בתרגום (המיוחס לאיונתן לשמות יד, כה¹⁰ תורגמו המלים "אופן"¹¹ מרכבותיו" ב"גלגלי רידנותיה". דומה,

4. שינויי נוסחאות שם: רדים, רודים, רודין, ידידים, דדים, דדין, רירין, ריידים, ורדין. ובבראשית רבה סט שם: לידים, כרים, דרים ועוד. ובילקוט עא: מעבידין ודורכין עליהן (נוסח "מתוקן"). ובמכירי שם: ומעבידין רירין ורדין עליהם. שתי הנוסחאות העיקריות העולות מסבך הגרסאות הן: ריידים (ין), ורדים (ין).

5. המתנות כהונה גרס "רידיא" ופירש "כלי מחרישה". וראה מנחת יהודה שם.

6. לוי, כרך ד, עמ' 428; ערוך השלם, כרך ז, עמ' 258, וכו'.

7. וממנה ליוונית בצורות: (Ed. Diocl. 15.33) ῥῆδιον, ῥῆδιον (Pall.) ῥῆδιον (Hesych.) ῥῆδιον. וכו'. ראה עוד ב-*Corpus Glossariorum Latinarum*, חלק ז, במפתח, עמ' 180–181, בערך Raeda. הצורות "רדים" ו"ריידים" (ראה לעיל הערה 2) שתיהן תעתיקים טובים מ"rheda, raeda" וכו'. על הצורה ῥῆδα ראה דיונו של Lampe במילונו ליוונית פטריסטית, (אוקספורד 1961), עמ' 1215, ש- ῥῆδων ב- Apoc 8:13 הובן כצורה מיוונת מן radium הלטינית.

8. אין לתמוה שמלה קלטית מופיעה בלשון חז"ל, שהרי גם "אסדא" (קרויס, *Lehnwörter*, ב, עמ' 77) (ראו באה מן *essedum* הקלטי, ואף ה"אסדה" סוג עגלה הוא. מוצאן של עגלות אלה היה בגאליה, והמונחים נקלטו בכל חלקי האימפריה הרומית מן המערב עד קצה המזרח. כנראה, את המונחים האלה הביאו חיילים רומיים מגאליה. ראה הערתו של J.P.U.D. Balsdon בספרו החשוב *Romans and Aliens*, 1979, עמ' 120. וראה גם הערתו של B. Fischer, המהדיר של המהדורה השנייה של Buxtorf, לייפציג 1875, עמ' 1095, הערה 26. ראה עוד על המרכבה הזאת ב- Darenberg & Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, 1887, חלק ד, עמ' 862–863, ערך Rheda.

9. הוא הנקרא במשנה כלים יא, ג "הסובב של גלגל", והוא כל מתכת. ראה ש' קרויס, קדמוניות התלמוד א/א, עמ' 181, ובספרו של K.D. White, *Greek and Roman Technology*, 1985, עמ' 136.

10. כצ"ל בצמח דוד לר' דוד דה פומיס, ויניציאה 1587, ערך דריות (עמ' ריב), ולא ישעיה י"ד ת' (ו) כפי שנדפס בסעות.

כי כאן אין להטיל ספק בזיהוי של רדוות עם rheda מרכבה, כפי שראו אל נכון רוב בעלי המילונים¹¹. את הפירוש המקשר את המלה עם מחרשות יש לדחות מכול וכול¹².

3. טירכי – טיכני

אסתר רבה לאסתר א, ב: "[כשבת המלך אחשורוש] על כסא מלכותו (שם) ... וכי איזה כסא היה? ויעש המלך (דהינו שלמה) כסא שן גדול (דה"ב ט, יז) ... ר' הושיעא רבה אמר: שהיה עשוי כטירכי מרכבתו של מי שאמר והיה העולם, הקב"ה, וכה"א שש מעלות לכסא (שם יח) – שש, כנגד שש רקיעים".

על מלת "טירכי" רבו הפירושים. יסטרוב במילונו (עמ' 535א) חשב, כי זו טאטולוגיה משובשת וצריך לגרוס: כמרכבתו. הרד"ל (שם) פירש: ונכון לגרוס בטטרכי מרכבה ופירושו מרכבה של ארבעה, כמו טטרא מולון בשמ"ר פמ"ב (ה')... וכו'. ואלה שלא רצו לתקן את הגרסה פירשו על-פי היוונית τροχός גלגל¹³, דהיינו כגלגל מרכבתו של הקב"ה. אולם קשה לקבל פירושים אלו, שהרי לא מדובר במרכבה בעלת גלגלים, אלא במרכבתו של הקב"ה שהיא כיסא. ובהמשך המאמר מזכירים "שש מעלות לכסא", כנגד שישה רקיעים, וגלגלים מאן דְּכַר שָׁמַן. ושם מתוך כך פירש הרש"ש (שם): "ג' פירושו כסא, כמו תרכוסא של ג' רגלים בב"ר פ' ס"ח... וכו'. אולם עיין בב"ר שם, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 786, שורה 7, שיש לגרוס תרונוס¹⁴. לוי (במילונו, כרך ב, עמ' 157, ערך טירכי) הלך בדרך אחרת, ופירש על-פי שורש ערבי, סִכְר (ordnung), דהיינו כסדר של הקב"ה. אולם פליישר דחה את דעת לוי (במילואים שלו, שם עמ' 210 א) והציע אטימולוגיה פרסית. וכך עשה קאהוס (הערות השלם, כרך ד, עמ' 3 א), אלא שאף הצעה זו נדחתה. דחו אותה בכר¹⁵ וגייגר שחזרו לדעתו של אייזלער, דהיינו לפרש על-פי השורש היווני τροχός, ואמנם, כפי שכבר הראינו, קשה לקבל גישה זו.

11. כך כבר בעיר דויד לר' דוד דה לארא, אמסטרדם 1638, ערך רדוון, שפירש Rheda עגלה, אולם ציין ל- Vaikr. Rab p. 19 וכן במילונו התלמודי של Buxtorf שנדפס שנתיים לאחר-מכן, באול 1640, 2214. ראה עוד לוי במילונו לתרגומים כרך ב, שיינהאק במשכיר שלו, וורשא 1858, פו ע"ב, קאהוס, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 2258, דלמן במילונו התלמודי, עמ' 3399, וכו'.

12. ולא כדבריו התמוהים של יסטרוב, עמ' 1473א: {ploughes}, chariots armed with shears or scythes! תימא על קרויס שלא הביא מלה זו ב-Lehnwörter שלו חלק ב. אולם לאחר-מכן הביאה ב-Talmudische Archäologie שלו חלק ב, לייפציג 1911, עמ' 337, ושם עמ' 678, הערה 188.

13. ראה Lehnwörter של ש' קרויס, חלק ב, עמ' 266א, ערך טירכא, על-פי אייזלער, בייטרענה, חלק ב, וינה 1876, עמ' 45 (שהציע τροχός בלשון רבים). וכבר קדם דוד דה לארא בעיר דויד, אמסטרדם 1638, עמ' 41 וכו'.

14. ראה Lehnwörter, שם עמ' 592 ב-593א ערך תרונוס, ואכמ"ל.

והנה המתנות כהונה (שם) כתב: כסירכי, מצאתי פירושו כדמותו, ודייק מדכתיב גדול, עכ"ל. ייתכן שהלך בעקבות בוקסטורף, שבמילונו הגדול ערך סירכי (מהדורה ראשונה, באזל 1640, 914) הראה, כי במקבילות נמצאת מלת "כדמותו". כך, למשל, בכסא ואפידרומין של שלמה המלך, שפרסם יעלינעק בבית המדרש שלו, חלק ה, עמ' 34 איתא: "... שנאמר וישב שלמה על כסא ה' (דהי"א כט, כג). א"ר יוחנן: וכי ישב על כסא ה'? אלא הקב"ה הושיבו והמליכו על עליונים ועל תחתונים, ועשה לו כסא בתחתונים כדמות כסא הכבוד בעליונים... וכו'". ושם חלק ב, עמ' 84 (בנוסח אחר של אותו מדרש): "וכשמלך אחשורוש שלח והביא לו חכמים לעשות כדמותו של כסא...¹⁶ מאידך גיסא במילון (אחר) של החכם דוד דה לארא, והוא כתר כהונה שיצא לאור ב-1668 (ערך טרכי, סג ע"א), כתב המחבר: נ"א טיכני שבלשון יוונית אומנות ומלאכה. הרי שהייתה לפניו גרסה "כטכני מרכבתו של מי שאמר והיה העולם..."¹⁷ אכן פניתי לידידי הרב ד"ר יוסף תבורי העוסק בההדרת מדרש אסתר רבה, וביקשתי להודיעני על הנוסחאות שבכתבי היד. בתשובתו מסר לי את הממצאים שלו, דהיינו שבכ"י קמברידג' (Add.495.2) הגרסה: עשוי כטיכני, בכ"י וטיקן 291\12b הגרסה: שהוא כטכני (ט"ית צרויה כ"ף שויה), ואילו בכ"י אוקספורד (Selden Sup 102) הגרסה: שהוא כי מחשבתו...

ואכן נראה, כי יש לגרוס כטיכני או כטכני, וכוונת המאמר שהכיסא נעשה לפי דוגמת (או דמות), *κατὰ τέχνη* כיסא הכבוד, *after the way* (ראה במילון היווני ⁹Liddell & Scott, עמ' 1785 א, ערך *τέχνη*), ואולי יש לפרש כאומנותו של כיסא הכבוד *τέχνημα = τέχνη*, ראה *Liddell & Scott* שם: *cunningly wrought* (work of art), שהרי כל אותן המסורות על אודות הכיסא אשר עשה שלמה כולן מדגישות את האומנות המופלאה שאפיינה את מעשה "טיכני" זה. ואשר לגרסת כ"י וטיקן: שהוא כי מחשבתו... וכו' – יש לשער שבמקורו הייתה הגרסה כי טיכני (=כטיכני)¹⁸, והשמיטו המעתיקים את המלה הזרה להם, כדרכם בהעתקה¹⁹.

15. ראה תוספות ערוך השלם, עמ' 210א ועל-פי בכר, אגדות אמוראי א"י בגרמנית, א 105. דעתו של גייגר הובאה שם.

16. במדרש אבא גוריון, מהדורת באבער, עמ' 4: לעשות כמותו. אולם שם, הערה סה שבכ"י ב"מ גרס: כדמותו.

17. וכן כנראה, גרס המהר"ם די לונזאנו, שדבריו הובאו במילונו של בוקסטורף מהדורת פישר, לייפציג 1875, עמ' 467, הערה 92: *κατὰ τέχνη legit... i.e.* הערה 92: אולם במעריך שלו (מהדורת א' יעלינעק לפסטי תרי"ג) לא מצאתי דברים אלו.

18. כתיב ארץ-ישראל; ראה בספרי יוונית ולטינית וכו', החלק העברי, עמ' סב, הערה 1. שם הערתי על תופעה זו. אגב, אין הבדל בין טיכני לסכני, שהרי לפעמים האפסילון ε מועתק ביו"ד ולפעמים לא כן. ראה בספרי *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, רמת-גן 1985, עמ' 49, 50, 131, 132, 186, 188.

19. ראה לעיל סעיף 1.

מלת "טיכני" ידועה לנו ממקום אחר, והוא הילמדנו, ריש שלח לך אנשים²⁰, כפי שהובא בערוך (ערוך השלם, כרך ד, עמ' 30 ב): מפני שנכנסו עליו בטיכני. ופירש הערוך שם: פ' ל"י (לשון יוונית) ערמנות ובכ"י ב' של הערוך: ערמונית²¹, והוא $\tau \acute{\epsilon} \chi \nu \eta$ שבלידל וסקוט שם: craft, cunning in a bad sense. נראה אם כן, כי המלה היוונית חדרה ללשונם של חכמינו ז"ל בשני מובנים שרווחו בתקופתם, ומצאנו את שניהם במאמרי אגדה אלו.

4. פורנוס – $\phi \omicron \rho \mu \acute{o} \varsigma$

בבראשית רבה סח, יא, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 783 איתא: "ר' ברכיה בשם ר' לוי: אותן האבנים שנתן יעקב אבינו נעשו תחת ראשו כמטה וכתרונוס" עכ"ל. מלת תרונוס אינה מתאימה במקום זה, שהרי הוא עשוי לישיבה, ואילו הפסוק אומר: "ויקח מאבני המקום וישם מראשותיו וישכב במקום ההוא" (בר' כח, יא).

שינוי נוסחאות שרשמו שם המהדירים הם כדלהלן: וכתרונוס, וכפרנוס, וכפורנס, וכפירינס, וכפירינוס, ופריכוס, וכפילומה. ועליהם אפשר להוסיף מכ"י וטיקן 60 (256): וכפרינס. והנה אשר לאותן הגרסאות הקרובות כל-כך לתרונוס כתבו המהדירים שם: ...וקשה לשער שנשתבש פרונס פורנס מן תרונוס, וצ"ע.

אולם נראה לי כי גרסה יפה ומקורית יש לנו כאן, שנשתבשה למלה ידועה יותר, דהיינו תרונוס, $\theta \rho \acute{o} \nu \omicron \varsigma$, כיסא. הגרסה המקורית הייתה "פרונוס", וממנה נתהוו שאר הנוסחאות (להוציא את פילומה, ראה להלן), והיא מן המלה היוונית $\phi \omicron \rho \mu \acute{o} \varsigma$ שפירושה מַצֵּעַ. השינוי מ"ם ל"נו", $\phi \omicron \rho \nu \acute{o} \varsigma < \phi \omicron \rho \mu \acute{o} \varsigma$,* הוא שינוי דיאלקטי שכדוגמתו כבר ידענו במלים השאולות בלשון חז"ל²², ואולי כאן אף בהשפעתה של "פורנא" הדומה (ראה *Lehnwörter* של קרויס, חלק ב עמ' 434 מ). אמנם לעף ב-*Lehnwörter* של קרויס (חלק ב עמ' 614 א, ערך פלומה) קישר את הצורה פירנס (ואפשר, כמובן, להוסיף

20. מובא בספר הליקוטים של גרינהוט, חלק ד, כח ע"א.

21. ראה תוספות ערוך השלם, עמ' 210ב. אגב, ראוי להעיר על שינוי הנוסח שבערוך שם (ערה 2): סיגני. היש לקשרו עם $\tau \acute{\epsilon} \gamma \nu \eta$ * גגז (השוה יהו' ב, ו). ראה ב- Dio Cassius 39.61 ששם בכ"י יש $\tau \acute{\epsilon} \gamma \nu \alpha \iota \varsigma$ במקום $\tau \acute{\epsilon} \gamma \alpha \iota \varsigma$ (וכן ב-*Stephanus* מהדורה ראשונה 1548, ובכ"י 70.10 *Laurentianus* מן המאה ה-11), אולם ראה בספרו של F.T. Gignac *A Grammar of the Greek Papyri of the Byzantine Roman Period*, כרך א', עמ' 96 על השינויים $\chi < \gamma$, ושמו מדובר בטעות העתקה גרידא.

22. ראה ש' קרויס, *Lehnwörter*, א, עמ' 112, ובספרי *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, עמ' 172. ראה עוד בספרו של S.B. Psaltes *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, (1913), $\nu < \mu$ ביוונית ביונסית.

עוד: פירינוס) עם perina הסלאבית²³ (על-פי פירוש המיוחד לרש"י ב"ר שם: לשון כנען כסת) – ואולי ניתן לומר שמלה סלאבית זו השפיעה על הכתיב – אולם רחוק הוא מלהציע perina הסלאבית כמקור האטימולוגי לפורנס שבמדרשנו.

הצענו, כי המלה המקורית הייתה פֹּרְנוֹס = פֹּרְמוֹס, וכי היא "תוקנה" – השתבשה לתרונס – תרנוס, ופירינוס – פריכוס, וכו'. אולם קשה להעלות על הדעת, כי מלה זו השתבשה לפילומה שבכ"י פאריס 149. כבר עמדו המהדירים (שם) על כי במקבילה שבשיר השירים רבה (א, יז) איתא: כמטה וכפלומה. ולנכון פירשו פלומה מ-pluma הלטינית, והוא "החלק הרך שבנוצה, שמשמשים בו למילוי כרים וכו'"²⁴. על-כן עלינו להניח, כי שוב לפנינו התופעה הידועה של שתי מסורות מקבילות²⁵. אחת פרנוס, והשנייה פלומה – פילומה.

23. והובא במנחת יהודה שם.

24. ראה לא מכבר הערתו של ר' לוי, לשוננו לעם לו (התשמ"ו), ב, עמ' 58. וראה *Lehnwörter* ב, עמ' 455.

25. ובלשון של שמא מציע אני, כי הכתיב "פילומה" שבכ"י פאריס הוא בהשפעת המלה פילומא שבמשנה שבת כב, ו = מקום בוצי ורך שעליו היו האתליטים מתאמנים. ראה דבריו המקיפים של הגר"ש ליברמן ז"ל, ביוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 71–72, *Lehnwörter* ב, עמ' 455. על הרכות שבמקום הפילומא ראה לדוגמה *Lucian Anacharsis 2*, *Xenophon, Anab. 4.828*.

המסורת הלשונית המשתקפת מניקודו של סידור בן המאה הי"ג*

0.0 מספרם של סידורים ומחזוריים מנוקדים מן המאות הי"ג והי"ד מספרד ומפרובאנס המצויים בספריות אירופה מועט יחסית¹. ברם ערכם של מקורות אלו רב לדליית פרטים לשוניים העשויים לסייענו בלימוד מסורת ההגייה המכונה 'ספרדית' מכאן ולהכרת מסורת התצורה של לשון חכמים מכאן. הדעת נותנת, כי למחקר מקורות אלו ולתיאור מסורות הלשון המשתקפות מניקודיהם יש להעדיף את הסידורים והמחזוריים שבכתבי יד קדומים שנבחרו על-פי אמות המידה האלה:

1. כתבייד מתוארכים
 2. כתבייד המחזיקים חלקים גדולים של טקסטים בתר-מקראיים
 3. כתבייד שניקודיהם משקפים מסורות לשוניות קדומות ומהימנות
- ואולם בשל מספרם הקטן של סידורי תפילה מספרד שנשתמרו מן התקופה שלפני הגירוש לא נותר לנו אלא לתאר את כתביהיד ששרדו, תוך מאמץ מרבי להציל כל פרט לשוני שיש בו כדי להרחיב את ידיעותינו על מסורת הלשון של קהילות היהודים בספרד בימי הביניים.

0.1 מאליו מובן, כי כתבייד שניקודם אינו נאמן לכללי הניקוד הטברני של המקרא ישרתונו במידה רבה בהעלאת קווי הגייה של נקדניהם ובני סביבתם. אחד מכתביהיד הנמנים עם סוג זה הוא כתב-היד של הספרייה הלאומית בפאריס heb. 590. זה סידור מנוקד, בן המאה הי"ג לערך², ובראשו הכותרת 'תפילות שלמות'. יש בו 218 דף המחזיקים תפילות של כל ימות השנה, של המועדים ושל ראש השנה ויום כיפור, וכן הגדה של פסח (דפים 173–190), שני פיוטים לפסח (דפים 190–195), פסוקי תורה עם תרגום אונקלוס (דב' לג, א–לב, יב), פסוקי תורה בלא תרגום אונקלוס (בר' א, א–ב, ג; שמ' א, א–יח; ויק' א, א–ט; במ' א, א–יט; דב' יא, א–יב), פסוקים לקריאת התורה

* רשימת הקיצורים באה בסוף המאמר. אני מודה לפרופסורים י' ייבין וש' שרביס שקראו את המאמר והעירו הערות חשובות.

1. ראה: מפעל אוצר, עמ' 25–27.

2. עפ"י המידע שבכרססת המכון לתצלומי כתביהיד העבריים בירושלים. השווה: מפעל אוצר, עמ' 25.

בשמיני עצרת והפטרה לשמחת תורה. תיאור קצר של כתב־היד הובא בקטלוג הספרייה הלאומית בפאריס, ולפיו הסידור משקף את מנהג קאטאלוניה³, ואולם יש המייחסים אותו למנהג פרובאנס⁴.

0.2 מן העיון בחלקי התפילה המכילים פרקים ומובאות מן המקרא עולה, כי לא תמיד הכתיב והניקוד מתאימים לנוסח המסורת. לעתים קרובות מופיעות נוסחאות לא מקובלות במקרא, ויש שינויים, ניקודים תמוהים וכיו"ב, שכל הנראה אין הם מעידים תמיד על מסורת כלשהי של נוסח. נוסחאות אלו משקפות את בורותו או את רשלנותו של הכותב מכאן, ואת נטיית המנקד לנקד כפי שהוא רגיל לשמוע ולבטא – מכאן. על היעדר הדיוק בהעתקת המובאות מן המקרא אפשר ללמוד מהוספה (ולעתים מהשמטה) של אמות קריאה ו', י' בתיבות מקראיות. אפשר שהחלקים המקראיים שבסידור נכתבו בכוח זיכרוננו של הכותב, וכאשר אין הוא מומחה ובעל זיכרון, ניכר הדבר במלאכתו. לעתים כתיבן וניקודן של התיבות מעידים על שמיעה 'מעומעמת' של התיבות. והרי דוגמות אחדות לשינויים ולשיבושים מן הנוסח המסורתי⁵: 'וּבְיָרְאָתְךָ עֲבַרְתָּך' (15); תה' צ, יא: 'וּקְרָאָתְךָ'; 'בְּשִׁבְתִּי בֵּיתִי י' (90); תה' כג, ו: 'וְשִׁבְתִּי'; 'עֲשֵׂתְגִּתִּי' (24); תה' קמ, ד: 'עֲשֵׂתְגִּתִּי'; 'כִּי תִפְאֶרֶת עֲזָמוֹ אֵתָה' (197); תה' פט, יח: 'עֲזָמוֹ'; 'שֹׁאֵן קִמִּיךָ עֲלֶיךָ תמיד' (52); תה' עד, כג: 'עֲלֶיךָ וְעוֹד'.

0.3 העיון בתצלום כתב־היד מעלה, כי דפים 18 עד 23 א' וכן 129 ב' עד 130 א' נכתבו וננקדו ביד שנייה⁶. דפים אלו שונים מיתר דפי הסידור בניקוד ובמסורת הלשון המשתקפת מהם⁷, ובהם ניקודן של התיבות חלקי. מן העיון ביתר דפי הסידור עולה האפשרות שמלאכת הכתיבה והניקוד היא מעשה אדם אחד⁸.

3. ראה: M. Zotenberg, Département des manuscrits, *Catalogues des manuscrits hébreux*, 1866) *et samaritains de la bibliothèque impériale, paris* (1866) עמ' 63.

4. ד"ר נחום וייסנשטרן מעובדי המכון לתצלומי כתב־היד העבריים בירושלים העלה את האפשרות הזאת בשל העובדה שבמחזור מצויים הפיוטים לפסח 'פסח מצרים אסירי יצאו חפשים' (דף 190) ומבית און שבת מדג' (דף 195). ואולם לעניין זה עיין: דודי, ההגייה, הע' 4. על קשרי הלשון שבין קאטאלוניה לפרובאנס עיין: M. Weinreich, *History of the Yiddish Language* (translated by S. Noble), Chicago and London 1973 עמ' 153–154.

5. המספרים שבסוגריים מכוונים למספרי הדפים בכתב־היד. בסוגריים הבאנו לעתים את הנוסח המסורתי על־פי 'תורה נביאים וכתובים', תל־אביב, הוצאת 'עדי', תשל"ג.

6. תודתי לעובדי המכון לתצלומי כתב־היד העבריים בירושלים, שאפשרו לי לעיין בתצלום כתב־היד. המאמר לא דן בעדייות שבחלק זה.

8. אולם לעניין זה דרושה הכרעה לאחר עיון בכתב־היד גופו. אגב נעיר, כי דוגמה לניגוד בין הכתיב לניקוד מצויה בדף 21 א: וְזִמְרֹת, אבל ביתר דפי הסידור אין ניכר ניגוד מעין זה.

1. ענייני כתיב

1.0 הכתיב – אין עקיבות בו. ניכרת נטייה לכתיב מלא ביו"ד ובויו"ז לציון תנועות שונות. נטייה זו מופיעה, כאמור, גם בפסוקי המקרא המשולבים בחלקי התפילה בסידור⁹. ו' נכתבת בדרך-כלל לציון /o/ , /u/ בהברות כגון: יְשׁלוֹט (5), פוֹעֵל (132), מְהוֹלֵל (31) וכיו"ב. לעומת זאת, בדרך-כלל אין ו' נכתבת לציון /o/ קצרה בהברה סגורה מצעית, כגון: בְּחֶשֶׁב (30), תַּחֲנֹנֵנוּ (33) וכדומה. י' מופיעה לציון /e/ , /i/ בהברות השונות. לעתים נכתבות שתי יו"דן לציון י' עיצורית, כגון: לְהַתְקִיִּים (3), קִיִּים (185), בְּבִנְיָנוּ (121) ועוד.

1.1 הכתיב באל"ף

א' מופיעה לעתים בכתיב לציון הגה מעבר למניעת חציצה בין תנועות, כגון: וְחֻלְאִים (33, 157, 171), הִבְרִיאוֹת (4); בחלק הארמי: אֶשְׁנִיאוּ (200), יִיתִיאֵן (202) ועוד. בצורת עבר נסתר של בניין קל בפועל 'עשה' עם כינויי המושא הדבוקים נכתבת בדרך-כלל א' בין בסיס הפועל ובין הכינוי הדבוק, כגון: עֲשֵׂאנוּ (12, 69, 139), עֲשֵׂאנִי 5x (4), וגם עֲשֵׂנוּ (22) ועוד¹⁰.

1.2 אל"ף בהברת /ay/ בנסיבה סופית¹¹

בסידור מצויות תיבות אחדות שסיומן ay-. הכתיב של הברה סופית זו הוא בדרך-כלל – א', כגון: הִקְמָאִי (72), וְחֶשְׁמוֹנָאִי (116), קִדְאִי (171), וגם, 'כְּדִי' (133), עֲמֻשָּׂאִי (108)¹².

1.3 צ, ס/ש

בחלקו האחרון של הסידור מובאים פסוקים מן המקרא עם תרגום אונקלוס. התיבה המקראית 'מִסָּה' (דב' לג, ח) נכתבת בסידור בטקסט העברי בצד¹³: 'אשר נסיתו בְּמִצָּה' (200)¹³, ובתרגום אונקלוס, שם: 'דניסתוהי בְּמִסְתָּא וְהוּה שְׁלִים בְּחַנְתוּהי עַל מִי מְסִתָּא'¹⁴. בקדיש (דף 103): 'חיים וְצָבָא' (במקום: וְשָׁבַע).

9. דרך משל: מְאֻדִּיקָה (34), בְּבִיתִיקָה (35).

10. השווה תופעה זו בכ"י פא בפועל 'עשה' בעבר נסתר עם כינויי המושא הדבוקים. ראה: הנמן, עמ' 353. לדעת הנמן, הגרסה 'שלא עשאנו כגויי הארצות' בתפילת 'עלינו לשבח' שבסידור רב סעדיה גאון (מהדורת מקצי נרדמים, עמ' רכא) ובמתזור ויטרי (מהדורת הורוויץ, עמ' 75, 369) מתפרשת כמייצגת את דקדוק לשון חכמים ולא ככתיב מלא בלבד של 'עֲשֵׂנוּ' המקראי הרגיל בסידורינו היום. ראה: הנ"ל, שם, הערה 153.

11. לעניין הכתיב 'א' בנסיבה סופית ראה: דודי, דקדוק, עמ' 63, הע' 154.

12. תיבה זו מופיעה בסוף שורה. חלקה האחרון של תיבה זו '...שאי' נכתב באותיות קטנות יותר ונראה כתוספת בגיליון. דברי הימים ב' יב, יט: עֲמֻשָּׂי.

13. פתח צ ספק קמץ.

14. בטקסט הפנים של מהדורת שפרבר (שם): בְּחַתְתָּהּ עַל מִי מְצֻתָא.

דומה כי חילופים יחידים אלו של צ-ס שבסידורנו מרמזים על היעדר ההבחנה הברורה בהגיית צ, ס. אפשר שיש לראות בעובדה זו שלב מעבר של מבטא הצ' כעיצור מחוכך [ts] אל הגייתו כעיצור חוכך [s], תופעה שהיתה קיימת, ככל הנראה, במאות הי"ג והי"ד בספרד¹⁵.

1.4 סופית הרבים של הזכר בצורות הבינוני ובשמות

רוב ההיקריות של סופית זו הן בצורות הבינוני ומיעוטן בשמות ובתארים. הכתיב הוא 'ים' וגם 'יין' בלא עקיבות. עם זה מספר ההיקריות של סופית הרבים בצורות הבינוני, בשמות ובתארים בכתיב 'יין' מגיע לכ-60% מכלל ההיקריות. והרי דוגמות אחדות: 'משכימין ומעריבין ומיחדים' (50); 'אנו מודים לך ומברכין את שמך' (82); 'המינין' (40), 'תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן (86, 115, 121, 138, 145, 158).

2. ענייני ניקוד והגייה

2.0 במלאכתו של הנקדן מתבלטת חריגה מכללי הניקוד הטברני המסורתי. הסטייה מן הניקוד הטברני באה לידי ביטוי בחילופים של תנועות מסוימות, בדרכי ניקודם של העיצורים הגרוניים, בניקוד אותיות השימוש, בתמורות החלות בשווא שלפני י' עיצורית וכיו"ב. נוסף על כך אין הנקדן מסמן את דיגושן או את ריפויין של בג"ד כפ"ת; אין נקודת הבחן לשי"ן ימנית ולשי"ן שמאלית ואין מסומנת נקודה בתוך הה"א לציון המפיק. שינויים אלו מופיעים גם בטקסטים המקראיים שבסידור. נביא להלן כמה מתופעות הניקוד הבולטות בסידור.

2.1 דרכי שימושם של סימני הניקוד הטברניים

2.11 קמץ ופתח. הקמץ – צורתו קו מאוזן ונקודה קטנה מתחתיו. לעתים נקודה זו דבוקה לקו ומתמזגת אתו. לפיכך ההבחנה הגראפית בין קמץ לפתח דקה מאוד,

15. ראה: גרביל, עמ' 669–671; ראה עוד: W.J. Entwistle, *The Spanish Language*, London 1936, עמ' 109–110, 188. השווה מה שכתב פרופיאט דוראן (במחצית השנייה של המאה הי"ד – ראשית המאה הי"ז), מעשה אפור, ויין תרכ"ה, עמ' 33: 'והסמך והצדי גם כן שוות'. מסתבר שבהגייתו ובהגיית בני סביבתו (קאטאלוניה או דרום צרפת) לא נהגה ההבחנה בין צ לבין ס. ראה: הנ"ל, שם, עמ' 175. גם בתעתיקי התרגומים של 'פרקי אבות' ללאדינו (החל במחצית השנייה של המאה הי"ז) מופיעות תיבות שצ' מתועתקת בהן לעתים ב"צ או ב"ז. ראה: א' שורצולד (רודריג), 'מסורת ההיגוי של השמות העבריים ב"פרקי אבות" בתרגומי הלאדינו בכתב לאסיני', פרק ב, סעיף III 1 (המאמר יצא לאור ב'בלשנות עברית'. תודתי לפרופ' שורצולד שאפשרה לי לעיין בכתב-היד). אף במסורת תיטואן נשתוותה הגייתן של צ, ס. ראה: א' ממן, 'מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה – פרקים בתורת ההגה, מסורות א (תשמ"ד), עמ' 68.

ולעתים אין בידינו להכריע אם לפנינו קמץ או פתח. סימני הקמץ והפתח משמשים בערבוביה, בלא שתוכר שיטה כלשהי בחילופיהם. הקמץ עשוי לבוא גם במקום שעל-פי הניקוד הטברני ראוי לבוא בו פתח, ולהפך, כגון: יָצַר, הָאָדָם, לְבָטָח (3), מְתִיר (4) ועוד. החילופים בין סימני הקמץ לסימני הפתח ניכרים לעתים גם בסימון קמץ במקום 'פתח גנובה'. מקום סימונה של תנועה זו הוא מתחת לעיצור הגרוני, כגון: יִפְתָּח (3), שִׁמְעַ (14), יוֹשִׁיעַ (14) ועוד¹⁶.

2.12 החילופים בין צירי לסגול שכיחים למדי, ובשימושם של סימני תנועות אלו אין להכיר שום שיטה עקיבה¹⁷. והרי דוגמות אחדות לחילופים שבין תנועות אלו: הִבְקֶר (7), נִדְרָשֶׁת (11) הָאִיפָה (6), שָׁרֶת (8) ועוד.

2.13 התנועות e, a. בניקודן של צורות אחדות בסידור מופיעה תנועת a (פתח/קמץ) במקום e (סגול/חטף-סגול) שבניקוד הטברני: וְכִלְהֶכָה (62), וְלִנְחֻמָּה (113), כְּמִרְחֶבֶן¹⁸ רָקִיעַ (73), אֲגֻזִּים (70)¹⁹, וְהָאֲלִילִים (140), עֲשֶׂתְנוֹתָיו (24), אָנְקַת אֲסִיר (51), זִרְמָתָם (15), וְיִחְשֹׁף יַעֲרוֹת (137), שאון קמץ עולה תמיד (52), אֲנַחְמֶכֶם (99). לעומת זה נקרות גם צורות אחדות שמופיעה בהן תנועת e במקום a שבניקוד הטברני, כגון: 'ובצדקתך ירומם סלה' (137); 'כי תפארת עוֹזְמוֹ אתה' (137). בשל מיעוטן היחסי של ההיקריות לשינויי a-e אין להניח כי לפנינו תופעה כללית של חילופי התנועות הללו. אדרבא, העיון בניקודו של הסידור מעלה, כי בדרך-כלל מקיימת ההבחנה בין תנועת e (צירי, סגול, שווא) לבין תנועת a (קמץ, פתח). ניקודן של כמה מן הצורות שצוינו לעיל מלמד על שיבושים מחמת שמיעה "מעומעמת" של הברות אחדות או מחמת חוסר הקפדה של הנקדן ברישום סימני התנועות. כנגד זה ניקודן של צורות אחרות ניתן להסבר מורפולוגי.

2.14 חילופי שווא – סגול/צירי. מצויים חילופים הדדיים בין שווא לבין סגול וצירי טברניים. שווא עשוי לבוא במקום סגול או צירי, ולהפך. שווא במקום סגול טברני – בְּאִמּוֹר (67), הִנְחֵמָה (42), וּבְעֶשׂוֹר לַחֲדָשׁ (158) ועוד. שווא במקום צירי טברני – מְאָרֶץ (14) נִהְלֶת (29), תוֹכָחוֹת בְּלֹאֻמִּים (26) ועוד.

16. למעשה אין להכריע אם התכוון הנקדן בסימון התנועה (a) תחת הגרונית להגיית הגרונית או להגיית הגה המעבר שלפניה.

17. להקבלות התופעה של חילופי צירי-סגול במקורות מקראיים ובתרגומים מסוימים ראה: דודי, ההגייה, הע' 9.

18. 'תלויה בסוף שורה. צורת 'מרחבי' במ' פתוחה מצויה גם בסידור ספרד קמ 541 (דף 114).

19. גם בכ"י פס למשנה מצויות היקריות אחדות לתיבה זו שבהן האלף מנוקדת ב-a. עיין עוד: בר-אשר, פאריס, עמ' 69.

יש גם היקרויות לסגול או לצירי במקום שווא נע טברני, ואולם הנטייה המסתמנת היא להופעת צירי במקום שווא נע.

צירי או סגול תמורת שווא נע טברני – במצב תחילי: ורפואה שְׁלִימָה (103); לפני עיצור גרוני: כְּחוּפְתּוֹ (12), יַעֲבֹב (55), יִהְלֹל (25) ועוד²⁰; במצב מצעי: בְּעֶמֶךָ יִשְׂרָאֵל (153), מִחְשְׁבוֹת לְבוֹ (13)²¹, בְּחֻצֹצְרוֹת (148) ועוד. חילופים אלו שבין השווא הנע לבין הסגול והצירי באים ללמדנו על הגייה זהה של תנועות אלה בפי הנקדן²².

2.15 פתח או קמץ תמורת שווא טברני. מצויות היקרויות יחידות של פתח או קמץ במקום שווא נע טברני²³: לְכָל לְרֹאשׁ (27), בְּזִקִּים (26); בחלק הארמי: פְּרִישָׁא דאחוהי (202), מְדוֹר אֱלֹהָא (204); לפני עיצור גרוני: נֶאֱבָנִי (53), נֶאֱנָנִי (63), כְּהֶרְרִי אֵל (102)²⁴, וְעֶנְנִי (14)²⁵, לְעֶלֶם (59, 60).

אפשר שהופעת הפתח לפני עיצור גרוני מקורה בהשפעת תנועתו של העיצור הגרוני, בדומה להידמות השווא לתנועת העיצור הגרוני התוכף, הראוי להינקד בחטף טברני²⁶. ואולם בשל מיעוט ההיקרויות לתנועת a במקום שווא אין להניח שזו תופעת החילופים של שווא-פתח (/קמץ/)²⁷.

20. אבל בניקוד אותיות השימוש לפני עיצור גרוני הראוי להינקד בחטף טברני מסתמנת בסידורנו נטייה לממש את שוואיותה של אות השימוש כתנועת העיצור הגרוני התוכף. ראה להלן: 3.3.

21. שווא ח ספק.

22. הקבלות להופעת תנועת /e/ במקום שווא נע טברני מצויות בכתבי־יד מסוימים שבניקוד ארץ־ישראלי. ראה: E.J. Revell, 'Studies in the Palestinian Vocalization of Hebrew', *Essays on the Ancient Semitic World*, Toronto 1970, עמ' 75–76; יהלום, פרק ה. דוגמות מעטות מצויות במחזורי אשכנז הקדומים, ראה: אלדר, אשכנז א, עמ' 74–73.

23. לא הובאו כאן ההיקרויות לפתח/קמץ לפני עיצור גרוני הראוי להינקד בחטף במסורת הטברנית. ראה להלן: 2.18, 3.23.

24. אנב נעיר, כי ר' דוד קמחי בספר מכלול, פיורדא תקנ"ג, קנ"ד עמ' ב, כתב: 'ואם עם השו"א געיא תקרא השו"א בהרחבה כקריאת האות שבצדה לפי שהגעיא מאריך קריאתה כמו "צדקתך כְּהֶרְרִי אֵל", "שאו זמרה ותנו תוף", "תחי נפשי", "קרבם בתימו לְעוֹלָם" וזולתם'. לא ברור אם פתח כ בתיבה כְּהֶרְרִי בסידורנו משקף מסורת הגייה קדומה, או שמא הוא מצטרף לרשימת יתר התיבות שמופיעה בהן תנועה במקום שווא טברני מסעמים אחרים.

25. על־פי תהלים לד, ה: וְעֶנְנִי.

26. כגון: וְאֵנִי (43, 63), וְאֶנְתָּה (99), וכדומה. ראה להלן: 3.3.

27. את הופעתה של תנועה (פתח או קמץ) במקום שווא נע בהיקרויות רבות יש להבין מהיבט מורפופונולוגי, אשר לפיו מסתמנת נטייה לְשַׁמֵּר את התנועה של צורת הנפרד על אף ירידת הסעם בנטייה. עיין להלן: 9.1. הקבלה לתופעה זו בניקודו של סידור בן המאה הי"ד ראה: דודי, ההגייה, הע' 51. להקבלות ממסורות אחרות ראה: אלדר, אשכנז ב, עמ' 221–222.

2.16. חולם ושורוק. מצויות עדויות יחידות לשורוק במקום חולם טברני: יְמִלֹךְ (38), אין צֶרֶךְ לך (76, 2x), לְרוֹחֶצֶן (204). חולם במקום שורוק טברני: יְרוֹמוֹ (137), במקום: יְרוֹמוֹ (תה' פט, יז).

אף כאן, מחמת מיעוט העדויות, נראה כי אין ללמוד על קרבה בהגיית u-o בפי הנקדן.²⁹

2.17. שימוש בחטף-קמץ לציון הקול /o/. ניכרת הגטייה לשימוש בסימן חטף-קמץ תמורת קמץ חטוף ("קמץ קטן") המופיע במסורת הטברנית בהברה סגורה שאינה מוטעמת. מצויות 89 היקרויות להברה סגורה נטולת טעם אשר ראוי לבוא בה קמץ 'חטוף' בניקוד הטברני. תפוצת ההיקרויות בסידור היא זו: 65 היקרויות (כ-76%) לחטף-קמץ, 20 היקרויות (כ-23%) לשימוש בקמץ בנסיבה זו. בהיקרויות מעטות מופיע פתח תמורת קמץ 'חטוף' טברני.

נביא להלן דוגמות אחדות לשימוש בחטף-קמץ תמורת קמץ 'חטוף' טברני. בדרך-כלל ההיקרויות הן להופעת חטף-קמץ בראש התיבה, או כשקודמת לתיבה אות שימוש שביסודה היא שוואית, כגון: קָדְשׁוֹ (13), בְּחֶשֶׁבִּים (30), עֲנִינִי (179). דוגמות לקמץ בהברה סגורה שאינה מוטעמת: לְשִׁמְרָה (16), בְּחֶקְמָה (69), לְעֶבְדָּה (141) ועוד.³⁰ היקרויות לפתח³¹ חֶקְמָה (93), וּפְקִדְנוֹ (120, 144), לְעֶבְדָּה באמת (120), בְּשִׁמְרָם (12),³² וְרִדְפָהּ (12),³³ הָאֲבָנִים (211).

דומה כי השימוש בסימן קמץ (בהברה סגורה נטולת טעם) ב-23% מן ההיקרויות נעשה בידי הנקדן ככול שכוח זיכרונו מן הניקוד המקראי סייע בידו.³⁴ סביר להניח, כי הואיל וקמץ 'רחב' נהגה כ-a בפי הנקדן (כמבטאו המשתקף בניקוד צורות רבות),

28. דומה שאת ניקוד הצורה 'צֶרֶךְ' בהקשר זה יש לבחון מהיבט מורפולוגי, שלפיו קשורה הצורה למשקל 'קטולי' וקל, בינוני פעול.

29. ככל הנראה ניקודן של כמה מן הצורות הללו מרמז על היעדר הקפדה של הנקדן ברישום סימני התנועות או על שמיעה "מעומעמת" של התנועות.

30. בתיבה 'רִב' בהקשר 'רִב רִיבֵי רַבּוֹת' (73 ב) ניקד הנקדן את הרי"ש בקמץ בדומה לניקוד תיבה מוקפת במקרא.

31. לתופעה זו של פתח בהברה סגורה לא מוטעמת שתנועתה ההיסטורית היא u מצויות מקבילות בניקוד הארץ-ישראלי, כגון: הַכְּמָה, הַכְּמָת, מְתַנִּיה, בְּגֶמֶר, בְּעֶלְחָךְ, ועוד. ראה: יהלום, פרק ז. לדעת יהלום (שם), תופעה זו היא הידלדלות של תנועת u היסטורית קצרה בהברות סגורות ובלתי מוטעמות, כאשר לא ביטאו אותה עוד כתנועה אחורית או כתנועה מעוגלת. אגב נעיר, שאפשר שההגייה 'הספרדית' (a) של הקמץ בצורות 'שְׁמֶרְנִי' (תה' יז, ח), 'שְׁמֶרָה' (תה' פו, ב) וכיו"ב יוצאת מורותה לאור הנתונים הנזכרים.

32. סימני הניקוד דהויים.

33. פתח ר ספק קמץ.

34. כך נהג הנקדן בניקוד התיבה 'בְּאֵהָלֶיךָ' (16, 104). השווה בניקוד הטברני של המקרא בדב' לג, יח.

הוא נזדקק לשימוש בסימן חטף-קמץ לציון קמץ שצלילו /o/ בהברה סגורה נטולת טעם³⁵. ואולם ההיקריות להופעת קמץ לציון /o/ בהברה סגורה שאינה מוטעמת מרמזות, כי אין להוציא מכלל אפשרות שהנקדן ידע את שימוש של סימן זה במקרא. בשתי היקריות מצאנו ניקוד כפול (קמץ וחולם): וְחִלָּאִים (42 א')³⁶, הִקְדָּשִׁים (9). אפשר שבתיבה 'הקדשים' לא הכריע הנקדן אם הגייתה של 'הקו"ף בצורת הרבים המיוחדת היא a או o³⁷.

2.18 קמץ/פתח לפני גרונית בחטף-קמץ. מצויות היקריות אחדות לניקוד קמץ או לחילופו – פתח בהברה פתוחה שלפני גרונית הראויה להינקד בחטף-קמץ בניקוד הסברני של המקרא: פָּעַלָּה (15), פָּעַלָּה (92), וְצִהָרִים (153), (164), בָּאֲהִלָּהֶם (189), אֲהִלִּי (61), וְהָרִי (32).

מחילופו של הקמץ בפתח בהברה הראשונה בתיבות 'אֲהִלִּי', 'וְצִהָרִי'³⁸ אתה למד על מימוש הקמץ שלפני הגרונית כקמץ רחב (בתנועת a), דהיינו: פָּעַלָּה ← pa'olo. מבטא הקמץ בהברה זו כ-a נשתמר בימינו במסורות הקריאה של קהילות בגדד³⁹, ג'רבה⁴⁰, חלב⁴¹, תיטואן⁴² ואחרות⁴³. חילופי קמץ-פתח בהברה זו מצויים אף במסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, ואף מהם מתברר כי מבטא הקמץ הוא a בנסיבה זו⁴⁴.

35. לשימוש בחטף-קמץ בנסיבה זו ולמצאותו בכתב-יד שבניקוד ארץ-ישראלי סברני ובכמה מספרי דקדוק המסורה ובספרות הבלשנית של ימי-הביניים עיין: בית אריה, עמ' 316–317; אלדר, אשכנזי, א, עמ' 40–43. על הנוהג לנקד 'קמץ קטן' בסימן חטף-קמץ בספרד ועל התפסות נהוג זה באשכנזי עיין עוד: ייבין, חטפים, עמ' 174. לדעת ייבין, ניצניה של שיטה זו מופיעים בכ"י כתר ארם-צובא ובכתב-היד הקרובים. ראה: הנ"ל, כתר ארם-צובא – ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 20. לדעה אחרת עיין אלדר, שם, שם.

36. כסידור מצוי גם ניקודה של תיבה זו בחטף-קמץ או בחולם, כגון: מְחִלָּאִים (56), וְחִלָּאִים (133), 157, (171).

37. לעניין ניקוד התיבה 'קדשים' במקרא ראה ר' דוד קמחי, (לעיל הע' 24), קסט עמ' ב: 'ובכלל ישוב החולם לקמץ חטף קָדָשִׁים ופעמים יקרא בקמץ רחב צֶאן קָדָשִׁים...'; וראה עוד את דברי ר' ידידיה שלמה מגורצי (בעל מנחת שי) ב'כללי הקמץ החטוף', בתוך: ספר ארבעה ועשרים, מנסובה תק"ב. על מימוש a של הקמץ הראשון בצורות הריבוי של התיבות 'קָדָש', 'שָׁרָש' במסורות הספרדיות ראה: ילון, פרקי לשון, עמ' 38; מורג, בגדד, עמ' 57–58; כץ, ג'רבה, עמ' 76; הנ"ל, חלב, עמ' 49–50; א' ממן (לעיל הע' 15), עמ' 87. ולסיכום גוני הניקוד בצורות 'קדשים', 'הקדשים' על-פי כתב-יד של המשנה תוך השוואה אל מסורות הקריאה של העדות ראה: פלמן, עמ' 24–27. אפשר שקמץ ה בתיבה זו הוא חילופו של פתח, דהיינו מימושו הוא a. השווה: צֶהֳלָה (77), וּבִסְהָרָה (32).

39. ראה: מורג, בגדד, עמ' 57, 85. 40. ראה: כץ, ג'רבה, עמ' 75.

41. ראה: הנ"ל, חלב, עמ' 48. 42. ראה: ממן (לעיל הע' 15), עמ' 87.

43. על התגייה הספרדית של הרצף שמקורו ם ם ראה: ז' בן-חיים, קובץ א, עמ' 86. אנב נעיר, כי בעל מנחת שי (שחי בשנים 1560–1626 באיטליה) מהסס לקבוע את עמדתו בדבר מעמדו של קמץ

3. ניקוד הגרוניות

3.0 אין הנקדן משתמש בסימני החטף (חטף-פתח וחטף-סגול) הטברניים לציון תנועתו החטופה של העיצור הגרוני. העיצורים הגרוניים הראויים להינקד בחטף טברני, מנוקדים בסידורנו בתנועה. ובדרך זו מופיעים סימני הפתח והקמץ לציון תנועת /a/, וסימני הסגול והצירי לציון /e/.⁴⁵ לעומת זאת נדיר השימוש בסימן החולם לציון הקול /o/ בתור תנועה חטופה אחר הגרונית.⁴⁶ רווח יותר השימוש בסימן חטף-קמץ לציון הקמץ החטוף ('קמץ קטן') שצלילו /o/. שימוש זה נוהג בעיצורים גרוניים ובעיצורים לא-גרוניים כאחד.⁴⁷

שאחרי חטף-קמץ או קמץ חטוף. לעניין זה ראה: צ' בצר, יסודות דקדוק במנחת שי לידידיה שלמה רפאל גורצי, עבודת מ"א (משוכפל) באוניברסיטת תל-אביב, תשל"ח, עמ' 119–120.
44. ראה: בית אריה, עמ' 314; אלדר, אשכנז א', עמ' 49–52. יש המקשרים את ההגייה ה'ספרדית' של רצף זה ם ם עם מסורת הניקוד הארץ-ישראלי. ראה: ילון, פרקי לשון, עמ' 116–117, 385; אלדר, שם, עמ' 52. ואולם במסורת הניקוד הארץ-ישראלי בכמה מקורות מצויות שיטות ניקוד שונות זו מזו. עיין: ייבין, חספים, עמ' 172. ייבין מביא (שם, עמ' 171–182) דיון נרחב בניקוד הרצף שמקורו ם ם ובהופעתו בשיטות ניקוד אחרות בכתבי-יד של מקרא בניקוד טברני 'מורחב' (ארץ-ישראלי טברני) ובמסורות הספרדית והקדם-אשכנזית בהשוואה אל ספרות מדקדי מי-הביניים. ת' צורבל מביאה ממשנה כ"י הרמב"ם את ניקוד הגרונית בחטף-פתח בתיבה 'לְמַחֲרָה' ראה: הנ"ל, עמ' 65–66. להקבלות נוספות לרצף שמקורו ם ם בכתבי-יד אחדים של המשנה ראה הנ"ל, שם, הע' 16. לדעתנו, להשלמת התמונה בסוגיה זו, מן הראוי לבדוק בדיקה מקפת את שיטת ניקודו של הרצף שמקורו ם ם לצד האפשרויות לרצף חולם וחטף-פתח או פתח וחטף-פתח בסידורים הקדומים מספרד ומפרובאנס. לממצאים ראשוניים בפרשה זו עיין במאמרי 'מסורתם הלשונית של יהודי ספרד המשתקפת מניקודי סידוריהם הקדומים' (יצא לאור בספר דברי הקונגרס הבינלאומי השלישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח – תשמ"ח, מחקרי משגב ירושלים).

45. שיטת ניקוד זו, שנעדר בה השימוש בסימני החספים לציון התנועה החטופה של הגרונית, מצויה גם בקובץ פיוטים שנכתב בפרובאנס בשנת 1450 (כתבי-יד בית הספרים הלאומי בירושלים. Heb. 3312⁸). ראה: ד' פגיס, 'קובץ פיוטים מפרובאנס', ספר חיים שירמן – קובץ מאמרים (בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי), ירושלים תשל"ל, עמ' 216. מן הראוי לעשות מחקר מקיף על שיטת ניקוד הגרוניות במחזורי פרובאנס בהשוואה אל מחזורי ספרד הקדומים. יוער עוד, כי בתעתיקי שמות בטקסטים מקאטאלוניה בימי-הביניים מתועתקים החספים כתנועות קצרות. ראה: גרבל, עמ' 693. למעשה, אין בדינו ללמוד משיטת ניקוד הגרוניות בתנועה תמורת שווא או חטף טברניים על איכות הגייתן (או על העדר הגייתן) של הגרוניות בתקופת הנקדן. לעניין זה ראה להלן בדברי הסיכום (10.3). על דרכי הגיית העיצורים הגרוניים בספרד הנוצרית ובקאטאלוניה גרבל לומדת מתעתיקי הגרוניות בשמות המופיעים בטקסטים מחבל ארץ זה. ראה: הנ"ל, עמ' 661–665.

46. אחת ההיקריויות לחולם תמורת חטף-קמץ טברני אחר גרונית בסידור היא הצורה 'חֻלָּאִים' (17).

47. ראה לעיל: 2.17.

3.1 השימוש בסימן השווא לניקוד הגרוניות מצוי בהיקריות מעטות, ומהן – שמונה היקריות שבהן ע' חותמת הברה מוטעמת והיקריות אחדות שבהן ה', ח', חותמות הברה לא מוטעמת⁴⁸.

ע' החותמת הברה מוטעמת⁴⁹: תִּשְׁמְעָה (21), רִשְׁעָנוּ (54), רִשְׁעָנוּ (45)⁵⁰, יִדְעָנוּ (46), פִּשְׁעָנוּ (54), תַּעֲתָעָנוּ (54), הִרְשָׁעָנוּ (54) נִשְׁבָּעָנוּ (154); בהברה לא מוטעמת: יַעֲזֹר (197).

ח' החותמת הברה לא מוטעמת: יִחְדּוּ (12), מְחִסֹּר (14), תִּחְפֹּץ, לצד: תִּחְפֹּץ (169). ה' החותמת הברה לא מוטעמת: תִּהְיֶינָה, יִהְיֶה (106), לצד: אֶהְיֶה (216); יִהְיֶה (102) ועוד⁵¹.

3.2 לעומת ההיקריות המעטות לניקוד שווא בגרוניות החותמת הברה מתבלטת בסידור תכונת הניקוד האופיינית לו בשימוש בתנועה תמורת חטף או שווא טברניים בנסיבות שונות. והרי דוגמות אחדות לתופעה זו:

3.2.1 קמץ/פתח בהקבלה לחטף-פתח טברני. במצב תחילי: חִצְרוֹתִי (12), עֲרָבִים (64), אָשֶׁר (6); במצב מצעי: בְּמוֹעֲדוֹ (16), צֶעֱקוּ (14), וּמוֹחֶלֶן (152), אֲרַחֲמֶנּוּ (144).

3.2.2 קמץ/פתח תמורת שווא נח היסטורי. רוב ההיקריות הן לקמץ/פתח אחרי ח' שביסודה היא חותמת הברה. מצויות 65 היקריות לניקוד קמץ/פתח בח' לעומת 24 היקריות לניקוד קמץ/פתח בע' בנסיבה זו.

ח': לְהַתְּזִירוֹ, לְהַחֲמִיר (11), הִרְחֵמֶן (33), מְחִסִּי (15), (16)⁵² ועוד. לפני שווא: יִחְסְרוּ (14), מִחְשָׁבוֹת עַמִּים (13), מִחְשָׁבוֹתָם (43) ועוד; לפני ב, כ, פ⁵³: וּלְהַתְּבִירָה (89), מִחְכִּימַת

48. יש בידינו דוגמה אחת לפתח אחר ח', הראויה לחתום הברה מוטעמת: 'נַחֲלָה עֵבֶר עַל נַפְשֵׁנוּ' (124).

49. במקרא במסורתו הטברנית, כאשר ל' הפועל היא גרונית ניקודה בדרך-כלל הוא בשווא. ב"ל, עמ' 210–211, קובעים שבמסורת הטברנית החטף אחר גרונית בא בהברה שאינה מוטעמת. לפי ג' ברגשטרסר, השווא הנח מתקיים בצורות ה"עבר" בעלות הסיומות העיצוריות, אם ההברה שלפניו מוטעמת. אם הברה זו אינה מוטעמת, השווא הנח מתקיים רק לפני ת'. ראה: הנ"ל, דקדוק הלשון העברית (תרגם מגרמנית מ' בן-אשר), ירושלים תשל"ב, עמ' 516 (ב § 23 c).

50. קמץ ר ספק.

51. רוב ההיקריות הן מהצורות הגזורות מן השורש היי. להיקריות אחרות שהה"א מנוקדת בהן בחיריק לפני י' עיצורית וכאשר קודמת לה"א אות שימוש (שוואית ביסודה) ראה להלן: 4.1.

52. בחלק הארמי: אֲחַסְנָתְהוֹן (200; פתח ס ספק קמץ), אֲחִזְיָתְךָ (205) ועוד.

53. מאחר שאין בכתב-היד סימנים לדגש ולרפה, אין לדעת אם ביצע הנקדן את מימושן הסותם של ב, כ, פ' בתיבות המובאות כאן.

- פתי (12), תַּחֲפֹץ (169) ועוד. אחרי תנועת u (ברצף התנועות a-u) היקרות אחת: הַחֲבֵל⁵⁴ (54).
- ע': תַּעֲשֶׂה (6), מַעֲלִיָּהֶם (143), מַעֲרִיב (64) ועוד; לפני ב: לְהַשְׁתַּעֲבֹד (9)⁵⁵; אחרי תנועת u: מְשׁוּעָבָדִים (174). אחרי תנועת i (ברצף a-i)⁵⁶: תַּעֲתָעָנוּ (54, 155); מבית תַּעֲתָעָנוּ (198).
- קמץ/פתח תמורת חטף-פתח טברני: לַעֲשׂוֹת (3), וְלַעֲצֹר (83), בַּעֲבוֹר (94) ועוד.
- ה': אָהָבָת (64), אָהָבָה (100).
- א': בָּאָהוּ (13), מָאָכָל (9).
- 3.23 סגול/צירי תמורת שווא או חטף-סגול טברניים. במצב תחילי: אָמֹר (8), אָמוֹנָתוּ (38) ועוד; במצב מצעי⁵⁷: וְנֶאֱכָלִין (9), הָעֻנִּינוּ (165), וְנֶחֱמָד (36), ועוד; לפני ג', ד', פ'⁵⁸: יַחֲפֹץ (24), יַחֲפָרוּ (14), וְנֶהְדָּר (75), יָהֲגוּ (190) נֶאֱדָר (29), לְמַעֲבֹד (202)⁵⁹. סגול בהקבלה לחטף-פתח בניקוד הטברני של המקרא: גַּעֲשׂוּ (13)⁶⁰.
- בפסוקי תרגום אונקלוס המשובצים בסידור מופיעות תיבות ארמיות שמנוקדת בהן ע' בצירי תמורת חיריק הבא במסורת הניקוד הבבלי בשכבתו העתיקה: עָבוֹר וחמר (204)⁶¹, תַּעֲבָר (205)⁶².
54. הקבלות לניקוד הגרונזית בתנועת a אחר התחילית שתנועתה u בצורות הופעל במחזורי אשכנז הקדומים ראה: אלדר, אשכנז א, עמ' 59; הנ"ל, אשכנז ב, עמ' 379-380; ועוד הקבלות ראה: ייבין, חספים, עמ' 169-170.
55. פתח ע ספק קמץ.
56. ייבין מביא הקבלות מתחום הפיוט לרצף a-i (ס ו) לפני גרונזית, כגון: גַּעֲתִינִנוּ, וִיעֻזֵּנוּ, בִּיעֻזֵּנוּ, ועוד. ראה: הנ"ל, חספים, עמ' 170. נקדן מחזור וורמייזא נוהג להשתמש בניקוד הגרונזית בסימן החטף-פתח גם בלא התאם לתנועה שלפני הגרונזית. ראה: בית-אריה, עמ' 312-313. אגב, הקבלות להיעדר התאם בין תנועת החטף ובין התנועה שלפניה מצויות בניקוד הארץ-ישראלי. בכתב-יד מסוימים שבניקוד ארץ-ישראלי אתה מוצא עדויות להתפתחותה של תנועת חטף עצמאית בגרונזית, בלא קשר לתנועת התחילית, כגון: נִיעֻרְצָתָהּ, הָאֲמִילָה; ובדומה לזאת בניקוד הארץ-ישראלי טברני של פיוטים: גַּעֲשִׂית, גַּעֲגִים וכיו"ב. ראה: יהלום, פרק י.
57. ברובן המכריע של ההיקריויות, בנסיבה זו הגרונזית מנוקדת בסגול. גם באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם הגרונזית מנוקדת פעמים רבות בסגול תמורת חטף-סגול טברני. ראה: צורבל, עמ' 34, 62.
58. בניקוד הטברני של המקרא מנוקדת הגרונזית בשווא, וג', ד', פ' שאחריה קשות הן בצורות אלו ובדומות להן.
59. ד ספק פרי תיקון מן ר.
60. ניקוד נ סגולה בצורת נפעל מן השורש עשי מצוי גם בסידור בן המאה הי"ד (מספרד או מפריבאנס), כ"י ששון 24, דף 137: גַּעֲשֶׂה. להקבלות נוספות ראה: דודי, צורות ל"ח, הערות 24-28. ולהקבלה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם ראה: צורבל, שם, עמ' 34-47.
61. ראה: דודי, דקדוק, עמ' 97, 475-476.
62. ראה: הנ"ל, שם, עמ' 99-100, 203 (הע' 694).

3.3 ניקוד אותיות השימוש לפני גרוניות שניקודן חטף במסורת הטברנית אות שימוש לפני עיצור גרוני (א, ה, ח, ע') הראוי להינקד בחטף טברני, מנוקדת בסידורנו בתנועה או בשווא. מצויות כ-190 היקרויות של אות שימוש לפני גרוניות המנוקדת בתנועה תמורת חטף⁶³, מהן כ-58% לניקוד אות השימוש בתנועה וכ-42% לניקודה בשווא. מן העיון בכל ההיקרויות של אות שימוש לפני גרוניות בעלות תנועה תמורת חטף טברני עולים הפרטים האלה: מספר ההיקרויות לאות שימוש לפני עיצור גרוני שתנועתו a (פתח או קמץ) במקום חטף טברני הוא 136. תפוצת ההיקרויות לניקוד אות השימוש היא דלהלן: 102 היקרויות (75%) בתנועת a (פתח/קמץ), 34 היקרויות (25%) – בשווא.

מספר ההיקרויות לאות שימוש (שיסודה בשווא) לפני עיצור גרוני המנוקד בתנועת e תמורת חטף-סגול טברני הוא 48, ומהן רק 2 היקרויות לניקוד אות השימוש בצירי⁶⁴ ו-46 היקרויות לניקוד אות השימוש בשווא⁶⁵.

מן העיון בהיקרויות של ניקוד אות השימוש ב-a או ב-e לפני גרוניות המנוקדת במסורת הטברנית בחטף נמצאנו למדים, כי בפי הנקדן ניכרת הנטייה לממש את שוואיותה של אות השימוש כתנועת העיצור הגרוני התוכף.

4. ניקוד י' עיצורית במצב תחילי

4.0 העיון ברוב הגדול של ההיקרויות מעלה, כי י' עיצורית שיסודה בשווא מנוקדת בראש התיבה בשווא (107 היקרויות), כגון: יַפְּאָר (77), יֶקֶר (78), יִשְׁעֵתִינוּ וכו"ב. מצויות שתי היקרויות ל' חרוקה בנסיבה זו: יִשְׁבְּחוּךְ (76), יִבְרַכְךָ (92). י' עיצורית שיסודה בחיריק בהברה סגורה דגש בראש התיבה, מנוקדת בדרך-כלל בחיריק, פרט לשלוש היקרויות לניקודה בשווא בנסיבה זו, והן: כרות יִכְרֶתוּ (140),

63. אין נכללים כאן ניקודיהן של התיבות 'אלה', 'אדון' בצורותיהן הנטויות, הבאות אחר אות שימוש שיסודה בשווא. ראה להלן הע' 65.

64. כגון בצורת המקור של קל מן אכל: לֹאֲכַל (98, 188).

65. ניקוד אות השימוש בשווא נקרה גם לפני הצורות הנטויות של השם 'אלה' (אֱלֹהִי, אֱלֹהֵינוּ). ושל א כבמסורת הטברנית, שבה נאלמה האליף ותנועתה הועתקה אל אות השימוש שלפניה, בסידורנו האליף מנוקדת בצורות הנטויות של 'אלה' תמיד בתנועה (צירי), ואות השימוש הקודמת לתיבה מנוקדת בשווא. לעומת זאת מצוי ניקוד אות השימוש בסגול שלא לפני חטף, כגון יִכְרֶתוּ (12). בדרך דומה מנוקדת 'אדון' בצורותיה הנטויות: האליף מנוקדת תמיד בתנועה (קמץ), אבל ניקוד אות השימוש שלפניה הוא בשווא או בפתח, כגון: לֹאֲדוֹן השלום (69), לֹאֲדוֹן הכל (63, 138), כְּאֹדוֹנָנוּ (108), לצד לֹאֲדוֹנָנוּ (109).

יְכָשְׁלוּ (143), יָקוּוּ הַמִּים (207)⁶⁶. ככל הנראה, ניקודה של ה' בשווא בצורות אחדות מקורו בחוסר דיוק במלאכתו של הנקדן או בשמיעה "מעומעמת" של הברה זו.

4.1 חיריק במקום שווא לפני י' עיצורית

אחת התופעות האופייניות לניקוד סידורנו היא הופעת חיריק במקום שווא לפני י' עיצורית. והרי דוגמות אחדות: וְאֶבְיוֹן (52), בְּאֶלְיָה (70), עֲנִי (57); בחלק הארמי: שְׁתֵּי־אָ (203), תְּנִיָּא (108, 110), וְקִימָא (89).

השפעת תופעה זו ניכרת גם כאשר העיצור השוואי חותם הברה שתנועתה חיריק, כגון בצורות מעין 'בְּנִי', 'בְּנִי'. שיטת הנקדן היא לנקד בדרך-כלל שווא וחיריק (במקום חיריק ושוא) לפני י' עיצורית, דהיינו: $cicyv < cōciyv$ ⁶⁷: בְּנִי עולם (41), 95, קְבִינִי (32), בְּכִי (56), לְגִינִי (118), לְוִינִי (92); בחלק הארמי: תְּנִיָּא (200) ועוד. בדרך זו נוהג הנקדן גם כאשר קודמות לתיבה אותיות שימוש שסודן בשווא, כגון: וְחִי (171), בְּהִינִי (169)⁶⁸, בְּהִינִי (112), וְהִינִי (36), לְבִנִי וְשִׁינִי (137), כְּמִדִּין (61), בְּבִינִי (12) ועוד.

מצויים חריגים אחדים שבהם מופיע שווא לפני י' עיצורית, כגון: לְבִינִי (201), אֲבִינִי (128), יְכָסִימוּ (28)⁶⁹, וצורות אחדות הגזורות מהשורש היי⁷⁰.

4.2 ניקוד אותיות השימוש לפני י' עיצורית ביסודה

כאשר אות שימוש שביסודה היא שוואית קודמת לתיבה הפותחת ביו"ד שוואית ביסודה, מצויות בסידורנו כמה דרכי ניקוד. 61 ההיקריות מתפצלות לאפשרויות הניקוד האלה: א. ב-30 היקריות (49%) אות השימוש מנוקדת בחיריק והיו"ד שאחריה נחה: לְיִי־אִי (14, 20), בְּיִינִי (133, 157), וְיִינִי וְיִינִי (93) ועוד.

66. לא נכללו כאן ההיקריות של הצורה 'יְסִירִי' (133, 137, 157), משום שאין ודאות שמדובר כאן במשקל 'קְסוּל' או 'קְסוּל'. לאפשרות קיומו של משקל 'קְסוּל' בתיבה זו ראה: בן יהודה במילונו, ע' 'יסור'.

67. הדעת נותנת, כי תופעה זו הביאה לידי שגירתו של משקל 'קְסִיָּה' בשמות משורשי ל"י בסידור. עם זה ראוי להעיר, כי התופעה כאן רחבה יותר ואינה מותנית דווקא במציאות ר"ש במלים משורשי ל"י. ניקוד צורות מעין 'קְנִי', 'בְּנִי' וכדומה מלמד על פתיחת ההברה הסגורה (שתנועתה i) לפני י' עיצורית. שמא ניתן לפרש בדרך דומה את ניקודן של הצורות 'מְחִלֹת' (100), 'מְצַדִּי' (4) בצורות אלו נפתחה ההברה הסגורה שלפני הגרנית, כנראה עקב הידמות השווא הנח לתנועת הגרנית, שגרמה להתקצרות תנועת המ"ם לשווא.

68. אבל: לְהִינִי (36), בְּהִינִי (146).

69. תחת י' השנייה נקודה, ספק חיריק או נקודת כתם.

70. ראה לעיל: 3.1. לעניין מעמדו הפונטי של שווא ה אחר חיריק בשורשים היי, חיי במסורת הסברנית ראה: גומפרץ, עמ' 104-111.

- ב. 3 היקרויות לאות שימוש חרוקה לפני י' שוואית: וְהִשָּׁע (206), בְּיָקְרָה (132), לְיִשְׁיָי (160).
- ג. 16 היקרויות (26%) לניקוד אות השימוש בשווא ואחריה י' חרוקה: וְיָחָם (80), וְיִשְׁרִים (130, 150), וְיִהְלִלוּ (153) ועוד.
- ד. 8 היקרויות (13%) מנוקדת אות השימוש בשווא והיו"ד שאחריה אף היא בשווא: לְיִשְׁיָי (149), וְיִדְעִים (156, 157), וְיִשְׁרִים (162) וכיו"ב.
- ה. 3 היקרויות (שקריאת ניקודן אינה ודאית) לאות שימוש שוואית לפני י' גחה: וְיַחְגֵּה (143)⁷¹, וְלִירוּשָׁלַיִם (12)⁷², וְלִירוּשָׁלַיִם (53)⁷³.

מן העיון בסידור בדרכי הניקוד של אות השימוש לפני י' שוואית מיסודה עולה, כי למעשה בכ-50% מן ההיקרויות אות השימוש חרוקה ואחריה י' נאלמת כבניקוד הטברני של המקרא. עד עתה לא מצאנו עדויות מתחומי קאטאלוגיה לדרכי הניקוד ב, ג, ד, ה, דהיינו: וְיִ-, וְיִ-, וְיִ- וכיו"ב⁷⁴. אפשר שהתמונה הכללית תתבהר לאחר שיתואר ניקודם של עוד סידורי תפילה קדומים לפי מנהג קאטאלוגיה. ככל הנראה, דרכי ניקוד אלה קשורות, בין היתר, בהגיית היו"ד בפי בני סביבתו של הנקדן⁷⁵. אפשר שגוני הניקוד הללו באים להשמיענו, כי גם כאשר נקדה אות השימוש בחיריק ולאחריה י' בלא ניקוד, מומשה היו"ד בכעין חיריק קצר, אך לא תמיד בא הדבר לידי ביטוי גראפי ברור.

4.3 אות שימוש שוואית לפני י' חרוקה

אות שימוש מנוקדת בשווא לפני תיבה הפותחת ביו"ד חרוקה בהברה סגורה, כשיטת בן-אשר בניקוד הטברני של המקרא: וְיָרָאוּ (51), בְּיָרָא (69), וְיִשְׁמַע וְיִפְקֹד וְיִזְכֹּר (111), וְיִשְׁרָאֵל (202) ועוד.

5. לניקודן של אותיות השימוש לפני עיצור שוואי

5.0 ניקוד אותיות השימוש ב', כ', ל' לפני עיצור שוואי שאינו גרוני ואינו י' הוא בדרך-כלל בחיריק (42 היקרויות – כ-68%, כגון: בְּתִהֵלָה (12), כְּרָצוֹ (80), לְבָרְכָה (98), וכדומה.

71. ה' ספק בחיריק, ספק בצירי. 72. שווא ל ספק חיריק. 73. תחת י כתמים.
74. הקבלות לדרכי הניקוד א, ב, ג מצויות במחזורי אשכנז הקדומים. ראה: גומפרץ, עמ' 78; אלדר, אשכנז א, עמ' 93–96. באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם אות השימוש חרוקה והיו"ד שאחריה אינה מנוקדת. ת' צורבל רשמה ממקור זה שתי צורות שבהן ה' שוואית. ראה: הנ"ל, עמ' 109.
75. לדעת גומפרץ, אצל יהודי קאטאלוגיה נהגה ההגייה הרומאנית הקדומה של ה'. מדברי ר' יצחק בן משה פריפוט דוראן, מעשה אפוד (ולעיל הע' 15), עמ' 37–38, למד גומפרץ על ההגייה הכפולה של ה' אצל אנשי קאטאלוגיה: לשונית בראש המלה, חכית באמצעה. עיין: גומפרץ, עמ' 52–53. ועל מבטאה המחוכך של ה' בקאטאלוגיה ראה: גרבל, עמ' 681–682.

במיעוט ההיקריות (כ-13%) אות השימוש (ב', ל') מנוקדת בשווא לפני עיצור שוואי: לְכֶלְמָה (3), בְּכֶלִי שֶׁרֶת (8), בְּפִקֻּדַת יְשׁוּעָה (145, 143) ועוד. יתרה מזו, אות השימוש מנוקדת בשווא לעתים גם כאשר קודמת לה ו' החיבור, כגון: וּלְזָבֻלוֹן (213), וּלְסִלְיָהָ (162), וּלְרַגְלִים (188) ועוד.

6. ניקוד ו' החיבור

ניקודה השכיח של ו' החיבור לפני עיצור לא שוואי הוא בשווא⁷⁶: וְתִירוֹשֶׁם (3), וְאִישׁוֹן (3), וכיו"ב. לפני עיצור שוואי בדרך-כלל ו' החיבור מנוקדת בשורוק, ולעתים רחוקות בשווא, כגון: וְשָׁעִיר (8), וְדָעוּ (3) וכדומה. דוגמות לו' שוואית: וְשָׁרִיזֶן (137), וְזָמִידָה (75), וְר' (114) ועוד.

לפני בומ"פ הו' שרוקה בדרך-כלל, כגון: וּבְרָא (3), וּמְחַבֵּר (4), וּפְנָה (9) ועוד⁷⁷.

7. מ' השימוש

ניקודה של מ' השימוש לפני עיצור לא גרוני הוא בדרך-כלל חיריק. בהיקריות מעטות ניקודה שווא, כגון: מְפָחֵד לִילָה (15), מְצַדָּה, לְצַד: מְצַדָּה (16), מְבַרְכֻתֶיךָ (40), מְבַרְרִיקֶם (215)⁷⁸.

לפני עיצור גרוני ניקוד המ' הוא בצירי או באחת מחלופותיו סגול או שווא, כגון: מְחַלָּאִים (5), מְאָרֶץ (14). לפני י' שוואית ביסודה מצויות היקריות יחידות למ' השימוש. ההיקריות למ' חרוקה וי' שוואית או למ' חרוקה וי' נחה הן כמעט שקולות. דרך משל, לְצַד הַצּוּרוֹת 'מִימוֹת' (76), 'מִימִינָךְ' (16) מופיעות הצורות 'מִיגֻנִּם' (107), מִיבּוֹל (201).

8. ש' הזיקה

ניקודה ברוב ההיקריות הוא סגול ובמיעוט – צירי. בהיקריות יחידות בלבד מנוקדת ש' הזיקה בתנועת a (פתח או קמץ), כגון: שְׁנָא' (74), שְׁנָא' (118), שְׁנָ' (111).

76. בצורה 'וְתִירוֹשֶׁם' (72) ו' שוואית לפני ת', שתנועת הצירי שבה היא תמורת שווא ומרמזת על הגיית השווא הנע כ־e.

77. בהיקריות יחידות מופיעה הו' בניקוד כפול: שווא ושורוק, כגון: וְפָעַל (32), וְכִשְׁגִּים קדמוניות (8), וְגָאֲלָנוּ (39), שווא ו ספק). אפשר שניקוד מעין 'וְכִשְׁגִּים' מרמז על שתי אפשרויות: (1) ו' שוואית לפני תיבה הבאה ביידוע (וְכִשְׁגִּים); (2) ו' שרוקה לפני תיבה לא מיודעת (וְכִשְׁגִּים). הניקוד הכפול מצביע, כנראה, על היסוסו של הנקדן.

78. אפשר שניקוד שווא במקום חיריק, המצוי לעתים באותיות השימוש ב', ל', מ', נובע מהיעדר הבחנה ברורה בהגיית התנועות i, e.

9. ענייני תצורה

9.0 מן העיון בענייני תצורה בסידורנו עולות תופעות מורפופונולוגיות אחדות, שמשתקפות מהן מסורות קדומות של לשון חכמים. אמנם לעתים מופיעים שיבושים בכתוב ובניקוד המרמזים על היעדר הקפדה או על בורותם של הסופר והנקדן. ואולם אפשר שדווקא בשל בורות זו נשתמרו בכתב-היד צורות אשר מכתבן ומניקודיהן משתקפות מסורות לשון קדומות.

הבא לבחון את ענייני התצורה בסידור יווכח, כי מידת שכיחותם של פרטי הלשון אינה שווה בו. יש צורות מנוקדות אשר להן היקרויות מספיקות בשביל אבחון התופעה הלשונית העולה מהן, ויש צורות שהיקרויותיהן יחידות ואינן מאפשרות הערכה טיפולוגית. ואולם מאחר שלרבות מן הצורות יש מקבילות בניקוד ובהגייה במקורות לשון חכמים, במחזורים קדומים מספרד או במסורת הקריאה של העדות, מתקבל על הדעת כי לא תמיד יש לראות את היקרויותיהן המעטות בסידורנו כחריגות. ניקודן של כמה מן הצורות הללו משקף שרידי תופעות לשון קדומות שנשתמרו במסורת התצורה של הנקדן.

9.1 והרי מבחר תופעות מורפופונולוגיות העולות מן העיון בניקוד הסידור: א. קיום תנועה משוכת טעם בנסמך ובנטייה על אף ירידת הטעם, שלא כמקובל בניקוד הטברני של המקרא. תופעה זו מצויה במקורות אחדים של לשון חכמים, במחזורים קדומים ובמסורת שבעל-פה של כמה מעדות ישראל⁷⁹. בסידורנו היקרויות אחדות לתופעה זו: 'בְּתִמְהוֹן לִב' (156)⁸⁰, 'מִתְנַתוֹ' (94), וגם: 'מִתְנַתוֹ בִּשְׂר' ודם' (95), 'דְּלִתוֹת שַׁעֲרֵי מִזְרַח' (76)⁸¹, 'רְחֻתִּיגוֹ' (113, ובדומה: 116), מוֹסְפִי (115)⁸², ועוד. שייך לכאן גם ניקודה של צורת הנסמך 'יין' הזהה לצורת הנפרד: 'יין קפרסין' 3x (109, 110)⁸³.

9.11

ב. מצויה אף התופעה ההפוכה לתופעה א' – שימוש בצורת הנסמך במצב של נפרד: 'ירבו שְׁמִחוֹת בִּישְׂרָאֵל' (100ב), מִזְבֵּחַ חֲדָשׁ' (112), 'מִזְבֵּחַ הַחִיצוֹן' (9), 'וְשַׁעֲרֵי לְכַפֵּר'

79. ראה: בר-אשר, פאריס, עמ' 85; בית אריה, קובץ א, עמ' 324; אלדר, אשכנז ב, עמ' 216–222. ולהקבלות נוספות ראה: דודי, ההגייה, הערות 45–51.

80. בדברים כח, כח: וּבְתִמְהוֹן לִב.

81. השווה בניקוד הארץ-ישראלי 'דִּלְתוֹת חוֹפֵר'. ראה: קאהלה, עמ' כא.

82. הקבלה לס' קמוצה בצורה זו מצויה בסידור מן המאה הי"ד, כ"י ששון 24 (דף 174). ולהקבלות

נוספות ראה: דודי, ההגייה, הע' 40.

83. השווה את ניקוד 'יין נסך' בכ"ק, פב, פס ובמסורת הניקוד הבבלי. ראה: בר-אשר, פאריס, עמ'

86; 'יבין, מסורת, עמ' 869.

(115, 159, ובדומה: 8, 'על שלוש עבירות' (71)⁸⁴; ובפסוקי המקרא: 'בְּאוֹצְרוֹת תְּהוֹמוֹת' (13; תה' לג, ז: בְּאוֹצְרוֹת), 'וְלִכְבוֹד אֱהִיָּה בְּתוֹכָהּ' (118; זכ' ב, ט: וְלִכְבוֹד). צורות אלו מקורן, ככל הנראה, בערבוב בין צורות הנפרד לצורות הנסמך. לתופעה זו מצויות מקבילות במשנה כ"י פס⁸⁵ ובמסורת הניקוד הבבלי⁸⁶.

9.12

ג. דרכי התצורה של השם והפועל. מן העיון בניקודו של הסידור עולה, כי ניתן למצוא משקלים אחדים של שמות עצם האופייניים למקורות מסוימים של לשון חכמים. כמה מהם מיוצגים בהיקריות מעטות בלבד:

הָקְטַל⁸⁷ – שם הפעולה של הפעיל: הָקְטַל (168), וְהָקְטַל (39, 103), וְהָקְטַל (77), וְהָקְטַל (101).

קוֹטְלָן⁸⁸ – משקל המאפיין את עושה הפעולה: סוֹלְחָן וּמוֹחְלָן (152, 159, 163).

קָטוּל – והמלשינים והמסורות (41)⁸⁹.

קָטַל לְצַד קָטַל – הָרַג וְחָנַק (156)⁹⁰.

צורת הבינוני של פָּעַל 'מְקַטֵּל' (במקום 'מְקַטֵּל') – מְדַשְׁנִי עוֹנֵג (69)⁹¹.

84. ואולי אף הצורות 'כתוב' (140), 'כתוב' (140), 'כתוב' (151) במקום 'כתוב', 'כתוב'. ואולם אפשר שצורת 'כתוב' היא תצורה לאחר מזורז הרבים 'כתובים'.

85. כגון: 'בְּבִשָּׁר בַּחֲלָב' (קיד' ב, ט), 'זֶקֶן הַתַּחְתּוֹן' (סנה' ח, א, ד) ועוד. ראה: בראש, פאריס, עמ' 86.

86. ראה: פורת, עמ' 91; ייבין, מסורת, עמ' 747–748. יוער כאן, כי הערבוב בין צורת הנפרד לצורת הנסמך מופיע גם בהרכבים 'מזבח החיצון', 'מזבח הפנימי' הנקרים בספרא, אשר בהם הב' עתים צריכה ועתים פתוחה. אף בכ"י פא הב' על-פי רוב פתוחה (או קמוצה) בהרכבים אלו. ראה עוד השוואות: ייבין, שם, עמ' 998, הע' 19.

87. על הופעת 'הקטל' בלשון חכמים בכתב-היד מן הטיפוס המערבי ראה: ילון, מבוא, עמ' 40. דיון וספרות ראה: אלדר, אשכנזי, עמ' 160–161.

88. על מוצאו הארץ-ישראלי של משקל 'קוטלן' עמדו החוקרים. ראה דיון וספרות: שרייבס, אבות, עמ' 96–97; אלדר, שם, עמ' 184–185; בראש, לשון המשנה, עמ' 203.

89. התיבה 'מסורות' מצויה בלשון התנאים במקורות חסרי ניקוד. עיין: תוספתא, (מהדורת צוקרמנדל), בבא מציעא ב, לג; שם, סנהדרין יג, ה. משקל 'קטול' מצוי בתרגום אונקלוס. ראה: דודי, דקדוק, עמ' 453–454. לדעת י' קוטשר אפשר שמקור משקל זה ארמי הוא. עיין: ע' 'עברית', האנציקלופדיה העברית, כו, ירושלים תשל"ד, עמ' 647. דיון נרחב במשקל זה ובהוראתו בלשון חז"ל בהקבלה אל ניבים ארמיים ראה: בראש, קובץ ב, עמ' 135–140.

90. עיין בדיונו של י' קוטשר על ניקודם של שמות אחדים במשקל 'קטל' בכ"י. ראה: הג'ל, קובץ א, עמ' 116–117. צורת 'חַנֵּק' במשקל 'קטל' מצויה גם בכ"י פא, פס, בניקוד הבבלי ובניקוד הארץ-ישראלי, וכן 'חַנֵּק' לְצַד 'חַנֵּק' במסורת הקדם-אשכנזית. עיין: בראש, פאריס, עמ' 62; ייבין, מסורת, עמ' 923; אלדר, אשכנזי, עמ' 94.

91. לדעת ילון, כמה צורות 'מְקַטֵּל' במקום 'מְקוֹטֵל' מצויות בלשון חכמים שבמקורות ארץ-ישראליים. תבנית זו מיוצגת בצירוף 'מְדַשְׁנִי עוֹנֵג' המצוי במחזור רומא ובסידור התימנים. ראה: הג'ל, מבוא,

9.2 לעומת זה מצויות דרכי תצורה עצמאיות של הנקדן שהן פרי פעולות היקש, גררה, תצורה לאחור וכיו"ב, ולעתים, כנראה, אף תוצאת פירוש מוטעה של הצורות כפי שהבינן הנקדן. והרי מבחר דרכי תצורה:

ביצירת פעלים אחדים ובניקודם מסתמנת הנטייה להשתחרר מכבלי המסגרת שבה הם מופיעים בניקוד הטברני של המקרא. וכך מצויים חילופי בניינים בנטיית פעלים אחדים משורשי ל"י, כגון: חילופי קל-פיעל⁹², שימוש בבניין קל במקום הפעיל: 'קִלָּה ממנו דבר וחרב' 2x (42, ובדומה: 135)⁹³, 'קָלִיתָ מלאכתך' (114); 'קָשִׁינו עורף' 3x (54, 155, 166); 'ומלפנים אותה גְּלִיתָ' (142)⁹⁴.

נטיית 'אכל', 'שבע' על דרך השלמים קל, עתיד אפעול: 'וְנֹאכַל... וְנִשְׁבַּע' (98, בברכת 'מעין שלוש').

שימוש בפועל ודי (ידי) בפיעל במקום התפעל: 'את הגלולים לנו כבר וידינו לפניך' (157)⁹⁵. שימוש זה בבניין פיעל משתקף בכתיב.

יצירת 'גזר' בבניין פיעל עקב גררה: 'מְגִזֵּר' ומקיים' (81, בברכות ההפטר). נטיית 'כפף' על דרך פועלי ע"ו (כתוצאת היקש): 'כֹּחֶךָ⁹⁷ את יצרי' (5). אמנם לצורה זו רק היקרות אחת בסידורנו, ואולם לתופעה זו של נטיית פעלים משורשי הכפולים על דרך פועלי ע"ו יש הקבלות בסידורים קדומים מספרד, כגון בכ"י קמ 541: לְכֹחֶךָ את יצרי (19); כ"י ששון 24: לְמוֹד, לְמוֹד (143), מְגִין (124).

- עמ' 176–180: הנ"ל, פרקי לשון, עמ' 139. השווה בסידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קי"ד. צורת 'מְדַשֵּׁן' מצויה גם בסידור ספרד קמ 541, דף 104 ובכ"י לונדון, המזוואן הבריטי 692 (Add. 27, 126) דף 95. לעניין צורת בינוני 'מְקַטֵּל' במקורות לשון חכמים עיי' עוד: י' ייבין, 'ציקוד מלים וצורותיהן מכתב-יד ותורמתם למילון ולדקדוק', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ד, ירושלים תש"ס, עמ' 217.
92. ובדומה בשורש 'מרר' בהגדה של פסח שבסידורנו: 'שְׁמְרֵרו המצרים' (186, פתח מ ספק קמץ). השווה בסידור ספרד קמ 541: שְׁמְרֵרו (160); וכן בכ"י פארמא דה רוסי 643, דף 51.
93. פרופ' י' ייבין העירני שניקודה של הצורה 'כלה' הוא על דרך נחי ל"א, ואפשר שהכוונה כאן לשורש 'כלא'. ואולם ניקודה של הצורה 'קָלִיתָ' אינו משקף נטייה על דרך ל"א. אגב יוער, שצורת 'קָלָה' מצויה גם בכ"י פארמא דה רוסי 860, דף 15.
94. מן הראוי להעיר, כי 'גלה' כפועל יוצא בבניין קל מצוי במקרא. והשווה 'גולה עמוקות' (כנראה בהשפעת 'גָּלָא עמיקתא' שבדניאל ב, כב) בפיוט 'אדון הסליחות', הנאמר בסליחות לפי מנהג הספרדים.
95. במקרא השימוש של השורש ידי בהוראה זו של 'גילוי חטאים' מופיע בבניין התפעל. למשל: 'וְהִתְרִדוּ את עוֹנֵם' (ויק' כו, מ). במקורות לשון התנאים מצוי שם הפעולה של פיעל 'ידיד'. הופעתו של ודי כפועל בבניין פיעל מצויה בתרגום אונקלוס, מהדורת שפרבר: ויִדֵּי (ויק' ה, ה; סז, כא), ויִדְּוֹן (ויק' כו, מ; במ' ה, ז). אפשר שהעדפתה של צורת פיעל כפועל יוצא (בצורה 'ידידנו') בסידורנו מקורה בהשפעת הארמית.
96. מ ספק פרי תיקון משתי אותיות. פתח ג ספק קמץ.
97. מתקבל על הדעת שהשורש הוא 'כפף'. ראה דיון בשורש הזה ובהיקרותו במקורות לשון חכמים:

9.21 'קְטֹלָה' – שם הפעולה של פיעל. מעניין לציין את ניקודן של תיבות אחדות, שעיצורן השני הוא ח', ה'. לכמה מתיבות אלה מופיעות היקרויות לניקוד עיצורן הראשון בתנועת a. דרך משל, לתיבה 'נחמה' בנפרד ובבסיסה שמונה היקרויות לניקוד ה'ג' בפתח לעומת שתי היקרויות, שבאחת מהן ה'ג' צרויה ובשנייה – שוואית⁹⁸. פתח בעיצור הראשון מופיע גם בצורה 'יְקִלְהָה' (62), לעומת 'לְבִלְהָה' (61). כנגד זה דומה כי את הצורות היחידות שעיצורן הראשון נוקד בשווא או בצירי אין הכרח לראות בתבנית 'קְטֹלָה'⁹⁹.

9.22 לעתים מופיעים שמות שטביעתם במשקל מסוים בסידור מרמזות, כנראה, על הדרך שבה פירשו הנקדן או הסופר את הצורות. והרי דוגמאות אחדות: בברכת הלבנה – 'פועל אמת ופעולתו אמת' (114); בעמידה לימים נוראים: 'יידע כל פועל כי אתה פעלתו' (132, ובדומה: 141). מופיע כאן שימוש בצורה 'פועל' במשקל 'קטל' במקום 'קוטל' מחד גיסא¹⁰⁰, ובמשקל 'קטל' במקום 'קטול' השכיח במחזורים מאידך גיסא. אולי פירש המנקד את 'פועל' כמשמעו במקרא, בהקשרים כגון: 'פַּעַל ה' (יש' ה, יב) פַּעַל אלהים (תה' סד, י), 'פַּעַל פעלת בימיהם' (תה' מר, ב) וכדומה.

9.23 תחביר. התאמים חריגים הקשורים בסומך (והדגשות שלי. ע"ד)¹⁰¹: 'יפּי ארמתינו נהפכה לזרים' (54); 'ומוציאין ספר תורה וקורין בה' (58); 'וחוזרין ספר תורה למקומה' (137).

- הנמן, עמ' 308, הע' 126; הנ"ל, 'ממחקר לשון המשנה', קובץ ב, עמ' 2–5. נעיר כי בסידורנו מופיע 'כפף' על דרך השלמים בנפעל, עבר: 'וְנִכְפְּפָה קומתינ' (53).
98. השווה: וְנִחַמָּה (103), הִנְחַמָּה (42). אפשר שהצורות בנ' פתוחה הן פרי היקש לצורות 'קטלה', שעיצורן השני אינו גרוני. אגב, ראוי לתשומת לב ניקודה של תווית היידוע בתנועת e לפני ח', א' שתנועתן a, כגון: הִחֲסִין (48), וְהִחֲזִין (81), הִחֲיָה (25), הָאָמֹר (88). הקבלות לניקוד ה' היידוע בתנועת e בבסיסה זו מצויות בכ"י פס. ראה: בר-אשר, פאריס, עמ' 75–77.
99. שמא לפנינו רמזים להתקצרות התנועה e (של העיצור הראשון) בהברה סגורת דגש מיסודה? לתופעה זו מקבילות אחדות בסידור ספרד כ"י ששון 24, ודוגמות רבות יותר מצויות באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם. שרידים נשתמרו במסורות 'ספרדיות' אחדות. ראה; צורבל, עמ' 41–45; דודי, ההגייה, סעיף 'שווא תמורת תנועה בהברה סגורת דגש מיסודה'.
100. השווה במקורות לשון חכמים ובמסורות העדות: פלמן, עמ' 33–62.
101. לתופעה זו כמה מקבילות במקורות לשון התנאים. והרי דוגמות אחדות: 'ואיזה היא הפרש אכילה' (תוספתא, חגיגה א, ב, מהדורת צוקרמנדל, ירושלים תש"ל, עמ' 232); 'כל כיבוס בנדים האמורין בתורה' (ספרא, תורת כהנים, מהדורת א' פינקלשטיין, ניו-יורק תשי"ז, עמ' שי; 'פסום הקטורת תוכיח' (ספרי על ספר דברים², מהדורת א' פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט, עמ' 241 באפאראטס). אני מודה לד"ר מ' מישור שהודיעני בטובו על מראי המקומות למקבילות אלו.

10. דברי סיכום ומסקנות

מן העיון בניקוד הסידור עולה, כי אמנם הנקדן השתמש בסימני הניקוד הטברני, אך גם אין ספק שמערכת גראפית זו לא התאימה את הגייתו. שיטת הניקוד בסידור משתקפת בכמה קווים אופייניים שמשמעים מהם ענייני הגייה אחדים:

1. ערוב והיעדר שיטה בשימוש בסימני הקמץ והפתח מכאן, והצירי והסגול מכאן. משמע שבפי הנקדן השתוותה הגייתם של הקמץ והפתח מחד גיסא, ושל הצירי והסגול מאידך גיסא (1.12–2.11).
2. החילופים ההרדיים שבין שווא לבין סגול וצירי מלמדים על קרבת ההגייה של השווא הנע ותנועת e (סגול וצירי) בפי המנקד. ההיקריות היחידות של פתח או קמץ במקום שווא נע טברני אין בהן כדי להצביע על תופעה כללית של חילופי שווא-פתח (/קמץ/). מקצתן ניתנו למיון מהיבט מורפופונולוגי. (2.15–2.14).
3. הגרוניות מנוקדות בתנועה תמורת שווא או חטף טברניים, וכך סימני הקמץ והפתח משמשים במקום חטף-פתח מכאן, והסגול והצירי – במקום חטף-סגול מכאן. לעומת זאת נדיר השימוש בשווא לניקוד הגרוניות, שביסודן הן ראויות לחתום הברה (3.23–3.0). על דרך ההשערה נראה, כי עובדות אלו מרמזות, שלנקדן התעוררה בעיה בהגיית העיצורים הגרוניים המופיעים בכתיב. ניקוד הגרוניות בתנועה תמורת שווא נח מלמד על פתיחת ההברה שנחתמה ביסודה בגרונית. הברה זו נפתחה, כנראה, בשל הקושי בהגיית הגרונית בנסיבה זו.
4. רווח השימוש בסימן חטף-קמץ בעיצורים גרוניים ולא-גרוניים לציון הקמץ החטוף ('קמץ קטן') שצלילו /o/ בהברה סגורה נטולת טעם. נוהג זה ידוע מכתבי-יד שבניקוד ארץ-ישראל טברני, מחיבורים אחדים בדקדוק המסורה, מן הספרות הבלשנית בימי-הביניים וממחזורי אשכנז הקדומים (2.17).
5. חילופי קמץ-פתח לפני גרונית בחטף-קמץ באים ללמדנו על ההגייה ה'ספרדית' o-a של הרצף ם ם, הגייה אשר נשתמרה במסורת הקריאה של קהילות הספרדים בימינו (בגדר, חלב, ג'רבה, תיטואן ואחרות) ומשתקפת במסורת הקריאה הקדם-אשכנזית (2.18).
6. השפעתה של ה' העיצורית על ההברה שלפניה. על דרך מימושו של השווא שלפני ' עיצורית מעיד החיריק הבא תמורתו. תוצאות השפעתה של ה' העיצורית על תנועת ההברה שלפניה טובעות את חותמן בתהליך של פתיחת הברה סגורה שתנועתה i לפני ' עיצורית: cicyv < cōciyv. לשון אחר: במקום הברה סגורה (חיריק ושוא) לפני ' עיצורית מופיעה הברה פתוחה (שווא וחיריק) דהיינו 'בִּנְנָן', 'לִנְתָן', 'בְּכִי' וכיו"ב (4.1).

7. אותיות השימוש. בניקודן מופיעה סטייה ממסורת הניקוד הטברני. ניקודן של אותיות השימוש משתנה בנסיבות אחדות שהן נקרות בהן: (א) אותיות השימוש השוואיות ביסודן והבאות לפני גרוניות הראויות להינקד בחטף טברני, מנקדות בדרך-כלל בתנועה תמורת שווא טברני. מתבלטת הנטייה לממש את שוואיותה של אות השימוש כתנועת העיצור הגרונני התוכף (3.3); (ב) אותיות השימוש שלפני י שוואית ביסודה ננקדות בדרכים אחדות: כמחצית ההיקריות יש בהן אות שימוש חרוקה וי' נחה (י'-), על דרך הניקוד הטברני של המקרא. יתר ההיקריות מתפצלות לפי סדר תפוצתן לאפשרויות אחדות: 'י'-, 'י'-, 'י'-, 'י'-, דומה כי סטיות אלו מן הניקוד הטברני יש בהן כדי לרמוז על דרך המימוש של הי' השוואית מיסודה (אולי מימוש בכעין חיריק קצר) בנסיבה זו בפי הנקדן ובני סביבתו. (ג) אותיות השימוש מנקדות בשווא לפני תיבה הפותחת בי' חרוקה (י'שְׁרָאֵל, בְּיָדָאָה' וכיו"ב), כשיטת בן-אשר בניקוד הטברני של המקרא (4.2).

סיכומו של העיון בהגייתו של המנקד מראה, כי הסטיות מכללי הניקוד הטברני בסידורנו מלמדות על הגייה אשר נוהגים לכנותה 'ספרדית' ועל זיקתה למסורת הניקוד הארץ-ישראלי. זיקה זו ניכרת בכמה קווי ייחוד פונולוגיים, שהבולט בהם הוא שוויון ההגייה של הקמץ והפתח מכאן, ושל הצירי והסגול (והשווא) מכאן. אך גם תופעות ניקוד אחרות, ששכיחותן בסידור אינה רבה, מרמזות על תכונות הגייה העולות ממקורות מסוימים שבניקוד ארץ-ישראלי. (דרך משל: היעדר התאם בין תנועת הגרונית הראויה להיות חטופה לבין התנועה שלפניה; הופעת פתח בהברה סגורה לא מוטעמת שתנועתה ההיסטורית היא u קצרה). עם זה נתמזגו בהגיית הנקדן תכונות פונולוגיות שמקורן, כנראה, בהשפעת המציאות הפונטית שהייתה קיימת בתקופתו (4.1).

(4.2)

מן העיון במסורת התצורה של הנקדן נמצאנו למדים על השתמרותם של קווי תצורה אחדים שמקצתם נמצאים במקורות לשון חכמים, בסידורים ובמחזורים קדומים ואשר לעתים נשתמרו במסורת שבעל-פה של העדות:

1. הנטייה לְשַׁמֵּר בשמות עצם אחדים את התנועה הבסיסית של צורת הנפרד (ביחיד וברבים) גם בסמיכות ובנטייה;
2. התופעה ההפוכה – שימוש בצורת הנסמך במצב של נפרד;
3. בתחום השם – שימוש במשקלים אחדים המצויים במקורות מסוימים של לשון חכמים: 'הַקְטֵל', 'קוֹטֵלָן', 'קִטּוֹל', 'קִטֵּל' לצד 'קִטֵּל', צורת הבינוני הפעול של פועל 'קִטֵּל'. מקצת הצורות נמנות עם מסורת התצורה הארץ-ישראלית. כנגד זה ניקודן של צורות רבות מרמז על סימני עצמיות של הנקדן, הבאים לידי ביטוי בפעולות היקש מכאן, ובהשפעת המציאות הפונטית של בני סביבתו מכאן. השפעה זו ניכרת לעתים בהיסוסיו של המנקד בניקוד צורות שחל בהן המפגש בין מסורת שבעל-פה

(מסורת התצורה) וזיכרון חזותי הקשורים בכוח זיכרוננו ובמידת בקיאותו לבין הרגלי ההגייה שבפיו ובפי בני סביבתו.

העיון בקווי ההגייה ובקווי התצורה שבסידורנו מגלה טפח מן המסורת הלשונית של יהודי ספרד בקאטאלוניה ובסביבתה במאה הי"ג. תיאורם של עוד מחזורים וסידורים מחבל זה ומפרובאנס, תוך השוואה אל סידורים מחלקי ספרד האחרים ובסיועם של תעתיקים באותיות עבריות, ערביות ולאטיניות מן התקופה הנידונה, יקרבונו להכרת פרטי ההגייה ומסורות התצורה של העברית והארמית בספרד של ימי-הביניים.

רשימת הקיצורים

- אלדר, אשכנז א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, עדה ולשון ד, ירושלים תשל"ט
- אלדר, אשכנז ב הנ"ל, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, עדה ולשון ה, ירושלים תשל"ט
- בית אריה מ' בית אריה, 'ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא', קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בר-אשר), א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 302–347
- ב"ל H. Bauar & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922
- בר-אשר, לשון המשנה מ' בר-אשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220
- בר-אשר, פאריס מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עפ"י כתב-יד פאריס 328–329), עדה ולשון ו, ירושלים תש"ם
- גומפרץ י"ג גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג
- גרבל I. Garbell, 'The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain', *Homenaje a Millás – Vallicrosa*, I, Barcelona 1954, עמ' 647–969
- דודי, דקדוק ע' דודי, דקדוק תרגום אונקלוס על-פי כתב-יד מן הגניזה, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"א
- דודי, ההגייה הנ"ל, 'ההגייה המשתקפת מניקודו של סידור בן המאה הי"ד', בלשנות עברית חפשי"ת, 26 (1988), עמ' 17–29
- דודי, צורות ל"ח הנ"ל, 'צורות לשון חכמים המשוקעות בסידור בן המאה הי"ד' (המאמר עתיד להתפרסם בספר הזיכרון לפרופ' טור-סיני).

הנמן	ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה – על-פי מסורת כתב יד פרמה (דה רוסי 138), תל-אביב תש"ם
ייבין, חטפים	י' ייבין, 'שינוי איכות של חטפים', לשוננו מד (תש"ם), עמ' 163–184
ייבין, מסורת	י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי, ירושלים תשמ"ה
יהלום	י' יהלום, 'הניקוד הארצישראלי – המחקר והישגיו', לשוננו נב (התשמ"ח)
ילון, מבוא	ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
ילון, פרקי לשון	ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
כ"ק	משנה כתב-יד קויפמן A 50, מהדורת תצלום, האג 1929
כץ, גרבה	ק' כץ, מסורת הקריאה של קהילות ג'רבה במקרא ובמשנה, עדה ולשון ב, ירושלים תשל"ח
כץ, חלב	הנ"ל, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה, עדה ולשון ז, ירושלים תשמ"א
מורג, בגדד	ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדד בקריאת המקרא והמשנה, עדה ולשון א, ירושלים תשל"ח
מפעל אוצר	אוניברסיטת הנגב והאקדמיה ללשון העברית, מפעל אוצר מלים וצורותיהן לפי תעודות שבכתב – כתב-יד מנוקדים ורישום העדויות מתוכם, באר-שבע תשל"ב
פא	ששה סדרי משנה, כתב-יד פארמה דה רוסי 138, א–ב, מהדורת תצלום, ירושלים תשל"ל
פב	משנה כתב-יד פארמה ב, דה-רוסי 497 לסדר טהרות, מהדורת תצלום, ירושלים תשל"א
פורת	א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח
פס	משנה כתב-יד פאריס 328–329 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורת תצלום, ירושלים תשל"ג
פלמן	ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון, עדה ולשון ח, ירושלים תשמ"ב
צורבל	ת' צורבל, לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו
קאהלה	P. Kahle, <i>Masoreten des Westens</i> , I, Stuttgart 1927
קובץ א, ב	קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בראשר), א, ירושלים תשל"ב; ב, ירושלים תש"ם
קמ 541	סידור, מנהג ספרד, כ"י קמברג' 541 Add. (המאה הט"ו לערך)

חיוג' היה הוגה קמץ ספרדי

בהקדמה לספר אותיות הרפיון¹ חיוג' מביא בין השאר את כללי השווא הנע, ובדרך כלל הם זהים לאלה של המסורת הטברנית². חיוג' חורג מן הכללים הטברניים באשר לשווא הבא לפני עיצור גרוני קמוץ. במסורת טבריה שווא זה הגוי בתנועת ו, ואילו לפי חיוג' השווא הגוי בפתח "שכן ברוב דבריהם (של העברים) הם חושבים לכבד הנעת שווא לפניו בקמצות, ועל כן הגיעוהו בפתח, כגון גַּעְרָה, קַעְרָה, נַעְרִים, דַּאְגָּה. לא הגיעו את השווא בקמץ אשר אחריו אלא בפתח כדי להקל"³.

בהסתמך על חריגה זו מן הכללים הטברניים היו שטענו כי חיוג' הגה קמץ טברני, ועל כן, כדי שלא להכביד על הלשון של הספרדים, שלא הגו קמץ טברני⁴, יצר חיוג' את ההגייה של השווא בפתח – הגייה לצורכי דיסמילציה⁵.

דעה אחרת היא שחיוג' הגה קמץ ספרדי, ובמלים מסוג גַּעְרָה וכד' קבע פתח משום אסימילציה של תנועות, כלומר, במקום שיהגו g^oārā יהגו, להצעת חיוג', g^aārā בפתח⁶, מתוך אסימילציה לקמץ גדול הנהגה בפי הספרדים כ־ā.

מטרת המאמר היא לאשש את הדעה האחרונה ולתת לה יתרון תוקף. מן הכתובים של חיוג' במקומות אחדים עולה, שיחסו של חיוג' לקמץ הוא כיחסו לפתח מבחינת ההגייה, ובעיניו ניטשטשו ההבדלים הפונמטיים שביניהם. אמנם אין הוא אומר את הדברים במפורש, אך ניתן ללמודם מהסבריו. עם זה, נראה שכאשר חפץ חיוג' להבחין בין קמץ לפתח, נצרך היה להבדיל ביניהם מבחינה דקדוקית ולא מבחינת ההגייה. להלן נביא מקרים מספר מכתביו של חיוג', המאשרים את טענתנו.

1. M. Jastrow, *Hayyuj, Abu Zakariyya Yahya Ben Dawud: The Weak and Geminated Verbs in Hebrew*, Leiden 1897, 5–6 (להלן ייקרא הספר מהד' יסטרוב).
2. על כללים אלה ראה י' יבין, מבוא למסורת הטברנית, ירושלים תשמ"ג, 201–209.
3. ראה מהד' יסטרוב, 6. את התרגומים לעברית במקרה זה ובמקרים שלהלן תרגמתי על סמך הטקסט הערבי, כפי שהוא מצוי במהד' יסטרוב, ובעזרתו של ד"ר נפתלי קימברג. לשם נוחיות לא השתמשנו בתרגומיהם של משה הכהן ושל ראב"ע.
4. ראה דברי ראב"ע, צחות, מהד' ליפמן, פיורדא 1837 (דפוס צילום, מקור, ירושלים תשל"א), ג ע"ב.
5. סיכום אחרון לעניין זה ראה ח' ילון, 'ר' יהודה חיוג' היה הוגה קמץ טברני', פרקי לשון, ירושלים 1971, 290–291. דעה זו הייתה מקובלת גם על קודמיו. כך ברגשטרסר וחומסקי, ראה שם, 290, הע' 1, 2, 3.
6. ראה זאב בן-חיים, 'לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג'', לשוננו כ (תשס"ז), 136–137.

בספר אותיות הרפיון, בערך אסר', דן חיוג' בין השאר בצירוף "בית הסורים" (קה' ד, יד). "הסורים" משמשת דוגמה למלה שבה האל"ף השורשית (מן השורש אסר) אינה כתובה⁸ אך מצויה כנח רפה בין ה"א הידיעה ובין עה"פ⁹. חיוג' מוסיף ואומר עליה: "הוא גזור מ־אֶסוּרִים, שכן אילולי היה גזור ממנו, כי אז היתה דגושה כמנהג הצורות המיודעות הדומות לו, למשל הַצּוּרִים, הַטּוּרִים, הַפּוּרִים, הַשּׁוּרִים, הַזּוּרִים". לפי חיוג', מה שמייחד את המלה הסורים מן המלים האחרות שהובאו הוא אי הימצאותו של דגש חזק במלה זו, ולא ניקוד הה"א שבה בקמץ, שלא כבמלים האחרות שבהן הה"א מנוקדת בפתח. כלומר, המלים הצורים והסורים בנות תצורה דומה הן, להוציא את הדגש. הדגש אפוא הוא הסימן המבחין היחיד שבין המלה הסורים לבין המלים האחרות. ברור שאילו הגה חיוג' את הפתח בדרך שונה מהגיית הקמץ, לא היה מקום כלל וכלל להסברו זה ולהשוואה זו.

דוגמה אחרת מצויה בערך הים¹⁰. בין השאר חיוג' דן שם בצורה "ןֶהֱמִם" שבפסוק "ןֶהֱמִם מהומה גדולה" (דב' ז, כג), ועליה הוא אומר: "(הוא) צורת פֶּעֶלֶם, שכן מבנה היסוד שלו, הֶיֱמִם, ולכן הונעה המ"ם בקמץ, ואשר ל־ןֶהֱמִם (יש' כח, כח) הרי אינו מהשורש הזה כי הוא פֶּעֶלֶל" (כל' מן השורש המם). חיוג' ראה צורך להבדיל מבחינה דקדוקית בין "ןֶהֱמִם" לבין "ןֶהֱמִם", ולכן ציין ששתי המלים הן משני שורשים שונים זה מזה וכל אחת משקפת צורה אחרת. כך עשה, משום שלדעתו הן הגויות בדרך אחת וההבדלים הפונמטיים ביניהן ניטשטו. לולי היו הגויות בדרך אחת, לא היה כל מקום להשוות ביניהן¹¹.

עוד דוגמה נמצאת בספר הניקוד, שער II¹². כאן דן חיוג' בצורות מלעיליות בעלות אותיות גרוניות (שֶׁצֶר וכד') לעומת מלים מלרעיות בעלות אותיות גרוניות (קָהֶל וכד'). כך הוא אומר: "יוצאות מהקטגוריה הזאת [כל' מן המלים המלעיליות כגון שֶׁצֶר. ד"ס] כשש או שבע מלים, והן: נָהֶר, זָהָב, קָהֶל, רָעַב, מָחַר, אָחַד, אָחַת, וְאַחֵר". כאן הביא חיוג' יחדיו מלים המנוקדות בקמץ ומלים המנוקדות בפתח. כלומר, לפי השקפתו הן נשמעות בנות משקל אחד, וכמובן, בעלות הגייה זהה. חיוג' ממשיך ואומר: "ואשר

7. ראה מהד' יסטרוב, 34.

8. כך גם מקובל להסביר בפרשנות המודרנית, ואולם יש אף דעות אחרות, ראה HAL ערך אסר, ושם ביבליוגרפיה.

9. על כך ועל הנחים הרפים בכלל, במשנתו הדקדוקית של חיוג', ראה במאמר שאני עתיד לפרסם "Biblical Hebrew Roots and Quiescents according to Judah Hayyuj's Grammatical Works".

10. ראה מהד' יסטרוב, 94.

11. עוד על ההשוואה בין הצורות הללו, ראה דברי חיוג' ב־ג' אלוגי, מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים, ירושלים 1970, 26, ופירוש חיוג' לישעיהו כ"ח, כ"ח.

12. ראה ל' דוקעס, ספרי דקדוק לרבי יהודה חיוג' (ספר הניקוד), פרסבורג 1844, VII – VI.

לִקְהֵל, נְהָר, רָעַב, זָהָב, מָחָר, הָרִי הִנֵּחַ הִרְפָּה שֶׁל כָּל אֶחָד מֵהֶם נִשְׁאָר [ר"ל שֶׁבִּין הָאוֹת הַשְּׁנֵייה לְשִׁלִּישִׁית יֵשׁ בְּמִלִּים אֱלֹה נַח מִשָּׁךְ, אֲשֶׁר לוֹ הָיָה נוֹשֵׁל, הָיוּ הַמִּלִּים הַלָּלוּ מִלְּעִילִיּוֹת. ד"ס¹³] וְהֵם מִצְטָרְפִּים לְקַבּוּצָה הָרֵאשׁוֹנָה, כְּלוּמָר לִעֲשֹׂן וְהַדּוּמִים לוֹ, וְאֲשֶׁר לִאֲחֶר, אֲחֶד, אֶחָת הָרִי הֵם שׁוֹנִים מִהַקְּבוצָה שֶׁל עֲשֹׂן וְדוּמִיו, כִּי הֵן פְּתוּחוֹת (כָּל' מִנּוּקֻדוֹת בִּפְתַח) וְגַם מִלְרַע". מִכָּאן עוֹלָה, שֶׁהַבְּחִנָּה בֵּין הַמִּלִּים הַמִּנּוּקֻדוֹת בְּקִמָּץ לְבֵין הַמִּלִּים הַמִּנּוּקֻדוֹת בִּפְתַח אֵינָה הַבְּחִנָּה שֶׁבַּהֲגִיָּה. כִּיוּן שֶׁבְּעֵינֵי חִיּוּג' מִלִּים אֱלֹה הַגִּיּוֹת בְּדֶרֶךְ אַחַת, הוּא רֹאה צוּרֶךְ לְצִיין אֶת הַשּׁוֹנִי בִּינְיָהן מִבְּחִינָה דְּקֻדּוּקִית. קִיּוּמוֹ אוֹ אִי-קִיּוּמוֹ שֶׁל הִנֵּחַ הִרְפָּה הוּא הַמְּבַחֵן וְהַמְּבַדִּיל בֵּין הַמִּלִּים הַקְּמוּצוֹת וּבֵין הַמִּלִּים הַפְּתוּחוֹת.

בְּמִקְרִים רַבִּים חִיּוּג' מַעֲמִיד זֶה כְּנֶגֶד זֶה צוּרוֹת הַנְּבִדְלוּת בִּינְיָהן רַק בְּנִיקּוּד קִמָּץ לְעוֹמֶת פְּתַח, כְּדֵי לְצִיין שֶׁהַהֲבֵדֵל בֵּין הַתְּנוּעוֹת הַלָּלוּ הוּא הַקּוּבֵעַ אֶת מִשְׁמַעֲוִיּוֹתֵיהֶן הַדְּקֻדּוּקִיּוֹת שֶׁל הַצּוּרוֹת¹⁴. לְפִי הַדּוּגְמָאוֹת שֶׁהוּבְאוּ לְעִיל יֵשׁ לַהֲנִיחַ, שֶׁהַיִּצְמֻדוֹת לְשִׁיטַת הַסְּבָרִים שֶׁכֵּזָאת נַעֲשֶׂתָה, מִשּׁוֹם שֶׁחִיּוּג' הִגִּה אֶת הַתְּנוּעוֹת קִמָּץ וּפְתַח הַגִּיָּה אַחַת. לַהֲלֹךְ דּוּגְמָאוֹת מִסְּפָר:

בְּעֶרֶךְ אֶסְפָּה¹⁵ חִיּוּג' מְבַדִּיל בֵּין נֶאֱסָף לִנֶּאֱסָף לֹא מִבְּחִינַת הַהֲגִיָּה אֲלֵא מִבְּחִינַת דְּקֻדּוּקִית בְּלִבְדּ בְּאוּמְרוֹ, כִּי נֶאֱסָף הִיא צוּרַת עֵבֶר, וְאִילוּ נֶאֱסָף הִיא צוּרַת בִּינּוּנִי אוֹ צוּרַת הַפֶּסֶק שֶׁל הָעֵבֶר. דְּבָרִים דּוּמִים הוּא אוֹמֵר עַל הַצּוּרָה גּוֹלָד (מ"א יג, ב): "בֹּא גּוֹלָד בְּקִמָּץ כִּי הוּא נִפְעֵל עוֹמֵד (= בִּינּוּנִי), וְאִילוּ הָיָה פְּתַח הָיָה נִפְעֵל, כִּפִּי שְׁאִמְרַתִּי בִּנֶאֱסָף (ב'ר' מַט, כט), וְהַבִּין"¹⁶.

בְּסִפְרֵי הַנִּיקּוּד (שַׁעַר VI) חִיּוּג' מְבַדִּיל בֵּין עֲשֹׂן לִעֲשֹׂן, שְׁלָל לִשְׁלָל, אָשָׁם לִאָּשָׁם, וְהַסְּבָרוֹ שֶׁם דְּקֻדּוּקִי וְאִינוֹ קֶשׁוּר לַהֲגִיָּה כָּלֵל, בְּאוּמְרוֹ שֶׁאֵם קִיִּים נַח רִפָּה בֵּין עִיין הַשּׁוֹרֵשׁ לְבֵין לִמְד' הַשּׁוֹרֵשׁ הַמִּלָּה הִיא שָׁם, וְאִם אֵין נַח רִפָּה – הִיא פּוֹעֵל. בְּעֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל¹⁷ חִיּוּג' אוֹמֵר עַל הַצּוּרָה "יִשְׂרָאֵל" שֶׁבְּפִסּוֹק "לֹאֲשֶׁר יִשְׂרָאֵל בְּעֵינֵי" (יר' כז, ה): "פְּתַח (בְּצוּרָה יִשְׂרָאֵל) כִּי הוּא פּוֹעֵל בְּצוּרָה עֵבֶר". נִרְאֶה שֶׁחִיּוּג' הָעִיר הָעֵרָה זֶה כְּדֵי לַהֲבַדִּיל מִלָּה זֶה מִן הַמִּלָּה יִשְׂרָאֵל, שֶׁהִיא שָׁם¹⁸.

13. עוֹד רֹאה שָׁם.

14. זֶה הִיִּיתָה דְּרָכָם שֶׁל מִדְּקֻדִּי סִפְרֵי בְּכָלֵל, אֲשֶׁר כְּמִקּוּבֵל עַל הַכּוֹל, הֵגוּ קִמָּץ וּפְתַח בְּדֶרֶךְ הַגִּיָּה אַחַת.

15. רֹאה מֵהֶרֶץ יִסְטְרוֹב, 32–33.

16. רֹאה ש' אֲבֵרְמָסוֹן, "מִן 'כְּתָאב אֶל-נִתָּף' לְרַב יְהוּדָה חִיּוּג' לְשִׁמּוּאֵל ב'", לְשׁוֹנֵנוּ מִב (תְּשַׁלַּח), 212.

17. רֹאה מֵהֶרֶץ יִסְטְרוֹב, 63–64.

18. עוֹד לְעֵינֵינוּ זֶה רֹאה לְעִיל, הַע' 12, IV.

שרשרות סמיכות בעברית החדשה*

מבוא

מבנה הסמיכות בעברית הוא נושא נחקר במידה רבה למדי, גם בעברית החדשה, שכן הוא מבנה בסיסי במערכת השפה. בעבודות כמו של אפשטיין (1947), רוזן (1957), 1959, פרץ (1958), אבינרי (1964), רייף (1968), אורנן (1969), בן-אשר (1969), לוי (1976), ניר (1980), ברמן (1971, 1986), קלארק וברמן (1987), ברמן ורביד (1987) ועוד, נסקרו הן המבנים הן משמעותם לדוברי השפה. למבנים הקיימים יש תיאור מורפולוגי ברור, הכולל שלושה דגמים שיודגמו בדוגמאות האלה (מתוך ברמן, 1987): חלום יעקב (סמיכות – המבנה המקורי, שיכונה כאן "סמיכות טהורה"; החלום של יעקב (פירוק הסמיכות על-ידי לוואי צרף מלת היחס "של"); חלומי של יעקב (סמיכות של כינוי גוף צמוד לשם העצם ונוסף על כך צרף מלת היחס "של").

מבחינה דיאכרונית כל אחד מדגמים אלו משקף רובד לשוני אחר, אך כיום שלושתם מתפקדים בלשון בדרך פרודוקטיבית, זה לצד זה, תוך הבחנות סגנוניות או משלביות מסוימות.

במאמר זה לא נטפל בצד הפורמאלי של מבנה הסמיכות אלא בשרשרות סמיכות, המשקפות תכונה אחרת שמתגלה דווקא בתקופה האחרונה, בייחוד בטקסטים כתובים, המשתייכים לסוגים אחדים מבחינת נקודת המבט של השיח: בטקסטים מדעיים, בטקסטים טכנולוגיים ובטקסטים עיתונאיים. נטייה בולטת היא בטקסטים מסוגים אלו להשתמש במבנים תחביריים, שיאפשרו חיסכון במקום או בנייר הדפסה, ובו בזמן יהיו מבחינת משמעותם "מעט המחזיק מרובה". חלק נכבד ממבנים אלו הם המבנים השמניים, שאחד מהם הוא מבנה הסמיכות על כל דגמיו. עוד ב-1969 כתב בן-אשר על שרשרת הסמיכות, שהיא מבנה מותר לדעת כל המדקדקים שעסקו בו, "אך רובם סבורים כי אין הם רצויים מטעם הסגנון... מכל מקום, איש אינו פוסל את התופעה כשלעצמה." עם זה, מורגש כיום במידה רבה שפע של שרשרות סמיכות בטקסטים הנ"ל לעומת טקסטים כתובים אחרים ומבעים דיבוריים.

* תודתי נתונה למרכז המדעי והטכנולוגי של י.ב.מ. בחיפה ובייחוד למר מורי רימון על שעודדו אותי לעסוק במחקר זה ועל יחסם האוהד בכל שלבי המחקר. אני מודה גם לקורא האלמוני שהעיר הערותיו לנוסח הקודם של המאמר.

הקשר בין שני השמות המופיעים במבנה הסמיכות על פני "השטח" יכול לשקף יחסים סמאנטיים מסוגים אחדים הקיימים "בדקדוק העומק" ור' למשל רוזן, 1957, 1959, רייף, 1968, ברמן, 1973, פרק 4, הדגים בבעיות אלו, וכך דיי בשתי מלים (במבנה הסמיכות הבסיסי) להביע רעיונות מורכבים יחסית, שהיו מצריכים מספר מלים גדול יותר, אילו הופיעו במבנים פועליים. (עם זה, הקומפקטיות של מבנה הסמיכות יוצרת לעתים גם דו-משמעות, שלא תמיד אפשר לפתור אותה, אפילו בעזרת ההקשר).

מבנה הסמיכות גמיש למדי, ומאפשר יצירת שרשרת של סמיכויות, שעשויה להגיע עד חמישה ואף שישה שמות עצם הקשורים זה בזה "בשרשרת". הגבול העליון של המבנה הוא, כנראה, שישה שמות עצם ברצף. אמנם שרשרת ארוכה כזאת נדירה מאוד, אך, כנראה, לא עקב סיבה תחבירית כלשהי, אלא בשל גורמים פסיכולוגיים הקשורים בנחות הטיפול של המוח האנושי ברצף מבני ארוך יחסית (ר' בר-הלל, 1970).

עקרונית, שרשרת סמיכות אינה שונה מבחינת מורפולוגית או תחבירית מהמבנה הבסיסי הכולל שני איברים, אך לפי שתפוצתו גברה בתקופה האחרונה, מן הראוי לבדוק גם תחום זה של השימוש במבני הסמיכות, ובעיקר מן האספקט הסמאנטי שמכתיב, כנראה, מה "מועדף" או "אפשרי" בכל סוג של שרשרת כזאת. מעבר לעצם חשיבותו של תיאור התפתחות השפה העברית במאה הזאת, חשיבותה המעשית של בדיקה זו קשורה בבעיות בשדה התרגום לעברית ומעברית, בעיקר בתחום הטקסטים הטכנולוגיים והמדעיים ובתרגום ממוחשב, שתפוצתם כיום ניכרת ביותר.

השאלות שנטפל בהן במאמר זה קשורות לתפוצת המבנה: האם יש התניה לשימוש במבני הסמיכות השונים? ומהם פרטי ההתניה, אם אמנם היא קיימת? בנוגע לשאלות אלו אפשר להשוות בין גישתו של רוזן (1959) לגישתו של אורנן (1969): רוזן עומד על קיום הבעיה מעצם קיומן של הצורות המקבילות כביכול, שמקצתן מאפשרות הבחנות סמאנטיות ומקצתן סינונימיות (עמ' 146–148), אם כי יש להוכיח את קיומן של נטיות אלה; ואילו אורנן טוען (עמ' 43), שצריך להראות שכל מה שמשמשים בו בצורה מסוימת אכן משמש לאותה מטרה מוצהרת ולא למטרה אחרת. ננסה לבחון כאן אם כיום, עשרים שנה לאחר הבעת הגישות הנ"ל, כבר ניתן למצוא התניה ברורה למיני השימושים במבני הסמיכות.

בעבודתי התבססתי על בדיקת דוגמאות של שרשרות סמיכות בעלות מספר איברים שונה, שהופיעו במקורות טכניים ועיתונאיים ובמחקרים הקודמים על הסמיכות. להלן יודגמו ויידוגו מבני הסמיכות הנ"ל. כן יוזכרו שרשרות סמיכות המכילות גם לוואי תואר כלשהו. לבסוף, מתוך הנתונים המתוארים יובאו מסקנותינו לעניין השאלות שהוצגו למעלה.

1. מבני הסמיכות ושרשרות הסמיכות

להלן דוגמאות מספר למבנים הנדונים כאן (דוגמאות אלו טיפוסיות לסגנון ימינו, ובמקצתן מצוין המקור שממנו הובאו).

א. סמיכות של שני איברים שמניים

בית-ספר; עורך-דין; כד מים; רופא ילדים; שמלת פסים; יום שמש; ועדת הבחינות; שר החוץ; תחנת הרכבת; שורש הבעיה; עבודת כפייה;

ב. סמיכות מפורקת של שני איברים וצרף "של"

יום של שמש; הרופא של הילדים; הארגון של התפוזים; האחים של משה; הראש של מרים; ידים של פועל; הידים של הפועל;

ג. סמיכות מפורקת עם כינוי גוף צמוד וצרף "של"

ראשו של משה; ידיה של המזכירה; ביתו של הדוד; רופאם של הילדים; קיצוצו של התקציב; תעשייתה של המדינה;

ד. סמיכות של שלושה איברים שמניים

משרד שר התחבורה; ראש עיריית ירושלים; לשכת ראש הממשלה; קיצוץ תקציב התעשייה; ארגון תפוחי עץ; ילדי תנועת הנוער;

ה. סמיכות של שלושה איברים שמניים וצרף "של"

השורשים של עץ התפוח; עורך-הדין של הנאשם; בתהליך הלימוד של השפה (ג') ספקטור, זהות לאומית ומבטא, הד האולפן 55 [1988], עמ' 22;

ו. סמיכות של שלושה איברים שמניים עם כינוי גוף צמוד וצרף "של"

שורשיו של עץ התפוח; אמו של מנהל המפעל; עורך דינו של הנאשם; גגו של בית הספר; בית ספרו של הילד;

ז. סמיכות של ארבעה איברים

לניקוז רוב מי הביצות (במחנה, 9.3.88, עמ' 31);

לשם סיום עבודת ייבוש הביצות (שם, שם, עמ' 32);

כל הליכי ביצוע המשכנתא (מתוך פרסומת של בנק משכן, במחנה, שם, עמ' 53);

פתיחת תיק מס הכנסה (מעריב, 9.3.88, עמ' 1, חלק ד', מתוך הכתבה: "עובד מיובא יפקיד דרכונו..." מאת דוד ליפקין);

יושב ראש סיעת הליכוד (מעריב, 9.3.88, עמ' 1, חלק ב', מתוך הכתבה "התאחדות התעשיינים..." מאת עודד שורר ואלי דנון);

הסכם מכירת מגוון היסוד (מעריב, 9.3.88, חלק ב', עמ' 1, מתוך הכתבה: "לסוכנות נעלמו 31 מניות..." מאת יואב יצחק);

ח. סמיכות של ארבעה איברים שמניים וצרף "של"

עמוד השדרה של ארץ ישראל (מעריב, 26.2.88, חלק ב', עמ' 3, מתוך פרסום של המפד"ל);

- מניות יסוד של הכשרת הישוב (מעריב, 9.3.88, חלק ב', עמ' 1, מתוך הכתבה "לסוכנות נעלמו" 31 מניות... מאת יואב יצחק);
- הפשרת ההקפאה של הוצאות השיווק (מעריב, 9.3.88, חלק ב' עמ' 1, מתוך הכתבה "פועלים להשיג סדר" מאת עודד שורר);
- קרנוואל של חצי מליון איש (מעריב, 4.3.88, עמ' 12, מתוך הכותרת של כתבתה של שרה פרידמן);
- לאורך מסלול של חצי ק"מ (מעריב, שם, שם – כתבתה של שרה פרידמן) באיסוף דוגמאות של פעולות הדיבור (וולטרס, 1982, עמ' 43);
- רמת הפענוח של הוראות מבוגרים (שם, שם, עמ' 27);
- לשלט של רשות שמורות הטבע (במחנה, 9.3.88, עמ' 37);
- שיטת אירגון של בסיסי נתונים (פרידמן, 1984, עמ' 85);
- ט. סמיכות של ארבעה איברים שמניים, כינוי צמוד וצרף "של" חוסר יכולתה של ממשלת בגין (ציטוט מן העיתון, מתוך ויצמן, 1982, עמ' 118);
- רעיון ייסודו של בית ספר (טכני גבוה) (קטלוג הלימודים של הטכניון, תשמ"ח, עמ' 6);
- י. סמיכות של חמישה איברים שמניים יו"ר דירקטוריון חברת הכשרת הישוב (מעריב, 9.3.88, חלק ב' עמ' 1, מתוך הכתבה "לסוכנות נעלמו" 31 מניות" מאת יואב יצחק);
- (ניתן לראות בדוגמה זו גם רצף של שישה שמות עצם, אם יפורק הכינוי יו"ר למרכיביו).
- יא. סמיכות של חמישה איברים וצרף "של" לאורך תעלת ניקוז של עודפי המים (במחנה, 9.3.88, עמ' 37);
- מספרי הטלפון של מרכזיית קול ישראל (מעריב, 4.3.88, עמ' 5, מתוך מודעה של רשות השידור);
- מנכ"ל רשות החברות של הסוכנות היהודית (מעריב, 9.3.88, חלק ב', עמ' 1, מתוך הכתבה "לסוכנות נעלמו" 31 מניות" מאת יואב יצחק);
- מגרעות שיטות תיאור החיתוך של תנועות (לאופר א, 1977, עמ' 124);
- יב. סמיכות של חמישה איברים שמניים, כינוי צמוד וצרף "של" מזכירתו של סגן ראש ממשלת ישראל; עורך דינו של מנהל מפעל הרהיטים; בן דודו של יועץ ראש הממשלה (דוגמאות מומצאות);
- יג. סמיכות של שישה איברים וצרף "של" על פרשת מעצרים של תריסר מדריכי תנועת הנוער (דבר, 24.1.88, עמ' 8, בתוך המכתב למערכת "על סמך אילו מחקרים?" מאת עודד בר-מאיר);
- התאמת עומס החזר החובות של רוכשי דירות (במחנה, 9.3.88, מתוך ריאיון עם ' שמשו, עמ' 54);

תאורטית אפשר ליצור גם שרשרות כגון "מזכיר מערכת חינוך תלמידי בית הספר" (שישה שמות עצם בלי צרף "של"), אך יהיה זה מאוד בלתי רגיל. שרשרת כגון "משרד מזכיר חזית הסירוב של מדינות צפון אפריקה" (שבעה שמות עצם עם צרף "של") תהיה נוחה יותר, למרות הרצף של שבעת שמות העצם, בגלל פירוק הסמיכות בעזרת מלת היחס "של".

הדוגמאות משקפות אפוא כמה העדפות או כללים, שסוכמו כך:

א. אפשר ליצור שרשרות סמיכות באורכים אחדים, עד שישה איברים שמננים סמוכים, אולם המבנים הנפוצים ביותר הם בעלי שני איברים (בסמיכות הטהורה) כשאחריהם סמיכויות של שלושה איברים. תפוצתן של שרשרות סמיכות ארוכות יותר – נמוכה בהרבה.

ב. כאשר הסמיכות מורכבת ממספר גדול יותר של איברים יש נטייה לפרק אותה בעזרת צרף "של", וכך אפשר ליצור רצף שמני ארוך מאוד בתפקיד-על תחבירי אחד, העשוי להסתיר מבני עומק מורכבים מסוגים אחדים. בשרשרות סמיכות ארוכות יכולה מלת היחס "של" להופיע יותר מפעם אחת ברצף.

ג. כשיש רצף של יותר משלושה שמות עצם, ייכנס צרף "של" בין שני שמות העצם שמידת ההדיקות ביניהם היא הנמוכה ביותר (פרטים להלן).

ד. סמיכות ממוגלת (לאחר תהליך של מילון = לקסיקליזציה) לא תפורק גם בשרשרת סמיכויות (ר' ניר, 1980; ברמן, 1987; אולשטיין, 1987; ברמן ורביד, 1987), כגון עורך-דין, בית-ספר, שר החוץ וכו'. מבנה זה הוא בעל ההדיקות הגבוהה ביותר.

ה. כאשר אחד משמות העצם שייך לאחת הקבוצות האלה: שמות קרובי משפחה (אם, אב, בן, אח וכו') או אברי גוף (ראש, יד, לב, עין וכו'), תפורק הסמיכות בעזרת צרף "של", בהעדפה ברורה למבנה $\{x-1 \text{ של } x\}$, כגון ראשו של הילד, אמו של משה, רגלה של הילדה וכו', אלא אם כן העצם משמש במשמעות מורחבת, מושאלת, "לא בסיסית", כגון "אם המושבות", "ראש ההר", "לב הענין", "יד אבשלום"¹. "סמיכות טהורה" כגון "אבי הילד" תיתכן גם ברובד "הספרותי הגבוה" מבחינה סגנונית, אך כאמור, יש להבחין בין סוגי הטקסטים שבהם מופיע כל רצף סמיכות כזה.

ו. כאשר אחד מהשמות בסמיכות הוא שם פעולה (כגון כתיבה, קיצוץ, הכתבה, התכתבות) תישמר הסמיכות בינו ובין האיבר הבא אחריו, ובטקסטים כתובים היא לא תפורק על-ידי צרף "של". היא עשויה להתפרק עם הסמכת הכינוי הצמוד לשם העצם,

1. התחושה כלפי הרובד הסגנוני מתפתחת, כנראה, די מוקדם אצל ילדים דוברי עברית, ור' ברמן, 1982, עמ' 148: "כך גם בתי, הרואה בסמיכות החבורה צורה יפה ורשמית יותר". ולהלן (עמ' 185): "המקרה היחיד של סמיכות כפולה בטקסטים שתוארו כאן מופיע בהתחלת קטע מס' 1 לעיל, בביטוי 'אמו של הקופיקו'". הדוגמאות האלה מתאימות יפה לתיאור הדגמים השונים של הסמיכות שהוצג כאן. דרך אגב, תהליך כזה בשמות בני משפחה ואברי גוף מתגלה גם בלהגים אחדים של הערבית המדוברת.

נוסף על צרף "של"² (אך ר' דוגמה אחרונה של סעיף ח', עמ' 4 לעיל, והסבר אפשרי לה בעמ' 9 להלן).

2. תפקידיה של הסמיכות עם צרף "של"

השימוש בצרף "של" מאפשר גמישות רבה ביצירת השרשרות: הלחץ הנוצר על-ידי צרף ארוך מדי של שמות-עצם רצופים מופג בעזרת צרף "של" הממשיך את השרשרת מבחינה סמאנטית, אך מרופף אותה מבחינה תחבירית (ר' רייף, 1968, עמ' 295–296, 305).

לשימוש בצרף "של" יש עוד יתרון: הוא מאפשר להבחין במידת ההצמדה (ההדיקות) בין איברים סמוכים בסמיכות. לדוגמה, קיים הבדל בין השרשרת "תיק העור של המנהל" ובין השרשרת "התיק של עור המנהל"⁽¹⁾, בין "משקפי השמש של בן דודי" לבין "המשקפים של שמש בן-דודי"⁽²⁾. לכן במקרים רבים ישמש צרף "של" לוואי, אפילו בסמיכויות קצרות יחסית (ר' בורוכובסקי, 1986), אף שגם מבנה הכולל לוואי+"של" מורגש תמיד כמבנה של סמיכות.

אמצעי זה קיים ושימושי גם במקרים בולטים פחות, כגון "רשת בתי המלון" ו-"הרשת של בתי המלון", "קובץ תוכנת המחשב" ו-"הקובץ של תוכנת המחשב" או "קובץ התוכנה של המחשב" וכו'. אפשרויות כאלה מעבירות אותנו לשאלה אחרת: מתי ומדוע יש העדפה למבנה הסמיכות "הטהורה" ומתי תועדף הסמיכות עם צרף "של"?

חלק מהתשובה לשאלות אלה נעוץ בשימוש במשלבים הקיימים בשפה. כיום כבר אפשר לומר בביטחון, שבשפה העברית המודרנית יש הבחנה בין שימוש "גבוה", "פורמלי", ובין שימוש "יומיומי", "דיבורי" עד "תת-תקני". ביטוי כמו "אח שלי" במשלב השפה המדוברת היומיומית מקביל לביטוי "אחי" ברובד הגבוה יותר. כן לא ייאמר "ידי כואבת" ברובד הדיבורי, אלא "היד (שלי) כואבת (לי)", אף על פי שכאן אין הבחנה בין "נכון" לבין "לא נכון" כמו בביטוי "אח שלי" (העשוי להביע "אח אחד שלי מבין כמה אחים שיש לי" ולא "האח שלי", כפי שקורה במקרים רבים ברובד "הדיבורי"). אורנן, 1969, סקר את ההבדלים בתחומים אלו בין העברית הכתובה לבין העברית הדיבורית (סעיפים 4.5.5–6, עמ' 44–48) ומצא הבדלים משמעותיים בין שני הרבדים האלה. לדעתנו, יש להוסיף לשיקול גם את התפתחות הלשון הכתובה הטכנולוגית-מדעית-עיתונאית, שתכונותיה (או תכונותיה?) שונות בהרבה מתכונותיה של לשון הספרות היפה או השפה הדיבורית.

2. כבר רוזן, 1959, ראה בשמות הפעולה קבוצה נפרדת, אך לא הכליל שם קטגוריה מילונית-סמאנטית כפי שנעשה כאן. ברמן, 1973, בפרק 4, עמ' 9–136, פרק 11, ופרק 21, עמ' 372–373, טיפלה בשמות הפעולה ומצאה גם היא תכונה זו, אך התכונה רק למקרה ששם הפעולה הוא הנסמך.

אולם יש להבחין גם בין השימוש בדגם עם כינוי הגוף הצמוד לפני "של" ובין הדגם עם "של" בלי כינוי הגוף הזה. אין ספק, יש נטייה לשימוש בדגם עם כינוי הגוף + "של" ברובד הפורמאלי יותר לעומת הדגם בלא כינוי הגוף הצמוד, שעשוי להיות דיבורי או ניטראלי לפי ההקשר.

מהבהינה הסמאנטית נמצא כאן שילוב מורכב למדי של גורמים המביאים לידי שימוש באחד משלושת דגמי הסמיכות בכל מקרה: גורמים סמאנטיים הקושרים שמות עצם מסוימים בשימוש בדגם סמיכות מסוים (קבוצת שמות קרובי משפחה, אברי גוף, שמות פעולה וסמיכויות קבועות ממולגות); שאיפה להבהרת מבנה "מעורפל" על-ידי הוספת צרף "של" במקום המתאים; וגורם "סגנוני", כלומר, השיקול של רובד הדיבור או הכתיבה: ככול שהרובד פורמאלי-טכני יותר, כן תגדל הנטייה להשתמש בדגם "הכפול", הכולל גם כינוי גוף וגם צרף "של" לפירוק הסמיכות, וככול שהרובד גבוה ("מליצי", ולפחות ספרותי) יותר, כן ירבה השימוש בסמיכות הטהורה (בלי "של"), כפי שמצא גם אורנן.

עוד גורם חשוב שייך לתחום המורפו-פונולוגי. היות שלשמות עצם רבים בעברית צורה אחת כשהם נפרדים וצורה אחרת כשהם נסמכים, מתגלה בלשון הדיבור נטייה להימנע מצורות שאינן נוחות להיגוי. והשווה בן-אשר (1969, עמ' 148): "שיקולים פונטיים נועדו להקל את ההגייה בדרך של העדפת צורות קלות יותר... כאשר ישנן שתי צורות מקבילות ושתייהן נכונות לפי הדקדוק, מעדיפים בלא היסוס את הצורה הנוחה יותר להיגוי". אמנם בן-אשר מדגים שם את העניין בדוגמאות מתחום מבני שמות הפעולה, אך אפשר להחיל תיאור זה גם על עניין הסמיכות. כוונתנו כאן בעיקר למקרים היוצרים צורות עיצורים שאינם מקובלים במערכת הפונולוגית של העברית החדשה: צורות ארוכים-יחסית בסנדהי (בין סופו של הנסמך לתחילת הסומך), או צורות עיצורים שאינם מקובלים בעברית החדשה, או מקרים שבהם סמיכות השמות (הנסמך והסומך) יוצרת רצף בעל משקל קצבי שאינו "נוח לאוזן" (מבחינת מספר ההברות המוטעמות "ביחידת הדיבור" ומקומן ביחידה – לנושאים אלה ר' למשל מאלמברג, 1963; האלידיי, 1970). כבר אפשטיין (1947) העלה את העניין, אף שלא פיתח שיטה מקיפה, כפי שאומר בן-אשר (1969, עמ' 148). עם זה ברור, שהעקרונות הפונולוגיים פועלים גם על העברית שלנו. הכוונה, למשל, להפחתת המאמץ בדיבור או לעיקרון המוגדר הגדרה מורכבת יותר אצל קנסטוביץ וקיסברט (1977, עמ' 172) כדלהלן: "phonological rules interact in a fashion that will not (normally) create phonetic opacity, unless motivated to do so".

כרוכות בנושא זה שתי בעיות:

א. סולם הצליליות של העברית. עקרונית, סולם צליליות קיים בכל שפה (ועל כן עיקרון זה הוא פונטי כללי), ור' רוזן, 1957, עמ' 152 ואילך, הדן בין השאר בבעיית הופעת מלים ברצף ובשינויים החלים בהן עקב כך, בהשוואה למצבן כשהן נפרדות

ומבודדות³. לא ידוע לי על מחקר שבדק את השינויים הפונטקטיים בעברית החדשה פרט לעבודתו הנ"ל של רוזן, שטיפל שם רק בצרורות תחיליים ואמצעיים במלה. מחקר פונטי כזה, לכשיתבצע, עשוי להבהיר גם את ההתנזרות הפונטיות הפועלות בסופי המלים, והשפעתן על השימוש במבני הסמיכות⁴.

הבעיה תודגם כאן בקצרה: המלה "קובץ", למשל, נמצאת כיום בתפוצה גדולה מאוד. עם זה, אין נטייה להשתמש בה בסמיכות אלא במבנה "הסמיכות עם של", עם כינוי הגוף הצמוד או בלעדיו, בגלל רצף העיצורים "בצ" שאינו מתקיים בעברית בהברה אחת (במלה כמו "מבצע" הבי"ת מונעת בשווא נח ושייכת להברה שלפני ה"צ"; ב"קובצו" השווא מרחף, ומכל מקום אינו שייך להברה הקודמת). היות ש"ב" נמצאת מעל ל-"צ" בסולם הצליליות ואף כל התנועות כך (ר' רוזן, שם, עמ' 152), ה"צ" יוצרת "עמק" בין שתי פסגות גבוהות יותר בסולם הצליליות במלה כמו "קובצו". תכונה זו אינה "נוחה" לדובר הילדי, ומשום כך יימנע מלומר "קובצה של המזכירה" או "קובצכם מצוין", ויעדיף לפרק את הסמיכות "הטוהרה" בעזרת צרף מלת היחס "של". אין הדבר נובע מאי יכולת מורפולוגית או סמאנטית של מלים במשקל זה להצטרף למבנה הסמיכות (כלומר, אין הדבר נובע מגורם שאינו פונטי) כפי שיוכיחו ביטויים כגון אורך-רוח / אורכו של השולחן; גודל נפש / גודלו של הבית; אוהל הפיקוד / אוהלו של המפקד, ועוד. וכן המלה "חובש": בהיצמד הכינוי אליה ייווצר בה צרור "בש", שאף הוא אינו נפוץ בעברית שלנו (השווה: חובש הגדוד / *חובשו של הגדוד, אף לא *חובשו של החייל).

בדוגמאות האלה גם עניין ההידמות הפונטית נוסף על עניין הרצף של עיצורים שאינם נוחים מבחינת סולם הצליליות: הרצף "בש" עשוי להישמע (ולהיגות) כ-"פש" , דבר שעלול להביך את השומע (קובצו = קופצו; חובשו = חופשו). כדי למנוע תקלה כזאת מועדף אפוא השימוש במבנה תחבירי-מורפולוגי מבלבל פחות.

ב. בדוגמאות אחרות משתלבים בגורמי הצליליות גורמים פונטיים ומורפולוגיים אחרים הקשורים בקצב הדיבור ובהטעמת ההברות ברצף יחידת הדיבור התלויים במשקלי השמות – ר' לדוגמה "בנאי הבניין", אך לא *בנאיו של הבניין, "עיתונאי העיר" אך לא *עיתונאיו של העיתון⁵; "דלקת ריאות", אך לא: *דלקתכם עברה; "מתכנת החברה", אך לא: *מתכנתה של המערכת; "מתגושש הנבחרת", אך לא: *מתגוששה של הנבחרת; "פרוסונת עוגה" אך לא *פרוסונתה של העוגה, ואף לא *פרוסונתה של הילדה.

3. בעיות כאלה שייכות לענף הפונטקטיקה.

4. במאמר אחר שלי (שנשלח לא מכבר לפרסום) מתוארת בדיקה שבה בדקתי את תנאי קיומו של צרור סופי. גם שורצולד, 1974, אינה דנה בצרור עיצורים סופי או בסמיכות.

5. אמנם אורגן מצטט את הדוגמה "כוס-תי", אך זו דוגמה חריגה ומשקפת כוונה מיוחדת של הסופר שכתב אותה.

לא נמצה כאן את כל המקרים שבהם הרובד הפונטי והמורפופונטי משפיע על בחירת מבנה הסמיכות, שכן, כאמור, לשם כך דרוש מחקר נפרד, אך נראה לי שדיי בדוגמאות אלו לאשש את הגישה. מכל מקום, נראה לי של"תחושה" של הדובר הילדי יש הסבר פסיכו-אקוסטי, ובדרך-כלל אין הצורה הנבחרת לשימוש מבין מבני הסמיכות עניין מקרי.

לעתים משתלב גם שיקול סמאנטי (חוץ-לשוני) בשיקולים הנוגעים לשימוש בצורת הסמיכות המתאימה. לדוגמה, "חייל הבדיל" הוא ביטוי מותר וקיים, אולם לא נאמר במקומו *חיילו של הבדיל בשום רובד לשוני, אף שאין כאן בעיה פונטית. בדוגמה מעין זאת המבנה עם מלת היחס מפרק את המשמעות הממולגת של הביטוי, והבדיל אמור לציין לא את החומר שממנו החייל (הבובה) עשוי, אלא את הגוף או הקבוצה שאליהם החייל משתייך; כיוון שאי אפשר לשייך את החייל לקבוצה שהיא שם חומר, נוצרת סתירה במשמעות הרצף. כדי למנוע סתירה זו יימנע הדובר הילדי מלהשתמש בפירוק הסמיכות בעזרת "של" עם הכינוי הצמוד.

בעיה דומה מתגלה ברצף כמו "כד המים", שלא יפורק לביטוי כגון *כדם של המים: כאן היחס בין הנסמך לסומך (בסמיכות טהורה) הוא בין עצם לתכולתו, ואילו בביטוי המפורק בעזרת כינוי הגוף ומלת היחס "של" היחס אמור להיות כיחס שבין עצם לבעליו (שייכות) – דבר שאינו לוגי בהתחשב ברכיבים הסמאנטיים של שני שמות העצם ברצף. עקב הסתירה שבין הרכיבים הסמאנטיים של שמות העצם בסמיכות ובין המשמעות הצפויה של המבנה יימנע הדובר-הילדי מלהשתמש במבנה הסמיכות המפורקת ויעדיף את הסמיכות הטהורה.

בורוכובסקי, 1986, רואה בסמיכות, כמקובל, גורם לוואי הבא אחרי שם העצם. צרף "של" מופיע לאחר לוואי מסוג מוגדר (שם תואר, שתי קבוצותיו מפורטות במאמרה), ואותו היא מגדירה שני בהיירארכיית הלוואים הבאים אחרי שם עצם (סמיכות "טהורה" היא הראשונה בהיירארכיה, וצרף "של" הוא השלישי שם, שבו רק לוואי תואר מסוגים מסוימים יכול לחצוץ בין שני שמות העצם הנסמכים). בין הדוגמאות במאמרה יש רבות, שבהן ההצדקה לפירוק הסמיכות היא הקלת פענוח מבנה הרצף על-ידי קירוב הלוואי לשם שהוא מתאר. לא תמיד עניין זה כרוך בהבהרה של דו-משמעות במבנה דו-משמעי (כגון "מנורת התקרה הלבנה", או "בעלות הדירות הנאות" וכו'); אדרבא, נדמה לנו ששימוש זה מופיע לעתים קרובות כדי לקרב אלמנטים קרובים מבחינה תחבירית, ובעיקר באשר להתאמה במין ובמספר בין שם העצם הנסמך לבין הלוואי שלו, כאשר הסומך שונה מהם במין או במספר. (כידוע, אין התאמה כזאת הכרחית בין הסומך לנסמך בסמיכות, דבר שמאפשר להבחין אם הצרף הוא סמיכות או צרף עם לוואי, ר' אורנן, 1969, עמ' 48.) והשווה הדוגמאות של בורוכובסקי, 1986: מכנסיו הלבנים של מר בלקמן (עמ' 104); המסוקים הסובייטים... של חיל האוויר האתיופני (עמ' 107); ומתוך מאמר אחר: לאור המסורת העשירה של חקר ספרות הילדים (ברמן, 1982, עמ' 178).

יש לציין עוד תכונה תחבירית של הסמיכות המפורקת בעזרת "של": בעזרת צרף "של" אפשר לשמור על אי-יידועו של הנסמך, שכן בסמיכות "הטהורה" הנסמך מידוע יידוע אוטומטי, ואילו יידוע המבנה תלוי ביידוע הסומך. כאמור, תחושת ההרחקה או האובייקטיביות על-ידי אי-היידוע מתחזקת על-ידי עצם השימוש במבנה עם מלת היחס "של", ור' אגמון-פרוכטמן, 1982: 6. ור' להלן כמה דוגמאות מהעיתונות: סוללה של מסילת ברזל (במחנה, 9.3.88, עמ' 37); חתימות של ערבים (במחנה, 9.3.88, עמ' 52, בפרסום למשכנתאות לדירה); שורה של חילוקי דעות (קול חיפה, 11.3.88, עמ' 1, מתוך הכתבה "מנהל מד"א רוצה להתפטר", מאת אריה קיזל).

נזכיר כאן עוד גורם. במקורות מסוימים מתייחסים אליו כאל גורם "סגנוני", אך למעשה אפשר לראות בו גורם סמאנטי. לפחות במקצת המקרים נמצא בטקסטים כתובים ביטויים בלתי מידועים, שלכאורה יכולים להופיע בסמיכות טהורה ובסמיכות מפורקת בעזרת "של" כמעט בלא הבדל במשמעות: יום שמש / יום של שמש; כד נחושת / כד של נחושת; מזמור מלך / מזמור של מלך ועוד. ייתכן שתופעה זו קשורה בעובדה שמבני הסמיכות המשמשים כיום נובעים מהתפתחות ארוכה שכללה את שלבי לשון המקרא ולשון חז"ל, וכפילות היסטורית זו מנוצלת בספרות (היפה, דווקא) גם להבחנות סמאנטיות עדינות יחסית. נראה שבדוגמאות שלמעלה, במבנה הסמיכות עם "של", צרף "של" הוא בעצם לוואי, משלים, תואר המתאר את שם העצם, ולא שם שסומך את הנסמך כשהוא כרוך בו או תלוי בו. כלומר, הביטוי אינו מביע יחס הדוק בין הנסמך לסומך; להפך, הוא מביע מעין אובייקטיביות או ריחוק של הדובר והכותב כלפי היחס בין שני השמות במבנה השמני הזה. זה, כביכול, הוא צדו האחר של תהליך המילון של ביטויי הסמיכות, המתבטא בהדיקות עד כדי העברת ה"א הידיעה אל לפני הנסמך במקום לאחריו בכמה מקרים, כפי שתיארה למשל ברמן, 1987.

סיכום

במאמר זה נדונו מבנים של סמיכות ושרשרות סמיכות בעברית החדשה. ראינו שמשלבים כאן שיקולים מכמה תחומים, והם המנחים את הדובר בבחירת מבנה הסמיכות שבו ישתמש.

ראשית, יש להבחין בין רובדי השפה – רובד דיבורי יומיומי, רובד כתוב-ספרותי-מליצי ורובד כתוב-טכני (הכולל טקסטים מדעיים, טכנולוגיים ועיתונאיים): זה מישור "השיח" בלשון. ברובד "המליצי" ירבו מבני סמיכות טהורה (אולי בהשפעת לשון

6. אגב, גם בורוכובסקי, 1986, נגעה בעניין זה, אם גם לא במפורש, כשהזכירה צרפי לוואי הבנויים עם מלית היחס ל+שם עצם במקום מלת היחס "של".

המקרא): ברובד טכני עיתונאי ירבו המבנים עם הכינוי הצמוד וצרף "של", והרובד הדיבורי ירבה בסמיכות המפורקת עם צרף "של" מצד אחד, ובמבני הסמיכות הטהורה כאשר על הביטויים עבר תהליך של לקסיקליזציה, מצד אחר. כך גם תוסברנה במקצת גישותיהם השונות זו מזו של אורנן ורוזן למבנה הסמיכות. ערוב רבדים לשוניים עלול לערבב את הממצאים, ולכן יש לדון בכל רובד בנפרד. גם תפוצת המבנים הללו בטקסטים של ימינו היא נושא למחקר מיוחד.

שנית, יש להגדיר את התחום הסמאנטי שבו הסמיכות מופעלת. תחום זה כולל לפחות את התכונות הסמאנטיות של הנסמך; התכונות הסמאנטיות של הסומך והתכונות הסמאנטיות של הסמיכות (כלומר, היחס התחבירי סמאנטי בין הנסמך לסומך). בתחום זה נכללים שמות עצם מקבוצת "אברי גוף", "קרובי משפחה", "שמות פעולה" ו"סמיכות ממולנת" שתוארו כאן, אך לא רק הם.

יש להתחשב גם בתת-קבוצה אחרת של שיקולים סמאנטיים, היא "הרכיבים הסמאנטיים" שאפשר לייחס לכל שם עצם, כולל השמות השייכים לארבע הקבוצות שנוכרו למעלה ("אברי גוף", "קרובי משפחה", "שמות פעולה", "סמיכות ממולנת"). הכוונה לרכיבים כגון {+חי} / {+דומם}, {+אנושי} / {-אנושי}, {מונחי זמן}, {+ממושך} / {+רגעי}, {+מופשט} / {+מוחשי}, {+תוצר} / {+טבעי} וכו'. הדבר בולט במקרים שבהם הסמיכות מנועה מטעמים "לוגיים", כלומר כשיש סתירה כלשהי בין הביטוי הלשוני ובין הידע החוץ-לשוני של הדובר (כגון בדוגמאות "תיק העור של המנהל/התיק של עור המנהל"; "כובע הנוצות של האשה/הכובע של נוצות האשה" וכו').

עם זה, יש בעיות רציניות ביצירת רשימה מלאה של רכיבים סמאנטיים, שכן עדיין אין הגדרה ברורה של כל הרכיבים הסמאנטיים בשפה כלשהי, ואף לא ידוע מה הם וכמה הם הרכיבים הנחוצים לתיאור סמאנטי שימצה את התכונות הסמאנטיות של כל שמות העצם (ר' ליונס, 1977, אפרת, 1986).

גורם אחר הוא סמאנטי-תחבירי: יש צורך לבדוק בכל צרף שמני של סמיכות מה מספר איבריו, ואם נוספים על הסמיכות גם תארים-לוואים אחרים. כל גורם כזה עשוי להכתיב מבנה סמיכות אחר (סמיכות טהורה, סמיכות עם צרף "של", מקומו של צרף "של" ברצף וכו').

הזכרנו גם את עניין היידוע האוטומטי שכרוך בסמיכות הטהורה, יידוע שאפשר לבטלו על-ידי שימוש בצרף עם "של", והאובייקטיביזציה או ההרחקה בין חלקי הסמיכות המפורקת הזאת, הנובעות מעצם הוספת איבר מפריד, כלומר הוספת מלת היחס "של". גם עניין זה הוא תחבירי-סמאנטי. אף הגורם הפונטי אינו מבוטל, גם אם לא הוסבר כאן במלואו: מידת "הנוחיות" של הגיית רצפי העיצורים (הצורות) והתנועות הנוצרים בסמיכות הטהורה והתאמתם להרגלים הפונטיים של מערכת השפה שלנו. יש להביא בחשבון שלעיתים ריבוי השימוש בצרף מסוים מטעמים כגון פרסומת,

שימוש רב במונח בתקשורת ההמונית או תרגום שאילה עשוי להביא לשינוי ההרגלים הפונטיים של דוברי השפה, אף אם אינו נוח מלכתחילה⁷. מתוך הבדיקה הזאת נראה לי כי כל הגורמים הללו גם יחד משתתפים בשיקוליו של דובר השפה כשהוא משתמש בכל אחד ממבני הסמיכות (המקורית והמפורקת) במשפט.

הניתוח שהובא כאן משלב את כל ענפי המבנה הלשוני המקובלים כיום – תורת ההגה, תורת הצורות, התחביר והסמאנטיקה – ברמות אחדות של שיקולים. שיטת סקירה כזאת של השימוש במבנה הסמיכות בעברית משקפת את הנסיונות בבלשנות המודרנית לשלב את כל תחומי הלשון בניתוח בלשני, בייחוד לאחר שהתברר שאין די בדקדוק התצורני (על שיקוליו התחביריים בעיקר) לפתרון בעיות לשוניות רבות⁸. במקרה שלפנינו נראה, שאכן ניתוח בשיטה משולבת כזאת תורם להבהרת שאלות לשוניות מסובכות ביותר. הסמיכות כרוכה אפוא לצד הדיון המורפולוגי (הנפרד והנסמך בשם) גם בשיקולים סמאנטיים, תחביריים ופונולוגיים, הקובעים במשולב את מבנה הסמיכות – גם כשמספר איבריה קטן (שניים) וגם כשהוא גדול יותר, כמו בשרשרות הסמיכות שנבדקו למעלה.

מראי מקום

- אבינרי (1964) אבינרי י', יד הלשון, הוצאת יזרעאל, תל-אביב
- אולשטיין (1987) Olshtain, E. (1987). "The Acquisition of New Word Formation Processes in Second Language Acquisition", *SSLA*, Vol 9, עמ' 221–232
- אורנן (1969) אורנן ע', תחביר העברית החדשה, חלק ראשון, המשפט הפשוט (סיכומי הרצאות), ירושלים
- אפשטיין (1947) אפשטיין י', הגיוני לשון, תל-אביב
- אפרת (1986) Ephratt, M. (1986). The Components of the Minimal Lexical Unit – A Set of Semantic Distinctive

7. תופעה זו בולטת, למשל, בחדירת מלים זרות, שהיגיון אינו מתאים למערכת הפונטית המקורית של השפה שאליה חדרו.
8. כבר ברמן התייחסה כך לשם הפעולה בעברית (1973, למשל בעמ' 329): "לשם ניתוח מעמיק וממצה של המבנה הקרוי 'שם הפעולה' בעברית, יש להביא בחשבון את כל שלוש נקודות המוצא שצוינו לעיל: המורפולוגית-צורנית, הפונקציונאלית-משמעת והתחבירית גם יחד". ציון שבמאמר זה נקודת המוצא הייתה המבנה השמני של הסמיכות, ושמות פעולה הם רק קבוצה אחת מבין השמות בעברית. כמו-כן יש לציין שגישתנו פותחה בלא כל קשר לעבודתה של ברמן.

Features for Hebrew Roots and Patterns, IBM
Science and Technology Center, *Technical Report No.*
88.199, Haifa

- בורוכובסקי (1986) בורוכובסקי א', "הייֶרארכית הלוואים הבאים אחרי שם העצם",
לשוננו נ (תשמ"ז), א-ב, עמ' 103-118
במחנה הגיליון מיום 9.3.88
בן-אשר (1969) בן-אשר מ', התגבשות הדקדוק הנורמטיבי, הוצאת הקיבוץ
המאוחד, המכון האוניברסיטאי של חיפה
בר-הלל (1970) בר-הלל י', "סיבוכו של פסוק מהו"ז" היגיון, לשון ושיטה,
ספריית פועלים, תל-אביב, עמ' 152-169
ברמן (1973) ברמן ר', השמות הפעליים בעברית החדשה, חיבור לשם קבלת
תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ברמן (1982) ברמן ר"א, "על דרכי השיח בגיל צעיר: עיון בסיפוריה של ילדה
בת שש" בתוך: בלום-קולקה ש', טובין י' וגיר ר' (עורכים):
עיונים בחקר השיח, הוצאת אקדמון, ירושלים
ברמן (1986) Berman, R.A. (1986). "Between Syntax and the
Lexicon: Noun Compounding in Hebrew". Talk
presented at Linguistics Groups Meeting, University
of California at Berkeley, Feb. 11
ברמן ורביד (1987) ברמן ר"א ורביד ד', "על דרגת המילון של צרופי סמיכות",
בלשנות עברית חפ"שית, חוברת 25
דבר הגיליון מיום 26.2.88
האלידיי (1970) Halliday, M.A.K. (1970). *A Course in Spoken English*
Intonation. Oxford: Oxford University Press
וולטרס (1982) וולטרס י', "תפקידם של גורמי הקשר בשימוש ובהערכה
לשוניים", בתוך: בלום-קולקה ש', טובין י' וגיר ר' (עורכים):
עיונים בחקר השיח, הוצאת אקדמון, ירושלים
וייצמן (1982) וייצמן א', "פיענוח אינפורמציה בעיתונות והשלכות לתרגום"
בתוך: בלום-קולקה ש', טובין י' וגיר ר' (עורכים): עיונים בחקר
השיח, הוצאת אקדמון, ירושלים
לאופר (1977) לאופר א', "תיאור פונטי של תנועות", לשוננו מא (תשל"ז),
א-ב, עמ' 117-143

- Levi, J.N. (1976). "A Semantic Analysis of Hebrew Compound Nominals", in: Cole, P. (ed.): *Studies in modern Hebrew Syntax and Semantics*, Amsterdam: New Holland, עמ' 9-55 (1976) לוי
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press (1977) ליונס
- Malmberg, B. (1963). *Structural Linguistics and Human Communication*. Berlin: Springer Verlag (1963) מאלברג
- מעריב, גיליונות מיום 4.3.88, 9.3.88 מעריב
- Nir, R. (1980). "The Semantic Structure of Nominal Compounds in Modern Hebrew", *BSOAS*, Vol. 43 Part 2, עמ' 185-196 (1980) ניר
- פרוכטמן-אגמון (1982) פרוכטמן-אגמון מ', הידוע והסתום, תל-אביב
- פרידמן (1984) פרידמן א', לקסיקון המחשב, הוצאת דליה פלד, תל-אביב
- פרץ (1958-1959) פרץ י', עברית כהלכה
- פרץ (1943) פרץ י', תחביר הלשון העברית (מהדורה ראשונה)
- קטלוג הלימודים קטלוג הלימודים תשמ"ח (1987), הטכניון, חיפה
- קלארק וברמן (1987) Clark, E.V. and Berman, R.A. (1987). "Types of Linguistic Knowledge - Interpreting and Producing Compound Nouns", *Journal of Child Language*, Vol. 14, No. 3
- קנסטוביץ וקיסברת (1977) Kenstowicz, M. and Kisseberth, Ch. (1977). *Topics in Phonological Theory*. New York: AScademic Press
- רוזן (1957) רוזן ח', העברית שלנו, עם עובד, תל-אביב
- רוזן (1959) רוזן ח', עברית טובה, קרית ספר, תל-אביב, פרק VI
- רייף (1968) Reif, A.J. (1968). *Construct State Nominalizations in Modern Hebrew*. Unpublished Ph. D. Thesis, University of Pennsylvania
- שורצולד (1974) שורצולד א', "שורשים, בסיסים ומבנה המורפמות", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 131-136

לשימושי המקור המוחלט בעברית החדשה*

הקדמה

בספרי הדקדוק כולל התיאור של הפועל את נטיות העבר, ההווה, העתיד, הציווי והמקור¹, ללא שם הפעולה². השם "מקור" (infinitive) מכון לשתי קבוצות של צורות (א-ב להלן), שהן בפועל שלוש (א, ב, ג), והן מובחנות היטב זו מזו מבחינה מורפולוגית ותחבירית.

א. המקור המוחלט absolute infinitive: הלוח, ראה, שבור, מות.

ב. המקור הנטוי construct infinitive הכולל את:

ב1. המקור עם למ"ד infinitive (מכאן ואילך: מקור), השייך פעמים רבות

אוטומאטית למערכת הנטייה של הפועל: ללכת, לראות, לשבור, למות.

ב2. המקור הנסמך gerund (מכאן ואילך: שם הפועל), העשוי להיקרות עם כינויים

או כנסמך לשם, ולפניו באות מלות יחס כמו ב-, כ-, מ-³, עם, (וגם ל-) וכו':

בלכתו, כראותם, משבור, עם מות x-.

בחיבורנו כאן נתמקד במקור המוחלט (א לעיל). נראה את תפוצתו ודרכי תפקודיו

בעברית בת-זמננו בספרות ובעיתונות⁴.

* מאמר זה מבוסס על הרצאתי בפגישה השנתית של החוג הישראלי של האגודה האירופאית לבלשנות, אפריל 1985.

1. ראה, למשל: בלאו, עמ' 78-79; גוטשטיין, ליבנה ושפאן, עמ' 30; ברקלי, עמ' 10; צדקה 1971, עמ' 11, ועוד.

2. צורות שם הפעולה כגון: פעילה, פיעול, הפעלה, התפעלות וכיו"ב, אינן נכללות בתיאור של נטיות הפועל, אף שפעמים רבות הן מתנהגות כמקור, ובדומה לו אינן קיימות בבניינים הסבילים. ראה: בן-אשר תשל"ג, ברמן תשל"ה.

3. בדקדוק בית-הספר מודגשת דווקא הנטייה בעזרת תחיליות בכלים, כאילו כולן שוות דרגה, אך לא זה המצב מבחינה דקדוקית ותחבירית. ראה: בן-אשר תשל"ג; ברמן תשל"ה; צדקה תשמ"א; רוזן 1966, 1977; זעפרני וכהן 1968; צדקה תשמ"א; שטרן.

4. בשיטות נבדקו המקורות האלה: ח' ברטוב: שש כנפים לאחד, תל אביב תשל"ג (מכאן ואילך: ברטוב א); פזעי בגרות, תל אביב 1965 (ברטוב ב); משה בן שאול: סוד המלים הבודדות, רמת גן 1970 (בן שאול); ס' יזהר: "חירבת חזיעה" ארבעה סיפורים, תל אביב תשל"א (יזהר); ג' שחם: עד המלך, תל אביב תשל"ה (שחם). כמו כן נבדקו 58 מאמרי מערכת מ"מערב", מ"דיעות אחרונות"

שימושי המקור המוחלט

מקובל להניח, שהמקור המוחלט נדיר מאוד בלשון ימינו, ושימושי מאובנים למדיי (זעפרני וכהן 1968), אולם הבדיקה בלשון הספרות מעלה את קיומן של שתי קאטגוריות תחביריות פרודוקטיביות ברורות: המקור האדורביאלי והמקור הטאוטולוגי. שימושים אחרים הם שוליים. הן השימושים הפרודוקטיביים, הן השימושים השוליים מתועדים כבר במקרא.

מקור מוחלט אדורביאלי

המקור המוחלט שכיח יחסית בהקשר אדורביאלי-אספקטואלי. ההתניה התחבירית השלטת היא: המקור המוחלט בא אחרי הפועל הנטוי, פעמים רבות מהשורש של הפועל הנטוי, ומקור נוסף מחובר אליו. החזרה על שתי צורות המקור היא היוצרת את אספקט ההמשכיות וההתמדה. השימוש בצורת המקור מאפשר את הרחבת המשפט במשלימים נוספים, כאילו היה זה הפועל העיקרי שבמשפט. דוגמות 1–13 מדגימות היטב את השימוש הזה:

1. רק הילדים לבדם, רק הם לא נחו ולא שקטו. מתרוצצים היו רצוא ושוב (ע' על-פני המרכב הגדול, מדלגים ומטפסים... (ברטוב א, עמ' 11)
2. יצק את השמן, כשהוא מטלטל תוך כדי כך את הזרוע, יצוק וטלטל. (ברטוב א, עמ' 23)
3. פוער פיו כשאל ומריץ אותנו רצוא ושוב. (ברטוב ב, עמ' 45; השווה לדוגמה 1)
4. תרנו את קטע הרחוב, הלך ושוב, ירדנו אל הפלג הרדוד... (ברטוב ב, עמ' 65)
5. ואני הלכתי הלך והתמעט והמלים גירדו את גופי כמסמרות חלודים. (ברטוב ב, עמ' 142)
6. וכשהיו אז הצהרים, והם מאובקים אצלנו, וקורצים בליחות חום זגיג במרחקים, קרוץ ורמוז על דברים, שהם, כנראה, שלא מזה... (יזהר, עמ' 48)
7. שוכבים היינו... רגלינו מטלטלות... ולשונותינו מתהפכות בנחת להוג ולעוס, וכל שמושם עלינו בזה המבצע חשוב כקליפת השום. (יזהר, עמ' 49)
8. ... שמוליק העז והתקרב אליו כשידו האחת מושטת... בכוונת ליטוף והרגעה, הלך והרגע, הלך וציץ בנחת, ועם זה במין תפנית שהיא נכונות קפיצת נסיגה. (יזהר, עמ' 83)

ומ"הארץ". תודתי נתונה לד"ר יצחק שלזינגר על ששלף בעבורי דוגמות מלשון העיתונות מן המאגר הממוחשב שברשותו.

5. אמנם הצירוף מצוי בלשון המקרא בכתוב הזה, אך לא כהשלמת הפועל 'לרוץ' או 'להתרוץ': "והחיות רצוא ושוב כמראה הבוק" (יח' א, יד).

9. ... ואילו גבי פער פיו ופרץ בצחוק צחוק והשתעל צחוק וטפוח על ברכיו, צחוק ופנה לאחוריו, אלינו, ולפניו, אל שמוליק ובקש להגיד דבר, ואבוד בתוך תשואות הצחוק, שהלך והדביק את כולנו... (יזהר, עמ' 84-85)
 10. שני זקנים עברו על פני, הלכו הלך ומלמל אם איש אל רעהו ואם כל אחד לבפשו... (יזהר, עמ' 102)
 11. ... וגם אותו שהתקין לו... דגל לבן ויצא אלינו נפנף ומלמל דברי נאום... לא עורר בנו אלא שעמום... (יזהר, עמ' 85)
 12. היו יורים עשרות כדורים... וחוזרים ונופלים לשעמום... לארוחות חד-גוניות ומתועבות נגוס וכרסם והטל הקופסה ביידי יד, בבעיטת רגל, ככל האפשר הקרב יותר... ומחכים לדבר שיארע... (יזהר, עמ' 48)
 13. וצילילי העוגב מלויים אותם עלה וגבור, ירוד והחרש. (בן שאול, עמ' 83)
- במשפטים 4, 5, 8 ו-10 מצוי הפועל הלך, שהוא, כידוע, מציני ההמשכיות והחזרה בבואו עם פעלים אחרים (השווה: הולך וגדל, גדל והולך). ברם לא ייחודו הלכסיקאלי והתחבירי כציין המשכיות וחזרה הוא הגורם העיקרי למשמעות המיוחדת של המקור המוחלט כאן. הדוגמות האחרות מעידות מעבר לכל ספק, כי לפנינו שימוש עצמאי ורווח למדי של שתי צורות מקור מוחלט המצורפות זו לזו, ויחד הן בעלות תפקיד אדוורביאל⁶.

מקור מוחלט טאוטולוגי

- סוג אחד, שהוא נדיר יותר, כולל את המקור המוחלט הבא לפני הפועל הנטוי לחיזוק הפעולה המובעת בפועל הנטוי ולאישורה. גולדנברג (1971) דן בסוג זה במקצת דיוניו במקור הטאוטולוגי. דוגמות 14-18 מציגות את התופעה:
14. אכן, מים. מים ציננים וזכים! ... מצוא תמצא, אמר מנשה ורץ להביא את הבשורה לאביו ולאמו. (ברטוב א', עמ' 21)
 15. "הריני מתרה בך, ...הלך אלך אל הממונים...". (ברטוב א, עמ' 65)
 16. זאת כבר אמור אמרתי, אבל יש דבר אחד שטרם אמרתי. (בן שאול, עמ' 57)
 17. "ואין אנו נכונים לותר, ואנחנו נתון לא ניתן, לא ידוע מהו שנתון לא ניתן." (יזהר, עמ' 85)

6. שימוש מן הסוג הזה מצוי כבר במקרא: קבורת חמור יקבר סחוב והשלך (יר' כב, יט), במסלה אחת הלכו הלך וגעו ולא סרו ימין ושמאל (ש"א ו, יב), והמאסף הלך אחרי ארון ה' הלך ותקוע בשופרות (יה' ו, יג). בלשון המקרא הוא שכית בצירופי הפועל עם הלך, ובלשון ימינו לא.
7. מעניין שבמהדורה הקודמת משנת תשי"ד נעדרות רבות מצורות המקור המוחלט. הן נוספו בעיבוד המחודש של הספר.

18. אני מתנזר מהם, כדי שלא יאמרו לי חברי: "האחד בא לגור השפוט ישפט?" (שחם, עמ' 32)

בכל הדוגמות האלה המקור המוחלט בא לפני הפועל: מצוא תמצא, הלוך אלך, אמור אמרתי, נתון ניתן, שפוט ישפוט. גם ב-17, שמלת השלילה 'לא' מצויה בה בין המקור המוחלט לבין הפועל, המקור קודם לפועל. דוגמה 18 היא לכאורה ציטוט מקראי, ולא היא. במקרא הפסוק הוא: האחד בא לגור וישפט שפוט (בר' יט, ט), והמקור המוחלט בא אחרי הפועל הבטוי. בדוגמה 18, לעומת זאת, המקור המוחלט בא לפני הפועל הבטוי בדומה לשאר הדוגמות מן העברית החדשה. לא נמצאה דוגמה של מקור מוחלט הבא אחרי הפועל בתפקיד זה, שלא כבמקרא⁸, שבו המקור עשוי להיקרות בתפקיד זה גם לאחר הפועל.

מקור מוחלט מאובן

צורות מקור מוחלט אחדות נתאבנו בלשון ימינו⁹, ונעשו ערכים לקסיקאליים. לדוגמה:

19. עמד בלי נוע. (שחם, עמ' 82)

20. ... החל מתחומי החינוך ועד לבריאות ... (עיתון "הארץ", 20.2.81)

21. ... החל בשעות העבודה וכלה בטיב השירות ... (עיתון "ידיעות אחרונות", 1.4.81)

בדוגמות אלו נתאבן המקור המוחלט: נוע, החל, כלה. ונכונה דעתם של זעפרני וכהן (עמ' 97-98), שרבות מצורות המקור המוחלט נתאבנו. כך גם בצירוף כמו "כרטיס הלוך ושוב". הלוך ושוב ראשיתו בצירוף חופשי שהיה לערך משנה לקסיקאלי של הפועל "הלך"¹⁰, וכך נמצא גם בדוגמה הזאת:

22. החניה הזאת ארוכה מן הרגיל, ... והתמרוגים הלוך ושוב. (ברטוב ב, עמ' 90)

מקור במבנים יחידאיים

דוגמות מספר הן בעלות מבנה יחידאי, ואינן שייכות למערכת מן המערכות שהוצגו לעיל, ואלו הן:

א. דוגמה 23 דומה ואינה דומה למקור הטאוטולוגי שהצגנו לעיל.

23. אחזיק בידו החזק היטב. (בן שאול, עמ' 62)

8. ראה: גזניוס, 1910, עמ' 339-347. וראה דוגמה 23 להלן.

9. ראשית ההתאבנות כבר בלשון המקרא בצורות כמו הרבה, היטב, השכם, הערב, הרחק וכיו"ב.

10. לנתן שחם יש גם ספר בשם הלוך ושוב, תל-אביב תשל"ב. והשווה לשימוש הפרודוקסיבי בדוגמה 4 לעיל.

המקור המוחלט החזק נגזר משורשו של הפועל העיקרי שבמשפט, אך הוא ממוקם אחרי הפועל ומשלימיו, ולא לפניו. הבדל מיקום זה וצמידותו לתואר הפועל "היטב"¹¹ גורמים לשינוי ההדגשה. בשני המקרים יש הדגשה וחיזוק, אך אינו דומה 23 ל-24:

24. החזק אחזיק בידו היטב.

חיזוק הפעולה ב-24 אינו בעל העצמה שב-23. ב-23 הדגש הוא על דרך ההחזקה ולא על עצם ההחזקה. מכאן, כנראה, השינוי שבסדר המלים¹².

ב. את שמור וזכור במשפט 25 אפשר לקרוא כמקור מוחלט, באותו שימוש פועלי מצווה הרווח למדיי בלשון המקרא¹³:

25. "הריני מתרה בך... שמים וארץ אהפוך. ואתה, שמור וזכור! חיך לא יהיו חיים בשכונה זו, עד שלא תעקור רגליך מכאן". (ברטוב א, עמ' 65)

אמנם אפשר שאלו צורות ציווי פשוטות, אך נראית לי יותר אפשרות המקור המוחלט, בעיקר בגלל צירוף שני הפעלים האלה דווקא, המצויים בצורה זו בסידור התפילה ב"לכה דודי" שבקבלת שבת.

ג. גם צורת המתן ב-26 כמוה כצורת המקור המוחלט, ואין לה אח ורע בשימושים אחרים של המקור. בצורתה דומה היא לאותן צורות אדורביאליות מאובנות של בניין הפעיל (השכם, הערב וכיו"ב, שהזכרנו לעיל), אך בשימושה התחבירי יכולנו לצפות גם לצורת המקור הפשוטה: יודע להמתין.

26. מי עוד כחיילים יודע המתן. (יזהר, עמ' 46)

סיכום

שני שימושים פרודוקטיביים עיקריים למקור המוחלט בלשון ימינו: (1) הבעת ההמשכיות בהצטרף שתי צורות מקור מוחלט אחרי פועל נטוי; (2) חיזוק הפעולה, כאשר המקור המוחלט קודם לפועל והוא שווה שורש עמו. צורות המקור המוחלט הפרודוקטיביות מצויות בספרות בלבד, והן נעדרות מלשון העיתונות. רק הצורות המאובנות מצויות גם בעיתונות, ואלה גם אלה נדירות ביותר בלשון הדיבור.

11. היטב אף הוא במקורו מקור מוחלט.

12. במקרא נמצא מבנה דומה: וכתבת על-האבנים את-כל-דברי התורה הזאת באר היטב (דב' כו, ח),

ואכת אתו סחון היטב עד אשר דק לעפר (דב' ט, כא).

13. השווה: זכור את יום השבת לקדשו (שמ' כ, ח), שמור את יום השבת לקדשו (דב' ה, יב).

ציונים ביבליוגרפיים

בלאו	בלאו, יהושע. דקדוק עברי שיטתי. ירושלים תשכ"ו
בן אשר תשל"ג	בן אשר, מרדכי. עיונים בתחביר העברית החדשה. תל-אביב תשל"ג, עמ' 37-52
ברמן תשל"ה	ברמן, רות. "שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה". לשוננו (תשל"ה), עמ' 99-122, 217-235
ברמן 1978	Berman, Ruth Aronson. <i>Modern Hebrew Structure</i> . Tel Aviv 1978, עמ' 287-310
ברקלי	ברקלי, שאול. לוח המעלים השלם. ירושלים 1966
גוטשטיין, ליבנה ושפאן	גוטשטיין, משה, זאב ליבנה ושלמה שפאן. הדקדוק העברי השמושי. ירושלים ותל-אביב תשי"ד
גולדנברג	Goldenberg, Gideon. "Tautological infinitive". <i>Israel Oriental Studies</i> 1 (1971), עמ' 36-85
גוניס	Kautzsch, E. (ed.), A.E. Cowley (trans.), <i>Gesenius' Hebrew Grammar</i> . Oxford 1910, עמ' 339-347
זעפרני וכהן 1968	Zafrani, Haim & David Cohen. <i>Grammaire de L'hebreu vivant</i> . Paris 1968, עמ' 97-98
צדקה 1971	צדקה, יצחק. לוחות הפעל. ירושלים 1971
צדקה תשמ"א	צדקה, יצחק. תחביר העברית בימינו. ירושלים תשמ"א, עמ' 65-72
רוזן 1966	Rosen, Haiim B. <i>A Textbook of Israeli Hebrew</i> . Chicago 1966, עמ' 315, 323-325
רוזן 1977	Rosen, Haiim. <i>Contemporary Hebrew</i> . The Hague 1977, עמ' 104-106
שטרן	שטרן, נפתלי. על שם הפועל בעברית הישראלית. עבודת מ"א. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"א

בשולי "חוק פיליפי"

לש'לום אחי
פורים התשמ"ט

מאמרו של א' קימרון "חילופי צירי ופתח בעברית המקראית" (לשוננו ג, עמ' 77–102) עוררני להזדקק עקרונות לעניין החוק הנדון ביותר בדקדוק ההיסטורי של העברית, אשר עד היום לא נתנסח ניסוח מוסכם על הכול, לא בנוגע לתנאי תחולתו ולא בנוגע לזמן פעולתו.

העברית, להבדיל מאחותה הערבית (הספרותית), מאופיה להמיר מקצת מן התנועות בנטיית מליה, שמות ופעלים, בתנועות אחרות – תופעה הקרויה במונח המקצועי אפופוניה. מדקדקי העברית עד לרביע האחרון של המאה התשע-עשרה, שנושא עיונם היה לשון המקרא בניקודו הטברני, עמד נכחם קושי גדול לנסח כללים אימתי תנועה מסוימת מתקיימת בעינה לאורך כל נטיותיה של המלה, ואימתי היא מומרת בתנועה אחרת או נעלמת (שווא נח). לפיכך הסתפקו כרגיל בציון העובדות, כמו, למשל, רד"ק הכורך, במכלול, במשקל אחד: שָׁעַר, לָבַב, הִיכָל, פָּלַךְ (ריבוי כלפות), אֶלֶם (ריבוי אֶלְמוֹת) ומונה את המנהגים השונים של השמות הנ"ל וכיו"ב בנטייה. אין הדבר שונה בימינו אם יבקש מדקדק לתאר את הלשון כניקודה במקרא או לקבוע כללים למעשה על פי דרכי הניקוד הטברני, כפי שמוכח בעליל מקביעותיה של האקדמיה ללשון. בדרך כלל הלומד דקדוק עברי מונחה להבחין בין הקיים ובין המשתנה בתנועות לא על פי התניה פונולוגית מחייבת, אלא על פי הדפוסים הצורניים, שתנועות מסוימות מצויות בהם¹. על השאלה מה טעמו של הדבר שהפתח – למשל – בשם גֶּל מתקיים בנטייה: גֶּלֹ, גֶּלִים ומומר בחיריק בשם פֶּת: פֶּתֹ, פֶּתִם, אין בכוחו של הדקדוק המתאר להשיב, ואין עניינו להשיב. הדקדוק המתאר רואה את הלשון המתוארת ברייה גמורה,

* להלן בקיצור ח"פ.

1. ראה מאמרי באנציקלופדיה יודאיקה כרך ח', עמ' 99 סוף סעיף 15. על פי 'חוקי' הפונולוגיה של עברית המקרא משקלים בעלי סופית \bar{a} באם השמית דין הוא שיסתיימו בהברה –ו; ואמנם כך הוא ברגיל בניקוד המקרא כמו: ראשון, זָקֵן/זָקֵן, יָתֵר/וְכִי"ב. ברם קָרָן (וכן שֶׁלֶטֶן, אָבְדָן) אינו נוהג על פי הכלל, ואפשר להסביר את הקמץ שבו בטעם פונולוגי מספיק והוא: תנועת u בהברה הקודמת להברה בעלת \bar{a} היסטורית מנעה את המעקף $\bar{a} < \bar{e}$ בעת תוקפו של ה'חוק' (ראה ברגשטרסר, א, סעיף c 25; וכן קיום הקמץ במלים מוֹרְשֵׁיהֶם, תוֹשִׁבֵי, ואין סיבה להזדקק להסבר כולל כמו תעובת עברית וארמית (באואר וליאנדר עמ' 192); ברם עצם מציאת המלה קָרָן (ואחיותיה הנ"ל) יצרה לאחר חידולן המעקף $\bar{a} < \bar{e}$ דגם נטייה חדש, שֶׁ היסטורית אינה מתקיימת בנטייה (והופכת לשווא) בתנאים מסוימים, בדיוק כמו a היסטורית. הניסוח של כללי הקמץ, סעיף 8

ומתוכה בלבד אין לו אפילו פתח תשובה לרוב השאלות העולות בחילופי התנועות האמורים.

רק משנתייחד המחקר המשווה וההיסטורי בלשונות הובן שאת המצב הנתון בלשון, על כל חוסר העקיבות שבו, אפשר (בתנאים מסוימים) לפרש מתוך מציאות שהייתה קיימת קודם לשלב הנתון. הכרה זו, שנתגבשה כאמור ברביע האחרון של המאה הקודמת, הייתה כרוכה בהנחת היסוד: הצד הפיסולוגי של הלשון, היינו תהליך הפקת ההגאים, מעצם מהותו מוסדר בחוקי הטבע, שלפי התפיסה בזמן ההוא הם חוקים מוחלטים הפועלים בתנאים שווים בלא יציאה מן הכלל. כשהנחת יסוד זו מועברת אל מדע הלשון הריהי מחייבת הגדרת התנאים של התופעה הנדונה בדרך שלא תהיה יציאה ממנה, ואולם נקל להיווכח שלא ניתן לקיים תביעה זו במחקר הלשון לא בעבר ולא בימינו. מתוך כך היה הכרח לוותר למעשה על ייסוד הפונולוגיה – שעיסוקה בצד הטבעי של הלשון – על 'חוקי הטבע' גרידא ולהסתייע בגורמים שמתחום ההיגיון והפסיכולוגיה, שוברי 'חוקי הטבע' של הלשון, כמו ההיקש (שלא במובנו בדקדוק בימי הביניים), היינו האנאלוגיה. ועוד הגבלה הוגבל 'חוק הטבע' בלשון: פעולתו אינה עומדת לכל הדורות; אדרבה הוא קם וגופל במרוצת הימים. בדרך זו נוצרו שני מקומות מפלט נכבדים לכלול את כל היוצאים מן 'החוקים' הפונולוגיים על פי התנאים שיוחסו לתחולתם. דומה אני שאין בדקדוק ההיסטורי של העברית חוק כ'חוק פיליפי', שרבה בו המבוכה בחלוקה שבין היקף תחולתו ובין מבטליו במרחב הלשון ובזמנה, ודייה לביבוליוגרפיה שהזכיר קימרון במאמרו להעיד על כך.

מטבע הדברים שהיה חוק פיליפי בשעת ניסוחו הראשון פרי ההתבוננות בלשון המקרא בניקודו הטברני בלבד, וכמובן בהבנת סימני הניקוד על פי שיטת הדקדוק המשווה². על פי אותן ההנחות העיסוק בח"פ נמשך והולך עם שבינתיים זכינו להכיר

של האקדמיה ללשון, אינו יכול בשום פנים להיאחו בכל התניה פונולוגית שהיא, ומוכרח להתייחס על המורפולוגיה. אילו – דרך משל – נמצאו מלים כמו חֶרֶב, שֶׁלֶט, פֶּלֶח, אֶמֶן ועוד במקרא, הייתה רשימת יוצאים מן הכלל הפונולוגי הזה ארוכה בדיוק כיוצאים מח"פ. דבר זה הוכר מזמן ושכיח בלשונות. לאחר שהביא H. Paul דוגמאות מן ההשתלשלות בלשון הגרמנית אמר בספרו *Prinzipien der Sprachgeschichte* מהדורה ו', עמ' 68–69: אמנם חוק פונולוגי יכול להשתקף (ההדגשה שלי) בתוצאות מן היחסים הנוהגים בלשון זה לצד זה, אלא שלעולם אין זיקתו של החוק הפונולוגי להם (ההדגשה שלי) כי אם להשתלשלות ההיסטורית שנתקיימה בתקופה מוגדרת בלבד. (Ein Lautgesetz kann sich zwar durch die hinterlassenen Wirkungen in der nebeneinander bestehenden Verhältnissen einer Sprache reflektieren, aber als Lautgesetz bezieht es sich niemals auf diese, sondern immer nur auf eine in einer ganz bestimmten Periode vollzogene historische Entwicklung.)

2. כידוע, סימני הניקוד בכל המסורות שבידנו אינם מציינים הפרשי כמות של התנועות. במחקר מאז הדקדוק המשווה, בייחוד בבית מדרשם של ה"מדקדקים הצעירים", נשתלטה הדעה שכל אחד מן

יפה מסורות אחרות בלשון העברית, וראש לכולן המסורות המשוקעות בניקוד הבעלי. קימרון חידש במאמרו המדובר במה שכלל בדיונו את הניקוד הבעלי הנתון לפנינו בפירוש ממצה של ייבין, וחבל שבנוגע למסור בטור השני של המשושה לאוריגניס ובמבטא השומרוני הסתפק ברפרוף בלבד ונתן את דעתו אך למה שנראה לו מסייע להשקפתו.

ק' סבור כי הסברו עדיף מהסברי קודמיו באשר בו "נוכל להכליל את כל חילופי פתח/צירי בעברית במסגרת חוק פונולוגי מקיף" במקום "ההסברים השונים המבוססים על אנאלוגיה" (עמ' 79). ואולם קצרה יד ק' מלהסביר את שפע הכפילים גם לשיטתו, היינו צורות על פי החוק המוצע וצורות הסותרות אותו (למשל בניקוד הבעלי בעמ' 82), אלא שק' סובר משום מה "כי אנאלוגיה בין אלומורפים בוודאי מסתברת יותר מאנאלוגיה בין צורות לא אלומורפיות" (עמ' 79 הערה 5). אמירה בעולם היא שאין לה אחיזה לא בהלכה ולא במעשה הלשון. כלום נעלם מעיני ק' שההיקש – הפורע סדירות של תהליך פונולוגי – מצוי בלשונות במסגרות הנטייה (הפאראדיגמה) דווקא. ומכוחו

הסימנים מסמן אורך וקוצר, ואלה גלמדים בהשערה על פי כללי הדקדוק המשווה. כך נמצא – למשל – כי קבד כשהוא פעל בעבר נסתר הצירי שבו תנועה קצרה, ואילו כשהוא בינוני תנועתו ארוכה, וזה מניין? מפני שהפועל בעבר נסתר כמו תָּכַם הפתח שבו a קצרה והבינוני תָּכַם הנבדל בסימן מן העבר, התנועה השנייה ב a ארוכה. בפרשנות זו של סימני הניקוד נתלו חוקים כמו: (1) התנועה בהברת הפסק (בתנאים מסוימים) ארוכה, אבל קצרה שלא בהפסק (כגון אָכַל כנגד אָכַל; (2) תנועה קצרה בהברה פתוחה שלפני הטעם מתארכת (כגון התנועה הראשונה של דָּבָר; (3) הברת מלרע שבסימכות אינה מוסעמת מלוא ההסעמה, שכן אין סיבה מובנת לפתח בכגון עוֹלָם לעומת הצורה הנפרדה עוֹלָם וכן כיו"ב.

בדין ערער Chr. Sarauw בספרו *Über Akzent und Silbenbildung in den älteren semitischen Sprachen* (שיצא לאור בשנת 1939 אך נכתב בשנת 1925) על כמה מן ההנחות האלה. בעניין כמות התנועות הוא מבקש להחזיר את עטרת השיטה הקרויה על שם יוסף קמחי [למעשה כלולה בספרי הדקדוק שקדמו לו, ראה לשוננו יח, עמ' 95] ליושנה – עם שלא ירד לסוף הבנתה – וטוען שאין צירי קצר ואין סגול ארוך (ראה עמ' 96), מלגלג הוא על השיקול מסוג האמור לעיל לגבי קבד פעל עבר וכבד בינוני ואומר בעמ' 104: "אכן אילו היה אפשר לבנות (künstliert); ההדגשה במקור) לשונות". ובעמ' 56 הוא אומר כי בהעברת שיקול כנ"ל על הלטינית פירוש: cado יש לו a ארוכה מפני שתנועת i השנייה של incido קצרה! ושם עמ' 66 כנגד בקיעתו של ברוקלמן גרונדריס א, עמ' 161 כי הארכת התנועה בהברה שלפני הטעם "אינה מושג בר ממוש" אמר דבר של טעם: "מציאות או טבעית של הארכת אינה יכולה להיות תלויה בשיקול אם אנו מבינים אותה או לא". והנה הוא עצמו, בחוש ביקורתו ובשנינותו, העמיד השערות חדשות, גם לגבי הכרונולוגיה היחסית של התופעה, וכשתופעה אחת אינה מתיישבת עם תורתו אינו מהסס לומר: "אל יוסעה איש על ידי כך, אלא יסמך על העקרונות של התפתחות הלשון יותר ממקרה שבמסורת" (traue den Prinzipien ...

!(der Sprachentwicklung mehr als dem Zufall der Überlieferung

לאור המציאות בדקדוק ההיסטורי של העברית, הגדוש השערות האחרות בהשערות, ראוי ליכור את דברי פאל שהבאתי בהערה הקודמת.

– 'כורה השיטה' – צורות חדשות נוצרות בניגוד למצופה לפי החוק הפונולוגי, כמו למשל honor (כבוד בלטינית) במקום honos על פי שאר היחסות, או war (הפועל היה בגרמנית) במקום was על פי שאר גופי הפועל? מה רע אפוא בהסבר המקובל זה דורות שנגזר צורת לֵב במקום המצופה לֵב (אכן כך בניקוד הבבלי ובמסורת השומרונים) היא תולדת היקש לצורות שבנטייה, היינו לֵב < לָב, או שצורה כגון חֶפֶץ נוצרה מהיקש כגון חֶפֶצַת וְגָדֵל (לצד גָּדֵל) בהיקש דומה. בכל אלה הצורה המוקשת אינה במעמד אלומורף לצורה – או לצורות – שביסוד ההיקש. ואמנם לחריגים שאינם מעטים גם לשיטתו של ק', ק' מוצא מפלט בהיקשים שאינם דווקא בגדר צורות אלומורפיות (למשל לגבי יֶסֶבו בעמ' 97 סעיף ב; עמ' 98 סעיפים ג ו-ד). יתר על כן, לגבי חריגים שאינם מתיישבים עם שיטת ק' הוא מסתפק לקבוע ש"הם טעונים מחקר מיוחד" או שיש בכלל "להסביר את רוב (ההדרגשה שלי. זב"ח) השינויים", והוא הדין קוּטֵלָת או שֶׁכָּב בהפסק בניגוד לאַמַת המידה שהציע בעמ' 89 בסעיף 2.2.

אין לבוא אל ק' בטענות על שלא עלה בידו להסביר את כלל התופעות שח"פ אמר לפעול בהן ב"חוק פונולוגי מקיף" ונוזק לתחבולת ההיקש, אלא שאיני רואה יתרון להיקשים שהוכרח ק' להסכים עמהם על פני היקשי קודמיו. והשאלה נשאלת, מדוע כה קשה לנסח את תנאי ח"פ שלא יהא הפרוץ בו כעומד, או אף מרובה על העומד? דומה אני שאת התשובה עלינו לבקש במה שאין לנו עדויות מכריעות להגדיר את זמן פעולתו של החוק בעברית. כמעט כל מה שדובר בזמנו של החוק אחוז בשיקולי הכרונולוגיה היחסית של התהליכים הפונולוגיים, שחלו בעברית בתקופה שקדמה ללשון המסורה לנו, בעיקר בניקוד הטברני וגם בשאר המסורות, לפיכך כל שינוי בשיקולים לגבי המוקדם והמאוחר בכרונולוגיה המשוערת מן ההכרח שיחייב ניסוח שונה של תנאי תחולת החוק, שיהא כולל ככל האפשר יותר צורות המתיישבות עמו³.

וזאת להזכיר: הניסוח המקורי, המדבר על המעתק $a < i$ בהברה מוטעמת וסגורה, מניח מצב לשון שעדיין לא הפכה בו i ל- e (צירי בניקוד), ואילו הדנים במכלול חילופי צירי/פתח בונים על הנתונים כפי שנתעצבו בשלב ההיסטורי המרוחק דורות על דורות מן השלב שלגביו הוצע ח"פ בניסוחו המקורי. על כן נראה רחוק לתלות – למשל – את ההבדל שבין שתי צורות הפעל כגון גָּדֵל:גָּדֵל בהפסק דווקא ובכמות התנועה שבו. לאמיתו של הדבר יש בכך סירוס הזמנים (אנאכרוניזמוס), שכן המגמה לביטול מוחלט של הפעלים היציבים (=הסטאטיים) ע"מ פָּעַל (וכן ע"מ פָּעַל) ולאחרון עם פָּעַל עולה בדורות המאוחרים בלשון ומשתלשלת לגמרי במסורת השומרונים ובלשון חכמים, הוא הדין ערעור קיום צורה מיוחדת להפסק עד לביטולו הגמור במסורות הנ"ל מאוחר הוא.

3. ראה מאמרו של י' בלאו, "על הכרונולוגיה של חוק פיליפי" (דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון, עמ' 1–4, וקודם לכן בפירוט On Pausal Lengthening, Pausal Stress Shift, Philippi's Law and Rull Ordering in Biblical Hebrew [*Hebrew Annual Review*, 5, 1981, pp. 1–11]

שורת ההיגיון אומרת לי: ככול שנקדים את ח"פ ונניח שכבר חדל לפעול בזמנים הקדומים, כן יקל לנו להבין שבעברית ההיסטורית (כלומר כפי שנתעצבה בדורות הסמוכים לפסיקתה בדיבור) נותרו אך עקבות החוק, בצורות שונות ובכמויות שונות בכל אחת ממסורותיה. אותם העקבות ברורים וכשהם לעצמם דיים לקרב את הבנת ההשתלשלות. במרוצת הימים נתעצבה מערכת תנועות חדשה (ושמא מערכות תנועות זו אחר זו) והיא שעמעמה את המצב שח"פ היה בו בתוקפו. אין אפוא תמה שהפרוץ, הוא החדש, מרובה על העומד, הוא הישן והמורש מקדמת דנה. ניסיונות שונים ומשונים נעשו לגשר על הפער הזה בבניין השערות שכל המוסיף עליהן אינו מיטיב אלא גורע.

כנגד זה: ככול שנאחר את תחולת ח"פ יתחייב שישתמר החוק במסורות העברית הידועות לנו במלוא חיותו, וחוק בחיותו אינו סובל חריגה ממנו במידה כה נרחבת, שהכול מודים בה על ידי בקשת מפלט בהיקש.

ראיתי להביא כאן את השיקולים האלה כי בהם מיוסד מה שייחסתי בעברית נוסח שומרון לפעולת ח"פ ושם לא פירשתי משום שנראו לי הדברים מובנים מאליהם. אך לצערי מתברר שלא כך הוא, ועליי לנסות ולהשיב על ההשגות שהשמיע ק' במאמרו המדובר.

בצדק חש ק' שכדי לקיים את דעתו כי ח"פ נתחדש בעברית בשלבה המאוחר ואינו מורשה קדומה לכל מסורותיה הידועות לנו, עליו לסלק מן הדרך את עדות התעתיקים שבטור השני של המשושה, ובעיקר את המכשול שבמסורת השומרונים. זו מפריעה במיוחד באשר בה אנו שומעים את ההגיים ואיננו יכולים לשחק בסימנים גרפיים בלבד מבלי לשקול מה טיבם וערכם של אותם הסימנים בשעת נתינתם ובפי נותניהם, כדרך שקרה בעיסוק במסורות הכתובות בלבד.

א) העדות הברורה שמעתק $a < i$ בהברה סגורה ומוטעמת משותף למסורות היהודים והשומרונים היא החילוף בכגון lab (=לב) בכינויים libbi וכיו"ב. מסורת הטברנים לא שימרה בצורות כאמורה את החילוף בעקיבות, זו של הבבליים משמרת אותו במידה גדולה יותר וזו של השומרונים אף במידה עודפת על מסורת הבבלים. שכן בה בלבד אתה מוצא את (המספר) שֶׁשׁ הגוי šaš ואילו שֶׁשֶׁה – šiššā כמתחייב מח"פ (עיין באואר וליאנדר, עמ' 624) ולא נשתמר במסורות היהודים. כוחו של החילוף a/i במסורת השומרונים במשקל זה כה מכריע עד שגרר אחריו מלים שנשתנו במרוצת הדורות למלים במשקל qill אף על פי שמצד מוצאן הקדום לא הייתה אותה ההברה סגורה בהן כמו šam šam, בן ועוד (עיין עואנ"ש ה, עמ' 55 ואילך). אם אין שוללים את נסיגת הטעם מן מלרע אל מלעיל בענ"ש (שהוכח קיומה שלא מכוח ח"פ דווקא) – יש בהתנהגות qill שבתקופה הקדומה עדות חותכת לפעולת החוק. על כך אין לק' אלא תשובה זו (עמ' 87 הערה 38): "שאלת פעולת 'חוק פיליפי' במסורת שומרון טעונה עדיין עיון", בייחוד לאור "העובדה שגם בארמית של השומרונים מתקיים מעתק דומה

במלים חד הברתיות"ו). אין צריך לומר שאין בכך תשובה של ממש. לפיכך טרח להביא ראיות לסברתו שלא פעל ח"פ בענ"ש כלל⁴, ואלה עיקרי ראיותיו:

(1) בחטיבת צורות שח"פ אמור לפעול בהן – אכן פעל במסורות היהודים (שלא בעקיבות) – אין פעולתו ניכרת בענ"ש, למשל: faqqidti = פִּקְדִּיתִי, afqidti = הפקדתי או redot = רדת לעומת מסורת בבל רִדַּת ועוד;

(2) במקום i נוהגת בענ"ש לא רק במשקל qill (כמו במלת לֵב) כמתחייב מן ח"פ, אלא גם במשקל qil כמו ban = בָּן או בצורות am = עַם, al = אֵל (כמובן על פי הנחתו שהסגול מייצג לעולם i היסטורית) וכן בפועל mat = מַת. מכאן – לרעתו – שהמעבר $a < i$ אינו מעיד על מציאות ח"פ אף במשקל qill, אלא מקור החילופים הוא בהעדר הטעמה המביא להנמכת התנועה, ומתוך מעמד זה השתלטה התנועה הנמוכה בכל המעמדים.

מפני מה נרתע ק' מלומר את הדבר הנכון שאמרו לגבי מסורות היהודים, והוא שעתים הופרע המעתק צירי < פתח על ידי היקשים עד "שהמצב כבר ניטשטש במסורות השונות של העברית". הלא ענ"ש היא בכלל "המסורות השונות", ולשם מה לבקש מפלט בהשערות על גבי השערות באין להן כל אחיזה במציאות המבטא השומרוני. ולא עוד אלא שלא טענתי בשום מקום שכל $a < i$ בענ"ש הוא פרי ח"פ. לא יעלה על הדעת לתלות mat = מַת בח"פ או בהיעדרו, כשברור שהנטייה לבטל משקלים בעלי u, i ההיסטוריים בפעלים היציבים (פועלי ע"ו בכללם) שליטה בענ"ש עד שלא שימרה אלא מעטים. הם עתה בבחינת יוצאים מן הכלל, ובלשון חכמים הביטול אף מוחלט. השאיפה להאחיד את הנטייה בתחום זה מורגשת יפה גם במסורת הסברנים. וכך אתה מוצא בה צורות בינוני גֵר (לצד גֵרָא), לִגִּים (לצד לָן) המעידות שלפנים גם נסתר עבר שלהם היה בעל צירי ועדיין הוא מתקיים לא רק בצורת מַת אלא בצורת נִד בישעיה יז, יא⁵. הוזה אומר שעם המגמה לאחדות במסגרות הנטייה נתקיימו צורות הסוטות ממנה. וכשם שהפעלים גֵר, לָן היו גֵר, לָן – כך בענ"ש מַת היה mat. לא נהיר לי במה יפה כוח mitti = מְתִי להעיד על היעדר ח"פ, ואילו matnu = מְתִנו הורע כוחו להעיד על קיום ח"פ. וכן מפני מה redet = רִדַּת יפה כוחו ללמד על היעדר ח"פ והורע כוח tat (ק' לא הזכירו כלל) = תַּת, altat (לצד altot) ללמד על קיומו. כמובן, הטענה שבמסורת טבריה תחולת ח"פ במשקל זה היא "בעלת חשיבות משנית ואילו במסורת שומרון דגם זה qil הוא הבסיס היחידי לקיומו של החוק", אפילו הייתה נכונה, אין בה שמץ של ראיה שבענ"ש לא נהג ח"פ. אולי משום כך נזקק ק' ל"ראיה מכרעת": הואיל ובארמית השומרנית אתה מוצא גם כן a בתנאים

4. בהוצאתו בכינוס הבינלאומי הראשון לחקר השומרנות תל-אביב-ירושלים, כ"ד-כ"ז בניסן תשמ"ח.

[בינתיים פורסמו עיקרי טענותיו בלשוננו ג (התשמ"ז), ג-ד, עמ' 247 ואילך.]

5. עיין בפירושו של דוד ילין לישעיה (חקרי מקרא, ירושלים תרצ"ט), עמ' יט.

דומים (למשל מלת am = עם עצמה), לפיכך "אין מנוס מן המסקנה כי החילופים בדגם qil נוצרו (כלומר בענ"ש. זב"ח) בתקופת דיבורם הארמי של השומרונים, הם משותפים לארמית ולעברית שלהם".

וחבל שהניח ק' אותנו בלא תשובתו לשאלה העולה מפירושו מאיליה: אם אכן לא חל בארמית ח"פ (לברוקלמן⁶ יש דעה אחרת בעניין זה), ובכללה ארמית היהודים, כיצד צץ לפתע פתאם אותו המעתק בארמית השומרנית לבדה? היכן מקור יניקתו? כלום במסורת ממסורות היהודים לעברית? סתם ולא פירש. כלום לשיטתו לא ראוי יותר לומר שח"פ בארמית השומרנית לקוח מעברית השומרונים שהטביעה את חותמה על הארמית שלהם גם בחטיבות אחרות, וכבר ניסיתי להראות זאת במקומות אחרים⁷, אלא שעל ידי כך יישמט אחד מעמודי התווך בתורת החילופים על פי ח"פ לשיטתו. לידי אם אמנם יש בארמית השומרנית חילופים על פי ח"פ, הרי הם ראיה נוספת לדעתו של ברוקלמן שנוכרה לעיל.

ב) אשר לתחולת ח"פ בטור השני של המשושה אפשר לקצר ולומר שאין הכרע ממנו לכאן או לכאן. הכול תלוי בהבנת טיב התנועה ששמע בעל התעתיק והביעה באות היוונית ε. לדעת ברונו⁸ ערכה כערך הצירי בטברנית, לפיכך הוא מפרש $\chi\epsilon\theta(\vartheta)\epsilon\beta\theta(\alpha) = \epsilon\chi\theta\epsilon\beta\theta(\alpha)$ כקֶתֶת, ומכאן שההברה האמורה להיות בעלת a על פי ח"פ ויש בה ε מעידה על היעדר ח"פ. אבל הסובר כספיזור, פרצל וברגשטרסר⁹ שבאות ε התכוון הכותב להביע תנועה מסוג A, מעין הפתח הבבלי – ואוסף a קדמית (=ae) במסורת שומרון – לא יהסס לומר שבהברה האמורה נתקיים ח"פ בטור השני. מובן מאיליו שבהערכת ε בפי הכותב את המלה העברית אין לשיקולי מוצא התנועה בגיעה של ממש. ברונו, בחיבורו החרוץ והמועיל, מפרט בדקדוק רב את

6. ברוקלמן, גרונדריס, כרך א, עמ' 147–148. דוגמאות נוספות מן הניב של טור עבדין תמצא בספר Adolf Siegel, *Laut-und Formenlehre des neuaramäischen Dialekts des Tūr Abdīn* (Hannover 1923), עמ' 36. אילו היה המבטא השומרוני בארמית ידוע לברוקלמן, היה יכול להורות על שריד נוסף בארמית והוא המספר ש: šat (עיין עואנ"ש, ג ס"ב, עמ' 83, 175, 237); הרואה בארמית השומרונים השפעת העברית יכול לראות בצורה האמורה את בבואת šaš = שֶׁשׁ שנוכרה לעיל, ואין הכרע. ועוד תן דעתך על וְשֶׁן (בפתח בבלי) בתרגום אונקלוס דב' לב, כד, שן הפיל (בפתח בבלי) בתרגום מל"א י, כב.

7. עיין עואנ"ש כרך ה, עמ' 256 סעיף 8.8 ואילך. ראה גם הערה קודמת.

8. E. Bronno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus* (Leipzig 1943), עמ' 448.

9. ברונו מזכיר את שני הראשונים שם (ראה הערה 7), עמ' 296–299, ועיין E. A. Speiser, *The Pronunciation of Hebrew according to the Transliterations in the Hexapla* (JQR, NS, Vol. 24 [1933/34] p. 43); O. Pretzl, *Die Aussprache des Hebräischen nach der zweiten Kolumne der Hexapla des Origenes* (BZ, 20 [1932] p. 14, §4); ברגשטרסר בדקדוקו, חלק א, עמ' 59.

המקבילות היווניות שבתנועות שבטור השני אל סימני הניקוד הטברני, אך עניין לעצמו הוא מסקנותיו הבלשניות, שכן לא השכיל להציץ אל מבעד לסמלים הגרפיים. אכן קשה לראות תשובה בלשנית ומספקת לעובדה, שכנגד הפתח הטברני בהברה סגורה משמשים הרבה α וגם ϵ , בטענה כי α באה 182 פעמים, ואילו ϵ – 76 פעמים "ברוטו", או 133 כנגד 58 "נטו"! כנגד זה דעתם של ספיזור, פרצל וברגשטרסר כי מתוך כך משתמע שהתנועה שחש הכותב באוזנו הייתה – כנראה – a קדמית (=ae) בעצמה שונה, הנעה מן a לכיוון e נראית ביותר. כלום יש עדות ברורה יותר ממה שהובעה תנועת הסגול במלת יִרְאָה בשני פסוקים סמוכים: פעם על ידי α ופעם על ידי ϵ : $\epsilon\pi\rho\alpha$ (י) תה' מט יא, $\epsilon\pi\rho\epsilon$ תה' מט י? ואמנם בימי אוריגנס ϵ הייתה e פתוחה. כלום אינו דומה הדבר למי שיש לו בררה בין סימני הניקוד פתח וצירי ועליו לנקד מלה כמו having (=haeving)? בין שיבחר בפתח ובין שיבחר בצירי לא יביע אלא בקירוב אותה התחושה. כך טיבו של כל תעתיק שאינו מדעי, כלומר שאין בו סימנים מיוחדים, מלאכותיים, המתכוונים להגאי הלעז.

אבל ראוי להזכיר שדווקא היוונית, זמן רב לפני שנתחבר הטור השני במשושה לאוריגנס, מספקת לנו את העדות הברורה לקיום ח"פ בתחום הכנענית. ההיסטוריון הירודוט (המאה החמישית שלפנה"ס) מספר שהאות המכונית בפי היונים $\sigma\upsilon\lambda\mu\alpha$ מכונית בפי הדורים $\sigma\alpha\nu$, והרי אין זאת אלא הגיית האות הפיניקית-עברית שין: שן. כך גם יוצא מן $\sigma\alpha\mu\phi\acute{o}\rho\alpha\varsigma$ = (סוס) נושא $\sigma\alpha\nu$ (מקוקע בגופו).

להודיע ש אין לתלות בדקדוקי תנועות בתעתיקים ולסחוט מהם את שאין בכוחם לתת. אין נראה שאפשר לקבוע בהערה אגב כי בטור השני אין זכר לח"פ, בלא להיכנס בעבי הקורה של הסימן ϵ מכאן והסגול בטברנית מכאן. שאלת מהות הסגול הטברני בזיקתו לשאר המסורות העבריות הידועות היא מן השאלות העומדות בדיון, ואין הדן בח"פ יכול להתעלם ממנה באמירה בעולם: תשומת < תשומת היא בחזקת יוצא מן הכלל¹⁰ (שם עמ' 93).

10. מקובלני מרבתיי בדקדוק ההיסטורי שדווקא היוצאים מן הכלל הם ציוני דרך חשובים ביותר להבנת ההשתלשלות ההיסטורית של תופעה בלשון. הפוסט עצמו בקביעה שהדבר הוא בגדר יוצא מן הכלל לא אמר אלא את שהעניינים רואות. אגב אורה, הרמז לברגשטרסר, א, f 26 מטעה. ברגשטרסר לא הזכיר תשומת כלל, ואשר ליחס בן/בן, ילך/יילך אמר שעדיין לא הוכרע אם יש בכך תופעה של היגוי או שמא של כתיבה בלבד, שכן בתופעת ההיגוי צפוי שהניקוד בבבלי ינקוט פתח אבל יש צירי. כמובן, את הדעה שהושמעה בספר ליונשטס (מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, ירושלים תשל"ח, עמ' 95) לא ידעה ולא שקלה, אבל הוא חש שהסגול בהברה שסר הטעם ממנה כמו וִילָךְ, אינו בא מן הצירי, ועל כן ניסח בזהירות שהסגול בא במקום (tritt dafür ein) הצירי, ועיין שם.

נת"ן < למיתב, ליתב (בארמית של התלמוד הבבלי)

במאמרו "קנייתיהום ויחסי מבנה" (לשוננו נא, עמ' 42–59) עסק פרופ' שלמה מורג בתופעות לשון אחדות בעיון משווה בין סורית, ארמית בבליית ומנדעית. בעמ' 57 השווה מורג את הניבים הללו באשר לפעלים 'הב' – "נתן", 'נתן', ו'נתב'. שם הוא מטפל בארמית בבליית בנוגע לשתי שכבות לשון מובדלות. אשר לארמית התלמודית, כתב: "בה בנויות צורות העתיד בדרך כלל מן *נתב, כגון 'ליתב', 'יתן'. ליד צורות אלה מצויות צורות מעטות ביחס, שבסיסן 'נתן', כגון 'דליתנון' "שייתנו" (גדרים נד ע"א)". לארמית גאונית כתב: "בה עשויות צורות העתיד מן 'נתן'".

הדוגמה שמורג מוסר כאן ל'נתן' בלשון התלמוד לקוחה ממסכת נדרים, והיות שלשון מסכת נדרים שונה מן הלשון הארמית הרגילה בבבלי, ודומה מכמה בחינות ללשון הגאונים, שבה מופיע 'נתן' באופן קבוע, יש להרחיב את הדיבור קצת על 'נתן' בלשון התלמוד של המסכתות הרגילות. י"ג אפשטיין כתב בעניין זה, בהקשר של השוואת לשון גאונים ולשון בבלי: "נתן, מיתן. בבבלי נמצא בעבר, בינוני וצווי צורות של 'הב'; בעתיד ומקור צורות של *נתב: מיתב, מיתבא וניתב; המקור גם מן יהב: מיהב; עתיד של 'נתן' רק בצורות בודדות: נדר' ג"ה א': דליתנון [כ"מ: דליתנון], גיטין נו ב, ובב"מ נא [בכורות מד ב]: אתן; מקור של 'נתן' נדיר מאד: למיתן ליה, סנהדר' קיד א ... [ערכין ל ב, כ"י מ': ליתן (ב"פ) גדה סה א, כ"י מ': ליתן]. ואילו בירושלמי רגיל 'מיתן' ... שאיל', כמו ענן והגאונים, משתמשות בעתיד ובמקור רק בצורות של נתן".¹

לאמתו של דבר, אפשר למצוא דוגמאות רבות של 'נתן' בכתבי־היד של הבבלי, בעתיד ואפילו במקור. בכתובות ט ע"ב: "ולמאי, אי למיתב לה כתובה, ניתב לה". אבל בכ"י וטיקן 487: אילמיתן (= אי למיתן), נתינ'; שם גב ע"ב: "דגלבשה וניכסה וניתב לה מיד", בכ"י וטיקן 113: וניתנ'; שם קו ע"ב: "דלמא מתרמי להו עניא וליכא למיתבא ליה", בכ"י וטיקן 130: למיתנא'; בב"מ יט ע"ב: "ונתבו ליה כתביה", בכ"י

1. מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, עמ' 99, מתורגם מאנגלית. את הדיבורים בסוגריים מרובעים הוסיף אפשטיין לאחר פרסום המקור. ההבלטה נוספה כאן.

2. דקדוקי סופרים השלם לשם, עמ' נו.

3. הנ"ל, עמ' שז.

4. הנ"ל, עמ' תצא.

וסיקן 114: "וניתנו". גם בדפוסים נמצאות דוגמאות אחדות, ובייחוד כשנבדוק תפרוסת של כל הגרסאות בהיקריות מסוימות, אפשר להיווכח שהצורה 'נתן' היא העתיקה בתיעוד שלפנינו, ומקיימת בקטעי גניזה ובנסחים הקדומים, כפי שהראיתי במקום אחר⁵. ובכתב-היד יש שצורה זו מתועדת על-ידי "נותן" בהקשר ארמי, ששובש מן 'ניתן'.

החוקרים התאמצו ליישב מוצאן של הצורות כמו 'ליתב', 'יתן', וכיוצא בהן. אפשרויות רשם בדקדוק את הצורות הללו כפועלי נחי פ"י⁶ וביארן: "במובן יחב". ואילו במאמרו שרשמנו לעיל ציין *נתב, וכן הוא בדברי מורג שלפנינו, כשורש משוחזר עצמאי. בסורית משמשות צורות כמו "נתל" וכי"ב. מורג ציין אותן, וכתב שהן "על בסיס 'תל'", בהביאו את דברי החוקרים, שהסבירו צורות אלה כהשתלשלות מן השורש "נתן", בהידמות העיצור האחרון ללמ"ד, בהשפעת הצירוף הרגיל 'נתן ל-' (הע' 46 שם).

דומני שהעובדות הנ"ל מסייעות בידנו להציע מוצא סביר לצורות מעין "ניתב". (א) נוכחנו שהשורש 'נתן' משמש בארמית התלמודית במידה ניכרת, כפי שהוא משמש בניבים אחרים. (ב) גם בסורית נמצא צורה יוצאת דופן, ששני עיצוריה הראשונים הם 'נת', והעיצור השלישי, שהיה מעיקרו נו"ן לפי הדעה המקובלת, הפך לעיצור אחר בתהליך פונטי כלשהו. מכאן יש להסיק שגם 'ניתב' נגזר מן 'נתן', ובאה ב"ת כעיצור השלישי מתוך הידמות למלת היחס ב' שאחריה, או בהשלמת חסר בדרך אנאלוגיה, מן 'יחב'⁷.

דרך אגב אעיר, שאפשר להמציא 'נתב' בתחום התלמוד הירושלמי בעירובין פ"י ה"א, כו ע"א, בעניין הבחת שני זוגות תפילין: "אמר רבי חגי אין בעי מיהב, יחב". כן הוא במהדורות עם פירושים. אבל בדפוס ויניציא ובכ"י לידן: "אין בעי מיתב יחבו". פירוש, אם רוצה לתת, יתן, כלומר, להנחת, ינח. בספר התרומה (מובא בירושלמי כפשוטו לשם, עמ' 356) מביא לשון הירושלמי ומפרשו: "מאן דבעי מיתן יחב, פ"י אף בחול אין צריך ליתנם" וכו'⁸. התייז מקיימת, 'מיתן' ולא 'מיהב'. בשלב כלשהו אפוא נכנס בירושלמי מיתב = "לתת".

בעמ' 53–54 עסק מורג בערעור חלקי של הניגוד שבין קמץ לפתח בארמית בבליית לעומת סורית מכאן ומנדעית מכאן בהסתמכו על מסורת תימן לתיעוד הארמית

5. "לאלין-היוחסין של נוסחי בבא מציעא – פרק בחקר נוסח הבבלי" בתוך מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124–129.
6. עמ' 77–78. והשווה מורג, תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 122. וכן גרסם באות י"ד באוצר לשון התלמוד.
7. כן העליתי במאמר הנ"ל (הע' 5), בעמ' 128–129. וראה מה שרשם מורג, על-פי המנדעית, בהידמות למלת היחס ב' אחרי פעלים (עמ' 55). וראה במצוין להלן (הע' 9), עמ' 25 והע' 93, ומורג, כבהע' 6.
8. הגר"ש ליברמן הגיה "הן" במקום "מאן", וכתב: "וכנראה מפירושו שהיה לפניו בירושלמי: הן דבעי מיתן יחב".

הבבלית. במקום אחר עסקתי בכ"י של בבלי, המייצג הרבה תופעות לשוניות בניקוד ובכתיבו בצורה ברורה יותר ובדרך "עממית" (כלומר, בלתי מתוקנת) יותר מכתב-יד מעולים של הבבלי (כ"י המבורג), הלכות פסוקות בכ"י ששון והמסורת התימנית⁹. אף בנידון זה הפיתוח העממי בהמרת קמץ היסטורי לפתח בולט כאן יותר מבמסורת של יהודי תימן¹⁰.

9. עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5-55.

10. שם, עמ' 27-28.

על 'דות' – 'חדות' בפירוש המשנה לרמב"ם

בעקבות מאמרו של י' אליצור בלשוננו מח-מט (תשמ"ח), עמ' 132–141 התעורר עניין רב בהתחלפות 'דות' – 'חדות' וכו', כפי שהיא מופיעה במקורות עבריים מאז המשנה ואילך. שאלה זו מעניינת גם מבחינת הפרשנות וגם מבחינת הלשון. בדיונו של י' אליצור בעניין זה יוחד מקום נכבד לתרומת כתבי הרמב"ם להבהרת הפרשה. ההערה הזאת באה להשלים שתיים מקביעותיו של אליצור הנוגעות להופעת המלה חדות בפירוש המשנה לרמב"ם: (א) בלשוננו מח-מט עמ' 133 הע' וא נאמר שכתב-יד טובים של המשנה, לרבות פהמ"ש לרמב"ם (כתב-ידו הוצאת ששון ובסדר טהרות כ"י אוקספורד, פוקוק 97 [קרא כך], עפ"י מהדורת ר"י קאפח) גורסים בכל מקום חדות; (ב) בלשוננו נ עמ' 74 למטה אליצור כותב: "מאחר שבפהמ"ש לרמב"ם לעולם אין 'דות' כי אם 'חדות' אפשר בהחלט שהרמב"ם תיקן את הלשון מדעת".

המלה דות/חדות נזכרת בשישה מקומות בנוסח המשנה, אחד מהם בבבא בתרא ד, ב: "לא את הבור ולא את הדות אף על פי שכתב לו עומקא ורומא". בדיונו של הרמב"ם בהלכה זו, מהדורת קאפח ג עמ' קטו, גם הכותרת וגם הפירוש כוללים את הצורה חדות. ואולם נתמזל מזלנו ונשמר קטע זה עצמו בדף מן הגניזה, הכתוב במו ידיו של הרמב"ם, ובו נוסח מוקדם של הפירוש לבבא בתרא. בדף הזה, שסימונו T-S 47.109, גם בכותרת וגם בפירוש נמצאת הצורה דות, וזה לשונו:

לא את הבור ולא את הדות/בור אלגב דות כדלך אלא אן בינהא [פר]ק פי אלבנא פקט לאן לא יפידה עומקא ורומא סוא אן יקני מא טהר עלי אלארץ [ואלסקף פ]ק[ט] אמא מא תחת אלארץ או פוק אלסקף פלא ימלכה בקולה [עומקא ור]ומא חתי יכתב לה קני מארעית תהומא עד רום רקיעא וקולה מכרן לאחר [ליס יר]ך בה מן מכר בור דות בעד באע אלדאר סתם לאן כף יכון הו נפסה ליס לה [דרך ואלדי] ישתרי מנה [יקום מ] יש לו דרך וגאיה אלמשתרי אן יכון מתל אלבאיע ואנמא [יר]יד בקולה מכרן לאחר מן מכר בור דות קבל ביעה אלדאר או באע אלדאר מן שכך ובור דות מן שכך פי ספקה ואחדה ...

בטקסט המאוחר, כפי שהוא מופיע באוטוגראף כ"י פוקוק 295 ובמהדורת קאפח, כל דות בקטע המובא לעיל הוחלפה ב'חדות'. אין זה אלא אחד מהתיקונים ומהשינויים המרובים שהכניס הרמב"ם במכוון ובעצם כתב ידו לנוסח הפירוש במרוצת התפתחותו הנמשכת מימי נעוריו ועד זקנתו. קטע הגניזה נמצא בהכנה לדפוס עם קטעים אחרים הכוללים נוסח מוקדם של פירוש המשנה לרמב"ם.

עוד לעניין חדות – דות

(לשוננו מח-מט, עמ' 132–141; ג, עמ' 72–76)

הצעת שניידר-אליצור לגזור את דותן מ-דות (ובכך להפריד את גיזרונה של זו האחרונה מ-חדות) מעניינת מאוד אך דא עקא: ביסוד כל מלה עומדת תנועה אחרת. ואולם הואיל ואין עדות קדומה ומהימנה לצורה דות בתנועת u, ואילו התנועה o ב-דותן מעוגנת במסורת הקריאה של המקרא ובתעתיקים $\Delta\omega\theta a(\epsilon)\mu$, שמא תנועת החולם היא העומדת אף ביסוד דות (במקור: *dawt, *dat?) ואך אגב גררה (attraction) לבת-זוגה השרוקה חדות נשתרשה הקריאה דות (בשורוק) בימי-הביניים.

והערה ביבליוגרפית:

על תופעת הרימוז אל מלת מפתח בסיפור המקראי באמצעות הנרדף (במקרה הנדון: בור-דות) עמד בהרחבה י' זקוביץ במאמרו: "מעמדם של המלה הנרדפת והשם הנרדף ביצירת מדרש-שמות", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב, ירושלים תל-אביב תשל"ז, עמ' 100–115.

יואל אליצור

תגובה

א. כבר לפני כאלף שנה חרז ר' שמעון בר יצחק "בור ודות" עם "פדות" ו"עדות" (א"מ הברמן, פיוטי ר' שמעון בר יצחק, ירושלים תרח"ץ עמ' קפא). זאת אומרת, שהרוצה לראות כאן פעולה של מתקנים צריך על כל פנים להקדימה אל האלף הראשון לספירה.

ב. קשה לחשוב על השפעה של 'חדות' על 'דות' מאחר שבשום מסגרת לשונית אין השתיים חיות יחד. הרי הבבלי והתוספתא אינם יודעים אלא 'דות', ואילו במסורת המשנה – לעולם 'חדות'.

ג. לעצם שאלת החילוף *dōt (לפי דתן – $\Delta\omega\theta a\mu$) – דות. שלא כהסבר שהצעתי ברמז במאמרי (עמ' 139) נתברר לי לאחר עיון חוזר, שבאכדית קיים שם-עצם dūtu שפירושו – חפירה, גומחה בקיר, מקום נסתר בבית. המקורות המלמדים עליו הם כמה ווקאבולארים קדומים ועוד שלושה טקסטים המזכירים את המושג בהקשר שאין לטעות בו. מקורות אלו נתפרסמו בזמן מאוחר יחסית, ולפיכך לא נודעו למחברי המילונים העבריים והמחברים שעסקו ב'דות' וב'חדות' העבריים. בתחום המילונות האכדית, von Soden עדיין לא הכיר את המלה במשמעות זו, ואולם ב-CAD היא מופיעה בלוויית כמה וכמה מראי מקום (dūtu 3, Vol. III, p. 202b–203a). dūtu יכולה להיות גרסה אכדית של *dawt, ולשון חכמים הבבליים קיימה את הצורה האכדית.

עוד לעניין חדות – דות

(לשוננו מח-מט, עמ' 132–141; ג, עמ' 72–76)

הצעת שניידר-אליצור לגזור את דותן מ-דות (ובכך להפריד את גיזרונה של זו האחרונה מ-חדות) מעניינת מאוד אך דא עקא: ביסוד כל מלה עומדת תנועה אחרת. ואולם הואיל ואין עדות קדומה ומהימנה לצורה דות בתנועת u, ואילו התנועה o ב-דותן מעוגנת במסורת הקריאה של המקרא ובתעתיקים $\Delta\omega\theta a(\epsilon)\mu$, שמא תנועת החולם היא העומדת אף ביסוד דות (במקור: *dawt, *dat?) ואך אגב גררה (attraction) לבת-זוגה השרוקה חדות נשתרשה הקריאה דות (בשורוק) בימי-הביניים.

והערה ביבליוגרפית:

על תופעת הרימוז אל מלת מפתח בסיפור המקראי באמצעות הנרדף (במקרה הנדון: בור-דות) עמד בהרחבה י' זקוביץ במאמרו: "מעמדם של המלה הנרדפת והשם הנרדף ביצירת מדרש-שמות", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב, ירושלים תל-אביב תשל"ז, עמ' 100–115.

יואל אליצור

תגובה

א. כבר לפני כאלף שנה חרז ר' שמעון בר יצחק "בור ודות" עם "פדות" ו"עדות" (א"מ הברמן, פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, ירושלים תרח"ץ עמ' קפא). זאת אומרת, שהרצוה לראות כאן פעולה של מתקנים צריך על כל פנים להקדימה אל האלף הראשון לספירה.

ב. קשה לחשוב על השפעה של 'חדות' על 'דות' מאחר שבשום מסגרת לשונית אין השתיים חיות יחד. הרי הבבלי והתוספתא אינם יודעים אלא 'דות', ואילו במסורת המשנה – לעולם 'חדות'.

ג. לעצם שאלת החילוף *dōt (לפי דתן – $\Delta\omega\theta a\mu$) – דות. שלא כהסבר שהצעתי ברמז במאמרי (עמ' 139) נתברר לי לאחר עיון חוזר, שבאכדית קיים שם-עצם dātu שפירושו – חפירה, גומחה בקיר, מקום נסתר בבית. המקורות המלמדים עליו הם כמה ווקאבולארים קדומים ועוד שלושה טקסטים המזכירים את המושג בהקשר שאין לטעות בו. מקורות אלו נתפרסמו בזמן מאוחר יחסית, ולפיכך לא נודעו למחברי המילונים העבריים והמחברים שעסקו ב'דות' וב'חדות' העבריים. בתחום המילונות האכדית, von Soden עדיין לא הכיר את המלה במשמעות זו, ואולם ב-CAD היא מופיעה בלוויית כמה וכמה מראי מקום (dātu 3, Vol. III, p. 202b–203a). dātu יכולה להיות גרסה אכדית של *dawt, ולשון חכמים הבבליית קיימה את הצורה האכדית.

ועוד זאת: מחיקת השמות הערביים ממפת ישראל אף עורמת קשיים על דרכם של חוקרים צעירים וחובבי ידיעת הארץ ועברה, אשר שוב אין השמות הללו שגורים היום על פיהם – שעה שחקר הגאוגרפיה ההיסטורית של ארצנו, בעיקר בפרסומים שמלפני קום המדינה, עושה בדרך-כלל שימוש בשמות הערביים.

מכל מקום, בבואנו לבחון שמות יישובים שקבעה "ועדת השמות הממשלתית", מן הראוי לבדוקם תחילה על פי דרך זו של שימור שם מקום ערבי ולא על פי דקדוקם בלבד:

נציץ אפוא "מעבר לכתפה" של ועדת השמות ונתבונן בדוגמות אחדות מתוך תהליך קבלת החלטותיה – שמות יישובים שהביאה מ' אפרת במחקרה ואשר באמצעותם הדגימה את שיטתה. כולם – ואף אחרים שניתוספו עליהם לצורך העניין – גולדו, אם במישרין ואם בעקיפין, בדרך זו של שימור שם ערבי בעקבות צלצולו.

אַל־עַל (דוגמה מס' 59 של מ' אפרת)

מקור השם בכפר הערבי לשעבר בגולן, אַל־עַל* ("המעולה" – ג"צ 2202/2457). כשמונה חודשים לאחר מלחמת ששת הימים הוקם בצדו מושב שיתופי, ומטבע הדברים היה שמו העברי הראשון "אַל־עַל". שרידים רבים שנמצאו בין עיי הכפר מלמדים על קדמותו, ואין ספק כי יהודים ישבו בו בימי החשמונאים, המשנה והתלמוד. אמנם מוצאים אנו את השם "אַל־עַל" (במ' לב, ג) בגוף דומה – של רמת מואב המישורית – אך אין לתלמוד ממנו בהכרח על שם ערבי זה שברמת־הגולן. לפיכך נסמך לשם העברי הראשון שקבעה "ועדת השמות הממשלתית" גם הנימוק של "מיקומו הטופוגרפי הגבוה של היישוב", כדברי מ' אפרת (עמ' 26).

לימים, בשל בעיות חברה, נתפרק היישוב ומקומו שימש היאחזויות נח"ל, שאף הן נשאו אותו השם. בשנת 1973 שב המקום ונתאזרה, ותושבי המושב החדש ביקשו להיקרא "אַל־עַד", לזכר אלי כהן הי"ד (לאמור: הנצחה לאל"י). אולם הספק שמא בכל זאת קדום השם "אל־על" הוא שהכריע, ועל כן אישרה ועדת השמות שינוי הקידומת בלבד, והיום שם המושב הוא "אַל־עַל".

* כל השמות הערביים באים כצורתם וכניקודם באנציקלופדיה ארץ־ישראל מאת י' פרס, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשי"א.

מָסָד (65) וּטְפָחוֹת

בדיוניה של "ועדת השמות הממשלתית" מתבקשים תחילה, כדבר המובן מאליו, שמות מן המקרא בעקבות צילילי שמות מקומות ערביים, וצמד שמות מקראי לשני יישובים או לעצמים גאוגרפיים, הסמוכים זה לזה – על אחת כמה וכמה...
לנ"ג +102 (נ"צ 1897/2527) – הצופה על וְדִי אֶם־תִּפָּח ("מקור התפוחים") – קבעה ועדת השמות זה מכבר (16.10.60), לפי צלצול השם הערבי, את השם העברי גִּבְעַת־טְפָחוֹת. מכאן אף שם היישוב, שהוקם לאחר זמן בראש הגבעה – טְפָחוֹת (השם נקבע בישיבת הוועדה מיום 22.6.79).

להר בצפון-מזרח הכפר עֵילָבוֹן – מקומה של "עֵילָבוֹן"], הנזכרת בקינת ר' אלעזר הקליר כמושב משפחת הָקוֹץ, שבניה שימשו אחד מכ"ד משמרות הכוהנים – מְטָבַע הדברים נקבע בשעתו השם הַר־הָקוֹץ. שם זה הוצע (ב-28.9.79) אף ליישוב, שאמור היה לקום בראשו (304 מטר מעל פני הים). בינתיים שינו המוסדות המיישבים את מיקומו המתוכנן של היישוב החדש והעתיקוהו צפונה, לרגלי ההר (משבצת 189/250), כשמונים מטר בערך מעל פני הים. השם הַר־הָקוֹץ – שגם לא נעם לאוזניהם של חברי הגרעין, אשר התעתד להתיישב במקום – ממילא שוב לא היה יפה למיקומו החדש של היישוב. לפיכך שבה ועדת השמות והציעה שתי חלופות: האחת, אף היא לזכר אותו משמר כוהנים – מְשָׁמֶר; והאחרת – מָסָד, כעולה מן הצירוף המקראי "וממסד עד הטפחות" (מ"א ז, ט). המתיישבים העדיפו את החלופה השנייה מן הראשונה, וכך נקבע ליישובם השם מָסָד (26.10.79).

אך דא־עקא: ברגע האחרון חזרו בהם המוסדות המיישבים, ובכל זאת בנו את היישוב החדש בצד פסגתו של הר הקוץ – ברום 280 מטר! כך הוחמץ אפוא במחיר צירוף מקראי נאה, שכן עתה אין הוראתו של צמד השמות עולה בקנה אחד עם המיקום הטופוגרפי: מסד, בסופו של דבר, הוא דווקא הגבוה שבשניים, ואילו טפחות ("קורות הגג") נמוך הימנו, כאמור, ב-180 מטר – ואת הנעשה אין להשיב...

פִּישוּר (20) וּפְלָה (23)

בדרך זו נהגה "ועדת השמות הממשלתית" אף בכפר הדרוזים פֶּסְרָא. הוראת שמו, ככל הנראה, "פלג" מבני כפר אחר (ואפשר שהוא "שבורים, רצוצים"). אך צלצול שמו הוליד כמה שמות עבריים חדשים – תחילה לשני ההרים הסמוכים לו: הַר־פִּישוּר (24.1.54), 741 מטר מעל פני הים – ועמו גם נַחַל־פִּישוּר, שהכפר יושב בראשו, הנעוץ בצלעו הדרומית של ההר, והוא יורד מערבה אל נחל בית-העמק; ולאחר זמן (16.10.60), כמתבקש מן הכתוב: "ידיה שלחה בכישור וכפיה תמכו פלך" (משלי לא, יט) – גם הַר־פְּלָה שבצפון מזרח הכפר – +796 מ'.

לימים הוחל בפיתוחו של חבל-תָּפֶן, ממערב לַכְּסָרָא. אופיו התעשייתי של החבל הוא שהוליד (30.4.76) את השם המיועד להיאחזות הנח"ל הראשונה, שעמדה לקום בו – כישור (נ"צ 1738/2614, היום קיבוץ השומר הצעיר), אף כי המקום מצוי מהלך חמישה קילומטרים ויותר מאב"שמו, הר-כישור. וכך, מטבע ההתרפקות על צמדי שמות מקראיים, אירע גם בקיבוץ אחר של השומר הצעיר, קיבוץ אשר תוכנן כעבור שלוש שנים בדרום-מערב החבל (נ"צ 1722/2598): בעקבות אותו כתוב קבעה לו ועדת השמות (22.6.79) את השם פלך – כשהוא מרוחק יותר משמונה קילומטרים מהר-פלך עצמו...

חֲלִי / עֲדִי

אין פירושו של דבר, חלילה, כי בכל מקרה "ועדת השמות הממשלתית" כופה שם מקראי על יישוב אפילו בשעה שהוא יושב על מקומו או בצדו של יישוב מקראי המוזהה בוודאות כמעט מוחלטת.

כבר בישיבתה ביום 16.8.59 החזירה "הוועדה לשמות היסטוריים", המכהנת כוועדת משנה לוועדת השמות, את השם המקראי חֲלִי – בגבולה של נחלת שבט אשר (יה' יט, כה) – לַחֲרִיפֶת רָס-עֲלִי המערבית, שמעל נחל-ציפורי (נ"צ 1643/2420), וקראה לאתר תְּלִי-חֲלִי. היישוב הערבי במקום מוסיף, כמובן, לשאת את שמו בלא שינוי. לימים תוכנן במרחק שני קילומטרים ומחצה מצפון-מזרח (נ"צ 1663/2437) יישוב קהילתי חדש, שלכאורה נתבקש לו השם המקראי המקורי והוודאי. אך כיוון ששם זה קרוב בצלילו למלת "חֲלִי", נמנעה ממנו ועדת השמות בידועין – והעדיפה ממנו את השם הנרדף עֲדִי (22.6.79).

קָצַח, פֶּמוֹן ומְכַמְנִים

גם על צמד שמות מקראי המתבקש מאליו "ועדת השמות הממשלתית" מוותרת לעתים מהטעם שגדון למעלה, שעה שמדובר ביישוב – ולא בעצם גאוגרפי.

צמד כזה עלה לדיון הוועדה כבר בישיבתה מיום 18.7.54. וְדִי-פֶמֶן, אשר מקור שמו הערבי יידון להלן, זכה אז (לפי צלצולו של שם זה) בשם העברי החדש נַחַל-פֶּמוֹן. מטבע הדברים ניתן ליובלו – היורד אליו ממערב – השם נַחַל-קָצַח, ככתוב: "כִּי בַמָּטָה יִתְבַּט קָצַח וְכַמֶּן בְּשָׁבֶט" (יש' כה, כז). חֲרִיפֶת-פֶּמֶן, אשר נתנה לנחל את שמו הערבי, נקראה (23.10.55) חֲרִיפֶת-פֶּמוֹן – ולְגַל-פֶּמֶן (הגבוה בהרי הגליל התחתון, 602 מטר מעל פני הים), שאף הוא נושא את שם החורבה היושבת בצד שיאו (שממנו יורד נחל-כמוֹן), ניתן אפוא השם הר-כמוֹן (30.12.59).

משאמורים היו לקום בראשו של הר זה שני מצפים חדשים, קראה ועדת השמות לאחד – על שיא ההר ממש, נ"צ 1841/2571 – כמון (22.6.79). האחר אמור היה להיבנות על פסגתו המערבית של ההר (+531 מ', נ"צ 1810/2567), כשלא הרחק ממקומו נעוץ ראשו של נחלקצח – ואף על פי כן, בהיות השם מיועד למקום יישוב ולא לעצם גאוגרפי, הפעם הזאת, כמובן מאליו, נמנעה הוועדה מצלילו הצורם והדוחה של השם קצח. היא ויתרה ביודעין על צמד שמות מקראי מתבקש לכאורה, והעדיפה (26.10.79) את השם מְכַמְנִים (לפי דנ' יא, מג). והנה, בכל זאת השכילה לבחור בשם אחר מן המקרא, שם אשר שורשו נעוץ במשמעות זו גם בשם הערבי של החורבה וההר!

נִילִי (25) וְנַעֲלָה (63)

ההצעות לשמות מקומות הן לאו דווקא פרי יצירתה הבלעדית של "ועדת השמות הממשלתית". בבוא הוועדה לקבוע את שמו של עצם גאוגרפי היא נעזרת ביודעי האיזור (ותיקי יישוביו, אנשי החברה להגנת הטבע או פקחי רשות שמורות הטבע). כמו כן היא נוהגת לדון גם במשאלת לב המתיישבים באשר לשם יישובם – אם בהצעתם שלהם מלכתחילה, ואם בהשגותיהם על הצעות הוועדה, והיא עושה כמיטב יכולתה לבוא עמם לעמק השווה, כדרך שעשתה בעניין אליי-עד או טפחות. הצעות שם "מן השטח" בדרך-כלל גם הן מתבססות על צלצול שם המקום בערבית – אם כי לא תמיד ככתבו וכלשונו, בשל היגוי שלא כהלכה.

היישוב נִילִי (נ"צ 1546/1519) סמוך לכפר נַעֲלִין (נ"צ 1522/1503). בעקבות שם הכפר הציעה ועדת השמות תחילה (27.3.81) את השם נַעֲלָה – על פי הפסוק "עלה נעלה... כי יכול נוכל לה" (במ' יג, ל) – וזה אף היה שמו הראשון, הזמני. אלא שהמתיישבים אשר הגיית השם הערבי בפייהם הייתה ב"ערבית גליצאית" כמקובל היום, לצערנו, – נַאֲלִין < נִילִין, העדיפו משום-כך את השם נִילִי ועמדו בתוקף על הצעתם שלהם, ולא דווקא לזכר אותו ארגון מחתרת נודע מימי מלחמת העולם הראשונה. הלא זה נוטריקון הפסוק "נצח ישראל לא ישקר" (ש"א טו, כט) כשהוא לעצמו, פשוטו כמשמעו... ועדת השמות החליטה (19.2.82) להיענות לבקשה ולקרוא ליישוב זה נִילִי. לימים, משעמד לקום בצדו עוד יישוב – ששמו הזמני נילי ב', וכמובן, אף הוא (משבצת 156/152) סמוך לכפר נעלין – כבר היה לו שם עברי מן המוכן, נַעֲלָה, הוא השם שקבעה לו "ועדת השמות הממשלתית" (8.7.82)!

אֲדָמִית וְזֶרְעִית, שְׁתוּלָה וְנִטְוָעָה

צלצול שמה של חֲרָבֶת-אֲדָמִית הוליד את שמו של הקיבוץ הסמוך – אֲדָמִית, נ"צ 1702/2760 (ולא אֲדָמִית, כקריאתה של מ' אפרת בעמ' 15, ולכן אין כאן כל מקום לדבר על "דימוי פיליפי"), ובעקבותיו אף השם רַבֶּת-אֲדָמִית. במשקל דומה ועל פי שמה של חֲרָבֶת אֶל-מִזְרְעָה הסמוכה נקבע תחילה השם זֶרְעִית (נ"צ 1774/2783), ובהמשך הוצע אף השם שְׁתוּלִית (דוגמה מס' 100). בסופו של דבר הועדף השם שְׁתוּלָה (נ"צ 1798/2768) – ועם נִטְוָעָה (נ"צ 1804/2744) יחד העמיד סדרת שמות מתוך עולם החקלאות, בשני צמדים: אדמית וזרעית, שתולה ונטועה – כלומר, אדמה הנזרעת תחילה ולאחר זמן נשתלת ואף ניטעת!

לימים (3.3.67) הוחלף שמה של זרעית בשם אחר – להנצחת תורם הכסף להקמת היישוב – כְּפָר-רוֹזֶנוּוָלֵד, שלא רק לוועזי הוא וחורג מכלליה של "ועדת השמות הממשלתית", אלא חורג גם מסדרה נאה זו של שמות. התנגדותם הנמרצת של המתיישבים לשם הכפוי ומאבקם העקשני בו (בעיקר בגלל אופיו הצורם במיוחד) גרמו בדיעבד לדחיית השם שאישרה "ועדת השמות הממשלתית" ולהמשך השימוש בשם זרעית – בלא שניתנה לו עד עתה גושפנקה רשמית. אפילו אגף המדידות ושאר המוסדות קיבלו זאת כעובדה קיימת, והיום במפות ואף בתמרוך הכניסה אל היישוב כתוב: "זרעית (כפר-רוזנוואלד)"! לכאורה, השם זרעית הוא נוטריקון "זכר רוזנוואלד עימנו יישאר תמיד" – והכול אפוא בא על מקומו בשלום...

צלצול רב צלילים

הנה כי כן, "ועדת השמות הממשלתית" נוהגת אופנים רבים בשימור שם מקום ערבי. לעתים הוא משתמר ככתבו וכלשונו, כל עוד אפשר למצוא בו גם משמעות עברית סבירה, ואף שעה שנוצקת לתוכו כוונה נוספת (כדוגמת ההנצחה בשם אֶלִי-עֵל, עדיין אין צורת השם החדשה חורגת הרבה ממסגרתה המקורית).

בדרך-כלל צלצול שם מקום ערבי גורר אחריו על דרך הֶחֱבֵר צמד שמות המתבקש מן המקרא – כדוגמת מִסָּד וְטַפְחוֹת, פִּישוּר וְנִסְלָה. אך שם מקראי, שניתן ללא עוררין לעצם גאוגרפי, לא תמיד יפה הוא אף למקום יישוב, וחלופתו המתבקשת היא שם נרדף, כדוגמת חֲלִי וְעָדִי, ולעתים היא בת הֶקָשֶׁר לשוני אחר, כדוגמת קָצֶת, כְּמוֹן וּמְכַמְנִים. צלצול השם הערבי יכול להוליד יותר מצורה אחת – הכול לפי האוזן וההחבר, כדוגמת השמות נִילִי וְנַעֲלָה. גם בשעה שאין למצוא הֶחֱבֵר מקראי דווקא, "ועדת השמות הממשלתית" עושה כמיטב יכולתה לתת ליישובים סמוכים צמדי שמות ואף סדרות רצופות בעלות מכנה משותף, כדוגמת אֲדָמִית וְזֶרְעִית, שְׁתוּלָה וְנִטְוָעָה.

מן העבודה במילון ההיסטורי

ג

מרדכי מישור

דבר, תיבה, מלה

המלה "דָּבָר" שכיחה ומגוונת בהוראותיה. אולי משום כך לא תועדה במילונים אחת ההוראות הנדירות שלה – ההוראה של 'מלה'. הדוגמאות הקדומות ביותר שבידי הן מספרות התנאים, ויוער שבחיבורי התנאים המלים "מלה" ו"תיבה" עדיין אינן משמשות. אבל החידוש "תיבה", המבצבץ כבר בברייתות, לא דחק לחלוטין את רגליו של המונח הוותיק "דבר".

מעניין שבשעה שתרז אבותינו אחר מלה מיוחדת במקום "דבר" לא רצו אחר הנרדפת הארמית "מלה", אע"פ שיש לה שורשים בעברית המקרא, אלא תפסו מונח מחודש "תיבה", שאינו קיים בארמית, ושגלגולו הסמאנטי אינו מחוור¹.

הטעם לייחד את גון ההוראה הזו – הכלול ממילא בהגדרה הכוללת של "דבר" – מתחייב מנקודת המבט של אותם המקורות, שראו להחליף אותו במונח מיוחד יותר – "תיבה".

הרי הדוגמאות שבידי²:

(1) "כי שם יי אקרא" (דב' לב, ג), נמצינו למידין שלא הזכיר משה את שמו של מקום אלא אחר עשרים ואחד דבר (ספרי דברים שו; מהד' פינקלשטיין 341). מאמר זה הובא בתנחומא וארא [א] משם רשב"י: אף משה לא הזכיר את השם עד שאמ' {ו} עשרים ואחת תיבה, שנ' 'האזינו השמים ואדברה' ואח"כ 'כי שם יי אקרא'.

1. א' בנודיד משער שזו הרחבה של המשמעות של "תיבה" (=ארון), בהשפעת הקשר הצלילי בין המלים היווניות "גלוסימא" (=מלה) – "גלוסקמא" (=ארון) (לשון מקרא ולשון חכמים 138). ההבחנה בין מלה שבע"פ ובין מלה שבכתב (ראה מילון בן-יהודה ע' תבה ג) קיימת, ככל הנראה, בספר דקדוקי הסעמים לר' אהרן בן אשר, שער טז: "ליראה שלא יסמכו שתי תיבות זו לעומת זו חצובות (=כתובות), לא יתכנו להתחבר ובמלה אחת לדבר" (מהד' דותן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 135). קשה להכריע אם מותר לייחס הבחנה כזאת – או רגישות להבחנה כזאת – לימי חז"ל.

2. המסירה על פי קורפוס המילון ההיסטורי.

נוסח ארמי של הדברים יש בתרגומים הארץ-ישראליים, כגון בכ"י הנאופוטי: מנהון ילף משה למדכרה ית שמה קדיש' עד זמן דהוה מתנך פמה בעשרין וחדה מילין דאנון תמני-י} וחמשה אתין.

(2) איסי בן יהוד' אומ', חמשה דברים בתורה שאין להם הכרע, "שאת" "ארור" "מחר" "משוקדים" "וקם" (מכילתא עמלק [ח]; מהד' הורוויץ-רבין 1979).
ובלשון אחר בברייתא בבבלי יומא נב ע"א: איסי בן יהודה או', חמשה מקראות וכו', וכן בבראשית רבא פ [ו].
והנה בתנחומא בשלח [כו] מובא נוסח מורכב: איסי בן יהודה אומ', חמשה פיסוקי' בתורה ויש בהם חמש תיבות ואין בהם הכרע.
"פיסוקים" (=פסוקים) כנגד "מקראות" שבברייתא ושבבראשית רבה, "תיבות" כנגד "דברים" שבמכילתא.

(3) דתני בשם ר' נחמיה, כל דבר שהוא צריך למ"ד בתחילתו ולא ניתן לו, ניתן לו ה"א בסופו (ירושלמי יבמות ג ע"א; ובשינוי קל בבראשית רבה ג [ג], ושם סח [ח]; מהד' תיאודור-אלבק 518, ושם 777).
כנגד נוסח זה, הבבלי גורס: דתניא ר' נחמיה או', כל תיבה שצריך למ"ד בתחילתה הטיל לה ה"י בסופה (יבמות יג ע"ב).
מדרשי ההלכה נוקטים כאן לשונות אחרים: כל מקום שצריך (מכילתא דרשב"י יב, ל; מהד' אפשטיין-מלמד 33)³; לפי שצריך (מכילתא דר"י, פסחא [יד]; מהד' הורוויץ-רבין 48).

(4) ומה אם הראשונים, שהבטיחן הקב"ה בשני דברים בלבד "דן אנכי", עשה להן כל הנפלאות והגבורות הללו, אנו, שהבטיחנו הקב"ה בכמה הבטחות וכמה נחמות שאין להם סוף, על אחת כמה וכמה (מדרש אגור ח; מהד' אנלאו, משנת רבי אליעזר 149).
הפסוק הזה (בר' טו, יד) נדרש בבראשית רבה מד [יט] (מהד' תיאודור-אלבק 441–442), וזה לשון כ"י וטיקן 30: "אשר יעבדו דן אנכי", ר' אלעזר בש' ר' יוסי בר זימרה: בשתי תיבות הללו הבטיח הקב"ה לאבינו אברהם שהוא גואל את בניו.
נראה ששתי הדרשות מוסבות על המלים "דן אנכי". אבל יש להעיר שהנוסח המקובל בבר' הוא "בשתי אותיות הללו" – הוא מוסב על שתי האותיות של המלה "דן"⁴.

3. הביטוי "כל מקום ש..." אופייני למדרשי ההלכה, כגון במכילתא דרשב"י עצמה: "כל מקום שנא' צאן תופס כבשים ועזים" (יב, כא; מהד' אפשטיין-מלמד 25).
4. וראה עוד אבות דרבי נתן נוסח א, יג (מהד' שכטר כט). "תיבה" בהוראת 'אות' מתועדת בימיה הביניים (ראה מילון בן-יהודה), אבל אינה מסתברת בספרות חז"ל.

בדוגמאות הנ"ל ההוראה של "דבר" עולה מתוך הנרדפות שנקטו המקבילות. אוסיף שתי דוגמאות להוראה זו של "דבר", שאין להן מקבילות, אבל נראה לי שיש בהקשרן כדי ללמד על ההוראה:

(5) והלמד מחבירו פרק אחד, הלכה אחת, פיסוק אחד, דבר⁵ אחד, או אפילו אות אחת, צריך לנהוג בו כבוד (פרק קניין תורה [אבות ו] ג).

הסדר – פרק, הלכה, פיסוק (=פסוק), דבר, אות – לפי היקף המבע. "דבר" – שעומד בין "פסוק" ובין "אות" – אינו יכול להיות אלא 'מלה'.⁶ ועל כך עמדה מסכת כלה רבתי ה, ד: וכי מאחר דעל אות אחת צריך, דבר למה ליי? ומאחר דבר אחד, הלכה אחת או פרק אחד למה ליי? אלא אות אחת – בתלמוד, דבר אחד – בפרק... (ראה מהד' היגר 287). ומעניינת שם (בהמשך) הקושיה, אם חילוף של אות או חיסור של אות, שיש בהם כדי לשנות את הפשט (כגון משחילין-משחילין-משחירין) הוא בגדר "אות אחת" או "דבר אחד".⁷

(6) אבל אין אנו מוצאים שהיו שנותיו כשנות משה רבינו, שמשה כת' בו "ומשה בן מאה ועשרים שנה במותו" ויהושע נגנזו בן מאה ועשר; ולמה פחתו לו עשר, בשביל שאמר לפני רבו עשרה דברים, שנ' "ויען יהושע בן נון משרת⁸ מבחוריו ויאמר אדני משה כלאם" (במ' יא, כח), לפיכך פחתו לו עשר שנים (תנחומא תצוה [ט]). הפרשנות המסורתית הבינה שהמדרש מרמז לעשר מלים.⁹

5. נוסח אחר: דיבור.

6. ובהמשך – "דבר" בהוראה הכללית (=עניין): "שכך מצינו בדודי מלך ישראל שלא למד מאחיתפל אלא שני דברים, עשאו רבו ואלופו". אותם שני דברים, שתי הלכות הם (ראה פירושים).

7. מסתבר שעל הלשון הזה שב"פרק קניין תורה" הסמך ר' משה בן אשר את נוסח הקולופון של כתר ארם-צובה: "וכל המשנה מן המחזור הזה או מן הגשתון הזה דבר, או מוחך ממנו אות, או קורע ממנו דף, אלא אם כן יבין וידע שיש בו דבר ששיגנו בו... לא יהי לו מחילה ולא סליחה".

8. בפסוק: משרת משה.

9. אבל אלו הן? הפסוק לא שם בפי יהושע אלא שלוש בלבד: "אדני משה כלאם". ה"עץ יוסף" – הפירוש המסורתי לתנחומא – (בעקבות "נפלאות חדשות") מצרף לדברי הפסוק עוד שבע מלים ששמו חז"ל בפי יהושע: "הטל עליהם צביר וזה כלים מאלהים" (סנהדרין יז ע"א) – ובס"ה עשר. הפירוש נראה דחוק. אין להניח שמנה הדרשן את כל התיבות שבפסוק, ובכללן התיבות "ויען יהושע" וכו', – שהרי בפסוק יש אחת עשרה (או שהתיבות "בן-נון" נמנות כאחת?). ההשמטה של "משה" במסירה (כ"י קמברידג' Add. 1212) סביר שהיא טעות סופר. מכל מקום, אם אינו עניין לתנחומא, תנהו עניין לפרשנות התנחומא.

לנוסחו של מדרש קהלת רבה

א. הן דדחוכא מערבב, מה חדותא עבדא

שנינו בקהלת רבה ב, ב, ד (וילנא תרל"ח, דף ז, ע"א; חורב, ניו-יורק/ברלין ה' תרפ"ז, עמ' 691 א): "ד"א 'לשחוק אמרתי מהולל'. א"ר פנחס: דדהובא מערבב מה חדותה עבדא". ובפירוש מהרז"ל¹ תמצא דיבור המתחיל: דדהובא מערבב. כ"י אוקספורד 164 (דף 205א) גרסתו: דדחובה. ובכ"י ניו יורק Misc. 5529 (דף 98ב) כתוב: כדחובא, ובין דל"ת לבין ח"ת נקודות, סימן להפרדת האותיות, היינו ניתקן כדחובא להיותו כד חובא.

מה פשר דדהובא שבדפוסים, לא ידעתי. דדחובא, כד חובא, מובן בדוחק גדול: כשאתה חייב חוב לאדם והחוב מדאיג אותך ומעיק תחתך, מה שמחה עושה? כ"י ואטיקאן 291 (דף 228ב) גרסתו: הן דדחוכא – אחר וי"ו כמדומה כ"ף, לא ב"ת². וכן מובא בדפוס פיזורו רע"ט³: דדחוכא. גרסה זו ברורה אף מובנה: כשהצחוק מעורבב, שמחה מה עושה?

במקבילה שבויקרא רבה כ, ג (וילנא תרל"ח, דף כח, ע"א): "אם הדין דחוכא מעורב מה חדותא מהניא"⁴. במקבילה שבתנחומא שמיני, סוף סימן ב, הקטע הארמי הזה חסר. ובפסיקתא דרב כהנא, אחרי מות (בובר, קסט, ע"ב): "הן דרחבא מעורבב". והעיר המהדיר, הערה מ: "טעות וצ"ל דחוכא". ובמהדורות מנדלבוים, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, נויארק תשכ"ב, כרך ב, עמ' 387: הן דדחוכא.

ב. תות, תת, היינו ירד?

קהלת רבה י, ח (וילנא תרל"ח, דף כז, ע"א): "גוזר אני על עילאי יחות ועל תתאי יסיק". וזה לשונו של כ"י ואטיקאן 291: "גוזר אני על עלאי יתותו ועל תתאי יסקון".

1. הרב זאב וולף בן י"א איינהורן מהוראדנא.

2. בכתב-היד הזה פעמים ההבחנה שבין האותיות קשה מאוד.

3. גרסא שנית בדפוס אופסט, הוצאת "ספרים", ברלין תרפ"ו.

4. ראה חילופי נוסחאות במהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ד, עמ' תנא.

לא מצאתי גרסת יתותו אלא בכ"י זה, והרי הוא הטוב שבכתבי-היד לקהלת רבה שברשותנו.

שני פתרונות לגרסת יתותו. אלו הם: אחד, והוא הפתרון הקל, המתבקש – טעות סופר, חילוף גראפי של ח"ת בתי"ו, והנכון: יתותו. ואחד, והוא הפתרון הרחוק מן הדעת – יתותו הגרסה המקורית דווקא.

השם תַּחְתָּא נתבלעה ח"תו ונתגלגל תתא. וממנו פועל, פסחים ח, ע"א: "הא דמידליא הא דמיתתא". כך הדפוסים. ובכ"י ניו-יורק, אנלאו 271: "הא דמדליא הא דמתתא"⁵. וכשם שראינו, דמתתא ולד ולדו של תחתא, כך ספק ספקא תותי, שהיא תולדת תַּחְתָּי, קמה ועשתה פועל יתותו.

אף-על-פי שמצאנו בלשון, דבר הרחוק מן הדעת קרוב לאמת יותר מדבר המתקבל על הדעת הוא, מכל מקום יישאר פועל תות בגדר סברה רחוקה, ולא יפרוץ מתוכה עד שלא נמצא לו חיזוק ממשנה ברורה.

ג. בֵּית-גִּזְרֵתוֹ

אתה מוצא בקהלת רבה ד, יג (וילנא תרל"ח, יד, ע"א): "ד"א. 'טוב ילד מסכן'. זה יוסף. 'וחכם'. שבחכמתו החיה כל העולם כולו ברעב. 'ממלך זקן וכסיל'. זה פוטיפר. כמה נסים ראה על ידו ולא נזהר. 'כי מבית הסורים יצא למלך'. מבית גיררתו של פרעה יצא מלך. שנאמר 'אני פרעה ובלעדיך לא ירים' וגו'". כך גם גרסתו של דפוס פיזורו רע"ט³.

נתקשו המפרשים בלשון "מבית גיררתו של פרעה". מתנות כהונה: "נראה דצריך לומר סירוסו לשון בית האסורים. ובריש מקץ⁶ גרסי' מבית האסורים". פירוש מהרז"ו: "שנגרר מביתו למלך בקושי שאמרו לו עבדיו שהוא עבד ונער ואינו יודע בשבעים לשון. וזהו הסורים מל' סירים וקוצים".

לא מצאתי לשון בית גיררתו אלא במילונו של לוי, גִּזְרָה, היינו בית סוהר, והוא סומך גיררה זו לביצה כד, ע"ב: "שוחטין מן הגרין ביום טוב", היינו מן המלכודות. אלא הגרסה "מן הגרין" היא, גם בדפוסים, גם בכתבי-היד הטובים ביותר שלבבלי, כגון כ"י גטינגן 3, כ"י לונדון 400 וכ"י אוקספורד 366.

גִּזְרָה קשה ללשון כספחת. שצורת פְּעֻלָּה הבנויה בגזרת ע"ע נתחברו לה יחדיו שתי עי"ניה והיו לעי"ן אחת דגושה דגש חזק, כגון בָּזָה, בָּצָה, גָּזָה, גָּנָה, במקרא: חָבָה, טָפָה, עָסָה, פָּסָה, בלשון חז"ל. לא מצאתי תבנית פְּעֻעָה אלא בלשון לְשִׁמְמָה וּשְׁמָמָה (יח' לה, ע"ב).

5. בכ"י ואטיקאן 125: הא דמידליא והא דמיתתא (א). כ"י קולומביה X893–T14a חסר מדף ז ועד דף יב, וכ"י מינכן חסר ח' דפים הראשונים.

6. בראשית רבה פט, ג, תיאודור-אלבק, עמ' 1089. והביאו שם המהדירים למדרשנו בפירושם: "מבית גיררתו של פרעה".

ז, ואמרו אנשי לשון (ועיין גזניס-בול במילונם; יצחק אבינרי, היכל המשקלים, עמ' 113): לידתו בשגגה, והלשון הנכון לְשִׁמָּה וְשִׁמָּה, או לְשִׁמָּה וְשִׁמָּה, כדרך שניבא יחזקאל ארבע פעמים ו, יד; לג, כח; כט; לה, ג. ועיין להלן, ד. אֲרִירוֹת, ד"ה "אִירֹתוֹ".

והרי גרסתם של כתבי-היד: בכ"י ואטיקאן 291 (דף 243א) ובכ"י ניו יורק Misc. 5529 (דף 110ב): "מבית גזרתו". ובכ"י אוקספורד 164 (דף 220ב): "מבית גזירתן (ו) של מלך יצא מלך".

"מבית גזרתו", הני, מבית פרעה שגזר על הזכרים. "מבית הסורים", הני, מבית האסורים, שאסר על הזכרים את החיים. ואמנם גרסת כ"י אוקספורד 164: "כי מבית אסורי יצא".

בית גִּירְתוֹ לא היה בכתב-יד, ולא נברא אלא בדפוסים בסידוס גראפי של בית גזירתו.

ד. אֲרִירוֹת

שנינו במדרש קהלת רבה ד, ז (וילנא תרל"ח, דף יג, ע"ב): "ושבתי אני ואראה הבל תחת השמש". זו אִירֹתוֹ של מלאך המות". כך גם גרסתו של דפוס פיזורו רע"ט (נדפס שנית בדפוס אופסט, הוצאת "ספרים", ברלין תרפ"ו). "זו אִירֹתוֹ" נפלאה היא ממני ורחוקה היא.

נתחבטו בה פרשנים ולא העלו ארוכה לה. מתנות כהונה: "אִירֹתוֹ. נסו ודגלו כלומר שלטנותו. ובאות אמת בשם ג"א גרס אִירֹתוֹ".⁽¹⁾

פירוש מהר"ו: "צ"ע איך ומה דורש. [אולי פ"י אדרתו הקפיצה במהירות (וע' ערוך ערך אדר הרביעי)]. ומהוראה זו היא הבל בהיפך אתון מן בהל. וזהו באמת ההבל מאיש אשר בן ואח אין לו ומחסר נפשו מטובה כי ידאג על העתיד ולא ידע כי המות אשר אין לו התמהמה יקדימו".

כל הדברים האלה יגעים, ושבתי אני ולא ראיתי מה לדרשה אצל הכתוב, קהלת ד, ז. עיין בכתב-היד של קהלת רבה רק בו טמון פירוש הסתום.

כ"י ניו יורק Misc. 5529 (דף 109, ע"א) גרסתו: "זה אִירֹתוֹ של מלאך המות".

כ"י אוקספורד 164 (דף 218, ע"ב) גרסתו: זו אִירֹתוֹ של מלאך המות".

כ"י ואטיקאן 291 (דף 242, ע"ב) גרסתו: זה אִירֹתוֹ של מלאך המות".

היינו נֶאֱרָאָה – זו (זה) אִירֹתוֹ של מלאך המוות. כביכול שורש נֶאֱרָאָה ארר הוא.

7. בערוך, דפוס פיזורו רע"ו (נדפס שנית בדפוס אופסט, הוצאת "ספרים", ברלין תרפ"ו): "בע"ז בסוף פ' ר' ישמעאל [פרק ד. יב"ד] ההיא חביאת דאשתקיל ברזא אדרי גוי נקסה ההיא חביאת דאסתידיק לארכה אדרי גוי חבקה פ"י קפץ" (הנוסח שבדפוסים, ע"ז נס, ע"ב, שונה מנוסח הערוך).

איררתו שראינו בכ"י ניו יורק מן הסתם אין היא אלא טעות סופר. שמשקל פְּעֻלֹת או פְּעֻלֹת בגזרת הכפולים אין תבניתו אלא פְּעֻת או פְּעֻת, כגון חֲרוּת, קִשּׁוּת (קִשּׁוּאִים, ארמית: קִשְׂיָא, ערבית: قُتَّاء, אכדית: qisṣū), גִּסּוּת, דָּלוּת, חֲמוּת, עֲזוּת, קָלוּת, תְּמוּת. פְּעֻעֻת או פְּעֻעֻת לא מצאתי. אבל משקל פְּעֻלֹת בכפולים, היינו תבנית פְּעֻעֻעֻת, על-דרך השלמים, מצוא תמצא, כגון בְּרִירוּת, יְדִידוּת, מְרִירוּת, קָלִילוּת, שְׁבִיתוּת (וספרא אחרי מות, ה, ב; פינקלשטיין, עמ' שנהא, שְׁרִירוּת, תְּמִימוּת. ועיין למעלה, ג. בִּית-גְּזֻרָתוֹ, ד"ה "גְּזֻרָה".

הרי שם אֲרִירוּת שנחבא בכתב-ידות, ולא זכה שיבוא בקהל עם בקרב המילונות.

ה. דְּבוּרִית

מילון בן-יהודה ראשון הוא למילונים שהביא שם דְּבוּרִית, כך ב ("שנת אתתמ"ה לחורבן", היינו, שנת תרע"ה, 1915). זה לשונו: "דבורית, ש"נ, – משפחת הדבורים בכורת: אמר הקב"ה כדבורית הוּא יהיו בני מדברין על ידי נביאים ועל ידי צדיקים (מדרש דבר' ז', כ"י מינכן⁸, בית תלמ"ו¹⁰ ד)".

תמצא לו למדרש הזה גם ב"מדרש דברים רבה" שהוציא לאור שאול ליברמן, ירושלים תרנ"ן (היינו ת"ש¹¹), פרשת דברים ו, עמ' 4: "ד"א אלו הדברים אמ' הקב"ה כדבורי' הוּא יהיו בני מדברים ע"י נביאים וצדיקים" – כך לפי כ"י אוקספורד 147. והעיר ליברמן הערה למדרש שלנו, הערה 9, ובה השיג לבו של הקורא למדרש דברים רבה הרגיל ולפירוש מתנות כהונה ולפירוש חידושי הרד"ל למקום, אף הביא מילקוט שמעוני לדברים, ס' תשצ"ה. והרי דברים רבה, פרשת דברים א, ו (לפי מהדורת וילנא תרל"ה, דף צז, ע"ד): "ד"א אלה הדברים א"ר שמואל בר נחמן אמר הקב"ה כדבורים היו בני מתנהגים בעולם על ידי צדיקים ועל ידי נביאים". "מתנהגים" כאן כנגד "מדברים" שבכ"י מינכן 2, 229 ושכ"י אוקספורד 147. הא על כורחך אתה למד: כתיב מדברים, קרי מְדַבְּרִים, היינו "מתנהגים", מונהגים.

מתנות כהונה: "מנהג הדבורים שאחת הולכת בראשם וכולם הולכות אחריה בכ"מ שהיא מולכת אותם".

חידושי הרד"ל: "ואולי לפי דרכיו למדנו להנחת שם דבורה על המין מזה שהם מתנהגים ע"פ דבר ומנהיג נקבה".

8. הנכון: פרשת דברים ו.

9. סימנו 2, 229: ואין כתוב בו "יהיו" אלא "יהו".

10. הוא כתב-העת "בית תלמוד", שבו הדפיס שלמה בובר "ליקוטים ממדרש דברים זוטא", הוא המדרש הזה, להבדילו ממדרש דברים רבה המוכר. ובשנת תרמ"ה הוציא בובר בינה אותם "ליקוטים ממדרש דברים זוטא" ספר לעצמן.

11. מהדורה שנייה, ספרי ואהרמן, ירושלים תשכ"ה; מהדורה שלישית, תשל"ד.

פירוש מהרז"ו: "א"ת (אל תאמר. יב"ד) הדברים אלא הדבורים וכמ"ש בילקוט כאן ובמ"כ (מתנות כהונה. יב"ד) ומלשון זה דבר (דְּבַר. יב"ד) אחד לדור (ואין שני דברים לדור, סנה' ח, ע"א. יב"ד) מלשון הנהגה וזהו אלה הדברים אשר דיבר משה אלה הנהגות שנהג משה".

וילקוט שמעוני לדברים, תשצ"ה: "אלה הדברים מה דבורה זו בניה מתנהגין אחריה כן ישראל מתנהגין ע"י צדיקים וע"י נביאים". נמצינו למדים, כרך המדרש כאחת אלו השלושה: דְּבָרִים, דְּבוּרִים, ולשון דְּבוּרִת, מנהיגות. וגמר ליברמן הערתו, זה לשונו: "ומכאן ברור בעיניי שדבורית היא השם העברי למלכת הדבורים".

עשרות שנים לאחר שנדפס כרך ב' של מילון בן-יהודה הופיעו המילונים העבריים החדשים, מילוניהם של אבן-שושן ושל כנעני, ומילונו של מדין יבדל"ח"א, וכולם כאחד חזרו על הגדרתו של בן-יהודה, משפחת דבורים, משל, לא כתב ליברמן מה שכתב בסופה של הערה 9 שהבאנו קודם.

מדין, כדרכו במילונו, וגם אבן-שושן הביאו ערך דְּבוּרִית בקיצור נמרץ, ללא מובאות. רק רמז אבן-שושן למהדורתו של ליברמן. אבל באוצר הלשון העברית לכנעני תמצא מובאה: "כדבורית הזו יהיו בני (מד"ר דברים ז, כת"י¹²)". סירס כנעני את המובאה ועיקרה, ועשה כשפחה כגברתה, שעקר את עיקר הנשוא, ועשאו לפועל העוזר נשוא גמור. נמצא המדרש כולו משובש ואין בו ממש.

והנה נוכל להקדים לשון דְּבוּרִית כמאתיים שנה. ששינינו במדרש קהלת רבה א, ב, על הכתוב "הבל הבלים" (מהדורת וילנא התרל"ח, דף א, ע"ג): "שלמה אמר וקה' ו, יב': 'כי מי יודע מה טוב לאדם בחיים [מספר ימי חיי הבלו] ויעשם כצל', כאיזה צל? אם כצלו של כותל, יש בו ממש. אם כצלו של דקל, יש בו ממש. בא דוד ופירש (תה' קמד, ד): [אדם להבל דמה] ימיו כצל עובר'. ר' הונא בשם רב אחא: כהדין עופא דעבר וטוליה עבר עמיה. שמואל אמר: כצלן של דבורים שאין בו ממש של כלום".

כאמור, זו גרסת הדפוס. אבל בכ"י ואטיקאן 291 ובכ"י גיו-יורק Misc. 5529 אתה מוצא: "לצלח (כצלח) של דבורית". מובאה זו, על ידי שלא נדפסה בדפוסים, לא הובאה בסוד המילונים.

אם אנו מקבלים את דברי ליברמן: "דבורית היא השם העברי למלכת הדבורים", קשה מאמרו של שמואל "לצלח של דבורית שאין בו ממש של כלום", שהרי גדול גופה של מלכת הדבורים יותר מגופן של הפועלות ושל הזכרים, אלא אם כן אנו מניחים ששמואל היו נהירין לו שבילי מעופה של הדבורה המלכה כשבילי נהרדעא, והיה שמואל יודע שאין המלכה יוצאה מְפֹרְתָה אלא פעם אחת להזדווג בגובהי מרומים עם

12. כ"י זה הדפיס בובר שתי פעמים, וכאמור למעלה מצויה המובאה גם במדרש שהדפיס ליברמן בשנת

הזכר האחד מבין מאות זכרים שעמד לו כוחו להגביה עוף ולהשיגה. ומלכת הדבורים שעה שהיא פורחת מאות מטרים רבות מעל פני האדמה ודאי צלה "אין בו ממש של כלום".

האומנם הלך שמואל אל דבורים וראה דרכיהן, והיה בקי בהן כל כך? שמא לא נתכוון שמואל בלשון דבורית אלא לדבורה סתם, ולא אמר דבורית אלא על דרך דבורתא הארמית? אתמהא. בין דבורית משמעה מלכת הדבורים, בין לאו, מכל מקום הדעת נותנת, לא משפחת דבורים, כדברי המילונים, דבורית, אלא דבורה יחידית.

תיקון ל"תיקונים"

(הערת המערכת)

בלשוננו נ (התשמ"ו), א-ב, עמ' 124 נדפסה הערת תיקון ל"מחברת לדוגמה" (לשוננו מו, ג-ד, עמ' 220-221: "מחק עד 32". תיקון זה יסודו בטעות ויש למחקו.

ב י ק ו ר ת

יהושע בלאו

מיכאל קליין, תרגום ירושלמי לתורה על פי כתבי-יד מגניזת קאהיר, כרכים א-ב, דפוס היברו יוניון קולג', סינסינטי תשמ"ו, ג"ב, 364, 132 עמ', 184 לוחות.

Michael L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, two volumes, Hebrew Union College Press, Cincinnati 1986, pp. lii, 364, 132, +184 plates.

לפניי מונחים שני כרכי-פוליו מפארים, אוסף מלא ככל האפשר של קטעי תרגום ירושלמי לתורה, שנשתמרו בגניזת קאהיר, המקור החשוב ביותר של התרבות היהודית, אשר לדעתו של המחבר (א עמ' xix) רק ממצאי קומראן עולים עליו בחשיבותם ואשר לדעתי עולה הוא בחשיבותו אף על ממצאי קומראן. נאספו כאן קטעי התרגום הן בצורת תרגום ממש הן באוספים לחגים ולשבתות מיוחדות, בין בצורת תרגום קטעים, בין בצורת תוספתות, בין בצורת פיוטים תרגומיים. כל זאת בתוספת תרגום, פירוש, מילון וצילום מרהיב עין של כל הקטעים (אם כי לעתים לא הייתי מסוגל להבחין בניקוד שבצילום). ג"ב העמודים הראשונים יחדו בעיקר לתיאור כללי של הטקסטים, לדרכו של המהדיר ולביבליאוגרפיה. עמודים 1-364 של הכרך הראשון מביאים את הטקסטים ואת תרגומם האנגלי, אך לפחות על תרגומם האנגלי של קטעי תרגום פשוטים אפשר היה לוותר (אגב הרחבה קטנה של המילון, עי' להלן) ולהקטין בכך את גודל הספר ובוודאי אף את מחירו. עמודים 1-98 של כרך ב מכילים את הפירוש, עמודים 99-132 – את המילון, והספר מסתיים ב-184 הלוחות המרהיבים.

כבר רמזתי לעיל, שדווקא את המילון ראוי היה להרחיב. לא זו בלבד (בגלל קושי טכני, כרך ב, עמ' 100) שאינו מכיל את אוצר המלים של פיוטים תרגומיים, שדווקא הם המעניינים, אלא השמטת לא נוקדה, אף לא אלו הבאים בטקסטים בניקוד, ולעתים קרובות לא צוין בניין הפועל (כגון בערך מסי או בערך רבי). בגלל חשיבותם הלשונית של הטקסטים (עי' כרך א, עמ' xxi) הייתי מעדיף טיפול מדויק ומורחב הן במילון הן בניקוד (עי' שם xxi, סוף פסקה שנייה); לא מצאתי שום הערה על הניקוד "הספרדי" של טקסטים רבים, שמתחלפים בהם קמץ ופתח, צירי וסגול. ואולם כדברי המהדיר שם, הוא אכן דייק בהעתקת הניקוד, כפי שדייק בכל המהדורה המפוארת הזאת, ועל כך אנו חבים לו תודה מרובה.

אולם עיקר מבחנה של המהדורה הוא בפרטים. אציג אפוא לפני קוראי לשוננו כמה פרטים, אשר כמובן אינם מתיימרים להיות שלמים, מהם שוליים, מהם חשובים יותר ושלא יעזרו מקצתם להבנה מדויקת יותר של טקסטים אלו, שכה מרובה חשיבותם לתרבותנו בכלל ולניתוח הלשוני של הארמית היהודית בפרט.

כרך א:

עמ' 3, 12: חיתה (דבאפי ברא), הה' מופקת, ונראה שזו טעות סופר, ואכן, בעמ' 5, 20 אין מפיק.

עמ' 67, 1: עשרתי (כך גם עמ' 265, 7) אינו מובא במילון (כרך ב עמ' 122ג); השווה עליו י' קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית', תרביץ כא-כג, 20.

עמ' 85, 5-6: אחונן קריבות ביסרן הוא our brother is our flesh relation. מוטב: 'הוא אחינו קרבת בשרנו' (הוא' נושא, 'קרבת בשרנו' תמורה לנשוא).

עמ' 97, 5: נמצאת אנינקי; מסתבר, שכפולתה אנאנקיא מסתתרת הן ב-אנא נקיא שבעמ' 91, 15 (ולאו דווקא אנינקי כהשערתי של קליין, כרך ב עמ' 32 למקום) הן ב-[] קיא שבעמ' 91, 13 (ולא ...ע)קיא, כהשלמתו של המהדיר).

עמ' 137, 10: משי, לכאורה טעות סופר (דיסוגראפיה של הי' לפני הי' הבאה) במקום מש, כדאיתא עמ' 135, 19.

עמ' 143, 7-8: כד עלו לגוה לרוחצן (הדגש בצ' מיותר, אך שמא אכן נמצא בכתב היד) when they entered it confidently; אולם לרוחצן מוטב לעיר (בראשית לד כה ויבואו על העיר בטח, השווה תרגום 'יונתן' ועלו על קרתא דהוה!) יתבא לרוחצן, ובדומה אונקלוס.

עמ' 171, 3: הדגש בטי' של סב כנראה טעות סופר. בתרגום הוקדמו המרגליות לאבנים הטובות.

עמ' 227, 15: במקום כפירוחהון כמלה אחת קרא שתי מלים: כפי רוחהון.

שם, 21: דריש אינו מחוור.

עמ' 229, 1-2: הא יתהפיך נימוסא (המ' ברורה לגמרי בצילום וסימן השאלה עליה מיותר) לחיותא נסיסא אכלא ומדקא מתורגם: His manner will be a transformed into (that of) wild(?) beast, that devours and crushes. לא לחינם סימן קליין את תרגום נסיסא wild בסימן שאלה, שהרי נסיס משמעו 'חלש'. אולם אין כל אפשרות להבין נסיסא כלואי של חיותא, שהרי זו ממין נקבה והיינו אפוא מצפים לנסיסתא. על כורחנו נראה את נסיסא נושא מוקדם של אכלא ומדקא

(כפי שבהמשך הישיר שארא הוא מושא מוקדם של רפסא). תרגם אפוא 'הנה (מלה זו הושמטה בתרגום) דרכן] נהפכת ל[דרכה של] החיה, האוכלת ומדיקה את החלש'.

שם, 4 תמיש עשרה נבייא משקף היערדר התאם המספרים 11–19 מבחינת מינם.

שם, 6: בהאי דעלמא אין משמעו 'בעולם הזה', שהרי עלמא מסומנת ב־ד.

שם, 8: תריש 'חרוש', ב־ש ולא ב־ת, הוא הבראיזם מובהק, ושמא גם יתרחיש שבשורה הבאה טעות סופר במקום יתחריש?

שם, 10: דבר זרעיה מזודע, השווה תרגום "יונתן" בראשית א, יב דביזריה מזודע כתרגום של 'מזריע זרע'.

שם, 11: טריף דעתן בחכמה יתירא Their minds were confounded with
superfluous knowledge. נראה לכאורה 'נטרפה דעתנו בחכמה יתרה'.

שם, 12: בטפל (?) לשקול לא נראה שהוא מקור עברי, אלא עתיד עם תחילית ל.

שם, 24: ממרומא אלה יעקב אבוהון מהימנא אכלי. קליין הפריד את שתי המלים האחרונות, ואת הראשונות צירף אל דאתסי שבשורה הקודמת. אולם אתסי אין משמעו 'הופיע', אלא 'נרפא' (ההקשר בשורה 23 אינו מחוור לי) ואת שורה 24 יש להבין כמשפט אחד: 'ממרום הרעים אלוהי יעקב אביהם הנאמן'.

עמ' 231, 10: לאור עדת בנקבה היינו מצפים ל־בישה בנקבה במקום ביש בזכר.

עמ' 243, 8: קליין מתרגם נמגי jeer לפי ההקשר (אשר אינו מחוור לגמרי, שהרי נתערבבו תשובותיו של משה, עי' כרך ב 64, 33). ניסיונו של קליין במילון (כרך ב 1104 בערכו) למצוא להוראה זו סמך בגיזרון בהשוואתה עם דהוה מוני אינו מאושש, שהרי מוני מלשון הונאה הוא (שורש יני).

שם, 11: (דפרעה וחילוותיה) רמוי נראה לי צורה נדירה של עבר של פועל ל־י עם כינוי חוזר אל פרעה (שלא כדעת קליין בכרך ב 65, 4). התהוותה המשווערת של רמוי היא רמהי (מ' קמוצה, עי' למשל G. Dalman, *Aramäische Dialektproben*², Leipzig 1905, עמ' 385) < *רמי (במ' קמוצה) < רמוי (עם מעתק ay < oy, כפי שתיארו ז' בן־חיים בספר היובל לאברהם אבן שושן, ירושלים תשמ"ג, 93–98, אשר קליין עצמו מצטטו בכרך ב עמ' 17, 16).

עמ' 245, 11: בימא משבחיא, טעות סופר ברורה במקום בימא משבחיא (השווה תרגום "יונתן" למקום), כפי שמוכיח הריבוי משבחיא. כנראה, גם במקום אישתקע יש לגזור אישתקעו (השווה את המקבילות שהביא קליין בכרך ב 65, שורה אחרונה).

עמ' 249, 3: חייב אנא ועמי געילא I am guilty, and my people are corrupted

מאתר ש-געילא בא בסטאטוס אמפאטיקוס, על כורחנו נגתחו כלוחאי ולא כנשוא: 'חייב אני ועמי המגועל'; אולם אולי יש בטקסט הזה סמיות מן השימוש התקין של הסטאטוסים, ע"י להלן.

עמ' 250, הערה 8: תושבי צוען הם, כמובן, המצרים ולא בני ישראל, ואלופי אדום נבהלו, כששמעו מה קרה למצרים על הים.

עמ' 251, א5: (ורב שמך בגבורתא) מפרשא קשה, שהרי אם הוא גשוא (כפי שאכן מסתבר וכפי שתרגם קליין), היינו מצפים ל-מפרש, ואם הוא לוחאי, ל-מפרשתא. ז' בן-חיים מציע לראותו לוחאי של שמך, כשמזכירו בגבורתא קודם לו: 'וגדול שמך המפורש בגבורה'.

שם, ב2: סברהי – – קליין מעיר בתרגום, שהכינוי ביחיד; אולם במקור הכינוי מוסב לשם הקיבוצי עמא, כמו גם לעיל (דבר)חי, אף כי כינויי ריבוי מפרידים ביניהם.

שם, ב4: תלבושת 'כתלבושת' (לפי המקור שבמקרא) חסרה בתרגום.

שם, ב5: ואתבריאאת (ה-ב בסימן שאלה) (לבוהן) מתורגם (עמ' 250, הערה ז) 'לבם נשבר', אך אי אפשר לגזור פועל זה משורש תבר (אגב, לא מצאתי מלה זו במילון של קליין). קרא: ואתכריאת, השווה דניאל ז, טו אתכרית רוחי.

עמ' 253, א12: אלפודין], ההשלמה מיותרת; גם בערבית היהודית משמשת אלפור.

שם, 4: כל בית ישראל – – טעות סופר במקום דלבית ישראל, השווה לפני כן ואח"כ דלבית עמלק.

שם, 8: מדכרין (י' בסימן שאלה), היינו מצפים ל-מדכרן, אלא שהצילום אינו קריא. בעמ' 255, א11 נמצא באותו ההקשר פריסין והי' ברורה בצילום, אולם שם לפחות במקור העברי יד משמשת בזכר.

עמ' 301, ב16: הדגש בש' של משכין נראה טעות דפוס.

כרך ב:

עמ' 66, ב13: גיתוחו של האליין די לקוי. לכינוי הויקה זו שבמקור מקביל כינוי הויקה די שבתרגום; כינוי הרמז האליין משמש קודילאטיבום, כרגיל בארמית.

עמ' 112א, ערך יד: הצורה ייד נמצא בכרך א עמ' 65, א9 ביידית.

עמ' 117ב, 3: את אמיסו שבכרך א 247, 5 גוזר קליין מ-מסי; הנכון הוא מסס.

עמ' 126ג, 3: את וארעם (ית קלה) כרך א 39, 12 גוזר קליין משורש רום. לאמיתו של דבר משמעו הראשוני הוא 'הרעים בקלור', מכאן 'הרעים את קלור', ומכאן 'הרים' בכלל. אולם אין, כמובן, לגזור את ארעם משורש רום.

SUMMARIES

Dalia Cohen, Daniel Weil

THE ORIGINAL REALIZATION OF THE TIBERIAN MASORETIC ACCENTS – A DEDUCTIVE APPROACH – THE SYNTACTIC FUNCTION

The writers present in this paper a new approach to the still unclarified question of the original realization of the Tiberian Masoretic Accents (טעמים). In this approach, an attempt is made to use ethnomusical information from present practice not inductively, as done by Idelsohn, but rather as an ultimate test of results derived deductively from the written Masoretic corpus. The writers explore the consequences of the basic hypothesis that the written Masoretic Accents contain no element foreign to an original oral musical tradition, and that, consequently, the rich body of statistical laws of occurrence for the series of טעמים (known from Masoretic treatises, studies of the grammar of the טעמים and computer analysis) conveys musical information. The method employed researches the existence and degree of uniqueness of musical mechanisms which may model the statistical laws, so that these laws constitute a set of stringent constraints on the possible final results (if any). In the construction of successive musical models by this means, use is made of recent works on fundamental laws of musical organization (laws of directionality).

In this article the writers demonstrate the successful application of this method to a subset of the statistical laws (in the system of the 21 “prose” books): those relating the series of Disjunctive Accents to the syntactic structure of the sentence. In other words, they show that – within the framework of their basic hypothesis (concerning the musical nature of the Accents) – there exists a musical model for the syntactic function of the טעמים, and that this model is unique in a large class of considered possibilities:

1. As a preliminary step, the writers find it suitable to cast the body of statistical syntactic laws in a new form: for the conventional approach of "continuous dichotomy", they substitute a formulation in terms of a law of "continuous grouping" where the syntactic structure is expressed as a hierarchy of pairs.

2. They deduce that the musical parameter by means of which the syntactic function can be realized is that of pitch. This leads to the introduction of a system of pitch-levels of unspecified interval-magnitude, to be interpreted as skeleton-tones around which various motifs may constitute the melodic "flesh".

3. The writers demonstrate how these pitch-levels can achieve the pairing function. At this stage of the deduction, the various pairs are represented by contiguous pitch-levels, i.e. any syntactic pair includes only skeleton-tones of neighbouring pitch.

4. The writers succeed in reducing the number of possibilities for the skeleton-tones of each Disjunctive Accent to two alternative solutions. This results from the anti-symmetric character of the relation of grouping in the statistical laws, where the existence of a pair A-B excludes the possibility of a pair B-A.

5. A unique solution is singled out on the basis of observations of the chosen system of notation (or, alternatively, on the basis of its properties of directionality). They find that for the entire corpus of possible syntactic sentences, the solution arrived at yields a melodic skeleton which obeys all the main laws expected from a system exhibiting an ideal consistency, pending external confirmation from ancient descriptive sources and ethnomusicological studies.

As a whole, this study presents a new approach believed by the writers to be a promising one, which may not only contribute to a solution of the problem directly, but may also serve as a useful tool for diachronic ethnomusicological research on the same subject. Furthermore, this research may provide valuable information for studies of cantillation in living traditions by shedding new light on the internal logic of the system of the written accents. This would establish a link between two disciplines so far kept artificially apart: the study of the actual realization of the טעמים and the research into their written appearance.

Yehuda Felix

ראש ולענה; תועפות הרים

ON THE EXEGESIS OF TWO BIBLICAL EXPRESSIONS

Two exegetical suggestions are presented, one regarding biblical flora and the other fauna.

1. "...perchance there is among you a stock sprouting ראש ולענה (Deut. 29:17). The term ראש or ריש is probably hemlock and לענה is a species of wormwood. The former grows in damp soil, and the latter is abundant in the dry desert. The verse implies that if an idolatrous Israelite imagines himself to be like a hybrid of these two plants growing from one stock, able to thrive in either damp conditions (רוה) or in an arid climate (צמאה), the Lord will not forgive him. He will cause the land to be barren – "no grass growing in it" –, not even the desert wormwood surviving.
2. In Psalms 95:4, we find the difficult phrase לו תועפות הרים in parallel to מחקרי ארץ, "the depths of the earth". We propose that it refers to "the strength of the wild ox" (Bos Primigenius), הרים = הראם (see Job 39:10; Ps. 22:22) in accord with כתועפות ראם לו (Num. 23:22, 24:8).

Shulamith Hareven

VERSE AND PLANT

An attempt is made in this article to interpret two Biblical verses – Proverbs 20:30 and Genesis 49:22 – on the basis of the Arabic names of local flora and popular medicine. B. Chizhik already pointed out (אוצר הצמחים, Herzlia 1952) that the herb *Inula Viscosa* – טיון דביק – is called in Arabic *ra'* or *rafa' ayyūbi* (Job's); therefore, חֲבֵרוֹת פֶּצַע תְּמָרִיק בָּרֶע (Prov. 20:30) could be read as a popular herbal remedy for a haematoma. The author suggests that the next verse, וּמִכּוֹת חֲדָרֵי בֶטֶן, should be read as

מִקּוֹת, rather than מִכּוֹת – a popular rural cure performed by inflicting small burns as a remedy for stomach-ache; presumably, therefore, the next verse is missing, and should read that just as there are known cures for afflictions, so there is a cure for man's suffering from his sins.

Another suggestion is that many names of grape vine species have been forgotten in modern Hebrew usage and can be understood once again by means of existing counterparts in Arabic. If פֹּרֶת – as many researchers assume – is indeed an ancient name for a fruitful kind of vine, it is possible to read בְּנוֹת צַעְדָּה עַלִי שׁוֹר (Gen. 49:22) – as בְּנוֹת צַעְדָּה – sprouts of the climbing vine – on the spring of Šur, thereby creating a perfect parallel to the previous verse: בְּנוֹת צַעְדָּה vs. בֵּן פֹּרֶת vs. עַלִי עֵין vs. עַלִי שׁוֹר.

Menahem Kister

ADDITIONS TO THE ARTICLE "בְּשׁוּלֵי סֵפֶר בֶּן־סִירָא"

The writer elaborates here on his discussion of the subjects dealt with in his article in *Lěšoněnu* 47, pp. 125–146. Amongst the topics dealt with are: the interpretation and wording of the benediction said over circumcision; the text reflected in the rhyming paraphrases of the *Book of Ben-Sira* from the Geniza; עֲבַד = honour one's father and mother; the expression כְּתוּב וּמוֹנָה – its development in Talmudic literature and its interpretation; רָעָה in the sense "is nourished"; הַפְרִיד נֹמָה and its etymology. Further, the article considers a number of readings and interpretations of verses in the *Book of Ben-Sira*.

Shimon Sharvit

EVIDENCE FOR פִּעְאִי > פִּעְוִי IN HEBREW

Z. Ben-Hayyim and S. Fassberg have discussed the suffix *-oy* for the first person in western Aramaic dialects.

This article lists and discusses several words from Tannaitic and Amoraic sources, which are attested in one of the manuscripts as 'עפ, 'עפ (= 'אפ, 'אפ). This supports Ben-Hayyim's assumption that during the Middle Ages a shift of *-ay* to *-oy* took place.

Daniel Sperber

ETYMOLOGICAL STUDIES IN RABBINIC HEBREW

1. *Trigos*, in Midrash Ha-Gadol, Gen. 29 *ad init.*, ed. Margalioṭ, p. 493, is a corrupt form of *νυκτοστρατηγος*, a night-guard. The stages of corruption are conjecturally reconstructed.
2. *Ridim*, in Genesis Rabba 40:9, ed. Theodor-Albeck, p. 396, derives form *raeda* – *rheda*, a heavy wagon. This is an example of a Gallic-Celtic term entering Rabbinic parlance via the graecized form of the Latin loanword (like *essedum*). It was no doubt brought over by Roman soldiers. The word appears elsewhere in Rabbinic literature in a slightly different form.
3. *Tirkhi*, in Esther Rabba 1:8, should be read with manuscript variants: *tikhni* (*tekhne*) = *τέχνη*, in the sense of "the way, the manner", or perhaps: *τέχνη* : *τέχνημα*, "a cunningly wrought work of art". The word appears elsewhere in Rabbinic literature in the other (secondary) meaning, "cunning" in a bad sense.
4. *Thronos*, in Genesis Rabba 68:11, 783, is corrupt from *fornos* = Greek *φορμος* = a mat. A parallel tradition in Ms. Paris 149 has *piluma*, or, as in the parallel in Canticles Rabba 1:17, *pluma*, from the Latin, here meaning "feather bed".

Amos Dodi

THE VOCALIZATION OF A 13TH CENTURY SIDDUR

The Paris Ms. Heb. 590 is a prayer-book which belongs to the Catalan or Provençal rite of approximately the 13th century. Its vocalization does not usually follow the rules of traditional Tiberian vocalization. The deviations from the rules of the Tiberian vocalization system show variant usages of some of the signs of that tradition.

From this vocalization system one can learn about various phonological features in the vocalizer's tradition of pronunciation: (1) he interchanged *qameṣ* with *pataḥ* and, similarly *šere* with *segol*, which means that he didn't differentiate between the members of each pair; (2) the interchanges between *shwa*, *šere* and *segol* indicate that the vocalizer pronounced them all as the same vowel; (3) the gutturals are generally pointed with a full vowel instead of a Tiberian *shwa* or *ḥataf*; (4) *ḥiriq* is vocalized instead of *shwa* preceding consonantal *yod*. Furthermore, *ḥiriq* in a closed syllable preceding consonantal *yod* is rendered by *shwa*. In these circumstances, a closed syllable changed into an open one: *cicyv* > *cēcivy* (e.g.: בְּנִין > בְּנִין, בְּנִי > בְּנִי etc.).

The prefixed prepositions are initially pointed with *shwa* and laryngeals are vocalized with Tiberian *ḥataf*, but in our siddur, both are generally pointed with a full vowel. As a result there is a tendency to pronounce the *shwa* of the prefixed preposition as the vowel of the following laryngeal.

The pronunciation tradition of the vocalizer shows the use of both Tiberian and Palestinian phonological features, in addition to phonological features which originated in the pointer's spoken language.

In our siddur there are various morphological features which are also to be found in our sources, such as Mishnaic Hebrew, old prayer books and the oral traditions of certain Jewish communities: (1) there is a tendency in some nouns to preserve the basic vowel of the absolute state (in singular and plural forms) in declension; (2) an opposite feature is also found – using the construct form in the absolute state; (3) using several noun patterns which are found in various Mishnaic Hebrew

sources: הקטל, קוטלן, קטול, קטל alongside קטל, מקטל (the masculine singular of the passive participle of *pu'al*). Some of these patterns belong to the Palestinian morphological tradition. On the other hand, the vocalization of many analogical forms points to the vocalizer having an independent tradition.

Daniel Sivan

HAYYUJ PRONOUNCED SEPHARDIC QAMAŞ

It has been long stated that Hayyuj pronounced Tiberian *qamaş*. However, according to his grammatical works one may find evidence that, in fact, Hayyuj recognized Sephardic *qamaş*; namely, the difference in pronunciation between *qamaş* and *pataḥ* has been blurred, as is shown in Hayyuj's discussions of forms such as נאָפֿךְ beside נאָפֿךְ, נאָפֿךְ, נאָפֿךְ and נאָפֿךְ, נאָפֿךְ as against נאָפֿךְ, נאָפֿךְ, etc.

Judith Rosenhouse

CONSTRUCT STRINGS IN MODERN HEBREW

The paper deals with three Modern Hebrew patterns which are referred to as סמיכות and פירוק הסמיכות ("de-composition of the סמיכות"). They are described here from the point of view of strings of varying lengths (2, 3, 4 or more nouns per string), with or without adjectival adjuncts, while seeking to understand their functions and distinctive features. Behind the native speaker's selection of any of these patterns for actual use, many linguistic (phonological, morphological, syntactical and semantic) factors seem to operate for different roles, yielding rules or constraints which are presented here. These rules apparently involve an "obligatory" type of rule, i.e. grammatical (syntactical) rules, and an "optional" one for style or register.

Ora (Rodrigue) Schwarzwald

MODERN HEBREW ABSOLUTE INFINITIVES

It is generally accepted that the Absolute Infinitive is rare in Modern Hebrew and is utilized only in lexicalized archaic forms. However, an examination of five novels reveals that there are two productive uses: (1) *adverbial*, where two absolute infinitives follow the main verb and they indicate a continuous or progressive aspect; (2) *tautological*, where the absolute infinitive precedes the main verb from which it is derived and strengthens the content of the main verb. The other occurrences of the absolute infinitive are mainly residual or lexicalized archaic items. The productive uses are found only in literature, whereas the residual or the lexicalized uses are found in newspapers as well.

Ze'ev Ben-Hayyim

REMARKS ON PHILIPPI'S LAW

Since Philippi's Law in (Biblical) Hebrew is preserved in vestiges only, it stands to reason that it operated early. This is also indicated by its occurrence in all traditions of Biblical Hebrew, including Samaritan Hebrew and, as it seems, Greek transliterations. It is precisely the Greek Language that provides us with a sure proof of Philippi's Law by another name of the letter *σιγμα*, i.e. the Doric *σαν* (< *šin) cf. Samaritan *𐤌𐤓*, pronounced *šān*.

Shamma Friedman

NTN > *LMYTB*, *LYTYB* "GIVE" IN TALMUDIC ARAMAIC

Simon Hopkins

ON *DWT* – *HDWT* IN MAIMONIDES' COMMENTARY ON THE MISHNA

David Talshir

ONCE AGAIN *HDWT* – *DWT*

Yoel Elitzur

"דוּת" – A REPLY

Dūtu in the sense "excavation, depression, a concealed spot in the house" is found in Akkadian (CAD 3, 202b–203a), and the form דוּת appearing in the Babylonian Talmud is to be explained accordingly.

Yehuda Ziv

NAMING PLACES

Arab villages in Israel undoubtedly derive their names from ancient settlements, on which, or near which, they now stand. Moreover, the Arabs have simultaneously an abundance of other toponyms, which are neither names of existing villages nor ruins of historic locations, but names of scenic sites or other geographical features. Many of these Arabic place-names inspired the Government Committee for Place Names to coin new Hebrew names for the sites and features themselves or for settlements built nearby.

Preserving an Arabic place-name, at least by its sound, is therefore one of the Committee's methods of coining new names. Some Arabic place-names themselves may be distorted derivations of ancient Jewish names (Hebrew or Aramaic). In preserving such a place-name, the Committee uses several procedures. Sometimes the name is preserved verbatim (like אל-על), as long as a reasonable Hebrew sense can be attached to it. The association of a Biblical phrase, with the sound of the Arabic place-name, often leads to a pairing (like מסד וטפחות and כישור ופלך) or even a whole series of new Hebrew names. Even without any Biblical association, the Government Committee for Place Names does its best to establish pairs or series of new names (in the same context, like שְׁתוּלָה וְנוֹעָה, זְרִיעִית, אֲדָמִית) for neighbouring settlements.

The sound of an Arabic place-name can also produce more than one Hebrew name (גִּילִי and גַּעְלָה). But even an accepted Biblical association naming an historic site (תְּלִיחִי) or a geographical feature (בְּחֶלֶקֶצֶח, by הֶרֶם כְּמוֹן) is not always adequate for a settlement in the same vicinity. The alternative is its synonym (חֲלִי instead of עֲדִי) or any other

linguistic asocation (קצח with מכמנים, instead of כמון) – so long as the original Arabic place-name, or at least its sound, is preserved by these procedures.

Mordechay Mishor

DABAR, TEBA, MILLA

Israel Ben-David

SOME NOTES ON THE TEXT OF MIDRAŠ ECCLESIASTES RABBA

1. E.R. 2,2,4 reads: דדחובא מערבב מה חדותא עבדא. This is meaningless. Ms. Vatican 291, p. 228b, and the "Midraš of the Five Scrolls", Pesaro 1519, have the correct text: דדחוכא, meaning: when laughter is disturbed, why celebrate?! This is also the reading in some parallel passages in other midrashim.
2. E.R. 10,8 reads: גוזר אני על עילאי יחות ועל תתאי יסיק, but Ms. Vat. 291 has: גוזר אני על עלאי יתותו ועל תתאי יסקון. This may be a graphic error, the correct text being יחותו, but on the other hand, the original reading may just have been יתותו, a denominative derived from תותי < תתותי, meaning "to go down", just as Babylonian Aramaic has (B.T. Pesahim 8a) the denominative דמיתתאי, stemming from תתא < תתתא.
3. E.R. 4,13 has: מבית גיררתו של פרעה, but the correct reading is found in Mss. Vat. 291; New York, Misc. 5529: גזרתו, and in Ms. Oxford 164: מבית גזירתן, "the house of the decree", referring to the House of Pharaoh who ordered all Israelite newborn males to be killed.
4. E.R. 4,7 reads: "ישבתי אני ואראה הבל תחת השמש". זו אידרתו של מלאך המות. This midrash is unintelligible. The correct reading is, once again, found in the Mss., which read not אידרתו but rather ארירותו (Ms. Oxford 164 and Ms. Vat. 291; Ms. New York, Misc. 5529 has אידרתו). ארירות means "a curse". The midrash derives ארירות from ארִיאָה Eccl. 4:7.

5. All modern Hebrew dictionaries have דבורית, defining it as "a family of bees", their source being Midraṣ Deuteronomy Rabba, Debarim 6: אלו הדברים אמ' הקב"ה כדבורי' הזו יהיו בני מדברים ע"י נביאים וצדיקים ("like this family of bees will my children be guided by prophets and righteous men"). The midrash links דְּבוּרִים "matters", דְּבוּרִים "bees", and מְדַבְּרִים "being guided". Saul Lieberman writes (*Midraṣ Debarim Rabba*, Jerusalem 1940, p. 4, note 9): "It is obvious to me that דבורית means the Queen of the bees". This דבורית is found in an earlier document, viz. E.R. 1,2: כלום של ממש שאל בו דבורית שאין בו ממש של כלום. This is how it appears in the mss.; in print we find דבורים.

Joshua Blau

MICHAEL L. KLEIN, *GENIZAH MANUSCRIPTS OF THE PALESTINIAN TARGUM TO THE PENTATEUCH*, TWO VOLUMES, HEBREW UNION COLLEGE PRESS, CINCINNATI 1986 PP. LIII, 364, 132, + 184 PLATES.

The size of these two sumptuous volumes, containing accurate translations even of simple Targumic texts could have been considerably reduced if such Targumic texts had remained without translation. The reader would have been easily compensated for a possible loss of information by enlarging the vocabulary, which, even as it stands now, along with the translation, is somewhat deficient. The vocalization of these texts, of great importance, has been carefully noted, yet not analysed.

In the main, however, such an edition is tested by its correct understanding of details. Therefore, this review offers some remarks as to details (without aiming at any kind of completeness), some admittedly quite marginal, in order to contribute to a better understanding of these important texts.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושלושה, חוברת שלישית ורביעית
ניסן, תמוז התשמ"ט

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

©

התש"ן, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

דפוס:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושלושה, חוברת ג-ד, ניסן, תמוז התשמ"ט

תוכן העניינים

מאמרים

	אספקטים תחביריים, לוגיים וסמנטיים של חלוקת	שרה אבינון
157	פסוקים לפי טעמי המקרא	
193	ה' למבול ישב (תה' כט, י) – פירוש חדש	חיים כהן
203	ל"התהוות" מערכת הטעמים	מרדכי ברויאר
	איגרת עברית אוקספורד (MS. Heb. d.69 (P)	מרדכי מישור
215	– פרסום מחודש	
265	עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד Heb. d.69	עדנה אנגל
287	"השאור שבה"	מירון ביאליק לרנר

תגובות

291	לעניין 'יהב' ו'נתן' בארמית של התלמוד הבבלי	שלמה מורג
293	יש דקדוק לשמות יישובים	ישראל בן-דוד

299	ספרים שנתקבלו	

I	תקצירים באנגלית	

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

שרה אבינון, רח' המעפילים 15/12, כפר-סבא 360 44

ד"ר חיים כהן, רח' הגפן 6, עומר 965 84

הרב מרדכי ברויאר, רח' עוזיאל 56, ירושלים 423 96

ד"ר מרדכי מישור, רח' התומר 6, ירושלים 189 96

עדנה אנגל, רח' בורלא 24, נווה גרנות, ירושלים 714 93

ד"ר מירון ביאליק לרנר, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב

פרופ' שלמה מורג, ניות 8, ירושלים 308 92

ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 223 92

אספקטים תחביריים, לוגיים וסמנטיים של חלוקת פסוקים לפי טעמי המקרא*

0.1 הנושא והמחקר בתחומו

טעמי המקרא עם סימני הניקוד הם מערכת גרפמות, המשלימה את הכתיב, העיצורי בעיקרו, אשר במקרא. מוסכם על החוקרים (ראה דותן, יודאיקה, עמ' 1453), שבשיטה הטברנית יש לטעמי המקרא שלושה תפקידים: סימון מקום הטעם, פיסוק ונגינה. בחיבור זה אנו מתעניינים בתפקידים הפיסוקי של הטעמים.

מן הסקירה המקיפה על המחקר בטעמי המקרא, המצויה בהקדמתו של דותן לספרו של ויקס (ראה דותן, הקדמה), אנו למדים, שאף כי מאז ימי הביניים ועד היום עסקו רוב המדקדים בחקר הטעמים, הרי שרובם לא התעניינו בתפקידים הפיסוקי דווקא. עם זה עיון ביחס שבין הטעמים לבין החלוקה התחבירית מצוי בעבודותיהם של חוקרים כמו אונלד, ויקס ושפנייר¹. אמנם ידוע, כיצד מתחלק הפסוק המקראי לפי טעמי המקרא, ויש התרשמות כללית בקרב החוקרים, שבדרך-כלל יש התאם בין החלוקה הזאת לבין המבנה התחבירי, ואולם טרם נבדק בבדיקה שיטתית מהי החוקיות שבתשתית החלוקה הדיכוטומית המתמשכת, ואם אפשר לנסח חוקיות זו במונחים תחביריים. עבודה זו באה לתרום תרומה כלשהי לבדיקה כזאת.

בעבודה נבדק מדגם מייצג מתוך כ"א ספרים, המוטעמים על-פי השיטה הטברנית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בכ"י לנינגרד, אשר הוצא בדפוס בידי אהרן דותן בהוצאת "עדי" (הדפסה שנייה, תשל"ו).

האספקט התחבירי נבדק בדרך של השוואה בין חלוקת הפסוק לפי הטעמים לבין חלוקתו לרכיבים מידיים (Immediate Constituents). החלוקה לרכיבים מידיים (מכאן ואילך: "ר"מ) מציגה את מבנה המשפט ומראה, כיצד מתקשרות הצורות

* בעיון זה מובאים חלקים מן המבוא ומן הפרק הראשון של עבודת הגמר בשם זה, שכתבתי בהדרכת הפרופ' אהרן דותן באוניברסיטת תל-אביב, תמוז התשמ"ה. תודתי נתונה לפרופ' דותן על שהויל לקרוא גם את כתב היד של המאמר הזה והעיר הערות חשובות.

1. ב-1985 הופיע מאמרו של ארונוף, שדן אף הוא בסוגיית הקשר בין תחביר לחלוקת הטעמים, אך יש בו תלות במה שכבר מצוי אצל ויקס וכל הדוגמות לקוחות משם, כפי שארונוף מעיד על עצמו (שם עמ' 34): My work is therefore not entirely original, and my debt to Wickes is so great that I would consider the present paper a success if it merely made people aware of his remarkable achievement

הדקדוקיות ברמת מבנה נמוכה יותר ויוצרות הרכב ברמת מבנה גבוהה יותר (לעניין הר"מ ראה, למשל, דברי בלומפילד, הריס, הוקט, רוזן ואורנון). בעבודה הזאת מעניינים אותנו בעיקר רכיבי המשפט, או נכון יותר, רכיבי הפסוק המקראי, שיש בו לעתים יותר ממשפט אחד ולעתים מצוי בו צירוף, שהוא רק חלק ממשפט. שתי החלוקות, זו של הטעמים וזו לר"מ, ניתנות להשוואה, שכן שתיהן הייררכיות ושתיהן דיכוטומיות בעיקרן.

0.2 תיחום החומר שנבדק

כיוון שההשוואה בין חלוקת הטעמים לבין החלוקה לר"מ נעשתה תמיד לפסוק כולו על כל רכיביו, ברור שלא היה אפשר לבדוק קורפוס רחב מאוד מתוך כ"א ספרים, אלא מדגם מייצג בלבד. במדגם נכללו 41 פרקים שחולקו לשני קורפוסים², מכ"א ספרים (מן התורה, הנביאים והכתובים), מרבדים היסטוריים, אשר יש בהם גיוון מבחינה ספרותית וסגנונית (סגנון המשפט, האגדה, הסיפור ההיסטורי, הסיפור האמנותי, התפילה, ההגות, הקינה, הפרוזה הנבואית שבחלקה היא על סף שירה, הרשימות). השירות הגדולות, כגון שירת הים, לא נכללו במדגם. בסך הכול נבדקו 1006 פסוקים בשני שלבי הבדיקה (על חלוקה לשני קורפוסים ראה להלן, 0.3).

במהלך עבודת ההשוואה בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים התברר, שלא כל מה שמצוי בפסוק יוכל להיכלל בהשוואה. הקשיים שאילצו אותי להוציא רכיבים אחדים מן ההשוואה מצויים בשני תחומים: (א) קשיים שנבעו מאופן חלוקתו של הטקסט המקראי על-פי הטעמים, כגון קיומן של תיבות מוקפות או הימצאותם של שני משרתים רצופים או יותר; (ב) קשיים שנבעו ממגבלות החלוקה לר"מ, כגון הקושי באופן הפרדתן של מלות היחס, הקישור והפנייה ושל תיבות: הנה, והנה, ויהי, הלא, אכן, הן³. יש להדגיש שהפסוקים אשר אחד הקשיים מצוי בהם לא הוצאו כליל מן הבדיקה, אלא הרכיב המוקשה לא הושווה, כלומר לא נמנה במניין ההבדלים וההתאמות שבין שני אופני החלוקה.

0.3 תיאור שיטת העבודה ושלביה

העבודה נעשתה בשני שלבים עיקריים: תחילה נבדק הקורפוס הראשון, ועל-פיו נקבעו הקטגוריות בעבודה, ובהמשך נבדק הקורפוס השני, ששימש כעין קבוצת ביקורת.

2. בקורפוס הראשון: בר' יב-יג; שמ' כא; וי' יז; דב' טז; שופ' ו; מל"א ח (עד פסוק מ); יש' א, ז, מ (עד פסוק יד); יר' ב; יח' לג; הו' א-ב; איכה א; קה' א; אס' ב; עז' ג; דה"א ג, יד; בקורפוס השני: בר' ג; שמ' לב; וי' א; במ' כח; דב' ו; שמ"א ג; שמ"ב יא; מל"א ח (מפסוק מא); מל"ב כד; יש' לו, מ (מפס' טו); יר' מד; יח' ד, ו; עמ' ג, ד; איכה ה; קה' ז; אס' א-ד; עז' ט; דה"א ב; דה"ב ט.
3. הנמקה להוצאת הרכיבים המוקשים מן הבדיקה ראה אבינון, עמ' ט-כ.

0.31 בדיקת הקורפוס הראשון

כל פסוק מן הפרקים הכלולים בקורפוס הראשון חולק תחילה לר"מ. כיוון ששני רכיבים, אשר מתחברים באופן מִדִּי, אינם חייבים להיות רצופים בסדר המלים הנתון במשפט, נעשתה החלוקה לר"מ בשני שלבים: תחילה בלי התחשבות בסדר המלים הנתון ואחר כך בהתחשב בסדר הזה (דיון מפורט בעניין הזה יבוא בהמשך, עמ' 6–8). בשלב השלישי של הבדיקה השוויתי בכל פסוק את החלוקה לר"מ, המתחשבת בסדר המלים הנתון, לחלוקת הטעמים. בחלוקת הפסוק לפי הטעמים נהגתי לפי ההיררכיה המקובלת, כפי שהיא מוסברת בספריו של ויקס. כל הבדל בין חלוקה ב (ר"מ) לבין חלוקה ג (טעמים) סומן. בדרך זו הושוו כל הפסוקים שבקורפוס הראשון.

עם גמר ההשוואה בכל הפסוקים שבקורפוס הראשון מוינו כל ההבדלים בין חלוקה ב (ר"מ) לבין חלוקה ג (טעמים). חשוב להדגיש, שהמיון לא נעשה לפי קריטריונים שנקבעו מראש, שכן לא היו בידי קריטריונים מוכנים כאלה. תחילה בדקתי את "טיבם" של כל ההבדלים שנמצאו, ואחרי כן ניסיתי לגלות, מהו המכנה המשותף להם, וכך התחילו להסתמן הקבוצות התחביריות-הסמנטיות, שרוב ההבדלים התמקדו בהן. רק בשלב הזה, על-פי הקבוצות שנתגלו, נעשתה פעולת מיון ההבדלים. התברר שכמעט כל ההבדלים בין שתי החלוקות מצטרפים לארבעה סוגי צירופים, שרכיביהם הם:

1. שזור פועלי + פסוקית משלימה מוצרכת;
2. שזור + חלק כולל;
3. שזור + גרעין שמני עם חלק לוואי (בעיקר עם פסוקית לוואי או עם לוואי תמורה);
4. הנושא + הנושא ומשלמיו (בעיקר נושא פועלי).

0.32 בדיקת הקורפוס השני

גם בקורפוס השני הושוותה בכל פסוק חלוקת הטעמים לחלוקה לר"מ, כפי שהוסבר לעניין הקורפוס הראשון, אולם הפעם סומנו רק ההבדלים וההתאמות בתחום הקטגוריות התחביריות-הסמנטיות בארבע קבוצות הצירופים, שנתקבלו מן הבדיקה של הקורפוס הראשון. הפעם נחסך השלב של חיפוש הקריטריונים למיון ההבדלים, שהיה חלק מן הבדיקה של הקורפוס הראשון.

על-סמך הנתונים שנתקבלו מבדיקת שני הקורפוסים נעשה ניסיון להסביר את הדרך המיוחדת של חלוקת הפסוק לפי הטעמים בכל אחת מארבע קבוצות הצירופים שפורטו לעיל, אך כאן נביא במלואו את הניתוח המפורט של הקטגוריה הראשונה בלבד (פרק א בעבודה).

בסיכום העבודה ניסינו לענות על השאלות: היש מכנה משותף להבדלים שנמצאו בכל פרק? היש קשר בין הגורמים המשפיעים על חלוקת הטעמים בכל הקטגוריות הנדונות? כלום אפשר להסיק, שחלוקת הטעמים היא בעיקרה חלוקה לרכיבים מִדִּיים?

1. שורר פועלי + פסוקית משלימה מוצרכת

בקבוצה הזאת, אשר לשם פישוט נקרא לה קבוצת משפטי דיבור/תפיסה, נמצא המספר הרב ביותר של הבדלים בין חלוקת הפסוק ע"י הטעמים לבין חלוקתו לרכיבים מדיים (ראה להלן טבלה 1).

אראה תחילה את המאפיינים התחביריים והסמנטיים, שהנחו אותי בחלוקת הצירופים הנדונים כאן לר"מ (להלן 1.1), ובהמשך אדון בהבדלים שבין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים (להלן 1.2).

1.1 חלוקת משפטי דיבור/תפיסה לרכיבים מדיים

להלן שתי דוגמות של הצירופים הנדונים בפרק הזה:

1. כי ידע אלהים כי ביום אכלכם ממנו ונפקחו עיניכם והייתם כאלהים ידעי טוב ורע (בר' ג, ה)
2. ויאמרו אנשי העיר אל-יואש הוצא את-בנך וימת כי נתן את-מזבח הבעל וכי כרת האשרה אשר-עליו (שופ' ו, ל)

1.11 הפועל השורר

- א. רוב הפעלים, המהווים את הרכיב השורר בקבוצה הנדונה כאן, הם פועלי דיבור כגון: אמר, דיבר, הגיד, ציווה וכד'. לעתים במקום פועל דיבור מצוי ביטוי שמני, העומד לפני פסוקית "דיבור ישיר" או אחריה. כגון: דבר ה', נאם ה'.
- ב. מקצת הפעלים השוררים הם פועלי קליטת דיבור, כגון: שמע.
- ג. חלק אחר מן הפעלים השוררים הם פועלי תפיסה/חשיבה, כגון: ידע, זכר, ראה כי וכד'.

1.12 בעיות בחלוקה לר"מ

הפעלים השוררים מסוג א, ב לעיל, כשהם באים במבנים תחביריים שלמים, יוצרים תבניות משפט, שיש בהן ארבעה רכיבים: הפועל, שני צירופים שמניים והפסוקית המשלימה, כלומר:

$$צ"ש_1 + אמר + צ"ש_2 + P = \text{הפסוקית המשלימה, פרפוזיציה}$$

או: א אמר 'ל' ב P

רובינשטיין (ד) מכנה פעלים אלו "פעלים תלת-מקומיים" (שם, עמ' 123) ואינו מציין הייררכיה כלשהי בין הצירופים השמניים המתקשרים אל הפועל (ראה גם רובינשטיין ב, אך אם ברצוננו להשוות את החלוקה לר"מ לחלוקה של טעמי המקרא, חייבים אנו לפרק את התבנית פירוק נוסף.

בשלב הראשון בפירוק הפרדתי את הצ"ש, המסמן את הפועל:

$$A + (P + B + \text{ל' } + \text{אמר})$$

כך קיבלנו את ההפרדה המקובלת, אשר נושאת שמות אחדים בתאוריות התחביריות: החלק הנושאי + החלק הנושאי; VP + NP וכד'. נראה לי, שאיני חייבת להוכיח כאן את החלוקה הראשית הזאת.

בשלב השני בפירוק עלינו להפריד בין הרכיבים (אמר + 'ל' ב + P). נניח את שלוש אפשרויות החלוקה:

1. אמר + ('ל' ב + P)

2. (אמר + 'ל' ב) + P

3. (אמר + P) + 'ל' ב

משלוש האפשרויות האלה השלישית, לדעתנו, היא האפשרות הסבירה ביותר, ומצירוף שני שלבי הפירוק לר"מ מתקבל:

$$A + [(P + \text{אמר}) + 'ל' ב]$$

לפי העיקרון הזה חולקו לר"מ המשפטים, שהפועל השורר בהם הוא פועל דיבור. בדומה לעקרונות אלו חולקו גם המשפטים, שיש בהם קליטת דיבור, כגון המשפטים שהפועל "שמע" מופיע בהם:

$$A + [(P + \text{שמע}) + 'מ' ב]$$

בפועלי חשיבה, שאין בהם "העברת" תוכן, תהיה החלוקה לר"מ דומה, אך בלא היסוד השמני הנוסף. למשל, משפטים שבהם הפועל "ידע" חולקו כך:

$$A + (P + \text{ידע})$$

ברור ששני הרכיבים, המסומנים בסוגריים הפנימיים ביותר, הם הקשורים ביותר זה לזה. במשפטים הנדונים כאן, הקשר החזק ביותר הוא בין הפועל (דיבור, קליטת דיבור או חשיבה) לבין פסוקית התוכן המשלימה. אלה שני הרכיבים המדיים בצירוף, ובהתקשרותם דן הפרק הזה.

1.13 השפעת סדר המלים הנתון על החלוקה המשווית לחלוקת הטעמים

כמוסבר, כל פסוק במדגם חולק לר"מ בשני אופנים: תחילה בלי התחשבות בסדר המלים הנתון בפסוק ואחר כך בהתחשב בסדר הזה. כדי להסביר את עקרונות החלוקה בשני השלבים נדגים תחילה את חלוקתו של פסוק שלם, שאין בו פועל דיבור דווקא, ובהמשך נדון במפורט באפשרויות של סדר המלים במשפטי דיבור.

הפסוק הנתון:

ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה וישבת ביום השביעי מכל-מלאכתו אשר עשה (בר' ב, ב)

א. החלוקה לר"מ בלא התחשבות בסדר המלים הנתון:

{ אלהים } (ויכל) (מלאכתו) (אשר עשה) (ביום השביעי) { }

ב ד ה ג

+ { וישבת } (מכל-מלאכתו) (אשר עשה) (ביום השביעי) { }

א ד ה ג

הסבר ההייררכיה בחלוקה:

א. הפרדנו בין שני האיברים.

ב. באיבר הראשון הפרדנו בין החלק הנושאי לבין החלק הנושאי.

ג. בתוך החלק הנושאי צירפנו תחילה את הפועל ואת משלימו המוצרך והפרדנו מהם את החלק התיאורי.

ד. הפרדנו את המשלים המוצרך עם הלוואים שלו מן הפועל.

ה. הפרדנו את הלוואים מן הגרעין השמני.

פעולות ג-ה חוזרות גם באיבר השני.

חשוב להעיר, שאין כאן כל כוונה ליצור משפט בעל סדר מלים שונה מן הסדר הנתון. הסוגריים מראים רק את ההייררכיה בהתקשרות הרכיבים, גם אם אין הם רצופים⁴.

ב. החלוקה לר"מ בהתחשב בסדר המלים הנתון:

עולה להישמע הטענה, שלא תיתכן התחשבות באילוצים של סדר המלים הנתון במשפט, כשמדובר בחלוקה לר"מ. רוזן (עמ' 63) בדברו על חיבור הר"מ אומר: "הקושי הנוצר... הוא, שלא תמיד היסוד המושמע אחרון הוא המתחבר אחרון למובן הכולל של הביטוי; בכלל אין כל התאמה בין סדר החיבור ובין סדר ההשמעה". נכון שבחלוקה "אמיתית" לר"מ חייבים אנו, לעתים קרובות, להפר את סדר המלים העוקב במשפט הנתון, כלומר, חייבים אנו לקבוע את "סדר החיבור" בלי להתחשב ב"סדר ההשמעה". אכן כך עשינו בשלב הראשון, כמוסבר לעיל. אולם השלב השני הכרחי, אם ברצוננו להשוות בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים. חלוקת הפסוק לפי הטעמים נוגעת תמיד לסדר הנתון בו, ולכן בבואנו להשוות בין שתי החלוקות אין מנוס משלב ביניים: חלוקה שהיא הקרובה ביותר לעקרונות החלוקה לר"מ, אך מתחשבת באילוצים של סדר המלים הנתון, העוקב במשפט. כך יחולק הפסוק הנזכר לעיל (בר', ב) בשלב ביניים זה:

{ (ויכל אלהים) (ביום השביעי) } [מלאכתו (אשר עשה)] { }

+ { (וישבת) (ביום השביעי) } [(מכל מלאכתו) (אשר עשה)] { }

נבחן את החלוקה הזאת לעומת החלוקה לר"מ בשלב הקודם: החלוקה לשני איברים – זהה בשני השלבים.

4. על ר"מ לא-רצופים ראה, למשל, הוקס עמ' 154 ופורקס עמ' 18-33.

הנושא "אלהים" הופרד בחלוקה הקודמת מכל החלק הנושאי (מן הפועל עם משלימיו), ואילו כאן הוא מקושר בסוגריים הפנימיים אל הפועל. מיקומו של הרכיב "אלהים" בין הפועל לבין משלימיו מאלץ אותנו לחלק כך, שהרי הפרדתו מן הפועל הייתה מקשרת אותו אל משלימיו, כגון:

* ויכל (אלהים ביום השביעי)

חלוקה כזאת ודאי אינה סבירה. נכון שבשלב הקודם הפרדנו את הנושא "אלהים" מן החלק הנושאי, אולם אם עלינו לקבוע לאיזה מרכיבי החלק הנושאי הנושא מתקשר באופן "חזק" יותר, ברור שיהיה זה הפועל ולא אחד ממשלימיו של הפועל. הבדל אחר בין השלב הקודם בחלוקה לר"מ לבין השלב הנוכחי קשור לדרך הפרדתם של משלימי הפועל מן הצירוף "ויכל אלהים". בשלב הקודם סימננו את ההייררכיה בין שני סוגי המשלימים: המשלים המוצרך "מלאכתו אשר עשה" מקושר לפועל באופן ישיר יותר מן המשלים התיאורי "ביום השביעי". לעומת זאת בשלב הנוכחי הסדר מתהפך לכאורה. אין זאת אומרת ששינינו את עקרונות ההייררכיה בין שני סוגי המשלימים, אלא שנאלצנו להתחשב בסדר המלים הנתון. לולא חילקנו בדרך המתוארת לעיל, חייבים היינו להפריד את שני המשלימים מן הצירוף "ויכל אלהים", כגון:

* ויכל אלהים [(ביום השביעי) (מלאכתו אשר עשה)]

חלוקה כזאת ודאי אינה סבירה, שכן אנו קובעים בה לכאורה, ששני המשלימים מקבילים הם, ושהקשר ביניהם חזק יותר מן הקשר שבין כל אחד מהם לבין הפועל, וזה ודאי אינו מתאים להייררכיה המנומקת, שקבענו בשלב הקודם. הוא אשר אמרנו: החלוקה בשלב הנוכחי היא החלוקה הקרובה ביותר לשלב הקודם בלי לשנות את סדר המלים הנתון.

ג. השוואה בין חלוקה ב לר"מ לבין חלוקת הטעמים

חלוקה ב לר"מ, המתחשבת בסדר המלים הנתון, היא הבסיס להשוואה לחלוקת הטעמים:

חלוקה ב (ר"מ):

{ (ויכל אלהים) (ביום השביעי) [מלאכתו (אשר עשה)] }
+ { (וישבת (ביום השביעי) [מכל-מלאכתו (אשר עשה)] }

סימני הטעמים בפסוק:

ויִכַּל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלָאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבֹּת בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְכַל-מְלָאכְתּוֹ
אֲשֶׁר עָשָׂה.

חלוקה ג על-פי הטעמים

ויכל אלהים	ביום השביעי	מלאכתו	אשר עשה
וישבת	ביום השביעי	מכל-מלאכתו	אשר עשה

מן ההשוואה בין חלוקה ב (ר"מ) לבין חלוקה ג (טעמים) בפסוק זה עולה, שיש ביניהם התאמה מלאה.

רבים היו הפסוקים או חלקי הפסוקים, שאכן התאמה כזאת נמצאה בהם, אך היו גם אחרים, שנמצאו בהם הבדלים, כגון בפסוק שלהלן:

סימני הטעמים בפסוק:

ואם-אמר יאמר העבד אהבתי את-אדני את-אשתי ואת-בני לא אצא חפשי (שמ' כא, ה)

חלוקה א (ר"מ):⁵

העבד { ואם-אמר יאמר [(אהבתי (את-אדני את-אשתי ואת-בני) (לא אצא (חפשי)] }

חלוקה ב (ר"מ):

{ (ואם-אמר יאמר (העבד } [(אהבתי (את-אדני את-אשתי ואת-בני) (לא אצא (חפשי)] }

חלוקה ג (טעמים)

ואם-אמר יאמר	העבד	אהבתי את-אדני	את-אשתי ואת-בני	לא אצא	חפשי
		2		1	

בהשוואה בין חלוקה ב (ר"מ) לבין חלוקה ג (טעמים) נמצאו שני הבדלים, והם סומנו במקומות המתאימים: 1, 2. הבדל 1 נוגע לדרך הפרדת פסוקית המושא (אחרי פועל דיבור); הבדל 2 נוגע לדרך הפרדת הכולל מן השורר.

5. לא חילקתי חלוקה פנימית לר"מ בתוך הכולל; עניין זה נדון בהרחבה בעבודה. ראה אבינון עמ' יח ועמ' 44-46.

את המלית "לא" אפשר להפריד בשני אופנים: (לא אצא (חפשי) או (לא (אצא חפשי)). במקרים כאלה של שתי אפשרויות חלוקה קיבלתי את החלוקה המסומנת בטעמים, וראה דיון על כך אבינון, עמ' יח.

1.131 סדר המלים במשפטי דיבור

נבדוק כמה אפשרויות של סדר במשפטי דיבור. אילו נמצאו משפטים, שסדר המלים בהם היה לפי תבניות 1, 2 שלהלן, לא הייתה מתעוררת כל בעיה בחלוקה, שכן היה אפשר לחלקם בדיוק לפי העקרונות שקבענו:

$$1/ \text{א} \text{ (אמר } P \text{) 'ל' ב} \text{]}$$

$$2/ \text{א} \text{ 'ל' ב} \text{ (אמר } P \text{) } \text{]}$$

זה סדר המלים המופיע, למשל, בפסוקים שלפנינו (אך בלא א, שהוא מורפמה חבורה לפועל):

אליהאשה (אמר הרבה ארבה עצבונך וה'נך ...) (בר' ג, טז)
ואלהם (תאמר איש איש מבית ישראל ...) (וי' יז, ח)

אולם בדוגמה הבאה שונה סדר המלים:

ה' אמר אלי עלה אל-הארץ הזאת והשחיתה (יש' לו, י)

פסוק זה בנוי על-פי התבנית:

$$3/ \text{א} \text{ אמר 'ל' ב } P$$

בלי התחשבות בסדר הנתון ועל-פי העקרונות שקבענו היינו אמורים לחלק לר"מ לפי התבנית: א [(אמר P) 'ל' ב], כלומר:

* ה' [(אמר) עלה אל-הארץ הזאת והשחיתה) (אלי]

אולם אם עלינו להשאיר את סדר הרכיבים הנתון, ניאלץ לחלק כך:

ה' [(אמר אלי) עלה אל-הארץ הזאת והשחיתה]

אף על פי שקבענו, שהקשר של הפסוקית אל הפועל חזק יותר מן הקשר של המושא "אלי" אל הפועל. החלוקה הזאת היא הקרובה ביותר לעקרונות החלוקה לר"מ בהתחשב בסדר המלים הנתון במשפט, כי חלוקה אחרת, המתוארת להלן, ודאי רחוקה יותר מעקרונות אלו:

* ה' [(אמר) אלי עלה אל הארץ הזאת והשחיתה)]

דוגמה לסדר מלים אחר נמצא בפסוק הזה:

ויאמרו אנשי העיר אל-יואש הוצא את-בנך וימת... (שופ' ו, לו)

פסוק זה בנוי על-פי התבנית:

$$4/ \text{אמר א 'ל' ב } P$$

בהתחשב ברצף הנתון תהיה תבנית החלוקה ההכרחית כאן: [(אמר א) 'ל' ב] P.

זאת חלוקה שונה מן החלוקה, אשר אינה מתחשבת בסדר המלים הנתון. הנימוקים לחלוקה כזאת דומים לנימוקים שהבאתי בדוגמה הקודמת: הקשר של תיבת "אל-יואש" חזק יותר לרכיבים "ויאמרו אנשי העיר" מלפסוקית המשלימה, והקשר של הנושא "אנשי העיר" חזק יותר לפועל "ויאמרו" מלתיבת "אל-יואש".

בדומה לשיקולים שפורטו לעיל, נחלק גם את המשפטים, שסדר הרכיבים בהם כלהלן, והוא הסדר הנפוץ ביותר בסוג זה של משפטים:

$$P [\text{אמר 'ל' ב} (\text{א})] / 5$$

כך זה בפסוקים:

[(ויאמר אליו) ה'] כי אהיה עמך והכית את־מדין כאיש אחד (שופ' ו, טז)

[(ויאמר אליו) מלאך האלהים] קח את־הבשר ואת־המצות ... (שופ' ו, כ)

בדיון על שני שלבי החלוקה לר"מ (בלי התחשבות בסדר ובהתחשב בסדר המלים הנתון) התייחסתי עד כה לפסוקית המשלימה P כאל יחידה אחת. ברור שהיחידה הזאת עצמה מורכבת על פי רוב מרכיבים רבים. האם עובדה זו צריכה לשנות במשהו את החלוקה לר"מ, כפי שהצגנו אותה עד כה? נתבונן בשלוש הדוגמות שלפנינו. הפעם אנו מתעניינים רק בקשר שבין הפסוקית המשלימה לבין הפועל השורר, שהם, כאמור, שני הרכיבים המדיים הקרובים ביותר זה לזה:

... ויאמר (שמואל בני) ... (שמ"א ג, טז)

... ויאמר [(לא־קראתי) (שוב שכב)] ... (שמ"א ג, ה)

ויאמר { (את־קלך שמעתי) בגן } [(ואירא) (כ־עירם אנכי) (ואחבא)]

(בר' ג, י)

בחלוקה לר"מ בשלוש הדוגמות האחרונות הופרדה הפסוקית המשלימה בשלמותה מן הפועל השורר. אם הפסוקית עצמה היא של שני רכיבים בלבד, לא נעשו בה חלוקות פנימיות נוספות; אם היא ארוכה יותר, נעשו בה חלוקות פנימיות נוספות, אולם הן לא שינו דבר באופן הפרדתה של הפסוקית מן הפועל השורר. כל זה נכון, כמובן, בתנאי שנשמרת רציפותה של הפסוקית המשלימה. אכן, במציאות הלשונית, שבאה על ביטוי בחומר שנבדק, נשמרת בדרך־כלל רציפות זו. המקרים המעטים, שאין הרציפות הזאת נשמרת בהם, מחייבים, כמובן, חלוקה שונה, כמו בדוגמה הזאת:

[(למה־לי רב־זבחים) יאמר ה'] [שבעתי עלות אילים וחלב מריאים] ...

(יש' א, יא)

דוגמות מסוג זה באות בעיקר עם הביטוי "גאם ה'".

1.14 סיכום החלוקה לר"מ

בסעיף זה דנתי בעקרונות החלוקה לר"מ של משפטים מן הדגם:

א אמר 'ל' ב P (ארבעה רכיבים)

א חשב P (שלושה רכיבים)

בשני הדגמים הקשר המידי, הקרוב ביותר, הוא בין הפועל השורר לבין הפסוקית המשלימה המוצרכת. ראינו שאם ברצוננו להשוות את החלוקה לר"מ לחלוקת הטעמים, אנו חייבים להתחשב בווריאציות של סדר המלים הנתון במשפט. כמו כן הודגש, שבחלוקה לר"מ מופרדת הפסוקית בשלמותה מן הפועל השורר, בין שיש צורך בחלוקות פנימיות נוספות ובין שאין בהן צורך.

1.2 חלוקת הטעמים במשפטי דיבור/תפיסה והשוואתה לחלוקה לר"מ

בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים במשפטי דיבור/תפיסה עשויים להופיע הבדלים באחד ממקומות הקישור שלהלן:

$$\begin{array}{ccccc} \text{א} & + & \text{אמר} & + & P & + & \text{'ל'} & \text{ב} \\ & & 1 & & 2 & & 3 \end{array}$$

בהבדלים הקשורים למקום הקישור מס' 1 לא נדון כאן, שכן זאת סוגיה שאינה מאפיינת רק משפטי דיבור/תפיסה אלא את כל המשפטים שמופיעים בהם הרכיבים: נושא, נשוא, משלים. גם בהבדלים המופיעים במקום הקישור מס' 3 לא נדון בפרק זה, כי גם זאת סוגיה כללית יותר של התקשרות המשלימים אל הפועל. בהבדלים שמופיעים במקום הקישור מס' 2, כלומר במקום הקישור בין הפועל השורר לפסוקית המשלימה, נעסוק בפרק הזה.

1.21 הצגת החלוקה המאפיינת של משפטים עם פסוקית מאוחה או מורכבת

כפי שיתברר להלן ההבדלים בין חלוקת הטעמים לבין החלוקה לר"מ מופיעים בעיקר כאשר הפסוקית המשלימה איננה "משפט פשוט", אלא כשהיא מאוחה או מורכבת⁶. לכן נדגים תחילה את המשפטים האלה, שרב בהם מספר ההבדלים, ורק אחרי כן נציג את המשפטים בעלי הפסוקית הפשוטה.

6. וראה לעניין זה גם את דבריו של ברויאר.

הפסוקית מורכבת

חלוקת הטעמים:

1. וַיֹּאמְרוּ אֲנָשֵׁי הָעִיר אֶל־יֹאשׁ׃ הוֹצֵא אֶת־בִּנְךָ וּיְמֵת׃ כִּי נִתֵּן אֶת־מִזְבַּח הַבַּעַל
וְכִי כָרַת הָאֲשֵׁרָה אֲשֶׁר־עָלִיו׃ (שופ' ו, ל)
ובחלוקה לר"מ:
[וַיֹּאמְרוּ אֲנָשֵׁי הָעִיר אֶל־יֹאשׁ׃] [(הוֹצֵא אֶת־בִּנְךָ וּיְמֵת) (כִּי נִתֵּן ... אֲשֶׁר־עָלִיו)]
2. ...[וַיֹּאמֶר לוֹ] קְרָא שְׁמָה לֹא רַחֲמָה׃ כִּי לֹא אוֹסִיף עוֹד... (הו' א, ו)
ובחלוקה לר"מ:
[וַיֹּאמֶר לוֹ] [(קְרָא שְׁמָה לֹא רַחֲמָה) (כִּי לֹא אוֹסִיף עוֹד...)]
3. וְלֹאֲדָם אָמַר כִּי־שָׁמַעַת לְקוֹל אֶשֶׁתְּךָ וּתְאָכַל מִן־הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא
תֹאכַל מִמֶּנּוּ׃ אֲרוּרָה הָאֲדָמָה בַּעֲבוּרְךָ בַּעֲצָבוֹן תֹּאכַלְנָה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ׃ (בר' ג, יז)
ובחלוקה לר"מ:
[וְלֹאֲדָם אָמַר] [(כִּי־שָׁמַעַת ... לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ) (אֲרוּרָה הָאֲדָמָה ... חַיֶּיךָ)]
4. ... וַיִּדְעָתִי כִי־תוֹשִׁיעַ בְּיָדִי אֶת־יִשְׂרָאֵל׃ כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ׃ (שופ' ו, לז)
ובחלוקה לר"מ:
[וַיִּדְעָתִי] [(כִּי־תוֹשִׁיעַ בְּיָדִי אֶת־יִשְׂרָאֵל) (כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ)]

בדוגמות 1-4 הפסוקית המשלימה מורכבת. בחלוקה לר"מ הפסוקית מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר, ובתוכה מסומנת החלוקה הפנימית הראשית בין שני חלקי הפסוקית (יש, כמובן, חלוקות פנימיות נוספות, שלא סימנתי אותן בשלב הזה). לא כך חולקו הפסוקים האלה ע"י טעמי המקרא. החלק הראשון של הפסוקית המשלימה בא עם הפועל השורר, והמשכה – עומד לחוד. חשוב לציין, שאותו חלק "ראשון", אשר עומד עם הפועל השורר, הוא גם החלק "הראשון" בחלוקה הפנימית של הפסוקית לר"מ. רק אחרי החלוקה הראשית הזאת של הטעמים באות החלוקות המשניות הנוספות.

הפסוקית מאוחה

5. ויאמר | את־קֶלֶךְ שמעתי בגן | ואירא כי־עירם אנכי ואחבא (בר' ג, י)

ובחלוקה לר"מ:

[ויאמר] [(את־קֶלֶךְ שמעתי בגן) (ואירא... ואחבא)]

6. ויאמר המן למלך אחשורוש | ישנו עם־אחד מפֶּזֶר ומפרד בין העמים בכל

מדינות מלכותך | ודתיים שנות מכל־עם ואת־דתי המלך אינם עושים ולמלך

אין שָׁה להניחם (אס' ג, ח)

ובחלוקה לר"מ:

[ויאמר המן למלך אחשורוש] [(ישנו עם־אחד...) (ודתיים... להניחם)]

בדוגמות 5–6 הפסוקית המשלימה מאוחה היא. בחלוקה לר"מ הפסוקית מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר ובתוכה מסומנת החלוקה הפנימית בין שני חלקי הפסוקית המאוחדים. לא כך חולקו הפסוקים האלה ע"י טעמי המקרא: החלק הראשון של הפסוקית המשלימה בא עם הפועל השורר, והחלק השני של הפסוקית עומד לחוד. רק אחרי החלוקה הראשית הזאת באות החלוקות המשניות הנוספות.

באופן סכמטי ניתן לתאר את חלוקת הטעמים בהשוואה לחלוקה לר"מ, כפי שהיא באה לידי ביטוי בדוגמות 1–6, כלהלן:

א. תבנית החלוקה לר"מ:

הפסוקית המשלימה		הפועל השורר
... ב ...	... א ...	

ב. תבנית החלוקה של הטעמים:

הפסוקית המשלימה

הפסוקית המשלימה		הפועל השורר
... ב ...	... א ...	

יש לשוב ולהדגיש, שחלוקה כזאת של הטעמים נמצאה בעיקר במשפטים, שהפסוקית המשלימה שלהם מאוחה או מורכבת. על מקרים יחידים של חלוקה דומה, כשהפסוקית פשוטה, ידובר בהמשך (ראה 1.2421).

1.22 הצגת החלוקה המאפיינת של משפטים עם פסוקית פשוטה
מה עולה מהשוואת שתי החלוקות במשפטים, שהפסוקית המשלימה בהם פשוטה?
נתבונן בדוגמות האלה (מסומנת בהן רק חלוקת הטעמים):

7. ויאמר הנחש אל־האשה | לא־מות תמתון | (בר' ג, ד)

8. ... ויאמר אל־משה | קול מלחמה במחנה | (שמ' לב, יז)

9. ואמרו בני עמך | לא יתכן דרך אדני... | (יח' לג, יז)

10. ... אף כי־אמר אלהים | לא תאכלו מכל עץ הגן | (בר' ג, א)

11. ... ויאמר דויד | פרץ האלהים את־אויבי בידי כפרץ מים... | (דה"א יד, יא)

12. | וזכרת | כי־עבד היית במצרים... | (דב' טז, יב)

בדוגמות 7–12 דומה החלוקה לר"מ לחלוקת הטעמים, שכן בשתיהן מופרדת הפסוקית המשלימה בשלמותה מן הפועל השורר. הדוגמות מציגות משפטים שבהם פועל דיבור (7–11) וכן משפט ובו פועל תפיסה (12). אורכה של הפסוקית המשלימה הפשוטה שונה בדוגמות שהובאו: בדוגמה 7 יש שתי תיבות בלבד, ובכל אחת מן הדוגמות הבאות יש עוד תיבה, עד שבדוגמה 11 יש בפסוקית שש תיבות (אך על השפעת אורך הפסוקית ראה דיון בהמשך 1.241).

מתוך הצגת החלוקה של טעמי המקרא מתברר לכאורה, שההבדלים בין חלוקת הטעמים לבין החלוקה לר"מ מצויים בעיקר, כאשר הפסוקית מורכבת ומאוחדת, אך כאשר הפסוקית פשוטה, על פי רוב יש זהות בין שתי החלוקות. עוד נדון בהמשך בשאלה, אם אמנם סוג הפסוקית לבדו הוא הקובע את אופן חלוקת הטעמים.

נשאלת השאלה, אם התופעה שהוצגה בעזרת הדוגמות 1–12 נכונה בפסוקים אלו בלבד או שמא היא מאפיינת את החומר הנבדק כולו. הנתונים המספריים הבאים ייתנו את התשובה.

1.23 נתונים מספריים בנוגע לחומר שנבדק

ראה בטבלה 1א ובטבלה 1ב שלהלן:

טבלה 1א

השוואה בין חלוקת הטעמים לחלוקה לר"מ במשפטי דיבור/תפיסה

סוג פסוקית	קורפוס	ס"ה משפטי דיבור/תפיסה	הבדלים בין שתי החלוקות (-)		התאמות בין שתי החלוקות (+)	
			מספר הבדלים	% מכלל התקריות	מספר התאמות	% מכלל התקריות
מאוּחה או מורכבת	1	74	68	92%	6	8%
	2	104	83	80%	21	20%
	ס"ה	178	151	85%	27	15%
פשוטה	1	44	2	5%	42	95%
	2	45	1	2%	44	98%
	ס"ה	89	3	3%	86	97%

בטבלה 1_א להלן נפרט את הגתונים המספריים הג"ל לפי סוג הפסוקית (נפריד בין פסוקיות מאוּחות לבין פסוקיות מורכבות) ולפי טיבו של הפועל (נפריד בין משפטים עם פועל דיבור לבין משפטים עם פועל תפיסה). המספרים בטבלה מציינים את מספר התקריות, שיש בהן הבדלים בין שתי החלוקות (-) או שיש בהן התאמות בין שתי החלוקות (+).

טבלה 1ב

סוג פסוקית	קורפוס	משפטים עם פועל דיבור		משפטים עם פועל תפיסה		ס"ה משפטים עם פועלי דיבור ותפיסה	
						מס' תקריות	
		(+)	(-)	(+)	(-)	(+)	(-)
מאוּחה	1	2	3			2	38
	2	11	4			11	50
	ס"ה	13	7			13	88
מורכבת	1	4	4			4	30
	2	9	2	1		10	33
	ס"ה	13	6	1		14	63
פשוטה	1	31	2	11		42	2
	2	23	1	21		44	1
	ס"ה	54	3	32		86	3

מן הנתונים המספריים, שפורטו בשתי הטבלאות, ברור שמה שהוצג בדוגמות 1-12 מאפיין את רוב החומר, שנבדק בעבודה הזאת, ואם חומר זה הוא מדגם מייצג של כ"א ספרים, מותר להניח, שלפנינו תופעה המאפיינת את המקרא כולו.

1.24 דיון בנתונים המספריים ובמשתמע מהם

1.241 הסבר הנטייה הכללית בחלוקת הטעמים בהשוואה לר"מ

כיצד אפשר להסביר את החלוקה המאפיינת של טעמי המקרא במשפטי דיבור/ תפיסה לעומת החלוקה השונה לר"מ? מדוע הדרך המיוחדת בחלוקת המשפטים, שיש בהם פסוקיות מורכבות ומאוחדות, אינה נוהגת במשפטים, שהפסוקית המשלימה שלהם פשוטה?

בסעיף 1.1 הסברתי את הקשר ההדוק יחסית בין הפועל השורר לבין הפסוקית המשלימה המוצרכת. אין חידוש בתחום התחביר בעצם הקביעה שהפועל ומשלימו המוצרך הם יחידה אחת.

נראה לי שאותה "הצרכה" תחבירית, אותה ציפייה להמשך מצד השומע, כאשר הוא קולט את הפועל השורר, יש לה ביטוי ברצף הדיבור: הדובר נוטה "למלא את המשבצת הריקה" של המשלים מיד, בלא הפסקה ארוכה ברצף הדיבור. כאשר המשלים הוא יחידה קטנה, אחידה, לא-מורכבת יחסית, יחידה שבתוכה אין צורך בהפסקות גדולות ברצף, הריהו "ממלא את המשבצת הריקה" במהירות יחסית, והקשר בין הפועל השורר לבין משלימו אינו מופר בהפסקות בדיבור. כך קורה כאשר מדובר במשלים פשוט (משלים שאינו פסוקית, ובאלה לא דגנו כלל בפרק הזה), וכך קורה כאשר המשלים הוא פסוקית פשוטה, כפי שנוכחנו לדעת על-פי הנתונים בטבלות שלעיל. ברוב המקרים הפסוקיות הפשוטות הן גם קצרות, כפי שמעידים הנתונים המספריים בטבלה הזאת:

טבלה 2

אורך הפסוקית המשלימה הפשוטה, שהפרדתה ע"י הטעמים תואמת לחלוקה לר"מ

מס' התיבות בפסוקית	מס' התקريات	% מכלל התקريات
2-1	38	44.2%
3	20	23.2%
4	17	19.8%
5	4	4.6%
6	5	5.8%
7	1	1.2%
9	1	1.2%
ס"ה	86	100.0%

רוב הפסוקיות הפשוטות הן של 2-4 תיבות ובדוגמות מעטות בלבד הן ארוכות יותר (11 פסוקים). מצאנו אפוא שפסוקית פשוטה בדרך-כלל היא גם קצרה, והחפיפה הזאת היא שיצרה, לדעתי, את האחידות הרבה בחלוקת הטעמים (ועל שלושת הפסוקים, שחלוקתם שונה, ראה 1.242): אפשר לשמור על שלמותה של הפסוקית המשלימה הפשוטה והקצרה בלי לפגוע ברצף ההכרחי בינה לבין הפועל השורר:

הפועל השורר	הפסוקית הפשוטה

לעומת זאת, כאשר הפסוקית מאוחה או מורכבת, על פי רוב היא גם ארוכה. המספרים בטבלה שלפנינו מוכיחים זאת.

טבלה 3

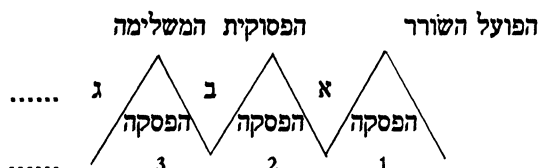
אורך הפסוקית המשלימה המאוחדת והמורכבת

מס' התיבות בפסוקית	מס' פסוקיות מאוחות	מס' פסוקיות מורכבות	ס"ה	% מכלל התקריות	מס' הפסוקיות מתוך טור 4 שחלוקתן שונה מן "הנטייה"
2	1		1	0.6%	1
3	5	1	6	3.3%	2
4	6	3	9	5.1%	3
5	5	6	11	6.2%	5
6	9	5	14	7.9%	6
7	4	9	13	7.3%	4
8	6	6	12	6.7%	3
9	9	5	14	7.9%	1
10	10	5	15	8.4%	2
11	11	7	18	10.1%	
12	6	7	13	7.3%	
13	7	2	9	5.1%	
14	3	2	5	2.8%	
15 ויותר	19	19	38	21.3%	
ס"ה	101	77	178	100.0%	27

כיוון שבדיון על הפסוקיות הפשוטות הגדרנו את אלה, שיש בהן 2-4 תיבות כפסוקיות קצרות, הפרדתי גם כאן בחישוב האחוזים את הפסוקיות של 2-4 תיבות.

ההבדל באורך הפסקות ברור: רוב הפסקות הפשוטות הן של 1–4 תיבות (87%), ואילו רוב הפסקות המורכבות והמאוות הן דווקא של 5 תיבות ויותר (91%). ומעניין שככול שהפסקות מתארכות כן פוחתים החריגים מן הגטייה הכללית בחלוקת הטעמים (ראה טור 6 בטבלה 3).

כאשר הפסקות המשלימה ארוכה ובנויה מיחידות, שחייבת לבוא ביניהן הפסקה (שכן היא מאוחדת או מורכבת), אין נשמרים בה הרצף והאחידות. במקרה כזה נוצר מתח בין שתי הפסקות: זו שבין השורר לבין תחילתה של הפסקות וזו שבין חלקי הפסקות עצמה (וייתכן שיש כמה הפסקות כאלה):

ההפסקות שבתוך הפסקות המשלימה עלולות לשטש את הקשר שבין הפסקות המשלימה כולה לבין הפועל השורר. אילו ביטא אורך ההפסקות את ההיררכיה התחבירית, הייתה ההפסקה בין הפועל לבין תחילתה של הפסקות צריכה להיות ארוכה מאוד, דבר המנוגד לאותה ציפייה "למלא את המשבצת הריקה" של המשלים המוצרך אחרי הפועל, שדיברנו עליה קודם לכן.

אין ספק שמבחינת ההיררכיה הלוגית-התחבירית החלוקה המקבילה להפסקה 1 בתבנית שלעיל היא חלוקה ראשית יותר מן החלוקות המקבילות להפסקות 2, 3 בתבנית זו. ההיררכיה הלוגית אינה קשורה לזמן הביצוע, ולכן אין לה קשר הכרחי לאורך היחידות או לאורך ההפסקות שביניהן. אולם חלוקה הייררכית-לוגית כזאת אפשרית רק כאשר אנו מתבוננים במשפט כולו ומפרקים אותו לחלקיו. מתי אפשר להתבונן במשפט כולו ולפרק? נראה שהדבר אפשרי בשני מקרים:

א. לפני הביצוע, אם נניח, שהמשפט כולו כבר מצוי לפני ביצועו בתודעתו של הדובר. שלב זה אינו מענייננו כאן וספק אם ניתן לבדוק אותו.

ב. אחרי הביצוע, למשל, כשאנו מתבוננים במשפט הכתוב ומפרקים אותו לרכיביו המידיים, הלוגיים, כפי שעשינו בחלוקה לר"מ. אולם אם מדובר בשלב הביצוע עצמו, איננו יכולים לדבר על התבוננות במשפט כולו ועל חלוקתו. מה שקורה בשלב הביצוע (ואין זה משנה אם כוונתנו ל"דובר המבצע" או לקליטה של "השומע המבצע"), איננו פירוק המשפט השלם, אלא הוספה של יחידה לקודמתה מתוך ביצוע הפסקות קטנות או גדולות בין היחידות.

יש הקבלה בין האמור כאן לבין התזה, שהונחה ביסוד מאמרם של וייל וכהן. בבואם ליצור מודל מוסיקלי לביצוע המקורי של טעמי המקרא גם הם מדברים על ניסוח מחודש של החוקים הסינטקטיים מדיכוטומיה מתמשכת לצירופים מתמשכים, מפירוק לבנייה (שם, עמ' 8 ואילך).

כשאנו מדברים על שלב הביצוע עלינו לשאול, איפה ההפסקה הארוכה יותר בין החלקים ולא איפה החלוקה הלוגית הראשית יותר. נראה לי שטעמי המקרא נותנים את התשובה לשאלה האחרונה הזאת, ואילו החלוקה לר"מ נותנת את התשובה לשאלת החלוקה הלוגית של המשפט השלם. אין הכרח, כמובן, שלא תהיה חפיפה בין ההייררכיה של החלוקה הלוגית לבין ההייררכיה באורך ההפסקות, אך בה במידה אין כל הכרח שתהיה ביניהן חפיפה. באותם מקומות, שנוצר בהם הבדל בולט בין חלוקת הטעמים לבין החלוקה לר"מ, אין, כנראה, חפיפה כזאת. אחד המקומות האלה הוא בקטגוריית משפטי דיבור/תפיסה, שאנו דנים בה. לפי טעמי המקרא מסתבר, שההפסקה בין הפועל השורר לבין תחילתה של הפסוקית המשלימה קצרה יותר מן ההפסקה (או מן ההפסקות) שבתוך הפסוקית המשלימה. נראה לי שלא קשה להסביר את הביצוע הזה: הדובר דואג תחילה לךָץ, שיבטא את הקשר בין הפועל השורר לבין הפסוקית, ואם מתברר, שהפסוקית עצמה מתמשכת, מורכבת מיחידות רבות ויש צורך להכניס בה הפסקות, מתקבל ממילא, שהפסקות אלה (או חלק מהן) ארוכות יותר מן ההפסקה שבין השורר לתחילתה של הפסוקית.

הדבר מזכיר במקצת את הנהוג המקובל בדיבור, שנשמע מפי דוברים רבים, לצרף את הפועל אל מלת השעבוד, המקשרת אליו את הפסוקית המשלימה וליצור הפסקה ברצף או "למלא" את ההפסקה הזאת במשיכת התנועה של מלת השעבוד, כגון: נדמה לי ש—— כל עוד נמשך החורף לא תתחדש הלחימה.

כאן, כמו בחלוקת הטעמים, מתבטא רצונו של הדובר למלא מיד את "המשבצת הריקה" של המשלים המוצרך. התוצאה היא שההפסקה בין הפועל השורר לבין תחילתה של הפסוקית קצרה יותר מאחת ההפסקות (או יותר) שבתוך הפסוקית.

ההבדלים בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים במשפטי דיבור/תפיסה בעלי פסוקית משלימה מורכבת או מאוחדת, כפי שפורטו בטבלה 1 וכפי שהוצגו בסעיף 1.21, הם ביטוי להבדל שבין החלוקה הלוגית של רכיבי המשפט, הנוגעת למשפט השלם אחרי ביצועו, לבין סימון ההפסקות בפועל, שמתבצעות בתוך רצף הדיבור.

1.242 סטיות מן הנטייה הכללית וגורמיהן

1.2421 סטיות במשפטים בעלי פסוקית משוטה

לפי טבלה 1 ראינו מהי הנטייה הכללית בחלוקת הטעמים בהשוואה לר"מ. עתה עלינו לבדוק את הפסוקים אשר אינם נוהגים על-פי הנטייה הכללית הזאת. האם נוכל למצוא להם מכנה משותף כלשהו?

כאשר הפסוקית המשלימה פשוטה, היא מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר בחלוקת הטעמים וכן בחלוקה לר"מ. נמצאו שלושה פסוקים בלבד, שחלוקה שונה נוהגת בהם:

13. ... ויאמר הלא-זאת בת-שבע בת-אליעם | אשת אוריה החתי (שמ"ב יא, ג)

אמנם הפסוקית המשלימה בפסוק זה פשוטה, אך יש בה לוואי-תמורה. על פי רוב בין התמורה לבין גרעינה יש הפסקה בטעמי המקרא, והיא מפצלת את אחידותה של הפסוקית הפשוטה. הדבר דומה להפסקות שבתוך הפסוקיות המורכבות והמאוחות, ומכאן, שהפרדת הפסוקית בפסוק זה דומה להפרדתן של אלה.

14. ... כי אמרת אלכה אחרי מאהבי נתני לחמי ומימי | צמרי ופשתי שמני ושקויי (הו' ב, ז)

15. ויאמר ה' אלי-ישעיהו צא-נא לקראת אחז אתה ושאר ישוב בנך | אל-קצה

תעלת הברכה העליונה אל-מסלת שדה כובס (יש' ז, ג)

בשני הפסוקים יש בתוך הפסוקית חלקים כוללים, ורב אורכה של הפסוקית: 10 תיבות בדוגמה 14, 14 תיבות בדוגמה 15. כזכור, ברוב המשפטים שבהם פסוקית משלימה פשוטה היו 2-4 תיבות בפסוקית. אין ספק שאורך הפסוקיות בשני הפסוקים שלעיל הוא שקבע את החלוקה השונה מן הרגיל בטעמים במשפטים שבהם פסוקית פשוטה.

1.2422 סטיות במשפטים בעלי פסוקית מאוחה או מורכבת

משפטים שבהם פסוקית מאוחה או מורכבת מחולקים בדרך-כלל שלא כמו בחלוקה לר"מ. אולם מצאתי 27 משפטים שחלוקתם חריגה (ראה טבלה 1). באלה תבנית החלוקה היא:

הפועל השורר	הפסוקית המשלימה
א	ב

ניסיתי לבדוק השערות אחדות לעניין אותם 27 פסוקים כדי להסביר את חלוקתם השונה. לאחר בדיקה התברר שמקצת ההשערות אינן רלוונטיות, אך האחרות סבירות. להלן אביא את אלה ואת אלה:

א. הפסוקית המשלימה משתרעת על פני שני פסוקים

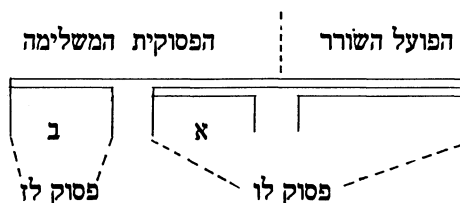
בשמונה מן הפסוקים החורגים בחלוקתם משתרעת הפסוקית המשלימה על פני פסוק נוסף על הפסוק שבו מצוי הפועל השורר.

נבדוק לדוגמה את הפסוקים בספר שופטים ו, לו-לז. אילו רשמנו את שני הפסוקים האלה כיחידה אחת, הייתה החלוקה הראשונה בתוך הפסוקית המשלימה עוברת בדיוק בגבול שבין שני הפסוקים:

16. ויאמר גדעון אל-האלהים | אם-ישך מושיע בידי את-ישראל כאשר דברת | (פס' לו)
חלק א של הפסוקית המשלימה

הנה אנכי מציג את-גזות הצמר בגרן אם טל יהיה על-הגזה לבדה ועל-כל-הארץ |
חרב וידעתי כי-תושיע בידי את-ישראל כאשר דברת | (פס' לז)
חלק ב של הפסוקית המשלימה

כיוון שמצאנו בחלוקת הטעמים את הנטייה לצרף את חלק א של הפסוקית אל הפועל השורר, וכיוון שבמשפט הנ"ל חלק א זה נמשך עד סוף פסוק לו, לכאורה נראה הגיוני שהוא מצוי כולו עם הפועל השורר ומופרד ממנו בשלמותו, כמו בתבנית הזאת:

כל זה היה נכון, לולא מצאנו פסוקים אחרים, שהפסוקית המשלימה בהם משתרעת אף היא על פני שני פסוקים, ובכל זאת החלוקה בפסוק הראשון רגילה. נראה, למשל, את חלוקתם של הפסוקים בבראשית יג, ח-ט:

17. ויאמר אברם אל-לוט אל-נא תהי מריבה ביני וביניך ובין רעי ובין רעיך |

כי-אנשים אחים אנחנו | (פס' ח)

וההמשך בפסוק ט: הלא כל-הארץ לפניך וגו'.

דומה הדבר גם בפסוקי בראשית יג, יד-טו:

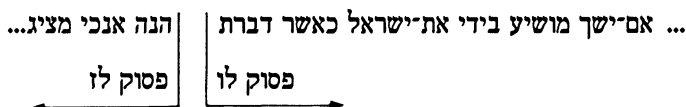
18. וה' אמר אל-אברם אחרי הפרד-לוט מעמו שא נא עיניך וראה מן-המקום |

אשר-אתה שם | צפנה ונגבה וקדמה וימה | (פס' יד)

וההמשך בפסוק טו: כי את-כל-הארץ וגו'.

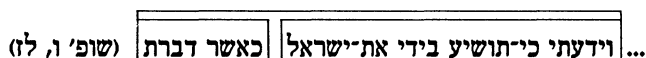
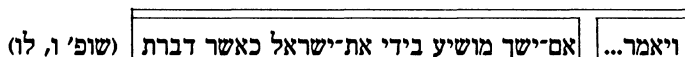
חלוקה דומה אפשר למצוא גם בפסוקים אחרים, אך לא כך חולק הפסוק שופטים ו, לו.

נשים לב לטיבו של המעבר מפסוק לפסוק בשלוש הדוגמות 16–18. בבראשית יג, ח-ט המעבר הוא מאיבר א של הפסוקית המאוחדת לאיבר ב שלה, כלומר זה מקום האיחוי. בבראשית יג, יד-טו המעבר הוא מן החלק העיקרי של הפסוקית המורכבת לחלק המשועבד לו: פסוק טו פותח במלת השעבוד "כי", העומדת בראש פסוקית סיבה (פסוקית תיאורית). בשני המקרים הרעיון בפסוק הראשון שלם, וההגנה בסוף הפסוק הראשון (סוף חלק א של הפסוקית), די קרובה לזאת שבסוף משפט חייוו. מעבר כזה מפסוק לפסוק, עם הגנה יורדת, מצוי בשבעה מתוך שמונת הפסוקים שנזכרו בראש הסעיף הזה, כלומר, בכולם חוץ משופטים ו, לו. ומה טיבו של המעבר מפסוק לו לפסוק לז בשופטים? כאן הרעיון בפסוק הראשון אינו שלם, שכן המעבר הוא מפסוקית תנאי, המצויה בפסוק לו, לחלק העיקרי של הפסוקית המשלימה, אשר מצוי בפסוק לז:

אין ספק שההנגנה של פסוקית התנאי שונה מזאת שבסופי הפסוקים הנזכרים מספר בראשית (דוגמות 17-18). פסוקית תנאי כזאת נאמרת בהנגנה עולה וקצבה מוחש, ואף זאת סיבה לרצף, שקשה להכניס בו הפסקות ארוכות.

כך מתקצרת ההפסקה הצפויה לפני המלים "כאשר דברת", והיא קצרה יותר מן ההפסקה שבין הפועל השורר לתחילת הפסוקית. משום כך החלוקה כאן שונה מן הרגיל בטעמים. מעניין שמלים אלו מופיעות גם בפסוק השני, פסוק לו, אך לא בתוך פסוקית תנאי, ובפסוק זה החלוקה רגילה. נשווה את החלקים הדומים בשני הפסוקים:

ההגגנה השונה בשני הפסוקים היא שקבעה את החלוקה השונה בשני חלקי הפסוקים הנ"ל.

מכל האמור לעיל יש להסיק, שלא די לקבוע שבגלל השתרעותה של הפסוקית המשלימה על פני שני פסוקים החלוקה משתנה. צריך לבדוק גם את טיב המעבר בין החלק המצוי בפסוק הראשון לזה שאחריו. מה שקבע את החלוקה השונה בפסוק לו הוא היותו של חלק זה פסוקית תנאי, שההנגנה העולה שלה אינה מאפשרת הפסקות ארוכות. לעומת זאת, כאשר הפסוקית המשלימה של פועל דיבור/תפיסה משתרעת על פני שני פסוקים, אולם בסיום הפסוק הראשון ההנגנה יורדת, כנראה, אין לדבר השפעה על החלוקה.

ב. הפסוקית המשלימה היא קצרה במיוחד

כאשר ניסיתי להסביר את אופן ההתחלקות של משפטי דיבור/תפיסה, שהפסוקית המשלימה שלהם פשוטה, ציינתי את החפיפה, המצויה לרוב, בין היות הפסוקית פשוטה לבין היותה קצרה (ראה 1.241). אמרנו שם, שמכלל 86 הפסוקיות הפשוטות, שחלוקתן היא על-פי הנטייה הכללית, 75 הן של 2–4 תיבות בלבד.

והנה מתברר, שבין 27 הפסוקים, שאני מנסה למצוא הסבר לדרך חלוקתם השונה מן הרגיל, מצויים שישה, שהפסוקית המשלימה שלהם קצרה, של 2–4 תיבות, אף-על-פי שהיא מאוחה או מורכבת. במקרה אחד מן השישה (דה"א יד, י) יש עוד סיבה לחלוקתו השונה, ואולי היא משמעותית יותר, ולכן אדון בפסוק זה גם בסעיף ד להלן. אולם באשר לשאר החמישה לא מצאתי כל סיבה אחרת לחלוקתם השונה לבד מהיותם קצרים. כיוון שהפסוקית קצרה, לא נוח לפצלה בדרך הרגילה בטעמים, והיא נתפסת כיחידה שלמה אחת בדומה לפסוקיות הפשוטות. חמשת הפסוקים הם:

19. ... ותאמר האשה | הנחש השיאני | ואכל | (בר' ג, ג)

20. | ויאמר דוד לאוריה | רד לביתך | ורחץ רגליך | ... (ש"ב יא, ח)

21. | ושבנו והתחננו אליך בארץ שביהם לאמר | חטאנו והעוינו רשענו | (מל"א ח, מז)

22. ... ה' אמר אלי | עלה אל-הארץ הזאת | והשחיתה | (יש' לו, י)

23. ... האמרת לאדניהם | הביאה ונשתה | (עמ' ד, א)

אמנם בחמשת הפסוקים האלה הפסוקית המשלימה מאוחה, אך לפחות באחד משני איבריה יש רק תיבה אחת או שתיים «ולפעמים כך בשני האיברים». נראה לי, שבגלל היותם קצרים כל-כך לא חולקו שני האיברים בדרך הרגילה.

עוד בשלושה פסוקים, שאמנם הפסוקית שלהם ארוכה יותר (יש בה חמש תיבות ויותר), מצאתי בכל זאת תופעה דומה: אחד משני איברי הפסוקית קצר, יש בו תיבה אחת או שתיים. נראה לי שגם באלה נמנעה החלוקה הרגילה משום היות אחד החלקים קצר כל כך:

24. | וידבר ה' אל-משה | לך-רד | כי שחת עמך אשר העלית מארץ מצרים | (ש"מ לב, ז)

25. ויאמר ה' אל-משה | מי אשר חטא-לי | אמחנו מספרי | (שמ' לב, לג)

26. ... ויאמר | ה' הוא | הטוב בעיניו יעשה | (שמ"א ג, יח)

ג. בפסוקית המשלימה יש תקבולת

תקבולת מופיעה בפסוקים רבים בקורפוס שנבדק, אך כל עוד חלוקתם היא לפי הנטייה הכללית, איני דנה בהם במפורט. לא כן בפסוקים:

27. | לכן נאם האדון ה' צבאות אביר ישראל | | הוי אנחם מצרי | ואנקמה מאויבי | (יש' א, כד)

28. | למה תאמר יעקב ותדבר ישראל | | בסתרה דרכי מה' | ומאלהי משפט יעבור | (יש' מ, כז)

בפסוקית המשלימה בשני הפסוקים שלעיל יש תקבולת מקראית: שתי הצלעות של התקבולת הן שני החלקים של הפסוקית המאוחדת. אילו חולקו פסוקים אלו לפי החלוקה הרגילה בטעמים, היינו מקבלים חלוקה, השוברת את המקצב השירי. שני חלקי הפסוקית המקבילים קשורים זה לזה (קשר של תוכן ושל מקצב) חזק יותר מן הקשר שבין הפועל השורר לתחילת הפסוקית. זאת, כנראה, הסיבה לחלוקתם השונה. כמו כן ייתכן שגם אורכו של החלק הבא עם הפועל משפיע כאן על החלוקה (בדוגמה 27 בחלק הבא עם הביטוי השמני "נאם האדון..." יש 7 תיבות ובפסוקית כולה – 5 תיבות; בדוגמה 28 בחלק הבא עם הנשוא יש 5 תיבות ובפסוקית כולה – 6 תיבות).

ד. הפסוקית המשלימה היא משפט שאלה

29. | כִּי־ישאלך בנך מחר לאמר | | מה העדת והחקים והמשפטים אשר צנה ה' |

אלהינו אתכם | (דב' ו, כ)

30. | וישאל דויד באלהים לאמר | | האעלה על-פלשתים ונתתם בידי... | (דה"א יד, י)

בשני הפסוקים שלעיל תוכן הפסוקית המשלימה הוא שאלה, הבאה אחרי הפועל השורר "ישאלך", "וישאל". בחלקו השני של הפסוק שבדוגמה 30 מופיעה פסוקית משלימה, הדומה בתוכנה למצוטט לעיל, אך שם אין זו שאלה, והחלוקה – לפי הרגיל בטעמים, כלומר:

ויאמר לו ה' עלה	ונתתים בידך

האומנם בדוגמות 29–30 החלוקה שונה, כי אלה פסוקיות של שאלה? ננסה לבדוק זאת בשתי דרכים:

א. ידוע שהשאלה נאמרת בהנגנה עולה. נראה שהנגנה כזאת מחישה את הקצב של משפט השאלה ואינה מאפשרת ליצור בו הפסקות גדולות ברצף. נתבונן, למשל, בשני משפטים בעברית של ימינו:

ברור שיש לסיים את העבודה במהירות ולא להתרשל.

האם זה ברור שיש לסיים את העבודה במהירות ולא להתרשל?

בשני המשפטים יש שני חלקים מקבילים (פסוקיות מצומצמות) בפסוקית. נראה לי שתיתכן הפסקה ארוכה יותר בין שני החלקים האלה, כאשר הפסוקית היא משפט חיזוי. לעומת זאת, כאשר הפסוקית היא שאלה, קשה לשבור את רציפותה ולהפסיק בין שני החלקים. אם השערה זו נכונה, הרי זאת הסיבה לחלוקתם השונה של שני הפסוקים שלעיל.

ב. כדי לאמת את ההשערה הזאת בדקתי מדגם של משפטי שאלה, הרחב יותר מן הקורפוס שנבדק בעבודה הזאת. בדקתי את כל 58 הפסוקים, שהפועל שאל מופיע בהם במקרא בכל צורות הנטייה של "יקטל", ואלה תוצאות הבדיקה: ב-37 אין כל השלמה של פסוקית; ב-14 יש השלמה של פסוקית פשוטה; ב-7 יש השלמה של פסוקית מאוחד או מורכבת, שהיא המעניינת אותנו.

ייתכן שכבר במספרים אלו נתון חלק מן התשובה: מיעוט הפסוקיות המורכבות והמאוחדות במשפטי שאלה אולי מוכיח שקצבן של השאלות מהיר הוא, ולכן יש פחות מקום להפסקות, ההכרחיות בפסוקיות מאוחדות ומורכבות, שהן בדרך-כלל גם ארוכות יותר מן הפשוטות. אך העיקר התברר, כשבדקתי את אופן החלוקה של שבעת הפסוקים האלה: רק באחד מהם מצאתי את החלוקה הרגילה בטעמים במשפטי דיבור/תפיסה, ובשאר – החלוקה שונה מן הרגיל, כלומר זהה לשני הפסוקים, שהובאו בדוגמות 29–30. הפסוק האחד, שבו החלוקה זהה לרוב משפטי דיבור/תפיסה הוא:

וישאל להם לשלום ויאמר השלום אביכם הזקן אשר אמרתם	העודנו חי

(בר' מג, כז)

בפסוק זה יש בעצם שתי שאלות ולא שני חלקים של שאלה אחת, ולכן מתאפשרת כאן הפסקה ארוכה יותר בין שני חלקי הפסוקית, שלא כמו בשאר ששת הפסוקים הנזכרים⁷, שחלוקתם כמו בדוגמות 29–30. אמרנו שההנגנה העולה אינה מאפשרת הפסקה ארוכה בין שני חלקי הפסוקית, אך בפסוק הנ"ל (בר' מג, כז) יש שתי עליות בהנגנה וביניהן תיתכן הפסקה.

7. דב' ו, כ; שמ"א יד, לז; כג, ב; ל"ח; שמ"ב ה, יט; דה"א יד, י.

לפי שתי הבדיקות שערכתי נראה לי סביר להניח, שאכן החלוקה השונה של הדוגמות 29–30 נובעת מהיותם משפטי שאלה. הדבר דומה לנימוק שהובא בסעיף א לעיל בעניין משפטי התנאי, שאף בהם ההנגנה עולה.

ה. בפסוקית המשלימה מצוי פועל דיבור/תפיסה נוסף

31. ויאמר אל־האשה | אף כִּי־אמר אלהים | לא תאכלו מכל עץ הגן (בר' ג, א)
32. ... ויאמר אל־שרי אשתו | הנה־נא ידעתי | כי אשה יפת־מראה את (בר' יב, י א)
33. ויאמר אליהם רב־שקה אמרו־נא אל־חזקיהו | כה־אמר המלך הגדול מלך אשור | מה הבטחון הזה אשר בטחת (יש' לו, ד)
34. ... ודבר־חד את־אחד איש את־אחיו לאמר | בא־נא ושמעו | מה הדבר היוצא מאת ה' | (יח' לג, ל)

בדוגמות 31–34 הפסוקית המשלימה מורכבת: בחלק א של הפסוקית מצוי פועל דיבור/תפיסה, וחלק ב של הפסוקית הוא הפסוקית המשלימה אותו. אם כן, בפסוק כולו יש שני פועלי דיבור/תפיסה הייררכיים. מדוע חולקו פסוקים אלו באופן שונה מן החלוקה הרגילה? האם ההפסקה בין חלק א לחלק ב של הפסוקיות הנ"ל קצרה יותר מן ההפסקה שבין שני חלקי הפסוקיות המורכבות האחרות?

מן הראוי לציין שברוב הפסוקיות המורכבות שנבדקו מצויה באחד החלקים פסוקית לא מוצרכת. פסוקיות תיאוריות אלו הן בייחוד של סיבה (והן הנפוצות ביותר), של תנאי, של זמן, של השוואה, של תוצאה וכד', כגון:

ויאמר משה אל־אהרן מה־עשה לך העם הזה כִּי־הבאת עליו חטאה גדלה (שם' לב, כא)	1	2
פסוקית לא־מוצרכת		
פסוקית מוצרכת		

בין שתי ההפסקות המסומנות בדוגמה האחרונה גדולה יותר ההפסקה 1, וההסבר שנתננו לכך: הקשר בין פועל דיבור/תפיסה לתחילתה של הפסוקית המשלימה המוצרכת רצוף יותר מן הקשר שבין שני חלקי הפסוקית, שהשני בהם הוא פסוקית לא מוצרכת.

לעומת זאת בארבע הדוגמות 31–34 שתי ההפסקות באות בין פועל דיבור/תפיסה לבין פסוקית משלימה מוצרכת. כיוון ששתי הפסוקיות שוות במעמדן התחבירי, שוות לכאורה גם שתי ההפסקות, ורק הייררכיה בין שני הפעלים (או בין שתי "האמירות") היא שקובעת איזו מהן תהיה ארוכה יותר. על-פי הייררכיה זו ארוכה יותר ההפסקה אחרי הפועל הראשון (הראשי).

עם זה קשה לומר, שקביעה זו חד-משמעית. בצד משפטים, שחלוקתם דומה לדוגמות 31–34, נמצא אחרים שחלוקתם "רגילה", כמו:

35. |ויאמר להם כה-אמר ה' אלהי ישראל| |שימו איש-חרבו על-ירכו|... (שמ' לב, כז)

ייתכן שבבדיקה אחרת, שתעסוק רק במשפטים מסוג זה, יהיה אפשר למצוא תשובה ברורה יותר לשאלה: מתי החלוקה היא כמו בדוגמות 31–34 ומתי כמו בדוגמה 35. כאן לא נבדקה התפוצה של משפטים כאלה.

ו. בפסוקית המשלימה מצויה פסוקית זיקה

36. |...|ויאמרו| |אלה אלהיך ישראל| |אשר העלוך מארץ מצרים| (שמ' לב, ד)

37. כלעיל (שמ' לב, ח)

38. |...|ואמרת אליהם| |זה הדבר| |אשר-צנה ה' לאמר| (וי' יז, ב)

39. |ואשלח אליכם... לאמר| |אל-נא תעשו את דבר-התועבה הזאת| |אשר שנאתי| (יר' מד, ד)

הדוגמות 36–39 נכללו במיון של משפטי דיבור/תפיסה בקבוצת המשפטים, שהפסוקית בהם מורכבת. מיינתי כך בגלל הדעה המקובלת, שקשר של "שעבוד" בין שתי פסוקיות יוצר משפט מורכב, ופסוקית זיקה אף היא בבחינת פסוקית משועבדת. בדוגמות 36–39 מצויה זיקה בפסוקיות המשלימות, ובכולן, שלא כרגיל בטעמי המקרא, הופרדה הפסוקית המשלימה בשלמותה מן הפועל השורר. האם הקשר של הזיקה אל השם הזווקק רצוף יותר מן הקשר של פסוקית משועבדת אחרת (לא מוצרכת) אל השורר שלה? אם לשפוט לפי השוואת הדוגמות 36–39 לאופן התקשרותן של פסוקיות מורכבות אחרות, נראה שכך הדבר. השאלה היא, אם תמיד מתחלק כך משפט דיבור/תפיסה, אשר בפסוקית המשלימה שלו יש זיקה.

בדקתי את כל הדוגמות המצויות בקורפוס שלנו, ומצאתי כנגד ארבע הדוגמות 36–39 ארבע אחרות, שחלוקתן שונה:

40. ואלהם תאמר איש איש מבית ישראל ומן-הגר אשר-יגור בתוכם

אשר יעלה עלה ארזבח (וי' יז, ח)

41. ...הביטו וראו אם-יש מכאוב כמכאבי אשר עולל לי | אשר הוגה ה' ביום חרון אפו
(איכה א, יב)

42. ויאמר ה' אל-שמואל הנה אנכי עשה דבר בישראל | אשר כל-שמעו תצלינה

שתי אזינו (שמ"א ג, יא)

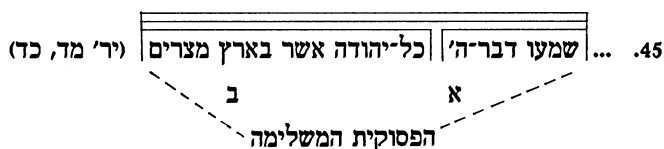
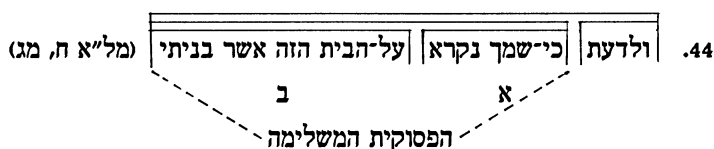
43. כה-אמר אדני ה' הכה בכפך ורקע ברגלך ואמר-אח אל כל-תועבות רעות

בית ישראל | אשר בחרב ברעב ובדבר יפלו (יח' ו, יא)

מה ההבדל בין הדוגמות 36–39 לבין הדוגמות 40–43? נבדיל בקבוצה האחרונה בין 40–41 לבין 42–43. בשתי הראשונות פסוקית הזיקה, שאנו מדברים בה (כלומר השנייה במשפט), רחוקה מאוד מן השם הזוקק: ב-40 בין השם הזוקק לבין הזיקה יש עוד 5 תיבות, ואילו בדוגמה 41 יש 4 תיבות. ריחוק זה מחליש את הקשר בין הזיקה לשם הזוקק ומכאן החלוקה השונה.

בדוגמות 42–43 הריחוק בין השם הזוקק לזיקה אינו רב כל-כך, אך גם כאן מצויות ביניהם תיבות מפרידות (1–2). נוסף על כך בשתי הדוגמות האלה ארוכה הזיקה עצמה: יש בה 5 תיבות. אורך הזיקה משפיע על הפרדתה מן השם הזוקק: ככול שהיא ארוכה יותר, כן רב יותר הסיכוי, שתופרד מן השם הזוקק כמו בדוגמות 42–43. לעומת שתי הדוגמות האלה בדוגמות 36–39 הזיקה קצרה יותר: יש בה 2–4 תיבות (והפסוק היחיד בעל זיקה של 4 תיבות – אין בו כל תיבות מפרידות בין השם הזוקק לבין הזיקה). מכל האמור לעיל אפשר ללמוד, שאורך הזיקה והמרחק מן השם הזוקק משפיעים על אופן הפרדתה ממנו, ומכאן, כנראה, ההבדל בין שתי קבוצות הדוגמות: 36–39 מחד גיסא ו-40–43 מאידך גיסא. דברים אלו מקבלים חיזוק מבידיקת כלל הצירופים עם פסוקיות זיקה (ראה אבינון, עמ' 123 ואילך).

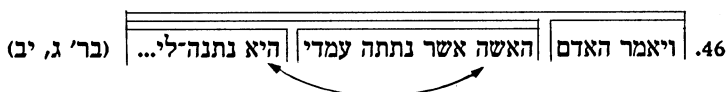
בין 27 הפסוקים, שחלוקתם שונה מן הנטייה הכללית, נמצאו עוד שלוש דוגמות, שאף בהן יש זיקה, אך החלוקה בתוך הפסוקית המשלימה אינה עוברת במקום שבו הזיקה מתחילה, אלא במקום שונה. שניים מן הפסוקים האלה הם:

יש לשאול שתי שאלות. הראשונה: מדוע החלוקה בתוך הפסוקית אינה עוברת במקום שבו הזיקה מתחילה? התשובה דומה למה שכבר נאמר על פסוקיות זיקה: בשתי הדוגמות הזיקה קצרה, של 2-3 תיבות; פסוקיות זיקה קצרות כאלה מופרדות על-פי רוב עם השם הזוקק מן השורר שלו, וכך הדבר גם בשני הפסוקים הנ"ל.

השאלה השנייה: מדוע הופרדה הפסוקית המשלימה של פועל דיבור/תפיסה במשפטים אלו בשלמותה מן הפועל השורר, שלא לפי הנטייה הכללית? התשובה לשאלה זו קשורה לתשובה הקודמת: כיוון שהחלוקה בין החלקים א, ב שבתוך הפסוקית המשלימה אינה עוברת במקום של "שעבוד", ההפסקה בין שני החלקים דומה יותר להפסקות שבתוך הפסוקית הפשוטה מלאלה שבפסוקיות המורכבת. אין אפוא תמה, שחלוקתם של המשפטים האלה דומה לחלוקת המשפטים בעלי הפסוקית הפשוטה. באלה ובאלה הפסוקית המשלימה מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר.

הפסוק השלישי שונה במקצת משני קודמיו:

כיוון שכאן מצויה פסוקית זיקה בתוך החלק הראשון של הפסוקית המשלימה, אין כל אפשרות לחלק חלוקה משנית במקום השעבוד, כלומר במקום שפסוקית זיקה מתחילה בו. הקשר ההדוק (כמוסמן בחצים) בין השם הזוקק "האשה" לבין המשכה של הפסוקית מקצר את ההפסקה בין שני חלקי הפסוקית, ומכאן אופן החלוקה של הטעמים.

ז. בפסוקית המשלימה שני איברים הקשורים בקשר סמנטי מיוחד

נשאלו עוד שני פסוקים, שחלוקתם שונה מהרגיל במשפטי דיבור/תפיסה בעלי פסוקית מאוחה או מורכבת:

47. ויאמר ה' אל־משה | ראיתי את־העם הזה | והנה עם־קשה־עָרֶף הוא | (שמ' לב, ט)

48. וישב משה אל־ה' ויאמר | אנא חטא העם הזה חטאה גדלה | ויעשו להם אלהי זהב | (שמ' לב, לא)

התבוננות תחבירית פורמלית בשתי הדוגמות הנ"ל מגלה, שבפסוקית המשלימה יש איחוי בין שני איברים, אשר אינם קצרים במיוחד (בין שלוש לשש תיבות באיבר). במקרים כאלה אפשר לצפות לחלוקה הרגילה בטעמים, והיא: קישור האיבר הראשון אל הפועל השורר והפרדת האיבר השני מהם. מדוע כאן החלוקה שונה? במלים אחרות, מהו הגורם שההפסקה בין שני איברי הפסוקית קצרה יותר מן ההפסקה, שבאה כרגיל במקום כזה.

ההסבר מצוי, לדעתי, בקשר התחבירי־הסמנטי המיוחד בין שני האיברים: אין כאן שני איברים שמשקפים שתי פעולות שונות זו מזו. בדוגמה 47 שני האיברים הם ביטוי לפסוקית אחת במבנה העומק הסמנטי, שאפשר לנסחה בפרפרזה: *ראיתי שהעם הזה עם קשה ערף הוא. בניסוח המקורי מופיעות כאילו שתי השלמות לפועל התפיסה "ראיתי":

1. "את־העם הזה" (גלגול מקדים, וראה רובינשטיין א, עמ' 63);

2. "והנה עם־קשה־עָרֶף הוא".

שתי השלמות אלו יוצרות, לכאורה, שני איברים, אולם קיים קשר סמנטי הדוק בין שני האיברים האלה, שכן גם האיבר השני הוא חלק מן ההשלמה המוצרכת של הפועל "ראיתי" (ראה הפרפרזה לעיל). קשר סמנטי זה אינו מאפשר יצירת הפסקה ארוכה בין שני "האיברים המאוחדים" לכאורה, וקיצור ההפסקה הזאת הוא הגורם לשינוי בחלוקת הטעמים.

גם בדוגמה 48 נוכל להיעזר במבנה התחבירי־הסמנטי כדי להסביר את קיצור ההפסקה בין שני האיברים. גם כאן אין שני האיברים ביטוי לשתי פעולות שונות זו מזו, אלא לאותה הפעולה האחת. הפועל "חטא", המצוי באיבר הראשון, הוא כינוי לפעולות אחדות (ראה רובינשטיין ג, עמ' 23), ורק באיבר השני מתברר מה היה החטא: "ויעשו להם אלהי זהב". גם כאן ייתכן שהקשר הסמנטי המיוחד בין שני האיברים גרם שההפסקה ביניהם תהיה קצרה יותר מן ההפסקה שבין הפועל השורר לתחילתה של הפסוקית המשלימה, ומכאן החלוקה השונה מן הרגיל בטעמים.

לחלוקתו החריגה של האחרון מבין 27 הפסוקים איני מוצאת הסבר:

ויכתב בספר לאמר	הבו את-אוריה אל-מול פני המלחמה החזקה ושבתם
מאחריו ונכה ומת	(שמ"ב יא, טו)

1.25 סיכום

בפרק הזה (1.2) דננו בהבדלים בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים במשפטי דיבור/תפיסה, כלומר באופן קישורה של הפסוקית המשלימה המוצרכת אל הפועל השורר.

ההבדלים מתמקדים במשפטים, שהפסוקית המשלימה בהם מאוחה או מורכבת. לעומת זאת ראינו, ששונה עקרון חלוקת הטעמים במשפטים, שהפסוקית המשלימה שלהם פשוטה.

כאשר הפסוקית פשוטה, החלוקה כמעט תמיד (97%) כמו בחלוקה לר"מ, כלומר הפסוקית מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר. יש לציין, שרוב הפסוקיות הפשוטות הן קצרות: 87% מהן הן של תיבה אחת עד ארבע תיבות.

כאשר הפסוקית מאוחה או מורכבת, החלוקה בדרך-כלל (85%) שונה מן החלוקה לר"מ: בחלוקה לר"מ הפסוקית מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר, ואילו בחלוקת הטעמים החלוקה הראשית עוברת על פי רוב בתוך הפסוקית המשלימה (המאוחה או המורכבת), וכך חלקה הראשון מצוי עם הפועל וחלקה השני מופרד משניהם. יש לציין שרוב הפסוקיות המאוחות והמורכבות ארוכות יחסית: 91% מהן הן של חמש תיבות ויותר.

מן ההתאם בין סוג הפסוקית (פשוטה או מאוחה ומורכבת) לבין אורכה אפשר להסיק, שלא רק סוגה התחבירי אלא בעיקר אורכה הוא שקובע את אופן הפרדתה מן הפועל השורר: כשהפסוקית קצרה יחסית (עד ארבע תיבות, ואז היא בדרך-כלל פסוקית פשוטה), היא מופרדת בשלמותה כמו בחלוקה לר"מ; כשהפסוקית ארוכה יחסית (חמש תיבות ויותר, ואז היא על פי רוב פסוקית מאוחה או מורכבת), היא מופרדת בדרך המיוחדת לטעמים והשונה מן החלוקה לר"מ, כפי שמוכיחים המספרים בטבלה שלהלן, אשר נכללו בה כל הפסוקיות: פשוטות, מאוחות ומורכבות.

אופן החלוקה לפי אורך הפסוקית

ההתאמות בין שתי החלוקות		ההבדלים בין שתי החלוקות		מס' התיבות בפסוקית
מספר ההתאמות (+)	% מכלל התקריות	מספר ההבדלים (-)	% מכלל התקריות	
39	100%			2-1
22	85%	4	15%	3
20	77%	6	23%	4
9	60%	6	40%	5
11	55%	9	45%	6
5	36%	9	64%	7
3	25%	9	75%	8
2	13%	13	87%	9
2	12.5%	14	87.5%	10
		84	100%	11 ויותר
113		154		סה"כ

התלות של חלוקת הטעמים באורכה של הפסוקית המשלימה היא שיוצרת את רוב ההבדלים בינה לבין החלוקה לר"מ.

מן הנטייה הכללית בחלוקת הטעמים מצאנו גם סטיות: שלושה פסוקים בעלי פסוקית משלימה פשוטה לא חולקו על-פי הנטייה הכללית; 27 פסוקים בעלי פסוקית מאוחדת או מורכבת לא חולקו על-פי הנטייה הכללית. שלושת החרגים בעלי הפסוקית הפשוטה הם בעלי פסוקית ארוכה (7 תיבות ויותר) וזאת, כנראה, הסיבה לחלוקתם הסוטה. לעומת זאת מצאנו בין החרגים בעלי פסוקיות מאוחדות או מורכבות כאלה, שהפסוקיות בהם קצרה במיוחד (הפסוקית כולה או אחד מאיבריה). אמנם שתי הקבוצות האחרונות, שהזכרנו לעיל, יש בהן סטייה מן החלוקה המאפיינת פסוקיות פשוטות מצד אחד ופסוקיות מאוחדות ומורכבות מצד אחר, אך אין בהן סטייה, אם את החלוקה המאפיינת נזקוף לאורכן של הפסוקיות ולא לסוגן התחבירי.

לבד מאורך הפסוקיות הצבענו על סיבות אחרות, שעשויות לשנות את החלוקה המאפיינת בפסוקים שבהם פסוקית מאוחדת או מורכבת: תקבולת מקראית בין שני חלקי הפסוקית; ההנגנה העולה במשפטי תנאי ושאלה, אשר מחישה את קצבה של הפסוקית; הימצאותו של פועל דיבור/תפיסה נוסף בתוך הפסוקית המשלימה של פועל דיבור/תפיסה ראשי והקשר בין פועל משני זה לבין הפסוקית המשלימה שלו;

הימצאותה של פסוקית זיקה בתוך הפסוקית המשלימה והקשר של הזיקה לשם הזוקק (בעיקר, כשהזיקה קצרה); קשרים במבנה העומק הסמנטי בין שני איברים תחביריים, הנראים כמאוחדים במבנה השטח של הפסוקית המשלימה.

בכל התופעות שנמנו לעיל נוצר קשר חזק יותר מן הרגיל בין שני חלקי הפסוקית המשלימה, ולכן הפסוקית מופרדת בשלמותה מן הפועל השורר על אף היותה פסוקית ארוכה, מאוחדת או מורכבת. עלינו לזכור, שהפסוקים שחלוקתם סוטה מן הנטייה הכללית, הם מיעוט, גם אם הדיון בהם ארוך.

בניסיון להסביר את החלוקה המאפיינת של הטעמים אמרנו, שההבדל בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים הוא ביטוי להבדל שבין חלוקה לוגית, הנעשית אחרי ביצוע הדיבור ויכולה לחול על המשפט כולו (ר"מ), לבין סימון אורך ההפסקות, אשר מתבצעות בפועל בתוך רצף הדיבור ומושפעות לא רק מן הקשרים הלוגיים ההיררכיים, אלא גם ממשיך הביצוע הקשור לזמן ומן האספקט הקצבי בדיבור, שיש לו קשר לאורך החלקים ולמרחק שביניהם.

מסקנות אלו בדבר משפטי דיבור/תפיסה מקבלות חיזוק מבדיקת שאר הקטגוריות, אשר הדיון המפורט בהן לא הובא בעיוננו זה. מן הראוי להזכיר כאן מקצת תוצאות בדיקתן והמסקנות הכלליות שהסקנו. בראשית העבודה הנחנו, שהחלוקה לר"מ מציגה את ההיררכיה הלוגית-התחבירית של רכיבי המשפט. כמו כן הנחנו, שאחד התפקידים של טעמי המקרא בשיטה הטברנית הוא תפקיד פיסוקי. בבואנו להשוות בין החלוקה לר"מ לבין זו המסומנת ע"י הטעמים, רצינו לבדוק אם יש התאם בין המיקום בהיררכיה הלוגית-התחבירית לבין האורך היחסי של ההפסקה. במלים אחרות, רצינו לבדוק אם נכון לומר, שככל שהמיקום בהיררכיה התחבירית גבוה יותר, כן תהיה ההפסקה ארוכה יותר. אילו מצאנו התאם מלא בין שני אופני החלוקה, היה סביר להניח, שההיררכיה הלוגית-התחבירית היא הקובעת את חלוקת הפסוק ע"י הטעמים. תוצאות הבדיקה הראו, שמכלל 1006 הפסוקים נמצא התאם מלא בין שני אופני החלוקה ב-49% פסוקים, שהם 511 הפסוקים, שהם 51%, נמצאו הבדלים (אחד או יותר) בין חלוקת הטעמים לחלוקה לר"מ. מצאנו שאפשר לחלק את כל ההבדלים לארבע קטגוריות ראשיות. היחס באחוזים בין מספר ההבדלים לבין מספר ההתאמות בכל אחת מארבע הקטגוריות הוא כלהלן:

% מכלל התקריות:

התאמות	הבדלים	
(+)	(-)	
15%	85%	1. שורר פועלי + פסוקית משלימה מוצרכת (מאוחדת או מורכבת)
33%	67%	2. שורר + חלק כולל
46%	54%	3. שורר + גרעין שמני עם חלק לוואי (פסוקית או תמורה)
72%	28%	4. החלק הנושאי + החלק הנושאי (נשוא פועלי ומשלימי)

בארבע הקטגוריות מצוי מבנה סכמאטי דומה, ובו רכיב שורר ורכיב נשור בעל רכיבי משנה, שמתחייבות הפסקות ביניהם. בחלוקה לר"מ מופרד תמיד הנשור במלואו, על כל רכיבי המשנה שבו, מן השורר. בחלוקת הטעמים לא תמיד זה אופן החלוקה, שכן חלוקת הטעמים מושפעת גם מגורמים קצביים, הקשורים לאורך החלקים ולמרחק שביניהם. מצאנו בבירור, שהתלות באורכם היחסי של החלקים, היא שיוצרת את רוב ההבדלים בין שתי שיטות החלוקה. כך במשפטי דיבור/תפיסה, שדננו בהם כאן בהרחבה, וכך גם בשלוש הקטגוריות האחרות. אין זאת אומרת, שחלוקת הטעמים אינה מתחשבת בהייררכיה הלוגית-התחבירית, אלא שהיא תלויה גם בה וגם באורכם היחסי של החלקים. אדרבא, החלוקה המאפיינת של הטעמים, התלויה באורך החלקים, נוהגת כל עוד אין ניגוד בינה לבין משמעות הצירוף. כאשר ניסינו להסביר את הסטיות מן הנטייה הכללית בחלוקת הטעמים, מצאנו, שיש גורמים תחביריים-סמנטיים, שהם חזקים יותר מן הגורמים הקצביים, המביאים לידי שינוי באופן החלוקה. אין להבין מכך, שגורמים אלו (ואחרים, שבמקרה לא עלו בחומר שנבדק) אינם משפיעים גם על חלוקת הצירופים, הנוהגים על-פי הנטייה הכללית, אולם רק במקרים של סטייה מן הנטייה הכללית נזקקנו להם כדי להסביר את החלוקה החרגה.

הניתן אפוא להסיק, שחלוקת הטעמים היא בעיקרה חלוקה לרכיבים מדיים? התשובה אינה חד-משמעית. ברור שבבסיס שתי החלוקות מונחת ההייררכיה הלוגית-התחבירית של רכיבי המשפט, ולכן אין ניגוד יסודי בין שתיהן. ההבדלים בין שתי שיטות החלוקה נובעים מעצם הדבר ששיטת החלוקה לר"מ, בהיותה היצג תאורטי של רכיבי המשפט, אינה תלויה בכל מיני נתונים, שחלוקת הטעמים תלויה בהם.

התלות הראשונה של חלוקת הטעמים היא התלות בסדר הופעת הרכיבים בפסוק הנתון. בעבודה הזאת, כדי שתהיה ההשוואה אפשרית, יצרנו כעין שלב ביניים של חלוקה לר"מ, שיש בה התחשבות בסדר הנתון במשפט, אך עלינו לזכור, שההזדקקות לשלב הביניים הזה, כבר יש בה מידה רבה של שינוי המהות של חלוקה לר"מ, שאינה תלויה בעיקרה בסדר הופעת הרכיבים במשפט. ההבדל הזה בין החלוקה לר"מ לבין חלוקת הטעמים, הוא שאילץ אותנו שלא לכלול רכיבים מסוימים בהשוואה (מלות היחס, מלות הקישור וכד' וראה עמ' 2 לעיל). סדר המלים הנתון במשפט הוא גם המחייב חלוקה מיוחדת במקרים של הדגשה, של קישור חלקים רחוקים זה מזה וכד' – התניות, שאינן נלקחות בחשבון בחלוקה לר"מ.

התלות השנייה של חלוקת הטעמים היא, כאמור, התלות באורכם היחסי של הרכיבים, המצטרפים זה לזה. תלות זו, שהחלוקה לר"מ משוחררת ממנה, היא שיצרה את רוב ההבדלים בהשוואת שתי שיטות החלוקה, כמסובר לעיל.

נראה אפוא ששתי שיטות החלוקה שונות זו מזו באופן מימושן. החלוקה לר"מ היא עיסוק עיוני במשפט הנתון, השלם, אחרי ביצועו. בהיותה שיטה של היצג תאורטי, היא מסוגלת לחלק את המשפט לרכיביו ולהראות את ההייררכיה של הרכיבים האלה בלי

התחשבות בסדר הופעתם במשפט, בלי התחשבות באורכם ובדרך-כלל גם בלי התחשבות בהנגנות, בהדגשות, במקצב השירי וכד'. לעומת זאת חלוקת הטעמים אינה שיטה של היצג תאורטי כלשהו של המשפט הנתון. הטעמים הם שיטת סימון משוכללת, המוסרת את ההייררכיה של ההפסקות בין רכיבי המשפט, המצטרפים זה לזה, כפי שהן אמורות להיווצר בשעת ביצוע הדיבור. אורך ההפסקה מושפע לא רק ממיקום הרכיבים שלפניה ושל אחריה בהיירארכיה הלוגית-התחבירית, אלא גם מאורכם היחסי של הרכיבים, מרציפות הופעתם או ממידת ריחוקם במשפט הנתון, מהדגשה מיוחדת של הרכיבים, מהנגנה מיוחדת ועוד מגורמי לשון אחדים.

מתברר שאין חפיפה מלאה בין ההייררכיה של ההפסקות, המתבצעות בשעת הדיבור, לבין ההייררכיה של הרכיבים בהיצג התאורטי.

קיצורים

אבינון = ש' אבינון, אספקטים תחביריים, לוגיים וסמנטיים של חלוקת פסוקים לפי טעמי המקרא, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח" באוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה

H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache des Alten* = אולד
755-752 עמ' Bundes, Leipzig 1855

אורנן = ע' אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 20
M. Aronoff, "Orthography and Linguistic Theory: The = ארנוף
Syntactic Basis of Masoretic Hebrew Punctuation", *Language*
72-28 עמ', Volume 61 (1985)

בלומפילד = L. Bloomfield, *Language*, New-York 1951 עמ' 167-160
ברויאר = מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ'
360, 355

A. Dotan, "Research in Biblical Accentuation Background = דותן, הקדמה
and Trends" – Prolegomenon to: *Two Treatises on the Accentuation*
of the Old Testament by William Wickes, New-York 1970, pp. VII-
XLVI

A. Dotan, "Masorah", *Encyclopaedia Judaica*, Volume 16 = יודאיקה
1461-1453, 1413-1412 עמ' (1971), Jerusalem
הוקט = C.F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New-York 1958 עמ'
165-147

הריס = Z.S Harris, *Structural Linguistics*, Chicago London 1963, עמ' 280-278

וייל וכהן = ד' וייל וד' כהן, "הביצוע המקורי של טעמי המקרא הטברייניים - מחקר בגישה דדוקטיבית על סמך חוקים בסיסיים בביצוע קולי", לשוננו נג (התשמ"ט), א-ב, עמ' 24-7.

ויקס = W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the three so-called Poetical Books of the Old Testament, Psalms, Proverbs and Job*, New-York 1970 (first published 1881)

ויקס, כ"א = W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the twenty-one so-called Prose Books of the Old Testament*, New-York 1970 (first published 1887)

פורקט = J. Fourquet, "Trennung zusammengehöriger Elemente (Discontinuous ICs)", *Prolegomena zu einer deutschen Grammatik*, Düsseldorf 1970, עמ' 33-18

רובינשטיין (א) = א' רובינשטיין, "לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון 'החושב' וה'גורם'", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 66-57

רובינשטיין (ב) = א' רובינשטיין, "ערכיות תחבירית וערכיות סמנטית", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 19-3

רובינשטיין (ג) = א' רובינשטיין, "פעלים כמימוש פרופוזיציות ופעלים ככינוי לפעולות", בלשנות עברית חפ"שית 15 (1979), עמ' 27-19

רובינשטיין (ד) = E. Rubinstein, "Causation' and 'Volition' as Semantic Components of Verbs: A Study of the Biblical verb", *Israel* בקש, *Oriental Studies VI* (1976), עמ' 130-122

רוזן = ח' רוזן, עברית טובה (מהדורה שלישית מתוקנת ומורחבת), ירושלים 1977, עמ' 93-57, 110-108, 179-177.

שפנייר = A. Spanier, "Die Analyse der Satzkonstruktur", *Die massoretischen Akzente - Eine Darlegung ihres System nebst Beiträgen zum Verständnis ihrer Entwicklung*, Berlin 1927, עמ' 62-30

ה' למבול יִשָּׁב (תה' כט, י) – פירוש חדש*

מלבד הפסוק הנידון, תהלים כט, י – "ה' למבול יִשָּׁב, וישב ה' מלך לעולם" מצויה המלה מבול¹ במקרא שתי-עשרה פעם בהקשרים ברורים יותר. שימושיה הם שניים: שימוש 1: (מי)מבול – בראשית ו, יז; ז, וז, יז; ט, יא (פעמיים), טו.

שימוש 2: אחר המבול – בראשית ט, כח; י, א, לב; יא, י.

משימושים אלו בהקשרים הברורים ניתן להסיק את המסקנות הפילולוגיות האלה: א. המלה מבול היא המונח המקראי הטכני² בשביל אותה הצפה קטקליזמית שעליה מדובר בסיפור נח, ורוב הופעותיה של מלה זו (שמונה מתוך שתי-עשרה) כלולות בסיפור זה (בר' ו, ה – ט, יז).

ב. ארבע ההיקריות הברורות האחרות של מלה זו נוגעות לאירוע הנ"ל, לפי הצירוף אַחַר הַמִּבּוּל, שהוא ביטוי של זמן, ומטרתו לציין מאורעות מפורסמים פחות במסגרת כרונולוגית יחסית לזמן המבול.

ג. בתורת מלה טכנית המונח מבול מכוון אך ורק לאירוע בימי נח³. לכן, בצירוף אחר המבול אין צורך לפרש באיזה מבול מדובר. לעומת זאת, באשר לביטוי האחר שנוגע למבול, הביטוי מי נח (יש' נד, ט – פעמיים), יש בהחלט צורך לזהות את המים שבהם מדובר, מפני שהמלה מים עצמה איננה מונח טכני המכוון כוונה בלעדית לאותו מאורע.

ד. אין ספק שהמלה האכדית abūbu היא המקבילה הסמנטית למלה מבול, ויש לקבוע שהשימוש האכדי במלה abūbu חופף את השימוש המקראי במלה מבול, אלא

* מאמר זה מוקדש לזכרו של תלמידי לשעבר, הנער אלון עוזיאל ז"ל.

1. לגיזרון המלה מבול מהשורש יב"ל – ראה ח' כהן ו' קליין, "מבול", עולם התנ"ך – בראשית (רמת-גן 1984), 59. ראה גם HAL, 514.

2. על חשיבותו של פרס זה בקביעת מובן המלה בהקשרה, ראה M. Held, "mḥs/*mḥs in Ugaritic and Other Semitic Languages", *JAOS* 79 (1959), 169–176, ובייחוד ראה עיקרון 5 בעמוד 169. עוד ראה מאמרי על שיטת מ' הלד, בספר הזיכרון למשה הלד, שיפוע בקרוב בכתב העת *JANES*.

3. השווה את השימוש במלה תבה, המופיעה אך ורק בסיפור המבול ובסיפור לידת משה (שם' ב, ג, ה). ראה C. Cohen, "Hebrew tbh: Proposed Etymologies", *JANES* 4/1 (1972), 42–43 and 35; B. Lewis, *The Sargon Legend* (Cambridge 1980), 46. יש לציין, ששימוש זה מוגבל רק לביטוי טכני. הוא הדין לשימוש המלה מבול אף בספרים החיצוניים ובמגילות מדבר יהודה. ראה בן-סירא מד, יז; ספר היובלים ז, יח; מגילה חיצונית לספר בראשית יב, י.

שהוא רחב יותר⁴. במקורות האכדיים לסיפור המבול⁵ המלה abūbu היא המלה הרגילה ל"מבול", והרוב המכריע של הופעותיה מחוץ למקורות אלו נוגע בדרך זו או אחרת לאירוע זה⁶. גם לצירוף המקראי אחר המבול יש מקבילה סמנטית באכדית arki abūbi⁷. גם בביטוי אכדי זה אין צורך לזהות את abūbu ולפרש במה מדובר; ושוב, ההבדל היחיד בין השימוש האכדי לבין השימוש המקראי הנ"ל הוא שהראשון רחב יותר וכולל גם את הצירוף lām abūbi "לפני המבול", ביטוי שאין לו מקבילה בין שתים-עשרה ההיקריות הברורות הנ"ל של המלה מבול.

ההופעה השלוש-עשרה של המלה מבול בתהלים כט, י (למבול) יוצאת דופן מכמה בחינות. זו הפעם היחידה שהיא מצויה מחוץ לבראשית ו-יא, וממילא זו ההיקרות היחידה בשירה המקראית של מבול כשלפניה למ"ד. הצורה למבול מצויה רק בפסוק זה, ורק כאן היא מופיעה לצד מונחי מלכות (ה' כמלך)⁸. אולם כל זה אינו מוכיח שמדובר בשימוש חריג שאינו מתאים כלל למסקנות שהובעו לעיל באשר לשתים-עשרה ההיקריות האחרות. לנקודה זו נחזור לאחר סקירת הפרשנות המודרנית הנוגעת לפסוק זה⁹. אף בלא שנמצא את כל הפירושים המצויים נראה שארבעת הסעיפים

4. ראה CAD, A/I, 76-81 [מלבד abūbu יש לעיין גם בערך abūbiš (abūbāniš) "כמו המבול"]. עם השימושים הנוספים של מלה זו באכדית יש למנות השמדה מוחלטת "כמו (בזמן) המבול" (kīma abūbi/ abūbiš / abūbāniš), כינוי שלילי לאלים הורסים, לשדים, למפלצות ולכלי נשק, כינוי חיובי למלכים גיבורי מלחמה, והביטוי tū abūbi "תל של (חרבות כמו בזמן) המבול" (השווה את הצירוף המקראי תל עולם - דב' יג, יו; יה' ח, כה ואת התקבולת למבול // לעולם בתה' כט, י לפי הפתרון המוצע כאן; השווה גם את שם העיר או את כינוי העיר הבבלית תל-אביב ביה' ג, טו, שוודאי מבוסס על הביטוי tū abūbi - ראה בזמן האחרון M. Greenberg, *Ezekiel*, 1-20 (New York 1983), 71.

5. כל המקורות האכדיים למבול חוץ מגילגמש XI נמצאים ב-W.G. Lambert and A.R. Millard, *Atra-Hasis* (Oxford 1969). בנוגע לגילגמש XI ראה J.H. Tigay, *The Evolution of the Gilgamesh Epic* (Philadelphia 1982), 214-240 ואת הביבליוגרפיה המעודכנת שם.

6. ראה הערה 4 לעיל. כאן יש לומר שבין כל השימושים של המלה abūbu אשר אינם קיימים במקרא למלה מבול, רק השימוש הכללי "devastating flood", לפי ההקשרים שהובאו בסעיף 4 ב-CAD, A/I, 80-81, אינו מכון בהכרח לאירוע האוניברסלי - המבול. בכל זאת, ייתכן מאוד שגם למונח זה יש קשר עקיף (לפי האנלוגיה) לאירוע האוניברסלי. ראה בייחוד L. Cagni, *The Poem of Erra* (Malibu 1977), 33 n. 36.

7. ראה 5R 44i20, כמצוטט ב-CAD, A/I, 78.

8. יש להעיר שבכל זאת קיים לפחות קשר עקיף בין השימוש 2 של מבול (לעיל) לבין הנושא של מלכות. הלא כל המקרים שמצוי בהם הצירוף אחר המבול נוגעים לרשימות של גיבורים שחיו אחר המבול, ואילו הרשימות המסופוטמיות המקבילות לרשימות המקראיות האלה הן של מלכים שחיו אחר המבול. ראה, למשל, R.R. Wilson, *Genealogy and History in The Biblical World* (New Haven 1977).

9. לא מצאתי בפרשנות של ימי-הביניים פירושים לפשט זה. לכן לא כללתי פרשנות זו בסקירה. יוצא דופן הוא פירושו של הרמב"ם במורה נבוכים (חלק א, פרק יא), שמדגיש את נימת היציבות שהמלה ישב מביעה לעומת אי היציבות שהמלה מבול מביעה. ז"א, אף-על-פי שמצב העולם התהפך בזמן המבול, יחסו של ה' ליקום נשאר יציב וקבוע. השווה גם את הפירוש המודרני, בסעיף 16 להלן.

המובאים להלן מייצגים את רוב הדעות שהחוקרים היום מביעים בדבר פסוק זה והצורה למבול¹⁰:

1. מובנים קרובים לשימוש הראשון שצוין לעיל – (מי)מבול
א. "דמז לסיפור שירי על המבול שהיה מסתיים בקבלת עול מלכות ה' מצד כל ברואי עולם אחר המבול" (קאסוטו)¹¹.
ב. המובן "בזמן המבול", בהסתמך על ההנחה שבזמן המבול ה' כבר היה מלך, והמלכתו לעד הושלמה בלא מאבק (הרקנה)¹².
2. מובן קרוב לשימוש השני שהובא לעיל – אחר המבול
א. המובן "מאז המבול", בהסתמך על השימוש במלית ל- באוגריתית במובן "מן" (גורדון)¹³.
3. מובנים שונים משני השימושים שהובאו לעיל
א. המובן "למים אשר מעל לרקיע" – על פי בראשית א, ז ועל פי ההנחה שזה המובן המקורי של המלה מבול, וממנו התפתח השימוש הנ"ל בשתיים-עשרה ההיקריות האחרות (בגריץ)¹⁴.
ב. המובן "לכסא" לפי הערבית מִנְבֵּר "בימה, כסא" בחילוף רגיל של ר-ל (מבול > מבול) והשווה תהלים ט, ה; איוב לו, ז (אפשטיין)¹⁵.
10. הביבליוגרפיה לרוב הדעות שתובאנה להלן נמצאת בשני סיכומים שיצאו בזמן האחרון לפרשנות המודרנית לתהלים כט, י. בהערות הניתנות בזאת הקורא יופנה על-פירוב לסיכומים אלו. הסיכומים נמצאים ב- C. O. Loretz, *Psalms 29* (Altenberge 1984), 49–51, 93–96 וב- Kloos, *Yhwah's Combat with the Sea* (Leiden 1986), 62–93.
11. מ"ד קאסוטו, פרוש על ספר בראשית, חלק ב (ירושלים 1949), 17. ראה גם M. Held, "The YQTL-QTL (QTL-YQTL) Sequence of Identical Verbs in Biblical Hebrew and in Ugaritic", *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman* (Leiden 1962), 282 n. 5.
12. ראה 6 n. 94, Loretz, *Psalms 29*, והשווה גם הערה 9 לעיל. יש לשים לב, שהשימוש במלית ל- במובן "באותו הזמן" אף הוא קיים (ראה הערה 23 להלן).
13. ראה 144 n. 63, Kloos, *Combat*. כאן יש לציין שאפשר לפרש את כל הדוגמאות שהביא Gordon ב- 10.1 §UT, בדרכים אחרות: (א) תה' פד, יב (ל- "שייך ל..."); (ב) מל"ב ד, כד (לרכב היא קיצור של *מלרכב); (ג) יה' ג, יב (ל- "שייך ל..."/"יה' ד, ב, ד – משבט); (ד) מל"ב יד, כח (ליהודה בישראל הוא צירוף משובש לכל הדעות – ראה BHS, 647); (ה) יש' נט, כ (ל- "אל" – לציין//לשבי פשע ביעקב); (ו) בר' מא, נז (מפסוק נ"ה ברור שהכוונה היא "אל יוסף לשבור" – ראה גם, D.G. Pardee, "The Preposition in Ugaritic, UF 7 [1975], 24 n. 334, שבא גם הוא לידי מסקנה זו בלי שנסתמך על פסוק זה).
14. ראה J. Begrich, "Mabbul. Eine exegetische lexikalische Studie", *ZS* 6 (1928), 12 n. 95, 123–135. נגד דעה זו ראה S.E. Loewenstamm, "Die Wasser der biblischen Sintflut: ihr Hereinbrechen und ihr Verschwinden", *VT* 34 (1984), 180–182.
15. י"ג אפשטיין, תרביץ יב (1941), 82. ראה גם 5 n. 282, Held, "YQTL-QTL".

ג. המובן "למפלצת המבול" ("on the Flooddragon"), לפי ההנחה שמדובר כאן בכינוי לים ושהפסוק כולו מבוסס על המאבק (הקוסמוגוני) בין האלים הכנעניים בעל וים או בין האלים המסופוטמיים *Ti'amat* ו-*Marduk*. הדעה הזאת גם מקשרת הופעה זו של המלה מבול אל השימוש בביטויים *מים רבים* בפסוק ג. היא אף מסתמכת על האופי הכנעני הכללי של תהלים כט ועל העובדה שבסיפורים מקבילים המנצח מקבל פרס של מלכות (קרוס)¹⁶.

ד. המובן "למאגר מי גשמים", מאגר אשר ה' יושב עליו כמלך בעל סמכות בלעדית על כמיות הגשם שירדו ארצה כדי להפרות את האדמה (קלוס)¹⁷.

4. תיקונים טקסטואליים לצלע – ה' למבול ישב

- א. ה' לְמִלֵךְ יִשָּׁב! (למברט)¹⁸.
- ב. כבוד ה' למבול/לְמִשָּׁל יִשָּׁב! (הרקנה, מרגלית)¹⁹.
- ג. ה' למבול יִבֶּשׁ/יִבֶּשׁ! (טור-סיני)²⁰.
- ד. ה' לְכִסְאוֹ יִשָּׁב! (לורץ)²¹.

בלי לדון במפורט בכל אחת מהדעות הללו, ההשגות שיובעו להלן דוחות את כולן, ואף יש בהן כדי להוביל אותנו לפתרון החדש ואף הוא יוצע בהמשך.

1. המלה מבול היא המונח הטכני ל"מבול של נח" גם בתוך סיפור המבול המקראי (שמונה מקרים) וגם מחוצה לו (ארבעה מקרים). לכן, להסבר ההיקרות השלוש-עשרה יש להעדיף את הפירושים המתקשרים לשימוש הנ"ל (שימושים 1, 2 לעיל).

2. אשר לשתי ההצעות וא, וב, שהובאו למעלה, הרי הן מבוססות על ההנחה, שיש קשר בין אירוע המבול לבין מלכותו או המלכתו של ה'. בסיפור המבול המקראי ובמקרא כולו אין כל זכר לרעיון שכזה. גם בסיפור המבול המסופוטמי מוטיב כזה אינו מצוי.

3. אשר להצעה 2 עדיין לא הוכח, שבעברית מקראית מובן המלית ל- הוא "מן" או "מאז"²². כנגד זה, יש לציין שאכן המלית ל- מתפרשת במשמעות "באותו הזמן"²³ ו"עד אותו הזמן"²⁴.

16. ראה 9 n. 94–95; *Loretz, Psalm 29*, 66–67; *Kloos, Combat*, 66–67. נגד דעה זו ראה בייחוד הערה 27 להלן.

17. *Kloos, Combat*, 88–89.

18. ראה ח"א גינזבורג, כתבי אוגרית (ירושלים 1936), 130–131; 5 n. 282; *Held, "YQTL-QTL"*, 282 n. 5; *Loretz, Psalm 29*, 50.

19. ראה 49–50; *Loretz, Psalm 29*, 62 n. 138; *Kloos, Combat*.

20. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא ד/1 (ירושלים 1967), 56.

21. *Loretz, Psalm 29*, 51. השווה הצעה 3 לעיל.

22. ראה הערה 13 לעיל. כמו כן, ראה *Z. Zevit, "The So-Called Interchangeability of the Prepositions b, l, and m(n) in Northwest semitic"*, *JANES* 7 (1975), 103–112; D.G. Pardee, "The Preposition in Ugaritic", *UF* 7 (1975), 329–378; *UF* 8 (1976), 215–295.

4. אשר להצעות בסעיף 3 (א-ד) לעיל, החולשה הגדולה בכולן כאחת היא שאין כל תקדים לשימוש המלה מבול לפי הצעות אלה, לא במקרא ולא בספרות המזרח הקדום. אמנם המלה מבול טרם הופיעה בספרות המזרח הקדום, אבל מקבילתה הסמנטית *abūbu* מצויה בספרות האכדית²⁵. כפי שנאמר בסעיף ד לעיל, השימוש במלה *abūbu* חופף את השימוש הנ"ל בשתיים-עשרה ההיקריות הברורות של המלה מבול. אולם גם בשימושים האחרים של המלה *abūbu* בספרות האכדית²⁶ אין כל תקדים אף לאחת מההצעות שהוצעו בסעיף 3 (א-ד) לעיל²⁷.

הציטוטים שלהלן מסמכים את העמדה של כל אחד מהם באשר לשימוש במלית ל- בעברית מקראית במובן המוצע "מן": "evidence of the interchangeability of the proclitic prepositions *b*, *l*, and *min* in Hebrew must be evaluated on its own merits... Since there is no tendency within the Semitic languages in general and among those of the Canaanite group in particular to confuse them, there is no a priori reason to suspect this phenomenon in Hebrew" (Zevit, "Interchangeability", 111).

I [כולל עברית מקראית. ח"כ] know of no case where the preposition in itself possesses opposite meanings" (Pardee, "Preposition", *UF* 8 [1976], 286).

23. למשל, בראשית ג, ח (לרוח היום); ח, יא (לעת ערב).

24. למשל, שמות לד, כה (ולא ילין לבקר); דברים טז, ד (ולא ילין... לבקר); השווה שמות כג, יח (ולא ילין... עד בקר). יש גם לציין שבצורה למועד, המלית ל- מתפרשת גם לפי המובן "באותו הזמן" (למשל, בר' יז, כא; יח, יד; כא, ב) וגם לפי המובן "עד לאותו הזמן" (שמ"א יג, ח; השווה גם דב' יא, לה).

25. כאן עליי למחות נגד הגישה האטימולוגית הבלעדית לחוקר הדגול אולברייט, הנוגעת לסוגיה זו.

ראה W.F. Albright, "The Babylonian Matter in the Predeuteronomiac Primeval History (JE) in Gen. 1-11", *JBL* 58 (1939), 98. במאמר זה אולברייט מוכיח שאין קשר אטימולוגי בין מבול לבין *abūbu* (נגד Procksch), ואחר כך מאמץ את דעתו של Begrich, שהמובן המקורי של מבול הוא "heavenly ocean" (=הצעה 3א לעיל). בקביעה זו לא הובאו בחשבון כלל וכלל כל מיני השימושים של *abūbu* – המקבילה הסמנטית של מבול בספרות האכדית (ראה לעיל ולהלן). שיטה זו מבוססת על ההנחה המוטעית, שאם אין קשר אטימולוגי בין שתי המלים, ממילא אין ביניהן כל קשר שהוא!

26. ראה הערה 4 לעיל והערה 27 להלן.

27. אשר להצעה 3ב לעיל, נקודה זו חמורה במיוחד. הלוא הצעה זו מבוססת על מיתוסים מקבילים גם

בספרות הכנענית וגם בספרות האכדית, וכן על שרידים מקראיים מקבילים כגון יש' כז, א; גא, ט-י; חב' ג, ח; תה' עד, יג-יד; פס, ט-י; צג; איוב ז, יב; כו, יג. על פסוקים אלו ועל המוטיב כולו ראה למשל מ"ד קאטוט, ספרות מקראית וספרות כנענית, חלק א (ירושלים 1972), 62-90; ח' כהן, "התניגים", עולם התנ"ך – בראשית ורמז'ג (1982), 21; ח' כהן, "ליותן", האנציקלופדיה של התנ"ך ג (ירושלים 1987), 44-45; idem, 142-148; T.H. Gaster, *Thespis* (New York 1961), 142-148; idem, 575-577; F.M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic* (Cambridge 1973), passim; H.R. Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic* (Missoula 1978), 50, 97-99. Kluos, *Combat*, passim. בכל החומר הזה לעולם אין המלה מבול מצויה בטקסטים המקראיים הנ"ל, ולעולם אין המלה *abūbu* מצויה בטקסטים האכדיים, ככינוי ל-Ti'amat או

5. באשר לתיקונים שהוצעו בסעיף 4 (א-ד) – לפי דעתי, אין כל הצדקה אובייקטיבית לתקן את הטקסט המסורתי במקרה הנידון בגלל הסיבות האלה: (א) הגרסה המסורתית ה' למבול ישוב היא הגרסה היחידה שעומדת לרשותנו. בין התרגומים הקדומים אין לנו עדות כלשהי לגרסה אחרת. (ב) התיקונים המוצעים אינם מבוססים על הבנת הטקסט כמות שהוא מתוך ראיות שהטקסט שגוי מבחינה לשונית, תחבירית וכו', אלא הם מבוססים רק על אי יכולת החוקרים להבין את הטקסט המסורתי כמות שהוא (lectio difficilior). (ג) על-פירוב גם לא נעשה ניסיון להבהיר איך נגרמו טעויות הסופרים המשוערות, אשר עקב קיומן בא הטקסט המסורתי לידי מצבו המשובש המסוער. (ד) התקבולת הכיאסטית יִשָּׁב-וַיֵּשֶׁב בפסוק זה עשויה לפי הדגם התקבולתי הקלאסי QTL-YQTL, שקיים גם בתהלים כט, ה (שבר-וישבר) ובמקרא כולו²⁸.
6. מה שנעלם, ככל הנראה, מעיני רוב החוקרים וישמש לנו עדות מכרעת בשיקולים למציאת הכיוון הנכון לפתרון אפשרי הוא המבנה התקבולתי בפסוקנו. תהלים כט, י הוא המקרה היחיד שבו המלה מבול מצויה בשירה המקראית ובתוך מבנה תקבולתי. לפי כללי התקבולת הנרדפת אין ספק שהמבנה הקיים בפסוק מצביע על הקבלה בין המרכיבים למבול / לעולם²⁹. כיוון שהמונח לעולם הוא ביטוי של זמן, ברור שעלינו לחפש את הפתרון המיוחל לפי שימוש 2 לעיל.

לחבורתה. השימוש היחיד במלה abūbu ביצירה Enūma eliš הוא של שם או כינוי לאחד מכלי הנשק ש-Marduk משתמש בו במלחמתו נגד Tī'amat (En. el. IV:49, 75; VI:125). לעניין שימוש זה ראה S. Langdon, *The Epic of Creation* (Oxford 1923), 132–133 n. 13; A. AHw, 8 E. Heidelberg, *The Babylonian Genesis*² (Chicago and London 1951), 38 n. 79; CAD, A/I, 79–80. Salonen, *Die Waffen der alten Mesopotamier* (Helsinki 1965), 63; KTU 1.23:33–34, 34–35. ברור שלא ייתכן שכינוי אחד יישמש גם לכלי הנשק שמכה את האויב וגם לאויב עצמו. לבסוף, יש לציין שעדיין לא הוכח קשר סמנטי כלשהו בין המלה הסכנית מבול לבין המלה האוגריתית mdb ב- KTU 1.101:1–3. אמנם יש קשר סמנטי בין mdb לבין ym, כפי שהוכח מהתקבולת ב- KTU 1.23:33–34, 34–35, אולם כפי שראינו לעיל, המלים ים ומבול אינן בנות-חילוף זו בזו. בין הטקסטים שנתגלו באוגרית עד כה הטקסט היחיד שנוגע למבול הוא טקסט בשפה האכדית, והמלה הסכנית בו "מבולי" היא abūbu (ראה 3–132:1 Lambert and Millard, *Atra-Hasis*). בוודאי גם בתהלים כט עצמו יש קשר בין המוטיב של מים רבים בפסוק ג לבין המוטיב של מלכות ה' בפסוק י (השווה למשל תה' צג), אולם לא הוכח קשר כלשהו בין שני מוטיבים אלו לבין מוטיב המבול.

28. בתהלים כט, ה יש לנקד שָׁבַר במקום שָׁבַר. על תיקון זה ועל כל התופעה כולה, ראה Held, "YQTL-QTL", 281–290 (esp. 282, 287–288); A. Berlin, *The Dynamics of Biblical Parallelism* (Bloomington 1985), 35–36. יש להעיר שתופעה זו איננה מוגבלת לשירה המקראית בלבד, אלא מופיעה גם בתוך הסיפור המקראי (במה שאפשר לכנות פרוזה שירית). ראה למשל שימוש בתופעה זו בבראשית ד, ב-ו: פסוק ב ויהי-יה; פסוקים ג-ד ויבא-הביא; פסוקים ד-ה וישע-שעה; פסוקים ה-ו ויחר-חרה (ויפלו-נפלו).
29. לפי כללי התקבולת הנרדפת מרכיב שמשמש את שתי הצלעות חייב להופיע בצלע הראשונה בלבד (על-פירוב בלויית תשלום קצב בצלע השנייה). ראה תהלים קיד והמאמרים המאלפים

ארבעת המקרים שבהם יש למלה מבול שימוש 2 (לעיל) אינם עוזרים לנו להבין את התקבולת למבול // לעולם, מפני שבכולם מופיע הצירוף אחר המבול בתוך הקשרים שאין להם זיקה כלשהי לתהלים כט, י. אולם כפי שנאמר לעיל, שימוש זה קיים באכדית למלה abūbu, ובספרות האכדית באים שני הצירופים: arki abūbi "אחר המבול"; lām abūbi "לפני המבול". הביטוי האחרון, lām abūbi, מיוחד במינו בספרות האכדית³⁰. בהקשרים רבים מובנו "מבראשית" או "From time immemorial", והוא מכון לכל התקופה שלפני המבול, כאשר – לפי המסורת המסופוטמית – כל החכמה והסודות המקצועיים והתרבותיים של האנושות נמסרו בפעם הראשונה לבני האדם. כך, למשל, הוא מצוי בהקשרים האלה: "כתובות אבן עתיקות ביותר" (miḥilti abni ša lām abūbi), שהמלך אשורבניפל התפאר בקריאתן

של גרינשטיין: E.L. Greenstein, "Two Variations of Grammatical Parallelism in Canaanite Poetry and their Psycholinguistic Background", *JANES* 6 (1974), 89–96; idem, "How Does Parallelism Mean", *A Sense of Text* (Winona Lake 1983), 41–70. בתהלים כט, י המרכיב לעולם בצלע השנייה אינו יכול לשמש את שתי הצלעות ולפי הכלל הנ"ל. לכן אין מנוס מלמצוא לו מרכיב מקביל בצלע הראשונה. המועמד היחיד שיכול כאן לבוא בחשבון הוא המרכיב למבול.

על ביטוי זה בספרות האכדית ראה, למשל, W.G. Lambert, "Ancestors, Authors and Canonicity", *JCS* 11 (1957), 1, 8, 9; E. Reiner, "The Etiological Myth of the 'Seven Sages'", *Orientalia* 30 (1961), 9; W.G. Lambert, "A Catalogue of Texts and Authors", *JCS* 16 (1962), 72; Lambert and Millard, *Atra-Ḥasīs*, 18–19, 25–27; Y. Elman, "Authoritative Oral Tradition in Neo-Assyrian Scribal Circles", *JANES* 7 (1975), 31–32; J. Tigay, *The Evolution of the Gilgamesh Epic* (Philadelphia 1982), 143–144 n. 8; F. Rochberg-Halton, "Canonicity in Cuneiform Texts", *JCS* 36 (1984), 136–137; J.C. Greenfield, "The Seven Pillars of Wisdom (Prov. 9:1) – A Mistranslation", *JOR* 76 (1985), 15–16.

יש להעיר שלפי למברט ומילארד, *Atra-Ḥasīs* 18: עמ' 18: "The idea of the flood as a point of time in world history became generally accepted in ancient Mesopotamia, at least by 1000 B.C., and allusions to it and to the antediluvian Kings are not scarce"

ולבסוף, למסורת זו ברוסס (המאה השלישית לפסה"נ) עוד מוסיף שכל החכמה והידע הטכני המקצועי נרשמו בכתב בתקופה שלפני המבול, וגיבור המבול טמן את כל הסקססים האלה באדמת העיר Sippar, אשר לפי מסורת זו לא נחרבה בזמן המבול, כדי לשמור עליהם בתקופת המבול. לאחר המבול הופץ כל המידע הזה לאנושות. על ברוסס והתייחסותו לתקופה שלפני המבול בהיסטוריה של האנושות ראה בזמן האחרון S.M. Burstein, *The Babyloniaca of Berosus* (Malibu 1978), 7, 18, 20; Lambert and Millard, *Atra-Ḥasīs*, 135–137; Tigay, *Gilgamesh*, 143–144 n. 8. הפרט במסורת זו, שהעיר Sippar לא נחרבה בימי המבול, מופיע גם ביצירה האכדית The Poem of Erra IV:50: abūbu lā ša Sippar āl šāti ša Bēl mātāti... (Enlil =) ... לא נתן למבול לעבור בה...". ראה, L. Cagni, *Lepopea di Erra* (Roma 1969), 110–111, 230–232; idem, *The Poem of Erra* (Malibu 1977), 51, 52.

סטרק, 256:18 (Asb.); הוראות רפואיות מקצועיות שנמסרו בעל פה לפי "החכמים הקדומים ביותר" (lām abūbi ša apkallē labīrūti ša) [א, לפי המסורת הקדומה ביותר] (AMT 105 :IV:22)³¹; "מידע קדום ביותר" (tēma ša lām abūbi), שהעביר גילגמש (Gilg. I:1:6).

הפתרון המוצע כאן הוא לראות במונח למבול בתהלים ביטוי כדיוק כמו הביטוי האכדי lām abūbi, שפירושו המילולי הוא "לפני המבול", אלא שמונחו כביטוי הוא "מבראשית" או "From time immemorial"³². הצעה זו מבוססת על התקבולת למבול / לעולם ועל כל מה שנכתב למעלה לעניין הביטוי lām abūbi, ובייחוד לעניין שני ההקשרים האכדיים המובאים בזאת ואשר בהם יש בשימוש הביטוי lām abūbi כדי להצביע על מסורת קדומה ביותר של מלכות:

הקשר 1. בטקסט של כישוף (incantation) בבבליית מאוחרת (LB), פונים אל המלך Alulim (המלך הראשון לפני המבול לפי המסורת המסופוטמית)³³ ומכנים אותו: ÉN Alulu šarru ša lām abūbi: "Alulu, המלך שמלפני המבול" (BM 45686=81-7-6, 91:19).

הקשר 2. נבוכדנצר I (1125-1104), המלך הרביעי של השושלת השנייה של Isin, מתפאר בכתובת דו-לשונית על ייחוסו המלכותי מימי קדם ומכנה את עצמו כך: līpu rūqu ša šarrūt[i] z]ēru našru ša lām abūbi: "צאצא רחוק של מלכות, זרע שמור מלפני המבול" (JCS 21, 128:8)³⁴.

באמת, אי אפשר היום לקבוע את היחס התחבירי-דקדוקי המדויק בין הביטוי האכדי lām abūbi לבין המקבילה הסמנטית המקראית למבול³⁵. האומנם מלת היחס

31. על שימוש זה ועל השפעותיו ותוצאותיו ראה R.C. Thompson, *Assyrian Medical Texts* (Oxford 1923), iii, וראה גם את הביבליוגרפיה לביטוי lām abūbi בהערה הקודמת. ומן התקופה האחרונה ראה במיוחד י' גרינפילד, "Seven Pillars of Wisdom", עמ' 15 (לעיל), הערה 30) והביבליוגרפיה הנוספת שהוא מביא שם. לקטע זה בשלמותו ראה גם CAD, A/II, 172.

32. את ההצעה להשוות את המונח למבול בתהלים כס, י לביטוי האכדי lām abūbi שמעתי בפעם הראשונה מפי פרופ' דוד שפרלינג (S.D. Sperling). לפני כעשרים שנה, כאשר שנינו למדנו אצל פרופ' משה הלד ז"ל באוניברסיטת קולומביה בניו-יורק. הזכרתי הצעה זו גם בהרצאתי בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות בהרצופים, ביום 11.8.85. ברצוני להודות לפרופ' סטיב ליברמן, ששוחח אתי על אודות הצעה זו ועזר לי לגבש את עמדותי שבאה על ביטוייה במאמר זה.

33. ראה, למשל, T.H. Jacobsen, *The Sumerian King List* (Chicago 1939), 70-71; Lambert, *Atra-Hasis*, 18, 27 and Millard.

34. על טקסט זה והיחס בין נבוכדנצר I לבין Enmeduranki, המלך המסופוטמי השביעי לפני המבול, ראה, W.G. Lambert, "Enmeduranki and Related Matters", JCS 21 (1967), 126-138.

35. השווה את היחס התחבירי המעורפל בין הביטוי המקראי כעת חיה (בר' יח, י"ד; מל"ב ד, טז) לבין מקבילתו הסמנטית באכדית ana balāt, ביסויים אשר מובן שניהם "בשנה הבאה". ראה

האכדית *lām* "לפני" מצויה הימצאות חד-פעמית³⁶ בצורה למבול בתורת מלה שאולה? ושמן לפנינו הרחבה של התחום הסמנטי הרגיל של למ"ד השימוש לצורך ביטוי זה?³⁷ בין כך ובין כך, מוצע כאן שבתהלים כט, י, למבול היא המקבילה הסמנטית של הביטוי האכדי *lām abūbi* "לפני המבול". לפי פתרון זה יש להבין פסוק זה בדומה לפיוט שנאמר כחלק מתפילות שונות בימי חול ("יהי כבוד ה' לעולם"), בשבת ("אין כמוך באלהים ה'") ובראש השנה ("אדירי איומה") – ה' מְלַךְ ה' מְלַךְ ה' ימלוך לעולם ועד, המבוסס על פסוקים כמו תהלים י, טז (ה' מְלַךְ עולם ועד); דברי הימים א' טז, לא (ה' מְלַךְ); שמות טו, יח (ה' ימלוך לעולם ועד). השימוש בביטוי למבול בשביל תאריך ראשית מלכות ה' כ"מבראשית" או "from time immemorial" מזכיר את הנטייה של חז"ל לכנות מסורות שנחשבו קדומות ביותר הלכה למשה מסיני³⁸.

ח' כהן, "כעת חיה", עולם התנ"ך – בראשית (רמת-גן 1982), 123–122; O. Loretz, "K't hyh – 'wie jetzt ums Jahr' Gen. 18, 10", *Biblica* 43 (1962), 75–78; R. Yaron, *VT* 12 (1962), 500–501; H. Ringgren, "חיה", *Theological Dictionary of the Old Testament* IV (Grand Rapids 1980), 343–344. יוער שבשני המקרים, *lām abūbi* ו-*ana balāt*, מדובר בביטוי זמן אשר המרכיב הראשון שלהם הוא מלת יחס, והמרכיב השני הוא שמופיע בהקבלה סמנטית לביטויים המקראיים המקבילים כעת חיה ולמבול. על אי ההתאמה בשימוש במלות היחס בין העברית המקראית לבין האכדית (בצירופים מקבילים) השווה למשל לרכוב על חמור בעברית מקראית לעומת *imēra rakābu* (ולא **eli imēri rakābu*) באכדית. ראה Cohen, *Biblical Hapax Legomena*, 95–96 n. 265.

36. גם במכתבי עמרנה מלת היחס האכדית *lām* "לפני" מופיעה פעם אחת בלבד (EA 147:22).

37. ראה הערות 23, 24 לעיל.

38. ראה Lambert, "Ancestors, Authors and Canonicity", 9; idem, "Enmeduranki", 127. והשווה הצעתו של פרוס³⁹ י' גרינפילד בשביל משלי ט, א: "Seven Pillars of Wisdom", עמ' 13–20 (לעיל, הערה 30).

ל"התהוות" מערכת הטעמים

1. במאמרו "לתולדות התהוותה של מערכת הטעמים" * דן אהרן דותן במעמד השווא במסגרת הכללים האלה של המפסיקים, המשרתים והטעמים המשניים:
א. כללי המפסיקים: פשטא בא במקום מונח כ"טעם מקדים"¹ אם התיבה שלאחריו ארוכה ומוטעמת אחרי תנועתה השנייה, ולצורך הכלל הזה גם שווא הבא אחרי תנועה גדולה נחשב תנועה, אך לא שווא הבא בראש התיבה. ולפיכך:

וִיאֲמַר אֲבָרָם (בר' טו, ג)	וַיֹּאמֶר אֲבָרָם (בר' כא, כד)
וַיִּקְרַב שְׁמוּאֵל (שמ"א י, כ)	וַיִּבְרָךְ אֲמֵרָה (בר' כז, ו)

כמו כן מפסיק לא-אחרון עשוי לבוא במקום מפסיק אחרון – כגון זקף במקום טפחא – בתנאי שאחת משתי התיבות שלאחריו היא ארוכה ומוטעמת אחרי תנועתה השנייה; וגם לצורך הכלל הזה רק שווא הבא אחרי תנועה גדולה נחשב תנועה, ולא שווא הבא בראש התיבה. ולפיכך:

עֲזִים מֵאֲתָנִים וְתִישִׁים עֲשָׂרִים	רְחֵלִים מֵאֲתָנִים וְאֵילִים עֲשָׂרִים (בר' לב, טו)
מְרוֹמֵמֶתֶךָ נִפְצוּ גִזִּים (יש' לג, ג)	ה' יִמְלֶךְ לְעֹלָם וָעֶד (שמ' טו, יח)

ב. כללי המשרתים: דרגא משרת לתביר – במקום מרכא – אם שתי תנועות לפחות חוצצות בין שתי ההטעמות; ולצורך הכלל הזה גם שווא הבא בראש התיבה נחשב תנועה, אך לא שווא הבא אחרי תנועה גדולה. ולפיכך:

תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם (בר' ב, ד)	וַיִּתֵּן אֹתָם (בר' א, יז)
תָּךְ וְחֵלִיל (יש' ה, יב)	אַשְׁרֵי לְקַחְו (שמ"א ל, טז)

ג. כללי הטעמים המשניים: טעם משני בא או עשוי לבוא בהברה פתוחה, בתנאי שתנועה אחת, לפחות, חוצצת בינו לבין הטעם העיקרי, ולצורך הכלל הזה גם חטף

* מחקרים בלשון ב-ג, העורך משה בראש, ירושלים ה'תשמ"ז, עמ' 355-365.

1. הכוונה היא לפשטא, שהזקף שלאחריו שולט רק על שתי תיבות בלבד. פשטא זה איננו משמש בתפקיד הרגיל של המפסיקים, שהרי אין הוא מחלק יחידה מורכבת, של שלוש תיבות או יותר; אלא הוא בא ביחידה הפשוטה – במקום משרת. על פשטא זה אומר דותן, שהוא משמש בתפקיד, שהוא "נוהג לכנות 'טעם מקדים'" (עמ' 357). אך מוטב היה שיאמר, שהוא תרגם כך את המונח foretone שנתן ויקס לפשטא זה – וכן לשאר כל המפסיקים, המשמשים בתפקיד דומה. וראה לדוגמה בספרו של ויקס על טעמי כ"א ספרים, עמ' 75.

שאיננו מגון התנועה שלפניו וגם שווא הבא אחרי תנועה גדולה נחשבים תנועה. ולפיכך: וְאֶתְּבֵת (דב' ו, ה), אֶקְחָךְ (במ' כג, כז), וַיִּדְעוּ (בר' ג, ז). נמצא, שמעמדו של השווא שונה במסגרת הכללים השונים של הטעמים. ומכאן דותן מגיע לידי ההשערה, שמערכת הטעמים התפתחה בשלושה שלבים. תחילה נקבעו המפסיקים, אחר כך נוספו המשרתים, ולבסוף נוספו גם הטעמים המשניים. כאשר נקבעו המפסיקים, היה השווא הבא אחרי תנועה גדולה נחשב תנועה, ולא השווא הבא בראש התיבה. כאשר נוספו המשרתים, כבר נתהפכה הקערה על פיה, והשווא הבא בראש התיבה נחשב תנועה, ולא השווא הבא אחרי תנועה גדולה. וכאשר נוספו בסוף גם הטעמים המשניים, כבר חזרה עטרה ליושנה, והשווא הבא אחרי תנועה גדולה חזר להיות נחשב תנועה.²

אולם רק שתיים מהתפיסות האלה ידועות לנו גם ממקורות אחרים. התפיסה המשתקפת בכללי המשרתים ידועה לנו מתוך כללי ההגייה הטברנית; על-פי הכללים האלה היו הוגים כשווא נע את השווא הבא בראש התיבה או אחרי שווא או באות דגושה³, ולא את השווא הבא אחרי תנועה גדולה⁴. התפיסה המשתקפת בכללי הטעמים המשניים ידועה לנו מדבריהם של מקצת מדקדקי ימי הביניים, שהגו כשווא נע את השווא הבא אחרי תנועה גדולה. כנגד זה התפיסה המשתקפת בכללי המפסיקים איננה ידועה לנו משום מקור אחר; ואין אנתנו מכירים מסורת קריאה, שהיו הוגים בה כשווא נע את השווא הבא אחרי תנועה גדולה, ולא את השווא הבא בראש התיבה. אף-על-פי-כן סבור דותן, "שאין לדחות לחלוטין" את האפשרות, שכך היו הוגים את השווא בתקופת קביעת המפסיקים. עם זה הוא מודה, שפתרון זה "קשה הוא", ולפיכך הרי הוא מציע דרכים אחרות להבנת התפיסה המשתקפת בכללי המפסיקים. באחת מהן הוא תולה את ההבדל שבין שני השוואים האלה במרחק שבינם לבין הטעם. השווא הבא בראש התיבה רחוק מן הטעם, ולפיכך הוא נתפס כאפס-תנועה, ואילו השווא הבא אחרי תנועה גדולה סמוך לטעם, ולפיכך הוא נתפס כתנועה. ואפשר שהבדל זה מונח גם ביסוד ההסבר השני שהציע דותן לפתרון הבעיה.

2. אולם פתרונות אלו אין בהם כדי לאשש את השערתו של דותן, כי לא רק השווא הבא בראש התיבה, אלא גם השווא הבא אחרי שווא או באות דגושה נחשב אפס-תנועה

2. דותן כותב, ששווא זה חזר למעמד של תנועה "לא תמיד, רק חלקית: כשמזדמן רצף-טעמים מתאים ורצף פונולוגי מתאים" (עמ' 363). אולם דברים אלו אינם מובנים. שכן אם שווא זה נחשב תנועה לפני זקף, גרש ותביר, הוא נחשב תנועה לפני כל הטעמים: תמיד, ולא רק חלקית. והעובדה, שאין טעם משני בא לפני שאר הטעמים איננה תלויה בכך, שאותו שווא נחשב שם נח, אלא היא תלויה בכך, שאין הטעמה משנית מצויה כלל לפני הטעמים האלה – לא רק לפני שווא, אלא גם לפני חטף ותנועה גמורה.

3. וכן – בתנאים מסוימים – השווא הבא בע' הפועל של לשונות ברכה, אכילה ואחרים והשווא הבא בראשונה משתי אותיות דומות.

4. אלא אם כן הוא מסוג השוואים המנויים בהערה 3.

בכללי המפסיקים. שהרי לא מצאנו פשטא כטעם מקדים לפני תיבה קצרה, שיש בה לפני הטעם רק תנועה ושני שוואים או תנועה ושווא הבא באות דגושה⁵. והשווה: אַצִּיגֶה־נָא עִמָּךְ (בר' לג, טו), וְיִשְׁבְּנוּ אִתְּכֶם (בר' לז, טז), וְהָאֲנָשִׁים שָׁלְחוּ (בר' מד, ג), כִּי־הָיָה הַשָּׁחִין (שם' ט, יא), וַתַּעַל הַשָּׁלֹ (שם' טז, יג), מַעַם מְזֻבְחִי (שם' כא, יד), בָּאֲשֶׁ תִשָּׁרְפֵנוּ (ויק' יג, נז), וְטִהַרְוּ וְקִדְשׁוּ (ויק' טז, יט), וְאֶת־מִצּוֹתַי תִּשְׁמְרוּ (ויק' כו, ג) ועוד רבים כיוצא באלה. וכן הדבר גם לעניין זקף הבא במקום טפחא או רביע הבא במקום פשטא, זקא או תביר. יש במקרא אלפי דוגמות להמרה מסוג זה, ותמיד אחת משתי התיבות שלאחרי הזקף או הרביע היא ארוכה, ויש בה לפני הטעם שתי תנועות או תנועה גדולה שלפני שווא. כנגד זה אין המרה לפני שתי תיבות קצרות, אפילו אחת מהן מוטעמת אחרי תנועה ושני שוואים או אחרי תנועה ושווא באות דגושה⁶. והשווה

לדוגמה: אֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֲנִים הַמְּשֻׁחִים (במ' ג, ג)

וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן הַגָּדֹל (שם ב)

פִּשְׁטִי אֶת־כֶּתֶנִּי אֵיכָה אֶלְבָּשָׁה

רַחֲמֵי אֵת רַגְלִי אֵיכָה אֶטְנַף (שה"ש ה, ג)

אולם בתיבות קצרות מסוג זה הרי השווא הבא אחרי שווא או הבא באות דגושה הוא קרוב לטעם – וכמוהו כשווא הבא אחרי תנועה גדולה. אף־על־פי־כן, בכללי המפסיקים זה נחשב אפס־תנועה, וזה – נחשב תנועה.

נמצא, שפתרונו של דותן איננו פתרון; ועל כורחנו אנחנו מקבלים את הפתרון, שדותן עצמו הגדירו "קשה", אלא שהוא קשה עוד יותר משנראה תחילה. שהרי כל שלושת השוואים האלה – הבא בראש התיבה או אחרי שווא או באות דגושה – נחשבים תנועות בכללי המשרתים, והם שוואים נעים בהגייה הטברנית, ודבר זה אינו צריך ראיה, ודותן עצמו הזכירו. נמצא, שאלה הם גלגולי השווא על־פי השערתו של דותן: השווא הבא אחרי תנועה גדולה נחשב תנועה בתקופת המפסיקים, הפך אפס־תנועה בתקופת המשרתים וחזר להיות תנועה בתקופת הטעמים המשניים. היפוכו של דבר בשווא הבא בראש התיבה או אחרי שווא או באות דגושה. שווא זה נחשב אפס־תנועה בתקופת המפסיקים, והפך תנועה בתקופת המשרתים. נמצא, שכל אפס הפך תנועה, וכל תנועה הפכה אפס וחזרה להיות תנועה.

5. החריג האחד (דה"א א, מג) בטל ברבים הנהגים על־פי הכלל.

6. יש חריגים מועטים כגון: בר' כח, ג; ה' ב, יח; איכה ג, כה, אך אלה בטלים ברבים הנהגים על־פי הכלל. זאת ועוד: יש חריגים מועטים, שהזקף בא בהם לפני שתי תיבות קצרות, שאין בהן שום שווא, או שיש בהן רק שווא הבא בראש התיבה: כגון: שם' ט, ח; ויק' כה, כג; דב' כא, יא; יש' לו, כז. והללו חריגים גם לפי הכללים שנמסרו בידי דותן.

3. אולם אין די בכך, שהרי לא על השווא בלבד עברו כל הגלגולים האלה, אלא גם על החטף – למעט רק חטף הבא אחרי הברה פתוחה, בתנאי שאיננו מגזין התנועה שלפניו. בכללי המפסיקים חטף זה נחשב אפס-תנועה. משום כך לא מצאנו פשטא כטעם מקדים לפני תיבה, שיש בה לפני הטעם רק תנועה וחטף או חטף ותנועה⁷; כגון: וְנִתְּנָה לְיִרְעָה (בר' כו, ד), וַיֵּצֵא אֶבְיִמֶלֶךְ (שם יא), וַיֵּט אֶהְלֶה (בר' לה, כא), אַחֲלֶקֶם בְּיַעֲקֹב (בר' מט, ז), כִּי־פָרְעָה אֶהְרֹן (שם' לב, כה), לְדַעַת לַעֲשֹׂת (שם' לו, א), וְכִתְּבָתָּ קְצָקָע (ויק' יט, כח), לְכַפֵּר עֲלֵיכֶם (ויק' כג, כח), תְּנֶה־לָּנוּ אֲחֻזָּה (במ' כז, ד) ורבים כיוצא באלה. וכן הדבר גם לעניין זקף הבא במקום טפחא או רביע הבא במקום פשטא, זקא או תביר. ודבר זה מוכח מאלפי הדוגמות, שהמרה מסוג זה מתקיימת בהן: לעולם אין היא מתקיימת לפני שתי תיבות קצרות, אפילו אחת מהן מוטעמת אחרי תנועה וחטף או חטף ותנועה⁸. והשווה את שיר השירים ה, ג שהובא לעיל, 2, ורבים כיוצא בו. כנגד זה כל חטף נחשב תנועה לעניין כללי המשרתים. כגון: וַיֵּצֵא יַעֲקֹב (בר' לה, כ), וְהִנֵּה עֹבְדֶיךָ (שם' ה, טז) ורבים כיוצא באלה. ואילו בכללי הטעמים המשניים החטף הזה נחשב אפס-תנועה. משום כך אין טעם משני בתיבות כגון וְהִתְהַוֵּי (בר' לה, ב), אֶל־יַעֲקֹב (שם' א), וְאֶהְרֹן (שם' ז, ז), מֶאֱחָרַי (שם' טו, יא) ורבים אחרים. נמצא, שכל הגלגולים שעברו על השווא הבא אחרי תנועה גדולה עברו – בדרך הפוכה – גם על החטף הזה: הוא נחשב אפס-תנועה בתקופת המפסיקים, הפך תנועה בתקופת המשרתים וחזר להיות אפס-תנועה בתקופת הטעמים המשניים. אך מי ישמע לנו לדבר הזה?

4. דותן כותב בסוף מאמרו, שדבריו אמורים בבחינת תנא ושייר; ושם גם רמז לעניינים ששייר אותם. אך דומה שגם אותו שיור הוא בבחינת תנא ושייר, כי הוא הזכיר ששייר פסקים, אך שייר משוור את המקפים ואת הגעיות. נשלים אפוא את מה שהחסיר דותן, ונפתח במקפים.

הדעת הייתה נותנת, שהמקפים והמשרתים נקבעו כאחד, שהרי שניהם באים לחבר תיבה לתיבה שלאחריה. אולם לפי דרך ההוכחה של דותן דבר זה איננו ניתן להיאמר. שכן מעמד השווא והחטף בכללי המקף שונה ממעמדם בכללי המשרתים, שהרי זה הכלל היסודי של המקף: אין תיבה מוקפת⁹ יכולה לבוא בין שני מפסיקים, אלא אם כן המפסיק השני הוא זקא או שליש, ותיבתו קצרה ומוטעמת לפני תנועתה השלישית:

7. החריג האחד (בר' לו, ב) בטל ברבים הנוהגים על-פי הכלל.

8. יש חריגים מועטים כגון: שם' לג, א; יש' מח, ד; עז' ו, יב. אולם כל האמור בהערה 6 ראוי להיאמר גם עליהם.

9. תיבה מוקפת היא תיבה שיש מקף לאחריה, אולם אין מדובר כאן בתיבה זעירה, שהברתה סגורה ומונעת בתנועה קטנה; כגון: אֵת אֵל. אף אין מדובר כאן בתיבה, שהתיבה שלאחריה מוטעמת בהברתה הראשונה; כגון: וְתִתֵּן־אֶרֶץ (בר' א, כד), וְיִתֵּן־לָךְ (בר' כז, כח).

כגון¹⁰: כה-תאמר (שמ' ג, טו), מי-אפוא (בר' כז, לג), לא-אסף (בר' ח, כא), כי-עלה (בר' כו, כב), כי-עלה (יר' יא, יט). ולצורך הכלל הזה שווא הבא בראש התיבה או אחרי שווא או באות דגושה איננו נחשב תנועה; וגם חטף איננו נחשב תנועה – למעט רק חטף הבא אחרי הברה פתוחה, בתנאי שאיננו מגון התנועה שלפניו. משום כך יש מקף בתיבות כגון: כי-ה' (שמ' טז, כט), הוא-מרפא (יר' לח, ד), כי-גדולה (מל"ב כב, יג), דית-שמעון (דב' ג, ה), מי-יתגב' (יש' כז, ד), כי-אדבר (מל"א כא, ו), כי-אביאנו (דב' לא, כ), הוא-יעשה (יח' מה, יז). כנגד זה שווא או חטף הבאים אחרי תנועה גדולה נחשבים תנועה. ולפיכך לעולם אין מקף בתיבות כגון: כי הובאו (בר' מג, יח), כי לקחו (במ' לר, יד), כי יסיתך (דב' יג, ז), כה אמר (יה' כב, טז), כי יביאך (דב' ו, י), מה אמרו (מל"ב כ, יד). נמצא, שמעמד השווא והחטף במסגרת כללי המקף דומה למעמדם במסגרת כללי המפסיקים והטעמים המשניים, והוא שונה ממעמדם במסגרת כללי המשרתים. ומכאן שהמקף לא נקבע עם המשרתים יחד, אלא לפניהם – או לאחריהם. נראה שהאפשרות השנייה דחוקה עוד יותר מן הראשונה. מכל מקום, ההכרעה בעניין זה איננה מוטלת עלינו.

5. נעבור עתה אל הגעיות. הדעת הייתה נותנת, שהגעיות נתקנו עם הטעמים המשניים, שהרי הגעיה היא כעין הטעמה משנית, הנוספת על ההטעמה העיקרית, אלא שגם דבר זה איננו ניתן להיאמר – לפחות בנוגע לגעיה הכבדה הסדירה. הרי זו באה בהברה סגורה, שתנועה ושווא נע חוצצים בינה לבין הטעם, ולצורך הכלל הזה, שווא הבא בראש התיבה או אחרי שווא או באות דגושה וכן כל חטף נחשבים שוואים נעים, ואילו שווא הבא אחרי תנועה גדולה נחשב שווא נח. ולפיכך יש געיה בתיבות כגון: ואת-כל-כלי (במ' ד, כו), מספרה (שמ' לב, לב), וישלחהו (בר' ג, כג), אל-תעלנו (שמ' לג, טו), ואין געיה בתיבות כגון וישבצו (בר' כו, לא), וילכו (בר' לז, יב). תפיסה זו של השווא דומה לתפיסה המשתקפת בכללי המשרתים, ואין היא דומה לתפיסה המשתקפת בכללי המפסיקים ובכללי הטעמים המשניים. ומכאן שהגעיה הכבדה הסדירה נתקנה עם המשרתים יחד – עוד לפני הטעמים המשניים.

וזה אפוא הכלל העולה מכל הדברים האלה. אם נקבל את השערתו של דותן יהיה עלינו לנסח אותה כך: מערכת הטעמים התפתחה בשלושה שלבים. תחילה נתקנו המפסיקים ועמם גם המקפים; אחר-כך נוספו המשרתים ועמם גם הגעיות הכבדות הסדירות, ולבסוף הושלמה המערכת על-ידי הטעמים המשניים. וזה היה מעמדו של השווא בשלושת השלבים האלה: בשלב הראשון רק שווא הבא אחרי תנועה גדולה

נחשב תנועה, ואילו שוואים הבאים בראש התיבה או אחרי שווא או באות דגושה, וכן רוב החטפים – כל אלה נחשבו אפס-תנועה. בשלב השני כל מה שהיה תנועה הפך אפס, וכל אפס הפך תנועה, ואילו בשלב השלישי הכול – או כמעט הכול – חזר למתכונתו הראשונה.

התפתחות מעין זו אינה מתקבלת על הדעת. נציע כאן פתרון אחר לשאלות שנידונו במאמרו של דותן ובמאמר זה¹¹.

6. נדון תחילה בכללי הטעמים המשניים. רגילים לומר, שטעם משני בא בהברה פתוחה, בתנאי שלפחות תנועה אחת חוצצת בינה לבין הטעם העיקרי; ולצורך הכלל הזה גם שווא נע וחטף נחשבים תנועות – למעט רק חטף שהוא מגוון התנועה שלפניו. ואם כלל זה נכון, גם הוכח שהשווא של וַיִּדְעוּ הוא נע, אלא שכלל זה איננו יכול להיות נכון, שהרי השווא של וַיִּדְעוּ הוא נח בהגייה הטברנית, ולפיכך עלינו לקבוע את הכלל בדרך אחרת.

נראה שזה הכלל, כפי שהוא עולה מן המצוי במקרא: טעם משני עשוי לבוא בכל הברה, שנתקיימו בה שני התנאים האלה: (א) אין היא הברה סגורה, המונעת בתנועה קטנה; (ב) יש חציצה כלשהי בין תנועתה לבין הטעם: חציצה של תנועה או חטף או שווא או אות דגושה – למעט רק חטף שהוא מגוון התנועה שלפניו.

שני התנאים האלה כמעט מובנים מאליהם; שכן טעם משני גורם תמיד להארכת התנועה, ולפיכך אין הוא יכול לבוא בהברה סגורה המונעת בתנועה קטנה – שהרי זו היא הקצרה שבהברות¹². כמו כן אין זה נאה, שהטעם המשני יהיה סמוך במישרין לטעם העיקרי בלא כל חציצה¹³.

משום כך אין טעם משני בא בהברה הראשונה של בְּמִצְרַיִם (שמ' יד, יא) – אף-על-פי ששווא חוצץ בין תנועתה לבין הטעם – שהרי זו הברה קצרה ביותר: היא סגורה ומונעת בתנועה קטנה. אף אין טעם משני בא בהברה הראשונה של אֶלֶה־שֶׁ (שמ' טז, טז) – אף-על-פי שהיא ארוכה ביותר: פתוחה ומונעת בתנועה גדולה – שהרי אין כל חציצה בין תנועתה לבין הטעם. אף אין טעם משני בא בהברה הראשונה של וַאֲהָרָן (שמ' ז, ז)

11. כבר דנתי בשאלות אלה בלשוננו, כך לה, עמ' 184, אך שם נאמרו הדברים בקיצור ובדרך אנג במסגרת דיון בנושא אחר. כאן השתדלתי להקיף את הנושא ולבאר אותו לפרסיו תוך מתן הגדרות מדויקות; וגם ניסחתי כללים חדשים, והבאתי ראיות שלא היו ידועות לי אז.

12. על-פי זה תובן ההטעמה הנדירה: בְּלִיַּיְהוּ (יש' כו, יד), הוֹשִׁעִיָה (נחמ' יב, לב) – על-פי ב"א. טעם משני בא כאן בהברה סגורה, המונעת בתנועה קטנה, שכן הברה זו נחשבת ארוכה; ותוכיח געייט הגרונית באמצע התיבה, השכיחה בתיבות מסוג זה. מכל מקום, אין הטעמה זו נוהגת דרך כלל.

13. אין אנחנו יודעים על שום מה אין חטף נחשב חציצה, אם הוא מגוון התנועה שלפניו. מכל מקום, הכלל מאושש, וגם דותן מודה בו. והשווה גם את מאמרי בלשוננו, כך מג, עמ' 243 ואילך. אלא שלפי תפיסתו של דותן הורע כוחו של החטף הזה רק מכותו של שווא נע, ואילו לפי התפיסה המוצעת כאן הורע כוחו אפילו מכותו של שווא נח, וזה בוודאי טעון הסבר.

– שהרי רק חטף שהוא מגון התנועה שלפניו חוצץ בין תנועתה לבין הטעם. ואילו שאר כל ההברות ראויות לטעם משני¹⁴, ואלו הן:

א. הברה פתוחה, בתנאי שיש חציצה ראויה בינה לבין הטעם: חציצה של תנועה או של חטף שאיננו מגון התנועה שלפניו¹⁵; כגון: אֶל־הָאֵשׁ (בר' ג, א), אֶל־הָעָרִים (דב' כא, ב), וְאֶת־תַּחֲלָאִיהָ (דב' כט, כא), וְכָל־יִגְעָךְ (דב' כח, לג), תִּלְחַמּוּ (מל"א כב, לא), וְטַהֲרֻ (ויק' יז, ז), וְנִצְוֹנִי (דב' לא, כ). בדוגמות אלה יש טעם משני בהברה פתוחה, המונעת בתנועה גדולה או בתנועה קטנה; והטעם המשני איננו סמוך במישרין אל הטעם העיקרי, שהרי יש ביניהם חציצה ראויה.

ב. הברה סגורה, בתנאי שהיא מונעת בתנועה גדולה¹⁶, כגון: וַיַּדְעוּ (בר' ג, ז), וְאֶמְרָה (דב' כה, ט), תִּלְתְּהוֹן (דב' ג, כג), הַבְּתִים (שם' יב, ז). בדוגמות האלה הטעם המשני יכול להתקיים אפילו בהברה סגורה, שהרי היא מונעת בתנועה גדולה; וגם כאן הטעם המשני איננו סמוך במישרין אל הטעם העיקרי, שהרי יש ביניהם חציצה של שווא נח או אות דגושה.

נמצא, שהטעם המשני של וַיַּדְעוּ איננו תלוי בכך, שהברתו "פתוחה" ולאחריה שווא "נע"; שהרי ההברה סגורה ומסתיימת בשווא נח; אלא הטעם המשני תלוי בכך, שהברתו מונעת בתנועה גדולה, ושווא (נח) חוצץ בין שני הטעמים. ודבר זה מוכח בלא צל של ספק משתי הדוגמות האחרונות המובאות כאן, שהרי הטעם המשני של תִּלְתְּהוֹן בא בהברה סגורה, והטעם המשני של הַבְּתִים וחבריו הרבים¹⁷ – כגון וּבְתִים (דב' ה, יא)

14. בדרך כלל הברה הראויה לטעם משני ראויה גם לגעיה קלה או לגעיות התנועה הגדולה בהברה סגורה. אולם אין התאמה מלאה בין כללי הגעיה ובין כללי ההטעמה המשנית, שהרי יש תיבות מועטות הראויות לטעם משני, ואין געיה נהוגה בהם; כגון לשונות בְּתִים. ויש תיבות הראויות לגעיה, ולא להטעמה משנית; כגון וְאֶתְרֵן והדומים לו.

15. כולל גם שווא נע, שהרי אף הוא הגוי כחטף. אולם שווא נע הבא אחרי הברה פתוחה נדיר והוא מצוי רק במקרים שנידונו בהערה 3; כגון: מִכְרָאִיךְ (בר' יב, ב), בְּתוֹכְכֶם (ויק' כו, יב), וְהַמְשִׁירִים (דה"א טו, יט). בתיבות כגון אלה טעם משני בא בהברה פתוחה, שיש לאחריה שווא נע. אולם אם אותה הברה פתוחה מונעת בפתח, אין טעם משני יכול לבוא בה; שהרי השווא הנע שלאחריה הגוי כחטף מגון התנועה שלפניו; ולפיכך אין טעם משני בתיבות כגון: לְקַלְלוּ (נחמ' יג, ב), וְאֶקְלֵם (שם כה – על-פי ב"א). ולפי זה מסתבר, שאם אותה הברה פתוחה מונעת בתנועה קטנה שאיננה פתח, היא ראויה להטעמה משנית. אולם ספק אם בעניין זה אפשר להביא ראיה לסייע או לסתור.

16. בלישנא דבית-אל יש שלושה חריגים לעומת שניים או שלושה הנוהגים על-פי הכלל; והשווה: בְּבֵית־אֵל (מל"א יב, לב; יג, ד; וכעין זה עמ' ז, יג) – לעומת בְּבֵית־אֵל (מל"א יב, לב; וכעין זה יח, ה, יז ואולי גם בר' לה, טז). בספרי טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 103, ניסיתי להסביר את ההבדל שבין שתי דרכי ההטעמה. מכל מקום, עצם החריגה ניתנת להסבר: ההטעמה המשנית הייתה גורמת לביטולו של המקף, המצוי בשאר כל לישנא דבית-אל, ועקב כך שוב לא הייתה התיבה נתפסת כשם של עיר, אלא כסמיכות רגילה: ביתו של האל.

17. ההטעמה המשנית של לשונות בְּתִים היא סדירה ונוהגת תמיד, ולפיכך גם ההטעמה המשנית של

– בא בהברה סגורה, שלאחריה אין שווא כל עיקר; ומכאן, שהטעם המשני של תיבות אלה תלוי רק בכך, שהברתו מונעת בתנועה גדולה, ואות דגושה חוצצת בין הטעם המשני ובין הטעם העיקרי.

7. נעבור עתה אל כללי המשרתים, ונשווה אותם לכללי המפסיקים. כבר אמרנו, שדרגא משרת לתביר, אם שתי תנועות, לפחות, חוצצות בין שתי ההטעמות. שתי התנועות האלה יכולות להיות שתיים בתיבת התביר, ובמקרה זה תיבת התביר ארוכה; כגון: תוֹלְדוֹת הַשְּׁמַיִם (בר' ב, ד). אך שכיח מאוד, ששתי התנועות האלה אינן בתיבה אחת, אלא הראשונה היא בתיבת המשרת, והשנייה – בתיבת המפסיק; ובמקרה זה תיבת התביר קצרה; כגון: וַיִּבְרָךְ אֹתָם (בר' א, כב). שונה הדבר בכללי המפסיקים. פשוטא יכול לבוא כטעם מקדים רק אם תיבת הזקף ארוכה; ואין הוא יכול לבוא כטעם מקדים, אם תיבת הזקף קצרה – אפילו שתי תנועות חוצצות בין שתי ההטעמות. והשווה את שתי ההטעמות שכבר הובאו לעיל, 1: וַיֹּאמֶר אֲבָרָהָם – וַיֹּאמֶר אֲבָרָם. וכן הדבר גם בכללי המרת המפסיקים. מפסיק לא־אחרון יכול לבוא במקום מפסיק אחרון רק אם אחת משתי התיבות שלאחריו ארוכה; ואין הוא יכול לבוא, אם שתי התיבות קצרות, אפילו יש תנועות רבות החוצצות בין ההטעמות; וראה, לדוגמה, את שיר השירים ה, ג, שכבר הובא לעיל, 2. כללו של דבר, המשרת תלוי רק בחציצה שבינו לבין המפסיק שלאחריו, ואילו המפסיק תלוי רק באורך התיבה או התיבות שלאחריו.

ועל־פי זה כבר נוכל להבין את ההבדל שבין כללי המשרתים ובין כללי המפסיקים, שהוא נקודת המוצא של כל הדיון הזה. ונראה, שזה הכלל, הנוהג בכל מערכת הטעמים – מפסיקים, משרתים, מקפים וגעיות: כאשר מונים את התנועות החוצצות בין שני טעמים, גם שווא נע וחטף עולים במניין התנועות; כנגד זה, כאשר מונים את התנועות הקודמות לטעם – כדי לקבוע את אורך התיבה – אין שווא נע וחטף עולים במניין התנועות; אלא שאורך התיבה איננו תלוי רק במספר התנועות הקודמות לטעם, אלא גם בטיב ההברה הסמוכה לטעם, ודבר זה יתבאר בהמשך.

על־פי זה כבר מובן ההבדל שבין כללי המשרתים ובין כללי המפסיקים. כללי המשרתים תלויים רק בחציצה שבין המשרת ובין המפסיק, ולפיכך כל שווא שהוא נע בהגייה הטברנית נחשב תנועה לצורך הכללים האלה: שווא הבא בראש התיבה או

תְּלָתְהוֹן איננה יכולה להיחשב חריגה. אל אלה יש לצרף הטעמות חריגות כגון אָנָּא (בר' נ, יז). הטעמות אלה דומות להטעמת אֶל־תַּעֲצְבוֹ (בר' מה, ה); הן חריגות משום שהן באות לפני טעם, שאין טעם משני רגיל לבוא בתיבתו, אך אין הן חריגות מצד הברתן, שהרי הן באות בהברה הראויה לטעם משני. משום כך יש גם בהטעמות כדוגמת אָנָּא משום סיוע לתפיסה המוצעת כאן. ואין הדין עם דותן, המביא את אֶל־תַּעֲצְבוֹ כדוגמה להטעמה משנית המתאימה לשיטתו – ופוסט את הטעמת אָנָּא, הסותרת את שיטתו, כהטעמה מִסִּיפּוֹס נְדִיר (עמ' 362). כנגד זה הדין עמו, שהטעמות כגון יִדְיָה (ש"מ"ב יב, כה), שְׁאֵהָבָה (שה"ש א, ז) – מוטב: שְׁהָם (שה"ש ו, ה) – אינן עניין לכאן, שהרי הן באות בתיבה, הנתפסת על־ידי הטעמים כשתי תיבות.

אחרי שווא או באות דגושה¹⁸ – וכן כל חטף. כנגד זה שווא הבא אחרי תנועה גדולה איננו נחשב תנועה¹⁹, שהרי הוא נח בהגייה הטברנית. ולפיכך: נָתַתִּי לָהּ (בר' מח, כב), וְכִי תִזְבְּחוּ (ויק' יט, ה), וְכִי־יִגְדֹר אֶתְךָ (שם לג), וַיִּצָּב יַעֲקֹב (בר' לה, כ) – אבל: אֲשֶׁר לָקַחְתָּ (ש"מ"א ל, טז).

כנגד זה, כללי המפסיקים תלויים באורך התיבה בלבד, ולפיכך שום שווא ושום חטף אינם נחשבים תנועה לצורך הכללים האלה. אולם אורך התיבה איננו תלוי רק במספר התנועות הקודמות לטעם, אלא זה הכלל: תיבה נחשבת ארוכה, אם היא מוטעמת אחרי שתי תנועות – או אחרי תנועה אחת הראויה להטעמה משנית.

טעמו של הכלל הזה מובן; שכן לא רק תיבה המוטעמת אחרי שתי תנועות, אלא גם תיבה המוטעמת בטעם משני ראויה להיחשב ארוכה, שהרי עצם הטעם הזה כבר גורם להארכת התיבה. ולפיכך גם תיבה שיש בה טעם משני רק בכוח – משום שהברתה הראשונה ראויה לטעם משני – רואים אותה כאילו היא מוטעמת בטעם משני²⁰, ומאליה היא נחשבת ארוכה.

נמצא, שתיבה המוטעמת בהברתה הראשונה קצרה תמיד; כגון: וַיֵּאמֶר לוֹ (הו' א, ו); ותיבה המוטעמת אחרי הברתה השנייה ארוכה תמיד; כגון: עֲמִידֵיהֶם אֲרָבָעָה (ש"מ' כז, טז), ואילו תיבה המוטעמת בהברתה השנייה קצרה, אם אין היא ראויה להטעמה משנית, והיא ארוכה, אם היא ראויה להטעמה משנית.

והואיל וכללי ההטעמה המשנית כבר נתבררו לעיל, נוכל לקבוע על פיהם את טיבה של כל תיבה המוטעמת בהברתה השנייה. תיבה זו קצרה, אם הברתה הראשונה סגורה ומונעת בתנועה קטנה, או אם היא פתוחה ואין כל חציצה בינה ובין הטעם, או רק חטף מגוף התנועה שלפניו חוצץ בינה לבין הטעם, כגון: וַתַּעַל הַשֶּׁלֶו (ש"מ' טז, יג), עֲמִידֵיהֶם עֲשָׂרָה (ש"מ' כז, יב), וַיִּצָּד לַיַּעֲקֹב (בר' מח, ב). בדוגמות אלה תיבת הזקף איננה ראויה להטעמה משנית, ולפיכך היא נחשבת קצרה, ואילו שאר כל התיבות המוטעמות בהברתן השנייה – ארוכות, ואלו הן²¹:

א. תיבה שהברתה הראשונה פתוחה, בתנאי שחטף שאיננו מגוף התנועה שלפניו²² חוצץ בינה ובין הטעם, כגון: וַיִּשְׁכְּנוּ מַחֲוִילָה עַד־שׁוֹר אֲשֶׁר עַל־פְּנֵי מִצְרַיִם בְּאֶחָה* אֲשׁוּרָה (בר' כה, יח), שְׁאֵלוּ שְׁלוֹם יְרוּשָׁלָּם יִשְׁלִי אֶהְיֶה* (תה' קכב, ו), גַּם־שָׁם יֵדָךְ

18. וכן השוואים המגויים בהערה 3.

19. אלא אם כן הוא מסוג השוואים המגויים בהערה 3.

20. דבר זה מוכח גם מן הגעיה, המצויה לעתים קרובות בהברה הראויה לטעם משני; והשווה הערה 14.

21. כל התיבות המסומנות כאן בכוכבית נחשבות ארוכות. דבר זה מוכח מכללי המפסיקים, שכבר הובאו לעיל. אל אלה יש להוסיף את הכלל, שאתנחתא של אמית לא תבוא במקום רביע (=רמב"ג), ורביע גדול לא יבוא במקום דחי, אלא אם כן אחת משתי התיבות שלאחריהם ארוכה.

כמו כן אין דחי יכול לבוא בסמוך לתיבת האתנחתא או הרביע, אלא אם כן אותה תיבה ארוכה.

22. הוא הדין גם שווא נע; והשווה הערה 15.

תַּנְחִי וְתֹאחֲזִיגִי* יְמִינָךְ (תה' קלט, י), אִם תִּכְתּוֹשׁ-אֶת-הָאֵוִיל בְּמִכְתֶּשׁ בְּתוֹךְ הָרִיפּוֹת בְּעָלֶיךָ* (מש' כז, כב).

בדוגמות אלה התיבה המסומנת בכוכבית ראויה להטעמה משנית, שהרי הברתה הראשונה פתוחה ומונעת בתנועה גדולה או קטנה²³ – תנועה שאיננה סמוכה במישרין אל הטעם, אלא יש ביניהם חציצה ראויה. ולפיכך תיבות אלה נחשבות ארוכות.

ב. תיבה שהברתה הראשונה סגורה, בתנאי שהיא מונעת בתנועה גדולה, כגון: וְרִבְקָה אֶמְרָה* (בר' כז, ו), בְּזֹאת תִּדְעוּן* (במ' טז, כח), וְנָפְלוּ וְנִשְׁפְּרוּ וְנוֹקְשׁוּ* וְנִלְכְּדוּ (יש' ח, טו), נְעוּיִתִי מִשְׁמַע נְהַלְתִּי מִרְאוֹת* (יש' כא, ג), וַיָּבֹא יַעֲקֹב לִוְזָה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן הוּא בֵּית-אֶל* (בר' יב, ח), שְׁלֹם רַב לְאַהֲבֵי תוֹרַתְךָ וְאֵין-לָמוֹ* מִקְשׁוֹל (תה' קיט, קסה), הַשְּׂמִים מִסְפָּרִים כְּבֹד-אֶל* (תה' יט, ב), אֲדֹנָי עֲלֵלִין* (דנ' ה, ח), נִחַלְתִּנוּ נְהַפְּכָה לְזָרִים בְּתֵיבוֹ* לְנִכְרִים (איכה ה, ב).

גם בדוגמות אלה התיבה המסומנת בכוכבית ראויה להטעמה משנית, אף-על-פי שהברתה הראשונה סגורה; שכן אותה הברה מונעת בתנועה גדולה, ושווא נח או עיצור בלתי מונע או אות דגושה חוצץ בינה לבין הטעם.

ונמצינו למדים מכל זה: תיבות כגון אֶמְרָה, תִּדְעוּן, וְנוֹקְשׁוּ, מִרְאוֹת אינן נחשבות ארוכות, משום שהשווא הבא בהן אחרי תנועה גדולה נמנה כתנועה, שהרי אותו שווא הוא נח על-פי כללי ההגייה הטברנית. וגם לו היה עולה על הדעת שהוא נע, לא היה בכוחו להפוך את התיבה לארוכה, שהרי אפילו שווא נע גמור ואפילו חטף אינם הופכים תיבה קצרה לארוכה; אלא תיבות אלה נחשבות ארוכות, משום שהן ראויות לטעם משני: הרי הברתן הראשונה מונעת בתנועה גדולה ושווא (נח) חוצץ בינה ובין הטעם. דבר זה מוכח בלא צל של ספק משאר כל הפסוקים המובאים כאן, שהרי בפסוקים אלו אי אפשר לתלות את אורכן של התיבות בשווא ה"נע" הבא אחרי תנועה גדולה, כי אין בהם שום שווא העשוי להיחשב נע בשום שלב של "התהוות הטעמים"; אלא תיבות אלה נחשבות ארוכות, משום שהן ראויות להטעמה משנית, שהרי הברתן הראשונה מונעת בתנועה גדולה, ועיצור בלתי מונע (בֵּית-אֶל, לְבֵית-אֶל, וְאֵין-לָמוֹ, כְּבֹד-אֶל) או

23. בשלוש הדוגמות הראשונות אותה הברה מונעת בתנועה גדולה: בְּאֶכָה, אֶהְיֶה, וְתֹאחֲזִיגִי; בדוגמה הרביעית היא מונעת בתנועה קטנה: בְּעָלִי. וכעין זה מצאנו לעיל, 6, בכללי הטעמה המשנית: וְכָל-יְגִיעֶךָ, תִּלְחַמּוּ מַחַד גִּיסָא – וְסִהְרוּ וְנִאֲצִיגִי מֵאִידֶךָ גִּיסָא. בספרי על הטעמים (ראה הערה 16), עמ' טז, הגדרתי תיבה ארוכה בדרך שונה במקצת, ולפיה אין תיבה המוטעמת בהברתה השנייה יכולה להיחשב ארוכה, אלא אם כן יש בה לפני הטעם תנועה גדולה הבאה בהברה סגורה או לפני שווא (כולל חטף). על-פי הגדרתי זו תמהתי על בְּעָלִי, הנחשב כאן תיבה ארוכה (עמ' 248, הערה *8). אולם ההגדרה טעונה תיקון על-פי האמור כאן, ונמצאת התמיהה מיושבת מאליה.

אות דגושה (עֲלִילִין, בְּתִינֹה) חוצץ בין התנועה הגדולה לבין הטעם²⁴. הואיל וזה ההסבר היחיד הניתן להיאמר בתיבות אלה, עלינו להסביר בשיטה זו גם את שאר כל התיבות מסוג זה – כדוגמת אֶמְרָה, תִּדְעוֹן, וְנוֹקְשֵׁה, מְרָאוֹת.

8. בשיטה דומה יש לבאר את כללי מקף, כי המקף איננו תלוי במספר הברות החוצצות בין שתי הטעמות, אלא רק באורך התיבה, שהמקף בא לפניה: אין מקף יכול לבוא בין שני מפסיקים²⁵, אם תיבת המפסיק השני ארוכה. תיבה ארוכה מוגדרת בכללי מקף, כדרך שהיא מוגדרת בכללי המפסיקים, ולפיכך: כִּי־גְדוֹלָה, דִּי־תִשְׁמְעוֹן – אבל: כִּי־לִקְחוֹ, כִּי־יִסִּיתָּ; וכן גם כִּי־בָתִּי (ויק' כה, לג).

כנגד זה, געיה כבדה סדירה תלויה בחציצה שבינה לבין הטעם. חציצה זו כוללת תמיד תנועה או שווא נע או תנועה וחטף, ונעות השווא נקבעת על־פי כללי ההגיה הטברנית.

9. אם דברים אלו נכונים, כבר עלה בידינו ליישב את כל הסתירות, שמצא דותן בין כללי המשרתים מזה ובין כללי המפסיקים והטעמים המשניים מזה. בכך יש משום ערעור נוסף להשערתו של דותן על התהוות הטעמים בשלושה שלבים; שהרי ההשערה מבוססת על ההנחה שיש בה כדי לישב את הסתירות שבין כללי הטעמים, ושאינן דרך אחרת זולתה. אולם שתי ההנחות האלה אינן נכונות. השערתו של דותן איננה פותרת דבר, ויש דרך אחרת טובה הימנה. והוא הדבר שיצאנו להוכיח במאמר זה.

24. הוכחה דומה הובאה לעיל, 6 – בכללי ההטעמה המשנית – מן התיבות, שהברתן הראשונה סגורה על־ידי אות דגושה: תִּלְתָּהוֹן, וּבְתִים. כנגד זה אין שם דוגמה ברורה לתיבה, שהברתה הראשונה סגורה על־ידי עיצור הבא בסוף תיבה מוקפת. שהרי ההטעמה המשנית הבאה בתיבה מוקפת מבטלת את ההקפה, ושוב אין היא ניכרת כהטעמה משנית, והשווה הערה 16. כמו כן תנועה גדולה, הראויה להטעמה משנית בהברה סגורה הבאה בסוף תיבה מוקפת, מצויה בכל המקרא רק בלישנא אֲבִית־אֵל – חמש או שש פעמים במקרא (הערה 16); וראה על כך בספרי על הטעמים ז. 15; והשווה גם שם עמ' 103, הערה 33.

25. ראה הערה 9.

איגרת עברית אוקספורד (P) MS. Heb. d.69

פרסום מחודש

התוכן: מבוא, עמ' 215–218; גוף האיגרת, עמ' 219–223; לשון האיגרת: (א) הכתיב, עמ' 224–227; (ב) תורת ההגה, עמ' 227–228; (ג) תורת הצורות, עמ' 228–232; (ד) שימוש הזמנים, עמ' 232–233; (ה) התחביר, עמ' 233–239; (ו) המילון, עמ' 239–244; (ז) הסגנון, עמ' 244–252; אפיון הלשון, עמ' 252–256.

מבוא

הקדמה

בעבודתי במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית עברה תחת ידי איגרת כתובה על פפירוס מספריית בודליאנה שבאוקספורד (P) MS. Heb. d.69 (2879); סימנה ב"ספר המקורות"¹: ה.30.0. זמנה – 500 (כלומר המאה החמישית או השישית לספירה); מקום כתיבתה בארץ ישראל² (אל "הדרום"). היקף האיגרת – כ־130 תיבות, ב־33 שורות (ברובן 3 עד 5 תיבות). מתוך הקריאה המחודשת של האיגרת והתקנתה לעיבוד המילוני הגעתי לכלל הכרה שיש לגאול אותה מן השכחה ולקבוע לה מקום בחקר הלשון³.

פרסומים קודמים

האיגרת נתפרסמה ע"י קאולי ב־1904⁴. ב־1937 חזרה ונתפרסמה ע"י קליין⁵; בעיקר על יסוד הפענוח של קאולי, אבל יש בפרסומו גם הצעות קריאה חדשות. שני פרסומים

1. עמ' 291.

2. קליין, תעשיית הנייר 76, 81: מן הגליל, וכך בכל מקום שזכרה האיגרת.

3. עיקרו של מחקר זה נעשה במסגרת קבוצת המחקר על דקדוק לשון חכמים במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ח. תרומתם של חברי הקבוצה ושל חוקרים אחרים, בייחוד של חברי במפעל המילון ההיסטורי, עולה על מה שיכולתי לפרט; בייחוד עליי להודות לי' יהלום על הפניות ביבליוגרפיות חשובות, ולע' אנגל, שניאותה לסכם את הבחינה הפלאוגרפית. לציון מיוחד ראוי הסיוע של ק' סירט בפרסום לקט האיגרות מן הגניזה ובפרק הדן בהן. בבדיקת החומר המשווה הסתייעתי במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. הקסעים מתוך כ"י ירושלים לבבלי תענית הובאו ברשות הרב י' הוטנר, מנהל "יד הרב הרצוג".

4. קאולי 4–5. 5. תעשיית הנייר 76–77.

אלו מלווים תצלום של האיגרת, ושוב התפרסם תצלום שלה (בלא פענוח) בלקט הפפירוסים שהוציאה לאור סירט⁶.

האיגרת הוזכרה במחקרים שונים, בשל זיקתה לתחומים שונים בתולדות ישראל: מונחי ממונות⁷, היישוב היהודי בארץ ישראל⁸, מעמד העברית בדרום⁹, תולדות הכתב העברי¹⁰ ופרטים לשוניים¹¹. בהזכרות אלו מובא למעשה הנוסח שבפרסומים הקודמים.

התאריך

קאולי¹² קובע את זמן כתיבת האיגרת (בלשון "כנראה") קודם זמנו של פפירוס אחר¹³, המשוך למאה השישית (שוב, בלשון "כנראה"), על סמך תעודות אחרות שנמצאו אלו¹⁴. קביעה זו מבוססת על בחנים פלאוגרפיים (בעצם, על התרשמות כללית מצורת האותיות)¹⁵. מאז מקובל לשייך את האיגרת למאה החמישית¹⁶ (אע"פ שאין זה משתמע בהכרח מדברי קאולי). כאמור, ב"ספר המקורות" נקבע זמנה בסביבות שנת 500 (הציון "500" מתפרש מ-400 עד 600). העיון הפלאוגרפי המחודש של האיגרת אינו סותר את הקביעה ב"ספר המקורות", וספק אם ניתן לצמצם עוד את התאריך של כתיבת האיגרת¹⁷.

חשיבות המציאה

אע"פ שעברו יותר מ-80 שנה מאז פרסום האיגרת עדיין היא בחזקת "מציאה". מעט ידוע על העברית שבזמן האמוראים. החומר האפיגרפי עומד על כתובות הקדשה

6. סירט, לוח 75. האיגרות נדונות בעמ' 55-68; המתברר מפנה את תשומת הלב לפרס ייחודי באיגרת שלנו: היא מקופלת לרוחבה (עמ' 62); יש בכך משום חוסר "מקצועיות" (הדבר מתיישב עם האופי הבלתי רשמי של האיגרת).
7. מרק, ליון, מעשים 88; בן-יהודה, ע' ב. מרק (קלז); קוטשר, תרביץ יט (תש"ח), 58; חרובין, שם 89-90; מרגליות, הלכות א"י יח; קוטשר, מלים ותולדותיהן 28-29; שפרבר 237-238; ליברמן, ספרי זוטא 98-99; נאמן, פרידמן ב, 306.
8. קליין, תולדות היישוב 55; ספר היישוב 174-175; שוורץ 76, ובעמ' 78 האיגרת מועתקת במלואה (ע"פ קאולי).
9. קוטשר, מבעיות המילונות 60.
10. בית-אריה 412.
11. קוטשר, לשון חז"ל 9 (הכתיב דיי), 10 (הכתיב ארמייאם); 11 (השם לעזר); בנדיד תכא, 646 (היידוע: האיגרת הווי; המקור מכונה "פאפירוס ממצרים").
12. עמ' 5.
13. סקסט מס' 1 במאמר, עמ' 2; סימנו: g.15r (ראה סירט, לוח 90).
14. קאולי (שם) מסתמך בעניין זה על עדותם של הונס וגרנפל. סירט, עמ' 18, מציגת שקבוצת הפפירוסים שבאנגליה נמצאה בלוויית תעודות יווניות מן המאות ג-ז.
15. הוא מעיר שהכתב מרובע ויש לו נטייה לקורסיב; תשומת הלב מופנית לאותיות ם (ארוכה וצרה), ג, ה, ת, פ, צ.
16. למשל בית-אריה: "קאולי שיער שהן מן המאה הה', וכך אף סבור ש. קליין שחזר ופרסם" (עמ' 412); וכן בכל מקום שהאיגרת מוזכרת (ראה לעיל הע' 7-11), בד"כ בתוספת "כנראה".
17. ראה אנגל 270 ואילך.

וכתובות קבורה סטראוטיפיות, שאין בהן כדי ללמד על הלשון "שבמציאות". הידיעות על העברית של זמן האמוראים תלויות בהערכת לשונם של המקורות הספרותיים ובהשקפות כלליות על התפתחות העברית. לפי הדעה הרווחת כיום, לא הייתה העברית עוד לשון חיה בתקופת האמוראים (חוץ מ"איים" קטנים בדרום), וקלטה יסודות רבים מן המקרא ומן הארמית¹⁸.

בזמן האחרון מסתמנת נטייה לבחון מחדש סברה זו, מאחר שהמחקר מעלה היערכויות סדירות שקשה לתלותן בהשפעת טקסט מופתי (המקרא) או לשון אחרת (הארמית)¹⁹. האיגרת שלפנינו עשויה ללמד על העברית שהילכה בשלהי תקופת האמוראים בתצפית ישירה בחומר שלא עברו עליו ידי עורכים ומעתיקים.

הערכת לשון האיגרת

מצב המחקר של לשון חכמים בזמן פרסום האיגרת לא אפשר למהדיר להעריך את הלשונה כראוי. הדקדוק המוסמך של לשון המשנה בימיו של קאולי היה ספרו של גייגר²⁰; מאמרו של סגל על טיבה של לשון המשנה²¹ – שהיה לנקודת מפנה בהערכת לשון חכמים – עדיין לא נכתב; המושג "אב-טקסט"²² רחוק היה מתפיסת המחקר, והמקורות לידיעת המקורות עדיין היו הדפוסים.

קאולי לא הכיר, למשל, את הצורה אדן (=אדם) שבאיגרת, והניח אותה בלא פירוש²³; את ההוראה של הפועל מרק (לשון פריעת חוב) הבין מתוך ההקשר, אבל לא עמד על ייחודו הטרימינולוגי (אע"פ שהוא מתועד במילונו של לוי לתלמודים)²⁴, וסבר שיש בו משום "לשון בדיחות" (humorous). הקריאה של ההקשר הטעתה את קאולי לחשוב שכולם (=כלום) היא צורת נטייה של "כל", מעין שיבוש של כלם²⁵; תיבות אחדות נשתיירו סתומות בשל פענוח לקוי, כגון הנדבת, כביכול צורת עבר של "נדב" (יש לקרוא השבת). קאולי התרשם אפוא, ש"באופן כללי אין נראה שהכותב

18. קוטשר, מבעיות המילונות 61.

19. ברואר, הלשון העברית 251; מישור, לצאת תצא 197; סוקולוף, שקיבל את דעתו של קוטשר בעניין זה, כבר הבחין בכך, אבל הניח את הדבר ב"תיקו" (העברית של ב"ר 279); ראה ברואר, שם, הע' 48.

20. יצא לאור בשנת 1845.

21. Mišnaic Hebrew; יצא לאור בשנת 1908.

22. קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, תרביץ כא 193–194; לשון חז"ל 3–6.

23. רמיה לצורה זו לפני המאה שלנו יש במאמרו של צוקרמנדל בעיתון *Jüdisches Literaturblatt* מיום 15.9.1886, עמ' 71 [תדפיס: 1887] (ליברמן, הערות 106), וכן אצל רייפמן ב"אהל יששכר" (1887) (ילון 198).

24. אמנם לוי מביאו בארמית בלבד, אבל במובאות יש עדויות בעברית.

25. על מציאות הצורה כולום (=כלום) בטקסט עברי העיר ל' גינצבורג, עמ' 12.

שלט בעברית שליטה גמורה²⁶. רושם זה היה עשוי להתחזק ברוח ההשקפות על לשון המקורות בתחילת המאה שלנו: השימוש החריג של מלת היחס עם (קליין ראה צורך לפרש "עם כלומר על ידי")²⁷, צריך את²⁸, האיגרת הזו²⁹.

העניין המיוחד באיגרת

העניין המיוחד באיגרת נתעורר משנתגלה הספר "מעשים לבני ארץ ישראל". חיבור זה נתפרסם ע"י לוין ב-1930³⁰. י"נ אפשטיין³¹ הפנה את תשומת לבו של לוין שהמלה "חרובין" שבספר המעשים (יחדית מטבע) מתועדת בהוראה זו באיגרת שלנו; באותו המאמר שוב האיגרת מוזכרת³² בזיקה לפועל "מרק".

הפרסום של קליין³³ (ב-1937) אין עניינו פרשני או בלשני, אלא תעשיית הפירוס בארץ ישראל. אבל נראה לו לקליין שכדאי לפרסם את המכתב שלנו, ועמו מכתב ארמי, "כי כמעט אשר אינם ידועים לקהל הקוראים. אולי יתעוררו גם חוקרינו, על ידי פרסומם במקום זה, להעמיק לחקור יותר את התעודות המעניינות האלה"³⁴. אע"פ שתוכן האיגרת אינו עיקר עניינו של קליין, צירף לה פירוש והשתדל, כאמור, להשלים את הקריאה³⁵. המאמץ של קליין הוליד שנתיים לאחר מכן את הדיון של פריידנברג במונח "אמנה" שבאיגרת³⁶. מכאן ואילך הוזכרה האיגרת בכמה מקומות, כאמור³⁷, אבל לא נתחדש בה דבר, לא מצד תוכנה ולא מצד הערכת לשונה.

בשנת 1981 הותקנה האיגרת לעיבוד מילוני במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. מתוך העיסוק באיגרת התברר לי שהיא טעונה עיון מיוחד, שיהיה מבוסס על פענוח מדויק ככל האפשר. כבר מן התצלומים המעולים שהיו לפנינו³⁸ נראה שאפשר לתקן את קריאת המהדירים, ובחזו"מ סוכות תשמ"ח בדקתי את המקור עצמו בספריית בודליאנה שבאוקספורד³⁹. לניתוח לשון האיגרת עומדים לרשותנו מחקרים בלשון חכמים על רבדיה וניביה⁴⁰, מקורות שנתגלו בארבעים השנים האחרונות, ומתודולוגיה מגובשת, שיש בה משום ערובה לאמינות המחקר.

26. 'עמ' 6-7: On the whole the writer does not appear to have known Hebrew very well, which may account for some of the difficulties.

27. תעשיית הנייר 79. ראה ורדי.

28. "אל תאמר: 'אני צריך את הדבר הזה' – אמר: 'אני צריך לדבר הזה' או 'הדבר הזה צריך לי'" (אל תאמר – אמר, גליון א', הוצאת "ועד הלשון" בירושלים [תרע"א]).

29. ראה ר' אלקלעי, לשוננו לעם ב (תשי"ב), 18.

30. זמנו (לפי ספר המקורות) קודם הכיבוש הערבי.

31. תרביץ א, 89. 32. שם, 88. 33. תעשיית הנייר 76 ואילך.

34. שם, 76 הע' 39. 35. ראה להלן, הע' 41.

36. וראה להלן, המילון, עמ' 239. 37. לעיל, פרסומים קודמים, עמ' 215-216.

38. שקיבל מפעל המילון באדיבות ספריית בודליאנה שבאוקספורד. אני מודה לספריית בודליאנה על הרשות לפרסם כאן אחד התצלומים שבמפעל המילון (להלן, עמ' 257).

39. תודה מיוחדת אני מודה לספרנים בספריית בודליאנה על עזרתם.

40. ראה עכשיו בר-אשר, מחקר דקדוק לשון חז"ל.

גוף האיגרת

סימני ההתקנה

מחיקה	()
תוספת	[]
תיקון	[] ()
כתב מטושטש מאוד או קרע בנייר; אותיות בתוך	< >
סוגריים אלו – הצעה להשלמת הנוסח	
שיעור אות	. (בתוך סוגריים)
אות מסופקת; התופעה המצוינת בסימן מסופקת	. (מעל לאות או לסימן)
ספק אות ספק רווח	? (בתוך סוגריים מזווים)

קריאת האיגרת

1. רוב שלום ממרומים ורווח
2. ממרום וברכות עד בלידיי
3. לרב יעקב בן יצחק שלום
4. אנ־ < לעזר בן יוסה כותב אני
5. לכבודך קודם הכל שואל אני
6. בשלומך (.) ושלום כל שלך
7. מפני שבאת לכאן ונתתי
8. לך עשרין ושבעה חרובין
9. עד שאני באתי לדרום אצלך
10. עכשו באתה (לא) לכאן עם
11. <...> לך ומרקת אותי חוץ
12. משלושה עשר חרובין <????>
13. באתי אצלך ולא מצאתי
14. אותך שהלכתה אצל
15. (א) כלבא ארמייא <?>
16. באתן בערב השבת בששי
17. <...> ב...? להלך ל...> בספינה
18. אמרת שאין לי כולום כאן
19. שהן אצל ארמייאם נתתה
20. לי אמנה שאני נותן לך
21. חמשה חרובין ורביע עשית
22. אותן כול...> [ן] שמונה עשר
23. <...?> עשה <...> תשלח אותן לי

24. עם אדן נאמן שאני צריך
25. אותן הרבה שלומך ושלום
26. כל בני ביתך יפרה וירבה
27. לעולם שלום
28. ואם יודן מביא לך את
29. האיגרת הזו תן (ל) אותן
30. לו עבדך ועפרך
31. ותל(י)מ[י]ך (ועפר) איסי
32. כתב מדעת לעזר בן
33. יוסה

הערות לקריאה⁴¹: שו' 11: <...> – הלמ"ד מסופקת מאוד; נראית רק נקודה של דיו, מעין קצה של ראש למ"ד. שו' 12: בסוף השורה התקלפה השכבה העליונה של הגייר בכדי תיבה; אין לדעת אם היה כתוב שם משהו (אולי המלה ומחצה). שו' 15: ארמיא <?> – אחרי היו"ד הראשונה יש כתם קטן עגול של דיו, ספק שריד של יו"ד.

41. הרי הקריאה המלאה של קאולי ושינויי הקריאה שהוצעו אחריו. לשם אחידות אשתמש בסימני ההתקנה הנ"ל (מספרי השורות בסוגריים עגולים). הקריאה של קאולי: (1) רוב שלום ממרומים ורווח (2) ממרם וברכות עד בלי דיי (3) לרב יעקב בן יצחק שלום (4) א' <ני> לעזר בן יוסה כותב אני (5) לכבודך קודם הכל שואני אני (6) בשלומך ושלום כל שלך (7) מפני שבאת לכאן ונתתי (8) לך עשרין ושבעה חרובין (9) עד שאני באתי לדרום אצלך (10) עכשו באתה (לא) לכאן עם (11) <...> ומרית אותי חוץ (12) משלושה עשר חרובין (13) באתי אצלך ולא מצאת <י> (14) אותך שהלכתה אצל (15) (א) כלבא ארמיא (16) באתה בערב הנדבך ששי (17) הבלית ולהלך לנו בספינה (18) אמי ואחין לי כולום כאן (19) שהן אצל ארמי ואם נתתה (20) לי אמנה שאני נותן לך (21) חמשה חרובין ורביע עשית (22) אותן כולך שמנה לשך (23) <ורביע <...> ה> אותן לי (24) עם אדן פ' <...> שאני צריך (25) אותן הרבה שלומך ושלום (26) כל בני ביתך יפרה וירבה (27) לעולם שלום (28) ואם יודן מביא לך את (29) האיגרת הזו תן (ל) אותן (30) לו עבדך ועפרך (31) ותלימדך (ועפר) <...> (32) <...> מרעת לעזר בן (33) יוסה.

בשו' 23 ראה קאולי שריד של ע' (של רביע, אבל הוא מודה שהמקום צר); על שו' 24 הוא מעיר שהמ"ם של עם תוקנה והיא מסופקת. בהשורה זו הוא גם מציע קריאה אלטרנטיבית לתיבות "עם אדן": עד ארץ, ועוד קריאה, מסתברת פחות (לדבריו): עד אתן אותך; לשו' 31: תלימדך – מעיר שאולי נעשה ניסיון לתקן לתלימדך; התיבה האחרונה בשורה נראתה לקאולי מעין אורחו; התיבה הראשונה בשו' 32 נראית, לפי קאולי, מעין נציר; בשו' 33: מרעת – קאולי מעיר שבמקום ר"ש אפשר לקרוא דלית או אפילו ביית.

הצעות הקריאה של קליין: שו' 8: שבע (טעות בהדפסה?); שו' 11: <...> לך, ומציע להשלים: <אבני>ך או <אחי>ך; שו' 12: משלשה (טעות בהדפסה?); שו' 17: באתי(?) בערב <...> ש (והתיבה הנדבכת איננה); שו' 19: ארמיאם (בתיבה אחת); שו' 22: כולך שמונה (במקום קאולי: כולך שמנה); שו' 24: נאמן(?) (במקום קאולי פ' <...>); שו' 31: ותלימדך <...> יקר(?); שו' 32: מדעת(?).

פריידינברג מציע בשו' 23 שלא לגרוס רביע (הוא סבר שזהו תיקון בנוסח האיגרת); בשו' 28 הוא גורס אדן (במקום יודן).

על סימן זה, מלמעלה למטה, עובר הקצה של הילת טחב המשתרעת כלפי שמאל. אחרי האל"ף האחרונה יש קווים אחדים, לא ברור אם אלו שרידי אותיות (ם) (השווה ש' 19). ש' 17: הקו שלפני התיבה להלך אפשר שהוא שייך לתיבה הקודמת; אין ודאי שזו וי"ו. ל' <י>ם – אין שרידים של יו"ד, אבל יש רווח כדי יו"ד. ש' 22: כול(א) [ן] – הנו"ן תוקנה מאות רחבה (ם? ק?). ש' 23: העי"ן שראה קאולי⁴² (ועל פיה השלים רביע) מצורפת כאן לאותיות שמשמאלה: <?> <עשה. אחרי תיבה זו אפשר להשלים <טוב>ה (לפי השרידים של תחתית האותיות). ש' 31: בתיבה הראשונה – הגג של התי"ו אינו שלם (יש כתם במרכזו), אבל הקו השמאלי אינו יכול להיות אלא של תי"ו. קיבלתי את סברתו של קאולי, שהסופר כתב תלימך, ואולי עשה ניסיון לתקן: תלימך. התיבה ועפר נמחקה (כנראה בספוג; מחיקה דומה מסתמנת לפני התיבה ושלוש בשו' 6, ובתיבה לא בשו' 10). ככל הנראה רצה הכותב לכתוב: ועפרך, ולאחר שכתב את רובה שם לב שכבר כתב אותה בשורה הקודמת. בסוף השורה הנייר מחוספס מאוד, ובולט סיב של שתי מן השכבה התחתונה; האות הכתובה על הבליטה נראית סמ"ך, אלא שיצאה מעוותת מתחת ידו של הסופר. הקריאה איסי נראית לי ודאי.

המחיקות מסומנות בכתב היד בנקודה או בקו קצר מאוד מעל האותיות⁴³. כך האותיות לא בשו' 10 (ונראה שגם עבר עליהן בספוג), א בשו' 15, ל בשו' 29. במקומות אלו דילג הסופר על אות או על תיבה, ותיקן את עצמו מיניה וביה (קליין). לפני התיבה ושלוש בשו' 6, מסתבר שהסופר מחק אות (בספוג?) וסימן קו אופקי על המחיקה. התיבה ועפר בשו' 31 נמחקה, ככל הנראה, בספוג (יש הילה של דיו חלשה מסביבה). אם צדק קאולי, היו"ד בתיבה תלימך (שו' 31) טושטשה (בספוג?), ונוספה יו"ד בזווית של הדל"ת. באיגרת אין סימני פיסוק. יצוין שאין כתובת בגב האיגרת.

לעניין נוסח האיגרת, אין חשיבות מכרעת לאותיות שמתחת לתיקונים. בטקסט שעברו עליו ידי מעתיקים, תיקן יכול "לקבור" תחתיו את הנוסח המקורי, הקדום, של הטקסט. שונה הדבר בחומר אוטוגרפי, שהמסירה והחיבור חד הם. התיקונים מורים מן הסתם על פליטת קולמוס או על היסוס בניסוח (והדבר מסתבר מאוד באיגרת אישית, שנכתבה, כנראה, בלא טיטה).

והרי הנוסח המשוחזר של האיגרת, מנוקה ממחיקות ותיקונים, מסימני ההתקנה ומסימני הספק; חלוקת השורות וסימני הפיסוק משקפים את הקריאה שתשמש יסוד לגיתוח האיגרת:

רוב שלום ממרומים, ורווח ממרום, וברכות עד בלידיי. לרב יעקב בן יצחק, שלום. אני, לעזר בן יוסה, כותב אני לכבודך. קודם הכל שואל אני בשלומך ושלום כל שלך. מפני שבאת לכאן ונתתי לך עשרין ושבעה חרובין. עד שאני באתי לדרום אצלך עכשו,

42. ראה הערותיו של קאולי לעיל, הע' 41.

43. על נוהג זה ראה ליברמן, יוונית ויוונית 170–177.

באתה לכאן עם < > ומרקת אותי חוץ משלושה עשר חרובין <?>. באתי אצלך ולא מצאתי אותך, שהלכתה אצל כלבא ארמייא. באתן בערב השבת, בששי, < > < > להלך לים בספינה. אמרת ש"אין לי כולום כאן, שהן אצל ארמייאם". נתתה לי אמנה ש"אני גותן לך חמשה חרובין ורביע". עשית אותן כולן שמונה עשר. < > <עשה > <טוב> תשלח אותן לי עם אדן נאמן, שאני צריך אותן הרבה. שלומך ושלום כל בני ביתך יפירה וירבה לעולם, שלום. ואם יודן מביא לך את האיגרת הזו, תן אותן לו. עבדך ועפרך ותלמידך. איסי כתב, מדעת לעזר בן יוסה.

פירוש האיגרת

לאחר ברכה מליצית (שו' 1-2): "רוב שלום... וברכות עד בלידיי" (=בלי די), ונוסחת הפנייה אל מקבל האיגרת (שו' 3-6), השולח פותח בגוף העניין: "מפני ש-" (שו' 7)⁴⁴.

מן הפרטים המוזכרים באיגרת נראה (שו' 7-8) שיעקב בן יצחק (מקבל האיגרת) בא אצל לעזר בן יוסה (השולח) ולווח ממנו 27 "חרובין" (=זוים)⁴⁵. בדעתו של לעזר היה לבוא לדרום⁴⁶ אצל יעקב (לגבות את חובו), אבל הקדים אותו יעקב ובא אצלו (עם משהו או משהו) (שו' 9-11), ומירק אותו – כלומר, פרע⁴⁷ – (כמחצית חובו, ונשאר חייב לו 13 חרובין [וחצי?]) (שו' 11-12). את התיבה עכשו (שו' 10) משכתי לרישא, כפי שמתבקש מן הפירוש שנקטתי (לוי⁴⁸ והבאים אחריו)⁴⁹ משכו אותה לסיפא. לאחר זמן, לעזר בא אצל יעקב ואינו מוצא אותו בביתו (שו' 13-14), מפני שיעקב הלך אצל "כלבא ארמייא" (שו' 14). תיבות אלו סתומות; הכתיב באל"ף סופית עשוי ללמד שהכותב חשב אותן למלים ארמיות, ובמקרה הזה (באיגרת אוטוגרפית) דעת הכותב ראויה לכובד ראש. ברור שיש כאן רמז לאיש (או לאנשים)⁵⁰. כלבא יכול להיות שם פרטי⁵¹. קאולי⁵² פירש כלבא = כלב, לשון בדיחות (כמו "מרק"), ואת ארמייא הוא מציע לפרש (בהיסוס) 'נוצרי סורי'. קליין מפרש ארמייא – רומי או ביזנטי⁵³. מסתבר יותר כינוי כללי לעובד אלילים⁵⁴.

לפי המשך הדברים (שו' 16) נראה שלעזר המתין ליעקב, והלה הגיע, בליווי אחרים, בערב השבת, [כלומר] בשישי. ייתכן שציון היום בשבוע קשור לדחיפות חזרתו לביתו, ולזה אפשר לקשור את הנאמר בשו' 17 על הילוך בים (ראש השורה פגום, ואין לדעת מה הפעולה העיקרית במשפט). בפגישתם זו טען יעקב (שו' 18-19) שאין לו

44. ראה להלן, הסגנון, עמ' 248.	45. ראה להלן, המילון, עמ' 239.
46. ראה להלן, המילון, עמ' 241.	47. ראה להלן, המילון, עמ' 240.
49. כגון קליין, ספר היישוב 174.	50. קליין, תעשיית הנייר 78.
51. ראה להלן, המילון, עמ' 241.	52. עמ' 6.
53. תעשיית הנייר 78.	54. ראה להלן, המילון, עמ' 241.

כלום; מסתבר: שאין אצלו מזומנים, מפני שהם [מופקדים?] אצל "ארמייאם" (=ארמייס). באותה הפגישה (ושמא בפגישה הקודמת, אצל לעזר) סוכם – ע"י מתן "אמנה"⁵⁵ – על תוספת של 1/4 5 חרובין על החוב (שו' 19–20), שהם חמישית הקרן (בעצם, חמישית הקרן היא 2/5 5 חרובין, אבל הסכום הועמד על 1/4 5 בלבד). תוספת זו (1/4 5 חרובין) אינה מובנת כל צורכה. לפי הצעת קליין⁵⁶, זה סכום שנתן לעזר ליעקב בהזדמנות אחרת, ואין הדבר מוזכר באיגרת. פריידנברג⁵⁷ סובר שזו תוספת ריבית; היחס ה"עגול" בין הקרן ובין התוספת (1:5) מחזק את סברתו⁵⁸. אפשרות אחרת, קרובה לזו, היא שנוצל כאן דין "הפורע מקצת חובו", הפותח פתח למלווה שיגבה מעל לסכום הקרן (ראה משנה ב"ב י, ה)⁵⁹. מכל מקום, הסכום הסופי הוא 1 1/4 חרובין, אלא שיעקב "עשה אותן"⁶⁰ 18 בלבד (שו' 21–22) – כלומר, עיגל את החשבון – ולעזר מחל לו על הרביעי⁶¹.

בסיכום לעזר מבקש מיעקב שיעשה עמו טובה (וישלח לו את שארית חובו ("אותן" – את החרובין), ע"י אדן (=אדם) גאמן (שו' 23–24), מפני שהוא זקוק להם מאוד (שו' 24–25)).

לאחר מכן באה ברכת פרידה (שו' 25–27), ומעין "עיקר שכחתי" (שו' 28–30): יעקב מתבקש לתת את הכסף לידי יודן, השליח (שהוא אדם נאמן). העובדה שהאיגרת נמסרה לשליח מיוחד מסבירה את היעדר הכתובת בגבה.

לעזר חותם בכינויי הכנעה: עבדך ועפרך ותלמידך (שו' 30–31); מסתבר שאין להבין תלמידך כפשוטו; נראה שזה כינוי להבעת הערכה כלפי מקבל האיגרת, והוא הדין לתואר רב בשו' ⁶².

לפי הסיום (שו' 32–33) נעזר לעזר בשירותיו של איסי – מן הסתם לבלר מקצועי.

מעניין לציין שהשמות < > יצחק > < יוסה מצויים באיגרת ארמית שנתפרסמה עם האיגרת שלנו⁶³, וקאולי⁶⁴ העלה את הרעיון שייתכן שמדובר באנשים הנזכרים כאן (השלים: <יעקב בר> יצחק, <לעזר בר> יוסה)⁶⁵. אבל הכתב שונה; האיגרת הארמית כתובה בכתב מהודר, וכנראה בידי כותב אחר.

55. ראה להלן, המילון, עמ' 239.

56. תעשיית הנייר 79.

57. עמ' 125; ובעצם, כל מאמרו דן בשאלה זו.

58. השווה מור' 18, שו' 6. מסתבר שקליין קיבל את דעתו; ב"ספר היישוב" 175 הוא מפנה למאמרו של פריידנברג.

59. בעקבות שיחה עם ד"ר ברכיהו ליפשיץ.

60. ראה להלן, המילון, עמ' 240.

61. הוויתור על שיעורים קטנים רגיל בענייני ממונות (ובהלכה).

62. ראה להלן, המילון, עמ' 240.

63. קאולי, סקסס מס' 6, עמ' 7 (אוקספורד f.114). 64. שם, 8.

65. וחזר על הסברה קליין, תעשיית הנייר 76.

לשון האיגרת

בשל חשיבות האיגרת להכרת העברית של ארץ ישראל בשלהי תקופת האמוראים לא הסתפקתי בציון ייחודיה, אלא תיארתי את לשונה תיאור ממצה⁶⁶.
הערה: להלן יציין המונח אפיגרפיה כל חומר שהגיע לידינו מזמן חיותה של הלשון, ובכלל זה איגרות ושטרות (בניגוד לטקסטים שהגיעו לידינו בגלגולי העתקה).

א. הכתיב

הערה: ניתוח הכתיב מבוסס על תורת ההגה העולה מן המסורות המגובשות של ימי הביניים⁶⁷. כמובן, תורת ההגה הזאת אינה אלא מסגרת עיונית לדיון.

אמות קריאה

באמצע התיבה

אל"ף – קמץ: כאן, לכאן; קמץ שמקורו בהבלעה של עיצור א (כתיב היסטורי): באתה-שבאת, באתי, באתן, מצאתי⁶⁸.

ו"ו – חולם קיים: אותי-אותך-אותן, וברכות, לדרום, יוסה, לכבודך, ממרום-ממרומים, נותן, לעולם, שואל, שלום, משלושה, שמונה; חולם משתנה: קודם⁶⁹, רוב; אבל יעקב, כל (סמיכות), הכל; קיבוץ בהברה סגורה בלתי מוטעמת: כול(א)[ן]; שורוק בהברה סגורה מוטעמת: כולום (הו"ו השנייה), חוץ; שורוק בהברה פתוחה: חרובין, יודן; שווא: כולום.

יו"ד – חיריק בהברה פתוחה: בספינה, עשית; חיריק בהברה סגורה מוטעמת: חרובין, ממרומים, עשרין, צריך, ותלוי(מ)[ן]ך⁷⁰; חיריק לפני אות דגושה: האיגרת; אבל חמשה, מ-, בששי; צירי שמקורו בתשלום דגש: ומרקת; צירי שמקורו בדו-תנועה: שאין, ביתך; כנגד צירי שמקורו בתנועה קצרה: אצל, <?>להלך, שהן, כותב, מביא, נותן, שואל.

66. בפרקים של הכתיב, של תורת ההגה ושל תורת הצורות לא פירטתי את מראי המקומות. פירוט אוצר המלים שבפרק המילון, עמ' 242–244, יוכל לשמש מפתח קונקורדנציוני.

67. ולמעשה, על פי מסורת סבריה. מתוך כך הנהגתי את ההבחנה צירי/סגול (חרבה, ירבה), ניקדתי הן בצירי ושבעה בחיריק ולא הערתי שבמסורת הבבלית הניקוד בפתח, הגדרתי את תנועת הכ"ף של כולם ביצוע של שווא נע, וכי"ב (על מסירה "סברנית" של חיבורי חז"ל ראה משי"כ ב"לשוננו" מז, תשמ"ג, 294).

68. עקרונית אפשר לקרוא גם בחיריק: מצאתי (ע"ד ל"י). ראה להלן, תורת הצורות, עמ' 232.

69. בניקוד בבלי: קודם (במשקל בינוני פועל); בכתב-יד שמסורתם ארץ-ישראלית ויש בהם הבחנה ניקוד בבלי צירי/סגול (כגון כ"י קאופמן של המשנה) – בשימוש האדברבאי מנוקד קודם, ע"ד הסגוליים; ראה ייבין 440. השווה קדם הארמית (שלא במשקל הבינוני).

70. וראה להלן; מביא.

השם איסי – מסורת ההגייתו אינה מחוורת⁷¹.
 אין יו"ד בהברה בלתי מוטעמת הסגורה בעיצור: ושבעה, תשלח (קל?); וכן: ואם, עם.
 יו"ד אל"ף – חיריק: ארמיאם.

בסוף התיבה

אל"ף – קמץ: כלבא (שם פרטי); ארמיא<?> (יידוע ארמי?); חולם: ולא.
 ה"א – קמץ בהברה מוטעמת: אמנה, חמשה, בספינה, ושבעה, משלושה, שמונה⁷²;
 קמץ בהברה בלתי מוטעמת: באתה, שהלכתה, נתתה; אבל אמרת, שבאת, ומרקת,
 עשית; צירי: הרבה, יוסה⁷³; סגול: יפרה, וירבה.
 וי"ו – חולם: הזו, לו. ההגייה של עכשו אינה מחוורת. ראה להלן.
 יו"ד – חיריק: אני, אותי, באתי, לי, מצאתי, בששי; וכן: בלידי (=בלי די);
 צירי: בני, מפני; השם איסי – מסורת הגייתו, כאמור, אינה מחוורת.
 יו"ד אל"ף – חיריק: מביא (אל"ף היסטורית).

חצאי התנועות

וי"ו כפולה – ורווח⁷⁴. ההגייה של עכשו אינה מחוורת; במקורות מצוי גם ניקוד
 עכשו⁷⁵.
 יו"ד כפולה – באמצע התיבה: ארמיא<?>, ארמיאם; בראש תיבה, וכן אחרי
 מלות שימוש – יו"ד פשוטה: יודן, יוסה, יעקב, יצחק, יפרה; ל<י>ם (ביידוע), וירבה;
 בסוף התיבה: בלידי (=בלי די).

חיבור תיבות

בלידי (=בלי די). יש לציין שהצירוף של בינוני וכינוי הנושא נכתב בתיבות
 נפרדות: כותב אני, שואל אני (ולא: כותבני, שואלני).

אפיון הכתיב

הכתיב בכללו מגובש מאוד, וקרוב למסורת כתבי היד של חיבורי חז"ל. הכתיב מלא
 יותר מן הכתיב של מגילות מדבר יהודה ושל איגרות ברכוכבא, אבל פחות מן הכתיב
 של כתובת רחוב. באיגרת שלנו יש דוגמה אחת ליו"ד בהברה סגורה בלתי מוטעמת:
 איגרת (לפני דגש). כתיב של יו"ד במעמד כזה נדיר ביותר, ואולי נמנע לחלוטין,

71. ראה להלן, המילון, עמ' 240–241.

72. וכן <טוב>ה, שו' 23?

73. ראה להלן, המילון, עמ' 241.

74. על האפשרות לגרוס ויוח (=רוח) ראה להלן, הסגנון, עמ' 246.

75. ראה ייבין 1143, ושם הע' 68.

במגילות מדבר יהודה⁷⁶. אין דוגמה ליו"ד בהברה סגורה בעיצור (בכתובת רחוב: מיגדל וכיו"ב, וכן אחרי מלות-שימוש: ביתחום, ועוד).

ה"א בסיומת הנוכח של העבר הוא הכתיב הרגיל ובמגילות ובאבות-הטקסטים⁷⁷. אף חוסר העקיבות בתופעה זו אינו ייחודי לאיגרת שלנו. אמות קריאה "היסטוריות" נוהגות ע"ד כתיב המסורה: באתי, מביא, מצאתי (אבל: לעזר > אלעזר)⁷⁸. וכן שי"ן (ולא סמ"ך) במלים: עשית, עשר, עשרין.

השורוק מיוצג בוי"ו, וכמעט בכל מקום גם החולם (חוץ מיעקב, כל, הכל; ובנטייה: כולן). במגילות הספרותיות של מדבר יהודה כל o ו-u מיוצגות בוי"ו, אבל באיגרות ברכוכבא הכתיב אינו עקיב, ויש: אכלין, נתן, אללי (=אוכלין, נותן, אילולי) ועוד⁷⁹. בשימוש באמות הקריאה בסוף תיבה הכתיב הולך אחר המסורה: צירי ה"א במלה הרבה, ויו"ד בסמיכות בני, מפני; קמץ בה"א (חוץ משתי מלים בעייתיות כלבא ארמיא).

השימוש באותיות כפולות נדיר במגילות ובכתובות⁸⁰, ורגיל בכתובת רחוב⁸¹. הכתיב יוסה (בה"א) הוא מייחודי הכתיב של ארץ ישראל⁸², וכנראה גם הכתיב באתה, הלכתה, נתתה⁸³ (בצד x4 חסר).

מפתיע השימוש של אל"ף בתיבה כאן (x3); בכתובות מארץ ישראל יש רק בחסר (x2)⁸⁴, ובאבות-הטקסטים מועדף הכתיב החסר (אבל יש גם באל"ף)⁸⁵. הכתיב יא (ארמיאם) צריך עיון. קוטשר⁸⁶ סובר שזו תרכובת של שתי צורות: ארמיים-ארמיאם (והאל"ף נכתבה שלא במקומה). כתיב יא לציון i ארוכה במקורות הוא בבחינת כתיב היסטורי (מציאנו, ריאשון, יוציאם, מוציאם)⁸⁷.

76. ראה קימרון, דקדוק 53-55. אבל ראה DJD III, עמ' 228, סע' B3c5c ושם B3c6b. וכן קוטשר, הלשון והרקע 118, ושם על כתיב הכתובות.

77. ראה הנמן, סע' 30.311; קוטשר, הלשון והרקע 348-349; קימרון, דקדוק 132; סוקולוף, העברית של ב"ר 283; קטעי ב"ר 62.

78. ראה להלן, תורת ההגה, עמ' 227.

79. ראה קוטשר, האיגרות העברית עמ' 19.

80. ראה קוטשר, לשון חז"ל 9; הלשון והרקע 119; קימרון, דקדוק 65.

81. ראה זוסמן 150-151.

82. ראה גינזברג 418-419.

83. ראה לעיל, הערה 77.

84. מורבעת 46; כתובת בית שערים 15.

85. ראה בראש, הטיפוסים 209; צרפתי, אבות טקסטים 18-19; סוקולוף, קטעי ב"ר 64.

86. לשון חז"ל 10.

87. שתי הדוגמאות האחרונות (השנייה שבהן x3) – מכ"י פרמה 1240 (כ"י לא משובח בד"כ) לפסיקתא רבתי (מתוך העבודה במילון ההיסטורי). אל"ף לא היסטורית אחרי יו"ד לציון תנועת i ארוכה יש במגילות מדבר יהודה בסוף תיבה, אבל לא באמצעה. הכתיב רציאן במגילות ישעיהו (מסורה: רָצִין) התפרשה כהגייה של רָצִין (קוטשר, הלשון והרקע 90; קימרון, אל"ף מצעית 336-337). אם ארמיאם = ארמיים, יש לחזור ולשאול שמא יש לגרוס במגילת ישעיהו רָצִיאן, באל"ף גחה.

הכתיבה הרצופה של התיבות "בלי דיי" מעוגנת במסורת הכתיבה למלאכי ג',⁸⁸ כתיבים המשקפים דרכי הגייה מיוחדים – כגון נו"ן בסוף תיבה, השמטת אל"ף, וי"ו כנגד שווא – נידונו בפרק תורת ההגה.

ב. תורת ההגה

השתקפות של מעתק מ < נ – סיומת הריבוי: חרובין, עשרין; אבל ארמיאם, ממרומים; סיומת הנוכחים של העבר: באתן; כינוי הקניין לנסתרים: אותן, כולן[ן]; שמות עצם: אדן; אבל לדרום, כולום, קודם; ובנוסחאות הפתיחה והסיום: ממרום, לעולם, שלום. אין סימנים למעתק נ < מ.

הכתיב שבאיגרת משקף היערכות יציבה למדיי של מ/ן. הנו"ן משמשת בתפקיד דקדוקי: ריבוי (בצד מ"ם), נטייה, כינויים⁸⁹. בריבוי – המ"ם משמשת בלשון המליצי ממרומים ובמלה (הבעייתית) ארמיאם.

הייחוד ה"דקדוקי" של הנו"ן ניכר גם בכתובת רחוב (ושם יש חומר רב יותר להשוואה)⁹⁰. באבות-הטקסטים שכיח הריבוי חרובין בנו"ן יותר מחרובים; הצורה עשרין (בצד עסרין) רגילה בחומר האפיגרפי אבל נדירה למדיי באבות-הטקסטים. שלא בתפקיד דקדוקי יש רק מלה אחת: אדן – וכתוב זה מגובש באבות-הטקסטים⁹¹. אין סימן לערעור "חי" של מ/ן.

נו"ן סופית לסגירת הברה – יודן (שם פרטי), כאן. המלה כאן אינה מתועדת בכל המקורות העבריים אלא בנו"ן. מדובר בשתי מלים שצורתן הייתה מגובשת כבר בתקופת התנאים⁹².

שימוט אל"ף בראש תיבה – לעזר (שם פרטי). זה הכתיב העולה מן המקורות האפיגרפיים ומאבות-הטקסטים⁹³.

השמרנות הנהוגה באיגרת אינה מאפשרת להכריע בתיבות אחדות, אם אל"ף משקפת עיצור או שמא אינה אלא יסוד גרפי גרידא (היסטורי או פונמטי): שאני –

88. על פי כ"ד גינצבורג. דוגמה בכ"י בבלי מובאת אצל ייבין 796.

89. כרתי בתורת ההגה את צורן הריבוי עם שאר הצורנים הדקדוקיים, כמו שעדיין מקובל במחקר, בשל הרמיון החיצוני: מ במקרא, בלשון חכמים. בזמן האחרון מתברר שנכון יותר לייחס את סיומת הריבוי ין לגורם מורפולוגי: אימוץ הצורן ה"ארמי"; ראה נאה, סע' 46–51; מעניין התיקון באות הסופית של כולן, המורה על היסוס בכתיבה; ראה נאה, סע' 19, 32.

90. ראה זוסמן 149.

91. ראה קוטשר, לשון חז"ל 2, מצב המחקר סע' 11 (עמ' 9) ועוד. וראה לעיל הע' 22.

92. ראה עכשיו נאה, סע' 45. על יודן ראה להלן, המילון, עמ' 241.

93. ראה סיכום אצל נאה, סע' 1–8.

במסורת אבות הטקסטים יש יסוד לקריאה שני⁹⁴; וכן: כותב אני, שואל אני ולא: כותבני, שואלני; הכתיבה ה"אנליטית" אופיינית לספרי ארץ ישראל⁹⁵.

שימוט ה"א – יודן (שם פרטי). הכתיבים יודן, יודה (> יהודה), מתועדים בכתובות ובאבות-טקסטים⁹⁶.

יו"ד עיצורית בין תנועות – קיום הדגם הדו-הברתי בריבוי של שמות הייחוס: ארמיאם⁹⁷.

איכות השווא הנע – הכתיב כולום, בהשוואה לקריאה המסורה כלום, מורה על הגיית השווא הנע בגוון של תנועה אחורית גבוהה. הכתיב הזה נדיר מאוד במקורותינו. עד כה לא מצאתי אלא שתי דוגמאות, האחת ב"פנקס הלכות מארץ ישראל"⁹⁸ והאחרת בקטע גניזה (משובח) של תנחומא ילמדנו⁹⁹. לעומת זאת, הוא הכתיב הרווח בסורית של ארץ ישראל (בצד כולים, כילום)¹⁰⁰. לא ברור אם יש כאן התגוננות של תנועה סתמית באיכותה – כגון התגוננות שמיא לשומיא בניבי הארמית של ארץ ישראל – או השתמרות של תנועת היסוד שקדמה להיווצרות השווא בהגייה המסורה¹⁰¹.

על הגרוניות

אין באיגרת סימנים לערעור ח"ת ועי"ן. אם בשורה 1 יש לקרוא רוח – תהיה בכך הוכחה שהסופר הגה פתח גנובה (ולפניו הגה מעבר w). אבל הקריאה רוח עדיפה, למרות התלות בישעיהו לב, טו¹⁰².

ג. תורת הצורות

מיון הצורנים

הערה: החומר מיון לפי תכונות פורמליות מובהקות: צורנים כבולים, צורנים חופשיים שיש להם קטגוריה של ריבוי, של קניין וכיו"ב. הבינוני הובא בנפרד מן

94. ראה שרביט, שתי תופעות, סע' 2 (עמ' 45–46); ייבין 1102, ושם הע' 3.

95. ראה שרביט, שתי תופעות, סע' 5 (עמ' 48–49); בן-חיים, ועוד עיון 27–28, ושם 28–31 על קדמות מסורת ההגייה ה"סינתטית".

96. על היחס יודה/יהודה ראה סוקולוף, העברית של ב"ר 272–273.

97. ראה קימרון, דיפתונגים, סע' 2 (עמ' 264–267).

98. כ"י קמברידג' T-S N.S. 252.1, מרגליות עמ' נא.

99. כ"י קמברידג' T-S Misc. 36 (L), 198; גנזי שכסר א 41 (מוזכר אצל גינצבורג, לעיל הע' 25).

100. ראה שולטס 18.

101. >כל? שורש כלם? ראה ברוקלמן, גרונדרים II עמ' 81; גינצבורג (לעיל הע' 25); בראשר,

הסורית של א"י, סע' 10.218 (עמ' 491); השווא קוטשר, הלשון והרקע 392–395, ייבין 669–670 (על המלה מלאות), וכן כתיבים מעין שולולית (אהלות סז, ה) בכ"י קאופמן.

102. ראה להלן, הסגנון, עמ' 246.

הפועל (עם התארים); המקור ה"פועלי" (להלך) נכלל בפועל, אבל צורות המקור ה"שמגיות" (דעת, הרבה) שובצו בשמות לפי התנהגותן¹⁰³. שילוב הבינוני והמקור במערכת הפועל נדון בשימושי הזמנים.

צורני המין והמספר: 0; זה, ת; ים, יין, זות; פירוש – ראה להלן.

הכינויים

כינויי הגוף – יחיד מדבר: אני, שאני; רבים (זכר): שהן.

כינויי הרמו – יחידה נקבה: הזו.

כינויי הקניין – י, יך¹⁰⁴, י, ין; פירוש – ראה להלן.

הערה: אין באיגרת כינויי מושא חבורים¹⁰⁵.

שמות העצם

נפרד – יחיד: אדן, לדרום, ל<י>ם, ממרום, לעולם, לרב, ורווח, שלום; יחידה: האיגרת, אמנה, בספינה, השבת¹⁰⁶; רבים: ממרומים, חרובין; רבות: וברכות.

נסמך – יחיד: בן, בערב, ושלום; יחידה: מדעת; רבים: בני.

בכינויים – לנוכח: ביתך, לכבודך, עבדך, ועפרך, שלומך, ואל(י)מ[ך]ך.

שמות התואר והבינוניים

יחיד: כותב, מביא, נותן, צריך, שואל.

הערה: ארמיא<?> היא, כנראה, צורה ארמית מיוחדת. שמות התואר בסיומת יי – ראה להלן שמות מספר, המספר החלקי; שמות ייחוס.

שמות המספר

יסודי – זכר נפרד: חמשה, משלושה עשר, שמונה עשר, עשרין ושבעה; סידורי – זכר: בששי; חלקי – זכר: ורביע.

שאר המלים (לערכיהן)

השמות הנוטים חסרי המין: אין, די, כל, קדם, רב.

103. לא ראיתי להביא את התיבה להלך בצורת היסוד שלה – הַלֵךְ – מפני שבתורת הצורות של לשון חכמים למ"ד המקור אינה ניתנת להפרדה; ראה מישור, מערכת, סע' 6.02 (עמ' 332); למען העקיבות היה עליי לקיים את התיבה ככתיבה: להלך, אלא שהדבר מאוד לא מקובל במחקר.

104. מן הסתם = פך. אין דוגמה לכתיב כה באיגרת (השווה סיומת הנוכח בעבר).

105. ראה להלן, התחביר, עמ' 234; אפיון הלשון, עמ' 255.

106. שבת+ת? ראה BDB ע' שָׁבַת.

המלים הנוטות או הנסמכות: אצל, את, ב, ל, מן, עד, עם, פנים (מפני).
 המלים שאינן נוטות: אם, בלי, ה, הרבה, ו, חוץ, כאן, כלום, לא, עכשו, ש.
 השמות הפרטיים: איסי, יודן, יוסה, יעקב, יצחק, כלבא, לעזר.
 שמות הייחוס: ארמי.

המשקלים

הערה: המיון הוא לפי מספר האותיות (בכתיב התקני של ימינו); חטף מיוצג בשווא;
 אין ייצוג לפתח גנובה; הדגש ברי"ש (חרוב) שוחזר על פי המשוער. העיצורים סומנו
 בסמל מופשט (ם) ואמות הקריאה ככתיבן. ליד המשקל סומן בסוגריים ניקוד מתחלף,
 או דרך הנטייה, כגון: העיצור האחרון נדגש (ם-) [ובכלל זה המלה "מן"], העיצור
 שאחריו נדגש (ם+), התנועה נחטפת (ם-), המלה אינה נוטה (-), או כיו"ב. היסודות
 המוספים על השורש צוינו בסוגריים לפני הדוגמאות, וסוכמו בסוף הרשימה.

ם	(ם)	ב, ו, ל	םאם	(ן) כאן
ם	(ם+)	ש	םום	חוץ
ם	(ם+)	ה	םםםם	(נ-) גאמן
םא		לא	םםםם	עכשו
םו		זו	םםםם	(ת) אגרת
םם	(-)	אם	םםםה	אמנה, ברכה
םם	(ם-)	מן, עם	םםםה	שבעה
םם	(-)	הן	םםםה	(ה-) הרבה
	(ם-)	בן	םםםה	חמשה
	(םום-)	את	םםום	דרום, כבוד, שלום
םם	(סמיכות)	עד	(מ-) מרום	
םם	(ם-)	די, רב	םםום	כלום
םם	(ם-)	ים	םםום	חרוב
םם	(ם-)	כל, רב	םםים	רביע
םםם		אצל	םםים	(מ-) מביא
םםם		עבד, ערב	םםים	צריך
םםם		רוח	(ם-) פנים	
םםם		אין, בית	םוםם	כותב, נותן, שואל
םםם		(ת) דעת	םוםם	עולם
םםם		קדם	םםוםה	שלושה, שמונה
םםם		אדן, עפר, עשר	םםםה	ספינה
םםם		שבת	םםםים	(ן) עשרין
םםי		אני, בלי	םםםים	(ת-) תלמיד
םםי		ששי		

סיכום המשקלים שיש בהם יסודות מוספים

תחיליות – ה': הרבה; מ': מביא, מרום; ג': נאמן; ת': תלמיד.

סופיות – ה': אמנה, ברכה; ת': אגרת¹⁰⁷.

סיומות דקדוקיות (להלכה יש קיום למשקל גם בלא היסוד המוסף) – ה': שבעה, חמשה, שלושה, שמונה; י': פנים, עשרין.

סיכום המשקלים הדגושים

דגש בעיצור שאינו סופי: פפם שבת; פפי ששי; פפפם אגרת; פפפה חמשה; פפום חרוב.

העיצור האחרון נדגש בנטייה: פם מן, עם; פם רב; פם ים; פם כל, רב. העיצור שלאחר המלה נדגש: פ ש; פ ה.

הערות למשקלים

מן המלים שנתחדשו או שנתחדש להן משקל לאחר תקופת המקרא יש להבליט את אלו: חרוב, צריך, רביע; וכן את תוארי הפועל: כאן, כלום, עכשו.

הפעלים

הבניינים

קל – עבר מדבר: באתי, מצאתי, ונתתי; עבר נוכח: אמרת, באתה–שבאת, שהלכתה, נתתה, עשית; עבר נוכחים: באתן; עתיד נסתר: יפרה, וירבה, תשלח(?); ציווי נוכח: תן.

פיעל – עבר נוכח: ומרקת; עתיד מדבר: (תשלח – ראה קל); מקור: <?>להלך. נפעל: נאמן, הפעיל: מביא – ראה פירוש שמות התואר והבינונים.

מעטק קל < פיעל

<?>להלך – כבלשון חכמים, בפיעל (השווה מל"א כב, ג); ואולי גם תשלח¹⁰⁸.

הגזרות

שלמים או ע"ד השלמים: (קל) אמרת, שהלכתה, ונתתי, נתתה; (פיעל) ומרקת. פ"נ: (קל) תן.

ע"ו: (קל) באתי, באתה–שבאת, באתן.

ל"א: (קל) מצאתי (ראה גם ע"ו: כוא).

ל"י: (קל) עשית; יפרה, וירבה.

107. ואולי גם שָׁבַת; ראה לעיל הע' 106.

108. על מעטק קל < פיעל בלשון חכמים ראה בן-חיים, מסורת סע' ו (עמ' 49–55).

אין סימן למעתק ל"א < ל"; הכתיב מצאתי מתאים למסורת לשון חכמים: מְצָאתִי, אע"פ שצורת המדברים היא מְצִינוּ. אין סיבה מספקת לחשוד שהאל"ף משקפת כתיב היסטורי בלבד, וההגייה היא מעין *מְצִיתִי (ע"ד פְּלֹאתִי, רְצָאתִי, במקרא)¹⁰⁹.

ד. שימוש הזמנים

השימושים הפועליים של הצורות השמניות של הפועל

הערה: הצורות השמניות של הפועל ייקראו כאן "פועליות" אם הן מקיימות זיקה אוטומטית עם הצורות המפורשות של הפועל¹¹⁰.

שם הפועל ("בינוני") – שימוש פועלי: כותב, מביא, נותן, צריך, שואל; כנגד שימוש שמני: נאמן.

שם הפועל ("מקור") – שימוש פועלי: <?>להלך, כנגד שימוש שמני: מדעת, וכנגד שימוש אדברביאלי: הרבה.

פירוט שימושי הזמנים

פעל – להבעת פעולות מושלמות בעבר: מפני שבאת לכאן ונתתי לך עשרין ושבעה חרובין (ש' 7–8), באתי (ש' 9), באתה (ש' 10), ומרקת (ש' 11), באתי (ש' 13), מצאתי (שם), שהלכתה (ש' 14), באתן (ש' 16), אמרת (ש' 18), נתתה (ש' 19), עשית (ש' 21), כתב (ש' 32).

יפעל להבעת מודאליות – בקשה: תשלח (ש' 23); ברכה: יפרה וירבה (ש' 25).

הערה: בשו' 23 ייתכן לקרוא עשה (ציווי), או תעשה (יפעל).

הציווי – להבעת בקשה או היתר: תן (ש' 29).

הבינוני – להבעת פעולה בהווה: כותב (ש' 4), שואל (ש' 5); להבעת התחייבות (לעתיד): נותן (ש' 20); להבעת מצב בהווה: צריך (ש' 24); להבעת הווה-עתיד: מביא (ש' 28), שהוא עתיד ביחס לכותב האיגרת, אבל הוא יודע שיהיה הווה ביחס למקבלה.

משפטים שמניים שנשואם אינו בינוני – להבעת מצב בהווה: שאין לי כולום כאן (ש' 18); שהן אצל ארמיאם (ש' 19).

המקור – <ב...?>להלך <?>בספינה (ש' 17). הליקוי בהקשר אינו מאפשר לעמוד על הוראת המקור במשפט זה.

¹⁰⁹. ראה וייס 89.

¹¹⁰. ראה מישור, מערכת, סע' 4.01 (עמ' 163), סע' 6.01 (עמ' 330); וראה לעיל הע' 103.

משפטים חד-אבריים

משפט הפתיחה: רוב שלום ממרומים ורווח ממרום וברכות עד בלידיי (ש' 1–2), וכן שלום (ש' 27) – נוסחאות ברכה.
מתוך מבנה המשפט בש' 3 אין להכריע אם גם שם הנוסחה שלום עומדת לעצמה, או שהיא נושא לרישא לרב יעקב בן יצחק. אני נוטה לאפשרות הראשונה – ולראות ברישא משפט חד-אבריי לעצמו, בהוראת ייעוד.
עבדך ועמך ותלמידיך (ש' 30–31) – כינוי לשולח האיגרת. מצד העניין לא מסתבר שאלו (או אפילו רק תלמידך) יהיו לוואים לאיסי, הכותב.

הערות מסכמות

מערכת הזמנים הזאת מתאימה לכל פרטיה לדקדוק לשון חכמים¹¹¹. מצד הצורות, הצורה מודאלית של ה"אימפרפקט" היא הצורה ה"מלאה": יפרה, וירבה¹¹². שימוש הבינוני בהתחייבויות משפטיות הוא מייחודי הסגנון המשפטי של חז"ל¹¹³.

ה. התחביר

תחביר הבינוני במעמד נשוא¹¹⁴

כינוי הגוף בא לפני הנשוא במשפט משועבד: שאני נותן לך חמשה חרובין ורביע (ש' 20–21); שאני צריך אותן הרבה (ש' 24–25); ואחרי הנשוא במשפט עצמאי: אנכי, לעזר בן יוסה, כותב אני לכבודך (ש' 4–5); קודם הכל שואל אני בשלומך (ש' 5–6).
נושא מפורש קודם לבינוני (ברישא של תנאי): ואם יודן מביא לך את האיגרת הזו (ש' 28–29). על משפט זה ראה להלן בסמוך.

סדר המלים ודרכי הדגשה

כשהנשוא פועלי, כינוי הגוף משמש לניגוד (ברישא בלבד): עד שאני באתי לדרום אצלך עכשו, באתה (לא) לכאן (ש' 9–10).
נושא מפורש בא לפני הנשוא.
נשוא פועלי: איסי כתב (ש' 31–32) – נוסחה סטראוטופית; שלומך ושלום כל בני ביתך יפרה וירבה לעולם (ש' 25–27) – הד של הנוסחה הארמית שלמכון ישגא (דנ' ג, לא; ו, כו = תוספתא סנה' ב, ו).

111. ראה מישור, מערכת.

112. ראה הנמן, סע' 30.224–5 (עמ' 32–33).

113. ראה מישור, מערכת, סע' 1.06.01 (עמ' 37 למטה), סע' 2.04.01 (עמ' 111).

114. על תחביר הבינוני בעברית ראה בנדויד סע' תרסג (עמ' 817) ואילך; על לשון חכמים בפרט: סע' תרסד (עמ' 818).

נשוא שמני: ואם יודן מביא לך את האיגרת הזו (ש' 28–29). הנשוא הפורמלי הוא החידוש במשפט (יודן דווקא).

ייחוד

אנ' <י>, לעזר בן יוסה, כותב אני לכבודך (ש' 4–5).

תמורה

אנ' <י>, לעזר בן יוסה (ש' 4).

דין תמורה יש גם לצירוף אותן כול[ן] (ש' 22), וכנראה גם בערב השבת, בששי (ש' 16), ואולי, לפי הקריאה המוצעת: <?> עשה <טוב>, תשלח אותן לי (ש' 23) – התמורה מפרשת את עשיית הטובה.

כינוי המושא הפרוד

בכל האיגרת נוהג הכינוי הפרוד (אָת + כינוי) בלבד – בעבר: ומרקת אותי (ש' 11); ולא מצאתי אותך (ש' 13–14); עשית אותן (ש' 21–22); בעתיד: תשלח אותן (ש' 23); בציווי: תן (ל) אותן (ש' 29); בבינוני: שאני צריך אותן (ש' 25–24).

אין שום דוגמה לכינוי מושא חבור. הדבר ראוי להדגשה, מפני שלשון האיגרת שונה בפרט הזה מלשון המשנה ומלשון האיגרות העבריות של בר כוכבא¹¹⁵. בכל הדוגמאות "את" + כינוי הקניין סמוכה לפועל. שים לב במיוחד: תשלח אותן לי (ש' 23). אין לראות הדגשה יתרה של אחד משני המושאים דווקא; ההדגשה על תשלח. תן (ל) אותן לו (ש' 29–30) – המושא העקיף לו מודגש כלשהו יותר מן הישיר אותן; אעפ"כ, החידוש הוא בפועל: תן. בדוגמה זו נמחקה ל אחרי הפועל; מן הסתם התכוון הכותב להקדים לו וחזר בו, אבל ייתכן שהמשפט שעמד ברקע הנוסח שלפני תיקונו היה תן לו את החרובין (ולא אותן)¹¹⁶. כשהמושא הישיר הוא שם (ולא כינוי),

115. ראה ח' כהן; וראה להלן, אפיון הלשון, עמ' 255.

116. זה סדר האברים הרגיל בעברית. "סדר היחסים במשפט מרחב: בראשונה בא יחס הפעול ואחרי כן באים שאר היחסים... שני משלימים, שהאחד משלים ישר והשני משלים אי ישר; אם השני מלת יחס <כז"ל – מ"מ> בכנוי בא הוא לפני המשלים הישר... אכן כשהמשלים הישר הוא גם כן מלת יחס בכנוי או בא הסדר ההגילי" (שניידר, ח"א 128–129). מצאתי במקרא עשר דוגמאות בסדר את לי, ורק אחת בסדר ההפוך (במ' כב, יא: קבה לי אתו), וספק אם מותר להגדיר שם את המלה לי מושא. בחומר של הספרות העתיקה (מחתימת המקרא ועד הגאונים) המעובד במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית מתועדות יותר משישים דוגמאות לסדר את לי- (מקצתן מספרות הקראים), ורק אחת לסדר ההפוך (במגילת אחימעץ, ודומה שכורח החרוז גרם: תנו לי אותו / שכפר בתורתו / וחילל שבתו). מן הדוגמאות לארמית הגלילית שסיפק לי פרופ' י' יהלום עולה תמונה דומה לעברית: הסדר הרגיל הוא ית לי-.

הכותב מקדים את המושא העקיף לישיר¹¹⁷: ואם יודן מביא לך את האיגרת הזו (שו' 28–29). וזה הסדר גם במושא בלתי מיועד: ונתתי לך עשרין ושבעה חרובין (שו' 8–7), נתתה לי אמנה (שו' 19–20), שאני נותן לך חמשה חרובין ורביע (שו' 20–21).

ההצרכה

מביא את ל' (שו' 28–29); מצא את (שו' 13–14); מרק את (פלוגי) [?] (שו' 11–12); נתן [את] ל' (שו' 7–8, 19–20, 20–21, 29–30); עשה את (כך וכך) (שו' 21–22); צריך את (שו' 24–25); שאל ב' (שו' 5–6); שלח את ל' (שו' 23)

הפועל מרק משמש בשטרות בר כוכבא בהצרכת לפני את; ובירושלמי (בלי ציון החוב): עד שעה שהוא ממרקה (כת' ל ע"ג)¹¹⁸. בארמית מצאנו גם לפלן¹¹⁹, וכן בכתובות מארץ ישראל: <מ>מרק לה כל... (פרידמן א, 4 שו' 39); אבל בצד מבנה זה יש גם: ממרק יתה מן כל... (שם, 5 שו' 6), וימרקון יתיך כל מה דכתיב... (שם, 5 שו' 14) – כלומר: ית מן, ית ית. המשפט שבאיגרת שלנו מתאים לאחד משני המבנים (א) את את, (ב) את מן; ההצרכה של החוב אינה מפורשת, מפני שמלת היחס שאחרי חוץ מ' מושמטת, כדין לשון חכמים¹²⁰.

בהשוואה ללשון חכמים הידועה מן המקורות, בולטת זרותו של הצירוף צריך את. העדויות במקורות מעטות ומפוקפקות. מצאנו בירושלמי בבא קמא ג ע"ד: שורו צריך את האפר – מיד לאחר מאמר המיוחס לר' יוחנן: במבעיר אינו חייב עד שיהא צריך לאפר, והעושה חבורה אין חייב עד שיהא צריך לדם. ושוב בבראשית רבה לא [יד] (תיאודור-אלבק 288): ואספת אליך, אין אדם כונס דבר אלא אם כן צריך אותו; הנוסח הזה (אתו, אותו) ישנו בכתבי יד אחדים (ראה ת"א שם), אבל במקבילה בפרשה לו [ג] (ת"א 377): צריך לו, צורך לו, או בלשון אחר: אלא דבר הראוי לו (כ"י וט' 30). וכן שם, לב [ד] (ת"א 292): לא שאני צריך אותם (כ"י לונדון 340, כנראה לבדו)¹²¹.

מן הצירופים השמניים המוצרכים יש להצביע על אלו: חוץ מ' (שו' 11–12), קודם הכל (שו' 5–6)¹²².

117. זה כלל גדול בעברית ובלשונות אחרות. ראה מוראוקה 44 (והמחקרים המוזכרים שם); וראה דברי שניידר המובאים לעיל, הערה 116.

118. על פי בן-יהודה, ערך ב. מרק (=לוי, ע' מרק; הרישא של המובאה בארמית).

119. ראה לוי שם (ולעיל הערה 118).

120. ראה להלן, השמט מלות היחס, עמ' 236.

121. ראה אבינר, היכל רש"י ג, עמ' שסא. ושם עוד שתי דוגמאות מחיבורים מאוחרים יותר: פסיקתא רבתי ראש פרשה יד: להיכן הם צריכים את הפרה; דעת זקני בעלי התוספות לשמות א, כ: כי חיות הנה ואינן צריכות אותו. עוד מצאתי דוגמה בספר חסידים: תלוה לי כי אני צריך אותו לצדקה (ס' תתקכג כ"י פרמה).

122. ראה בנודיד 209; ברויאר, קווים 154–155; וראה להלן, אפיון הלשון, עמ' 254.

שימוש מלות היחס במשפטי תיאור

אצל להבעת יעד (ש' 9, 13, 14-15); ב' להבעת אמצעי (ש' 17); ל' להבעת יעד (ש' 5, 17)¹²³. בצירופים אדברביאליים: לכאן (ש' 7, 10), לעולם (ש' 27); מן להבעת המניע: מדעת (ש' 32). בצירוף "פנים" – לפתיחת עניין: מפני שבאת (ש' 7)¹²⁴; עם להבעת אמצעי (ש' 23-24).

השימוש של עם להבעת אמצעי אינו על דרך לשון המשנה¹²⁵. במשנה משלחים אדם עם אדם, אבל חפץ משלחים ביד אדם: אם אינן מכירים אותו משלחין עמו אדם להעידו (ר"ה ב, א), כנגד: השולית את הפרה ושילחה ביד בנו ביד עבדו ביד שלוחו (ב"מ ה, ג). השימוש של עם בזיקה לחפץ עולה במדרשים מאוחרים, כגון מדרש אגור ט (אגלאו 160): פעם אחת צרכו יש' לשלוח דרון למלכות, אמרו: עם מי אנו שולחין? אמרו: עם נחום איש גם זו שהוא מלומד בנסים. כך כ"י גי' יורק 4893, אבל כ"י גי' יורק 5005 – כלשון הבבלי (סנה' קח-קט)¹²⁶: בהדי מן נשדריה, נשדריה בהדי נחום איש גם זו. ובתקופת הגאונים, באיגרות: ואמר האיש שלמה כי שלחתי עם ר' יעקב המעותד שנים וזהובים (גיל, מס' 54). שימוש זה נדיר בארמית. בידי דוגמה יחידית: שלח עימי קורבנא (איכ"ר ג [סד], כ"י קמברג' T-S c.I.69)¹²⁷.

השמט מלות היחס

במשפט כולל: קודם הכל שואל אני בשלומך (.) ושלום כל שלך (ש' 5-6)¹²⁸. אי אפשר שלא להיזכר בשמואל ב' יא, ז: וישאל דוד לשלום יואב ולשלום העם ולשלום המלחמה¹²⁹.

אחרי מלת יחס אחרת: ומרקת אותי חוץ משלושה עשר חרובין (ש' 11-12). בלשון חכמים, אחרי הצירוף חוץ מן אין מלת יחס¹³⁰, ואם המלה שלאחריו היא מושא, מושמטת אפוא מלת היחס המוצרכת (במקרה שלנו אין לדעת מה היא).

123. הליקוי בהקשר אינו מאפשר לדעת אם ל' מביעה כאן יעד או תיאור מקום (=ב'), כפי שמצוי הרבה במסורת ארץ ישראל של לשון חכמים; ראה אפשטיין, מבוא 1110-1129; ליברמן, על המעשים 180-183.

124. ראה להלן, שימוש מלת השעבוד ש', עמ' 237.

125. ראה אבינרי, יד הלשון 450 (בדוגמה שהוא מביא משמור"ר לג, ו: שבא עם הממון – בכתבי היד עם הממון ליתא; ורדי; וכן איתן).

126. וכלשון כתבי היד במקבילה בתענית כא ע"א (בדפוס: שדרו בידיה).

127. רבינוביץ 151. הפנה אותי למקור זה י' יהלום.

128. תן דעתך למחיקה לפני התיבה ושלום (אין בשרירים כדי לשחזר מה היה כתוב).

129. ראה אבינרי, היכל רשי ג, עמ' רס.

130. עמדתו על תופעה זו מתוך הרצאה של פרופ' מ' אור במכון ללימודים מתקדמים בס' באייר תשמ"ח (24.6.1988).

היידוע

בצירוף של שם עצם ושם תואר או כינוי רומז¹³¹ – או שניהם מיודעים: האיגרת הזו (ש' 29)¹³², או שניהם אינם מיודעים: אדן נאמן (ש' 24). הצורה ארמיא <?> (ביידוע ארמי) משמשת לוואי לשם הפרטי כלבא (ש' 15). בצירופי סמיכות – הצירוף המיודע בערב השבת (ש' 16), להורות על שבת מסוימת, עולה בקנה אחד עם תוצאות מחקר לשון חכמים¹³³.

שימוש מלת השעבוד ש-

לסיבה: שהלכתה (ש' 14), שהן (ש' 19), שאני (ש' 24). בצירוף "מפני ש-" – להצגת הנידון: מפני שבאת (ש' 7). שימוש זה מצוי לא מעט בספרות אמוראית ארץ ישראל, כגון: ר' שמעון בר' יהוצדק שאליה לר' שמואל בר נחמן, אמ' לו: מפני ששמעתי עליך שאתה בעל אגדה, מאיכן נברא האור? (ב"ר [ד]; תיאודור-אלבן 19–20); ובנוסח אחר (ראה שם): בשביל. ובמקביל לו בארמית בגין, כגון: אדא שמשא שאל לר' אמי: בגין דאנא צבע פתילתא מן חולא; אמ' ליה: בטיל הוא הוא על גב פתילות (ירושלמי שבת ד ע"ד)¹³⁴. ונמצא בירושלמי שימוש כזה בנוסח של איגרת¹³⁵. שימוש זה לא נמצא בבבלי, ולא בספרות התנאים.

עד ש- (+עבר) – לציון קדימה בזמן: עד שאני באתי לדרום אצלך (ש' 9). כלומר, קודם שהספקתי לבוא¹³⁶. במקורות רגיל בהוראה זו עד שלא¹³⁷. השימוש בלא מלת השלילה נדיר מאוד. בידי דוגמה אחת בלבד, בהוראה קרובה לשלנו, בברייתא בבבלי תענית כ ע"א (על פי כ"י ירושלים): עד שההגמון נכנס בשמחתו לבית המרחץ, נקדימון בן גוריון נכנס לבית המדרש; ירדו גשמים עד שנתמלאו כל המעלות והותירו; עד שההגמון יצא מבית המרחץ, נקדימון בן גוריון יצא מבית המדרש; פגעו זה בזה. נראה שהמבנה התחבירי הזה לא היה נהיר לעיני המעתיקים, ואנו מוצאים לשונות אחרים: נכנס בשמחה לבית המרחץ, ונקדימון בן גוריון הלך

131. ראה סגל, דקדוק סע' 84–86 (עמ' 54–56); ועכשיו בראשון, מחקר דקדוק לשון חז"ל, סע' 9 (עמ' 8–9).

132. מובא אצל בנדורד תכא (עמ' 646), ושם עוד כיו"ב; ראה ברגרין, 20–23; אבינרי, היכל רש"י ג, עמ' רצא.

133. ראה צרפתי, היידוע 151–153.

134. ליברמן: "נ"ל שאדא שמשא סבל פתילות בחומץ של תרומה" (הירושלמי כפשוטו למקום הזה). הדעת נותנת שזה קיצור לשון. לנוסח המלא שמאחורי לשון זה השווה הפניה של השוערים אל פרעה: ארשי לנן (נ"א: ארשי לן נימר לך) כדו בגלל יתון תריה דעלו לידך... (=הרשה לנו שנאמר לך עתה אודות אותם השניים שבאו אצלך) (תיבת מרקה, ספר א [לן]).

135. ראה להלן, הסגנון, עמ' 248–249.

136. ראה בן-יהודה, ע' צד, עמ' 4326.

137. כגון: עד שלא בא הסופר נתרצה המלך לאשתו (ספרי במדבר קלא; הורוויץ 170).

לבית המקדש... עד שיצא אותו הגמון מבית המרחץ ונקדימון בן גוריו' מבית המקדש; כשפגעו זה בזה א"ל... (כ"י מינכן); מיד נכנס לבית המרחץ בשמחה; ובעוד שהאדון נכנס וכו' מעיינות מים והותירו; ובעוד שיצא האדון וכו' חזר ונכנס נקדימון בן גוריון לבית המקדש (הגהות הב"ח). וכן יש לשון אחר בחיבור שנתחבר בארץ ישראל, אבות דר' נתן, פרק ו: עד שההגמון יוצא מן המרחץ ויצא נקדימון מבית קדשי הקדשים (וע"פ כ"י ניו יורק Rab. 25). נראה שכ"י ירושלים של הבבלי משמר את הנוסח המקורי, והוא שהגיע לדפוס הבבלי.

של - לציון שייכות: (.) ושלום כל שלך (ש' 6) כלומר: כל מי שלך.

ש - בפתיחה לדיבור ישיר: אמרת ש"אין לי כולום כאן, שהן אצל ארמייאם" (ש' 18); נתת לי אמנה ש"אני נותן לך חמשה חרוכין ורביע" (ש' 19-21). התופעה שכיחה בלשון חכמים ובארמית.¹³⁸

וי"ו החיבור

וי"ו החיבור חוזרת בשרשרת של אברים מאוחים (ש' 1-2, 30-31).

תחביר המספרים

המספרים 3-10 משמשים בנפרד¹³⁹ (ש' 8, 21). השם הנמנה משמש בריבוי, גם בזיקה למספר גדול מעשר¹⁴⁰ (ש' 8, 12), ואין צריך לומר ביחידות (ש' 21).

תיאור הכמות

הרבה בהוראת 'מאוד': שאני צריך אותן הרבה (ש' 25). בלשון התנאים אין הרבה בדגם תחבירי כזה¹⁴¹, ואין בידי דוגמאות מספרות האמוראים (עכ"פ לא בדגם המובהק שלפנינו). דוגמאות אחדות מצאתי במדרשים מאוחרים, כגון: בן יכבד אב - זה עשו, שהיה מכבד את אביו הרבה (שמ"ר מו [ד]); אמרה לו, איני יכולה לעשות דבר זה אלא על דעת בעלי, ועכשיו יבוא ונודיענו, שהוא חפץ בדבר הזה הרבה (תנחומא וארא [ו]); שהוא אוהב אותן הרבה (שם קדושים [ח]). בדגם כזה הרבה משמשת בספרי המקרא המיוחסים לתקופת הבית השני, כגון: ויכעס הרבה (נחמ' ג, לג); אל תרשע הרבה (קה' ז, יז).

החומר שבידינו אינו מאפשר להכריע אם הייתה רציפות בשימוש המקראי שלא באה לידי ביטוי בחיבורי חז"ל, או שמא אין זו אלא חזרה ללשון המקרא. כידוע, לשון חכמים אינה נזקקת למלה מאוד¹⁴².

138. סגל, דקדוק סע' 435 (עמ' 229); אפשטיין, מחקרים 89-90; קימרון, המלות 34-35.

139. סגל, דקדוק סע' 163 (סע' 100). 140. שם, עמ' 101. 141. ראה קדרי.

142. ראה מישור, בכל מאדך. באיגרת בריכותבא 5 (מור' 46) ש' 6, יש לקרוא, כנראה: צריך לו

<ל אחת; וכן באיגרת מור' 48 ש' 5: <צריך לה לאחת.

אפיון כללי

תחביר האיגרת מתאים בעיקרו ללשון חכמים. אין תופעות מקראיות מובהקות. בתחום מלות היחס יש להצביע על שימושים אופייניים ללשון חכמים: בא/הלך אצל, כתב מדעת. קודם (בלא ל) – מוחזק ייחוד בבל.

הואיל ותחביר הארמית של מקורות חז"ל קרוב לתחביר העברית, אין טעם לשאול מה ההשפעה הישירה מן הארמית על האיגרת. שלח עם נדיר בעברית, אבל גם בארמית. השימוש הבלעדי של כינוי המושא הפרוד מלמד על טיפוס חדש של לשון חכמים, וייתכן שהייתה לארמית חלק בהיווצרותו¹⁴³.

ו. המילון

מונחים בתחום דיני ממונות

אמנה (שו' 20) – מקור המונח במקרא (נחמ' י, א). מכל משמעויותיו אפשר שאין כאן אלא הכללית ביותר: 'הבטחה'¹⁴⁴; אין לדעת אם מדובר כאן בשטר אמנה או בהצהרה בע"פ. בתשובות המהר"ם מובא גם הצירוף "נתן אמנה" בהוראה זו¹⁴⁵. המונח "אמנה" בהוראת 'הבטחה להחזיר חוב' משמש בלשון האמוראים; אינו מזדמן בספרות התנאים בהוראה זו.

חרוב (שו' 8; 12; 21) – הוא הקירט הוא הזוז הוא דינר הכסף של התלמוד¹⁴⁶. החרוב מוזכר ב"מעשים לבני ארץ ישראל"¹⁴⁷ וב"ספר ברכות ושטרות"¹⁴⁸ – שניהם ממוצאי תקופת התלמוד. מסתבר שהוא מונח מיוחד לארץ ישראל¹⁴⁹. רווח גם מחוץ לעברית¹⁵⁰.

כל (שו' 22) – 'סך הכול'. השווה עזרא ב, מב: הכל מאה שלשים ותשעה¹⁵¹. המונח כל משמש בהוראה זו בתעודות ארמיות¹⁵².

143. ראה להלן, אפיון הלשון, עמ' 255.

144. ראה אנציקלופדיה תלמודית, ע' אִמְנָה; פריידנברג עמ' 125, מפרש: שטר שיש בו איזו פיקציה.

145. גוסמן 181 (ע' אמנה).

146. שפרבר 237–238; לוי, מעשים עמ' 90 הע' 1 (מאת העורך [=י"ג אפשטיין]); קוטשר, מלים ותולדותיהן 28–29.

147. לוי, מעשים 95; עדות נוספת מ"ספר מעשים", כ"י אדלר מס' 3810/3, מביא מרגליות, הלכות א"י עמ' יח.

148. מרגליות, שם (לעיל הע' 147) עמ' ל.

149. לוי, מעשים 90.

150. ראה דברי אפשטיין אצל לוי, מעשים 90 הע' 1; ראה דווי, ע' خروبة.

151. וכן בצורה הגרודה, ש"ב כג, לט. ז'ואון, עמ' 49, מסמך לכך גם יהושע כא, לו (שלא כפיטוק הסעמים).

152. בצורה הגרודה. ז'ואון 48; פיצמאיר 206 ואילך.

מרק (ש' 11) – לשון פריעת חוב¹⁵³, מצוי במקורות האמוראים. אינו מתועד בספרות התנאים, אבל נמצא בשטר ממורבעת משנת 135 לספירה: אה<ר>אים וערבים ל מ ר ק לפנך את המכר הזה (מור' 30, צד 1, טופס 2, ש' 24)¹⁵⁴.
נאמן (ש' 24) – 'אדם שראוי לבטוח בו' (בן-יהודה, ע' אמן)¹⁵⁵.
עשה את (כך וכך) (ש' 21–22) – לקביעה שיש לה תוקף משפטי השווה, למשל: עשיתי פלוני עבדי בן חורין (תוספתא ב"ב ט, יד)¹⁵⁶.

מונחים בתחום יחסי הייררכיה

רב (ש' 3) – קליין¹⁵⁷ מניח כדבר המובן מאליו, שזה תואר לחכם בתורה, שקיבל סמיכה לרבנות; פרידנברג¹⁵⁸ מכנה את יעקב בן יצחק "תלמיד חכם גדול". אבל קרוב יותר ש"רב" הוא כינוי כללי, כעין "מר" בימינו¹⁵⁹.
תלמיד (ש' 31) – ככל הנראה כינוי הכנעה, ולא דווקא 'תלמיד חכם'. במקורות חז"ל "תלמיד" עשוי לשמש בהוראת 'משרת': הרי יהושע תלמידך ומשרתך וגידול ירך (מדרשב"ג, ג, ה; אפשטיין-מלמד 3); לזקן שהיתה לו מעפורה והיה מצוה את תלמידו ואו'... (ויק"ר ב [ד]; מרגליות מב) – במקבילה בפסיקתא דר"ב כי תשא [ז] (מנדלבוים 28): את משרתו.

השמות הפרטיים

- מלבד השמות המקראיים יצחק, יעקב, יש באיגרת שמות הידועים מספרות חז"ל:
איסי (ש' 31) – נמצא בכתובות מסויה¹⁶⁰. מסורת הגייתו אינה מחוורת. בכ"י של "הלכות גדולות"¹⁶¹ מנוקד אִסִּי, אִסִּי (=אָסִּי, אָסִּי), אבל שמא הושפע הנקדן משם האמורא הבבלי רב אסי. המסורות החיות – תימן¹⁶²: אִיסִּי; מרוקן¹⁶³:
153. ראה פרידמן א 80, ושם הע' 132. ראה בן-יהודה, ע' ב. מרק, פיעל (האיגרת שלנו מובאת שם, בניין קלו).
154. מור' 26, ש' 4.
155. וראה שם ע' נאמן; אוצר ישראל, ע' נאמן, נאמנות; על ההקבלה הארמית ראה פרידמן ב 305–306 (לאור התצלום הקובץ של סירס, הצעתו לגרוס חימן באיגרת שלנו אינה נראית לו כעת [ע"פ מכתב אישי]).
156. בן-יהודה לא עמד על ההוראה הסרמינולוגית של שימוש זה, וכלל אותו בהוראה הכוללת 'יצר'.
157. תעשיית הנייר 80.
158. עמ' 123.
159. ראה בן-יהודה ע' רב, הוראה ד; השווה דברי פרידמן (א 108) על מרי בכתובות, פיצמאייר 190, וכן ש' כהן (בעיקר 9 הע' 9), שלמרות הגימה המגמתית שבמאמרו, הצדק אתו בעניין השימוש של רב(י).
160. נוה, מס' 75, ושם מס' 81.
161. כ"י פריס 1402, עמ' 26א, 33ב, 329; ראה ייבין 1080.
162. על פי עמר.
163. מפי מ' בראשר, על פי מסורת שבידו מאביו.

אִי־סִי. בכתובות יווניות מארץ ישראל¹⁶⁴ יש שם *HCCHC* (אִי־סִי), שייטכן לקשור אותו עם השם איסי שלנו.

יודן (ש' 28) – נמצא בכתובות מארץ ישראל; בתעתיק יווני: *IOYΔAN*¹⁶⁵. יוסה (ש' 4, 33) – מסורת הגייתו לפי המקורות המגוקדים: יוסה¹⁶⁶; בתעתיק יווני *INCH*¹⁶⁷.

כלבא (ש' 15) – אם אמנם זה שם פרטי, יש לקשור אותו עם כָּלֵב המקראי (ושמות הקרובים לו)¹⁶⁸, ועם כלבא שבוע של מקורותינו. ומצאתי את השם כלב בכ"י קמברידג' Add. 1212 של תנחומא (תצוה [טו]): אִמְ' אִבֵּא כֵלֵב בְּשֵׁם ר' שִׁמְעוֹן בֶּן לֵקִישׁ (בדפוס: א"ר אבהו). השווה עוד בן כלבי בכתובת מירושלים¹⁶⁹. לעזר (ש' 4, 32) – במקורות המגוקדים: לְעִזְרָה¹⁷⁰, לְעִזְרָה¹⁷¹; בתעתיק יווני: *AAZAP*¹⁷².

שמות מקומות

(ה)דרום (ש' 9) – בתקופה הרומית-ביזנטית יש לשם דרום שלוש הגדרות גאוגרפיות: (א) ארץ יהודה כולה; (ב) האזור שמדרום לבית-גוברין, מלכיש במערב ועד עין-גדי במזרח ומדומה בצפון ועד יתיר בדרום; (ג) העיר לוד והאזור שמסביב לה. היישוב כפר-דרום מזוהה עם דיר-אל-בלח¹⁷³. קליין הגיח שהשם דרום באיגרת שלנו מכון לעיר לוד¹⁷⁴.

שמות ייחוס

ארמי (ש' 15, 19) – כינוי לעובד אלילים. כך עולה מן המקורות שלנו¹⁷⁵, וכן מן הספרות הנוצרית בסורית ובסורית של ארץ ישראל¹⁷⁶.

164. פריי, מס' 901; רוט-גרסון, מס' 21, עמ' 91; וראה שם עמ' 92, 183.
165. ראה סוקולוף, העברית של ב"ר 269–273; ועכשיו נאה סע' 45.
166. וכן בניקוד בבלי; ייבין 1086.
167. פריי מס' 1054, שם 1158.
168. ראה אנציקלופדיה מקראית, ע' כָּלֵב, עמ' 109.
169. פריי מס' 1285 (עמ' 275). הכתב מטושטש מאוד.
170. על פי הניקוד של היד השנייה בכ"י קאופמן של המשנה; ראה קוטשר, לשון חז"ל 11.
171. ייבין 1079.
172. נאה, סע' 3; ראה דיון כללי שם, סע' 1–8.
173. ראה שורץ 36–73.
174. תעשיית הנייר 75–76. הזכרת ההילוך בים בספינה (ש' 17) אינה מחזקת את סברתו.
175. ראה בן-יהודה, ע' אַרְמִי.
176. ראה פיין-סמית, ע' אַרְמִי; שולטהס ע' ארמי.

אוצר המלים של האיגרת

הערה: ברשימה זו ישנם כל הערכים שבאיגרת, ובכללם השמות הפרטיים ואותיות השימוש. השם עֶשֶׂר הובא בצירוף המספר שלפניו (זה השימוש היחיד שלו); של הובאה לפי מרכיביה: ש, ל. הפעלים – לפי שורשיהם, חוץ מן הבינוני ומן המקור בלי תחילית ל-. הערכים כתובים בכתב התקני של ימינו. בצד כל ערך מובאות העדויות בציון השורה באיגרת. התיבות שרוב אותיותיהן בסוגריים מזוים מצורפות בסוף הרשימה.

האיגרת 29	אִגְרָת
אֶדֶן 24	אֶדֶן
שָׁאִין 18	אִין
איסי 31	איסי
ואם 28	אִם
אמנה 20	אִמְנָה
(קל עבר) אמרת 18	אמר
אני 4, 5; אֲנִי <י> 4; שאני 9, 20, 24	אֲנִי
אצל 14, 19; אצלך 9, 13	אֶצֶל
ארמיא <?> 15; ארמיאם 19	אַרְמִי
את 28; אותי 11; אותך 14; אותן 22, 23, 25, 29	אֶת
בשלומך 6; בערב 16; בששי 16; בסמינה 17	בְּ
(קל עבר) באתי 9, 13; באתה 10; באתך 16; שבאת 7	בוא
ביתך 26	בֵּית
בלידי 2	בְּלִי
בן 3, 4, 32; בני 26	בֶּן
וברכות 2	בְּרָכָה
בלידי 2	בְּלִי
מדעת 32	דַּעַת
לדרום 9	דְּרוֹם
הכל 5; השבת 16; האיגרת 29; הזו 29 [אולי גם: בששי, לדרום, ל <י>, לרב]	הַ
(קל עבר) שהלכתה 14; (פיעל מקור) <?> להלך 17	הלך
שהן 19	הֵן
הרבה 25	הַרְבֵּה
ורווח 1; וברכות 2; (.)ושלום 6; ונתתי 7; ושבעה 8; ומרקת 11; ולא 13; ורביע 21; ושלום 25; וירבה 26; ואם 28; ועמרך 30; ותל(י)מ[י]ך 31	וְ
הזו 29	זו

חוץ	חוץ
חמשה 21	חמשה
חרובין 8, 12, 21	חרוב
יודן 28	יודן
יוסה 4, 33	יוסה
ל<י>ם 17	ים
יעקב 3	יעקב
יצחק 3	יצחק
כאן 18; לכאן 7, 10	כאן
לכבודך 5	כבוד
כותב 4	כותב
כל 6, 26; הכל 5; כול(.).[ן] 22	כל
כלבא 15	כלבא
כולום 18	כלום
(קל עבר) כתב 32	כתב
לי 18, 20, 23; לך 8, 20, 28; שלך 6; לו 30; לרב 3; לכבודך 5; לכאן 7, 10; לדרום 9; ל<י>ם 17; לעולם 27	ל
ולא 13	לא
לעזר 4, 32	לעזר
מביא 28	מביא
ממרומים 1; ממרום 2; מפני 7; משלושה עשר 12; מדעת 32	מן
(קל עבר) מצאתי 13	מצא
ממרום 2; ממרומים 1	מרום
(פיעל עבר) ומרקת 11	מרק
נאמן 24	נאמן
נותן 20	נותן
(קל עבר) ונתתי 7; נתתה 19; (ציווי) תן 29	נתן
בספינה 17	ספינה
עבדך 30	עבד
עד 2, 9	עד
לעולם 27	עולם
עכשו 10	עכשו
עם 10, 24	עם
ועפרך 30	עפר
בערב 16	ערב

עשי	(קל עבר) עשית 21; (?) <?> עשה 23
עשרין	עשרין 8
פגים	מפני 7
פרי	(קל עתיד) יפּרה 26
צריך	צריך 24
קדם	קודם 5
רב	לרב 3
רב	רוב 1
רבי	(קל עתיד) וירבה 26
רנח	ורוח 1
רביע	ורביע 21
ש	שלך 6; שבאת 7; שאני 9, 20, 24; שהלכתה 14; שאין 18; שהן 19
שבעה	ושבעה 8
שבת	השבת 16
שואל	שואל 5
שלום	שלום 1, 3, 27; ושלום 25; (ו)שלום 6; שלומך 25; בשלומך 6
שלושה עשר	משלושה עשר 12
שלח	(קל? עתיד) תשלח 23
שמונה עשר	שמונה עשר 22
ששי	בששי 16
תלמיד	ותל(ו)מ[ן]ך 31
(?)	<?> <?> 11
	<?> <?> 17
	<?> <?> 23

ז. הסגנון

תכונות אפיסטולוגרפיות

לאיגרת תכונות אפיסטולוגרפיות מובהקות, הן במבנה הן בניסוח. כידוע, נוסח האיגרות שמרני ביותר¹⁷⁷, אלא שהחומר מן התקופה שלנו זעום – כמה קטעים של

177. בשנים האחרונות ניתנה דעת המחקר לסוג ספרותי זה. ראה נתונים עדכניים אצל דיון. בתחום העברית שעד תקופת התלמוד ראה פארדי; בתחום הארמית – פיצמאיר, פרק ח (183–204); על איגרות הגאונים אפשר לעמוד מתוך אוסף התעודות והאיגרות של גיל; החומר של אוגרית עובד בידי אהל; על החומר של המזרח הקדמון ראה ליונשטם; האיגרות כנות התקופה של איגרת אוקספורד d.69 (האיגרת שלנו) מקובצות בספר של סירס (מקצתן רואות אור לראשונה); על האפיסטולוגרפיה היוונית ראה אקסלר.

איגרות (עבריות וארמיות)¹⁷⁸, ומובאות מעטות של איגרות בתושבע"פ¹⁷⁹ – וחסרות לנו חוליות כדי לעמוד על גיבושו, על התפתחותו ועל רציפותו של סוג ספרותי זה. שאר האיגרות האוטוגרפיות שהגיעו לידינו רחוקות מאוד בשנים מן האיגרת שלנו: ימי ברכוכבא (המאה השנייה) מכאן, וימי הגאונים (המאה האחת עשרה) מכאן. החללים הנראים לאורך התקופה אינם משקפים את המציאות: כתיבת איגרות הייתה, בלי ספק, מנהג רווח, אלא שרוב רובו של החומר אבד. באיגרת שלנו יש יסודות שאינם מתועדים לפני תקופת הגאונים, והיה בהם כדי לאחר את תאריך האיגרת. אבל הדעת נותנת שהיסודות המיוחדים לאיגרות הגאונים נתגבשו במאות שקדמו להן.

עוד יש לתת את הדעת לאופייה של האיגרת שלנו: זו איגרת אישית, שהסמכות אינה מעורבת בה. שאר האיגרות הידועות לנו נשלחו מטעם המצביא (בן כוסבא), או מטעם הראשות (הנשיא, הגאון), ובדרך כלל אל סמכות אחרת (ראשי קהילות, הקיסר – ואין חשיבות מצד הסגנון אם המובאות שבתושבע"פ "אותנטיות" או לא)¹⁸⁰.

מאלף המצב בזמן הגאונים, שאפילו באיגרות שלשונן ערבית הנוסחאות הסטראוטיפיות כתובות עברית¹⁸¹ (הדבר מאפשר לבודד בקלות את הנוסחאות הקבועות). הנוסחאות הסטראוטיפיות יש בהן משום ליטוש סגנוני, המקרב אותן אל מסגרות ספרותיות אחרות (ספרות החכמה, התפילה וכיו"ב). אבל יש להדגיש שגם הנוסחאות הן חלק אורגני של לשון הכותב.

להערכת התכונות האפיסטולוגרפיות של האיגרת שלנו אפשר להסתייע במחקרים מסכמים שנעשו בשנים האחרונות¹⁸².

מבנה האיגרת

- א. ברכה מליצית (שו' 1–2): רוב שלום... וברכות עד בלידיי.
- ב. פנייה אל מקבל האיגרת (שו' 3): לרב יעקב... שלום.
- ג. שם השולח (שו' 4–5): אני לעזר... כותב אני לכבודך.
- ד. שאילת שלום (שו' 5–6): קודם הכל שואל אני בשלומך...
- ה. המעבר לעיקר האיגרת (שו' 7): מפני ש...

178. ראה סירס 54–68. להלן קטעי האיגרות שאפשר לדלות מהם פרטים. איגרות עבריות: פירנצה P^{ai} 26018 וכן P^{ai} 26019 (שני חלקים של איגרת אחת?); אוקספורד c.57(a); אוקספורד c.58; איגרות ארמיות: ברלין P⁸¹⁴⁹; ברלין P⁸²⁸¹+P⁸²⁸²+P⁸⁴⁸⁹; ברלין P⁸²⁸³; מנצ'סטר ספריית ג'ון ריילנדס Box 5 14/26; אוקספורד e111(k); אוקספורד f.114.

179. ראה פארדי פרק ח (183–211).

180. מן האיגרות הנ"ל (לעיל הע' 178) בשלוש מוזכרים (ראשי) הכנסת (אוקספורד c.57; מנצ'סטר; פירנצה P^{ai} 26019); רוב האיגרות כתובות בכתב מוהדר, מהן איגרות אישיות (ברלין P⁸²⁸³); יש להעיר על ייחודה של איגרת אוקספורד c.58: היא כתובה על קלף; הכתב שלה נוסה לקורסיב, ודומה בצורתה הכללית לאיגרת שלנו.

181. למשל: גיל מס' 228 (חלקים ממנה מובאים להלן).

182. ראה לעיל, הערה 177.

- ו. ברכת פרידה (ש' 25–27): שלומך... יפרה וירבה לעולם, שלום.
- ז. תוספת (ש' 28–30): ואם יודך...
- ח. כינויי הכנעה (ש' 30–31): עבדך ועפרך ותלמידך.
- ט. שם הכותב ושם השולח (ש' 31–33): איסי כתב מדעת לעזר בן יוסה.

הנוסחאות

רוב שלום ממרומים, ורווח ממרום, וברכות עד בלידיי (ש' 1–2)

ודאי יש כאן גלגול של לשונות מן המקרא שהיו מזומנים לכותבי ברכות: ורוב שלום עד בלי ירח (תה' עב, ז), והריקותי לכם ברכה עד בלי די (מל' ג, י), עד יערה עלינו רוח ממרום (יש' לב, טו); המלים שלום ומרומים סמוכות זו לזו באיוב כה, ב: עשה שלום במרומיו.

הצירוף רוב שלום נמצא בנוסחת החתימה של כתובת ארמית מבית-שאן¹⁸³. הזיקה בין רוח בפסוק (יש' לב, טו) ובין רווח בנוסח האיגרת ראויה להארה. הפייטן הדותהו – בן זמנו של כותב האיגרת שלנו – משחק בשתי המלים בפרפרזה על הפסוק: ועלינו יערה רוח ממרום (MdW עמ' יד)¹⁸⁴; רד"ק מעיד שיונתן תרגם: עד דייתי עלנא ריוח (נ"א רווח) מן קדם דשכינתיה¹⁸⁵; מסתבר שסימכוס גרס ריוח¹⁸⁶. האיגרות בנות זמנה של האיגרת שלנו פותחות בד"כ בנוסחה קצרה: שלום¹⁸⁷, שלם, או שלם (ו) סגי שלם¹⁸⁸. נוסחה ארוכה מצאנו באיגרת עברית (רשמית), פירנצה Psi 26019, שאפשר לקרוא בה: ...בברכה... וכן וחסד... ורווחה והצלחות...; וכן באיגרת ארמית (אף היא רשמית, אם לדון על פי הכתב המהודר), ברלין P8281+P8282+P8489: שלם סגי ש<לם> ויקר ורוממו <מ>רי שמיח ומן... באיגרות בר כוכבא שיש בהן נוסחת ברכה (שלום, שלם), זו באה לאחר שם השולח והמקבל.

183. גוה מס' 46.

184. על הרי"ש של רווח יש תנועה ארץ-ישראלית, ספק סגול ספק שורוק. יהלום (עמ' 174 הע' 37) קורא שורוק: רווח (=רוח). י' ייבין הפנה אותי לפיוט המיוחס לאותה התקופה: ממרום הערה לנו רווח (כ"י אוקספורד d.41, גנזי שכטר ג, עמ' 41); אף הוא הפנה אותי לכ"י קאופמן 97, 10: ר ו ן ח אלהים עליו צלחה; השווה עוד: ורווח על סערה תלויה (כ"י קמברג' T-S Add. 3360; הפנה אותי י' יהלום); הסכולון ידיו של יעקב לרווח הקדוש (פסיקתא רבתי, שמיני [ג], כ"י פרמה 1240); ראה בראש, פרקים 116 הע' 4 (על ניטוח).

185. ראה מהדורת פינקשלטיין.

186. ἀνάψυξις (ע"פ גושן). ודוק: מה שהוא בחזקת פירוש (או דרש) במסורת אחת יכול להיות בחזקת נוסח במסורת אחרת; השווה רוח בבראשית ג, ח – בראשית רבה ריש [ח] דור ש: ריוח; השומרוני גורס: ריח.

187. גם באיגרות ארמיות אחדות, כגון אוקספורד c.58, וכן f.114; בשתייהן בתחילת השורה הראשונה, ושאר השורה ריק, כנראה.

188. באיגרת אוקספורד f.114: שלום, ובשורה הבאה: שלם סגי שלם.

בפתיחת האיגרות מזמן הגאונים הנוסחאות ארוכות ומחורזות. למשל: שלום ממרומים וכן וחסד ורחמים וברכות מסוימים וטובות מקיימים ושנים נעימים (גיל, מס' 89); שלום רב וברכות כפולות וחמלה וחנינה ואורך ימים ושנות חיים ויד וממשלה ועוז וגדולה וגילה וצהלה ומילאוי כל משאלה [תמיד נצח סלה (גיל, מס' 228)].

לרב יעקב בן יצחק, שלום. אֲנִי, לעזר בן יוסה, כותב אני לכבודך (שו' 3–5) אין ללמוד בהכרח שהקדמת שם המקבל לשם השולח באיגרת שלנו קשורה למעמד דווקא. מכל מקום, השווה ירושלמי פאה טז ע"א (ומקבילות): אבנר למה נהרג... על שהקדים שמו לשמו שלדוד... כתב: מן אבנר לדוד.

באיגרות הגאונים הפנייה מלווה תארים רבים, כגון: לזקנינו ואדירנו ויקירנו ונכבדנו כבוד גדולת קדושת מר' ור' אברהם הכהן השר היקיר בירבי יצחק הכהן נ"ע (גיל, מס' 228). כנגד שרשרת התארים הרווחת באיגרות הגאונים אין באיגרת שלנו אלא רב – כנראה בהוראתו הראשונית: 'אדון'¹⁸⁹.

כותב אני לכבודך – הביטוי כבוד הוא מן התארים הקבועים באיגרות הגאונים, בעיקר בצירוף כבוד גדולת קדושת מרנו ורבנו. אין לדעת מתי נכנס לשימוש, אבל הוא מתועד כבר באיגרת פירקוי בן באבוי (בערך 812 לספירה): פירקוי בן באבוי... מזכיר כבודכם בזכרון טוב ובעיון תפלות, ומודיע לכבודכם ש...¹⁹⁰; השווה לכבודכן באיגרת פירנצה 26018 Psi¹⁹¹.

במקורות חז"ל השימוש הזה אינו מצוי, אבל יש לשון דומה בנוסח פתיחה של איגרת המובאת בירושלמי, נדרים מ ע"א (=סנה' יט ע"א): לקדושת חנניה (השווה נוסח הגאונים כבוד גדולת קדושת...).

את מקור הביטוי אין לחפש בתרבות הערבית¹⁹²; מסתבר שיד היוונית בדבר, כשימושה של המלה τιμώτης בספרות אבות הכנסיה במאה הרביעית והחמישית¹⁹³.

קודם הכל שואל אני בשלומך (ושלום כל שלך (שו' 5–6) השימוש הנוסחתי של הצירוף קודם הכל (או כיו"ב) בין הפנייה למקבל האיגרת ובין שאלת השלום אינו מתועד במקורות חז"ל ולא בספרות הגאונים שהגיעה לידינו¹⁹⁴.

189. ראה לעיל, המילון, עמ' 240.

190. ליון, פירקוי 394.

191. ההקשר מטושטש מאוד. קליין מצביע על ההקבלה האפשרית ירכון באיגרת אוקספורד f.114 (תעשיית הנייר 82).

192. אין ביטוי מקביל במסורת האפיסטולוגרפית הערבית (מפי י' בלאו).

193. ראה לאמפ בערכו. הפנה אותי למקור זה אמנון שפירא.

194. הדבר אושר בבדיקה בחומר שבמפעל השו"ת שבאוניברסיטת ברא"ל (אני מודה למ"צ קדרי על עזרתו). שלא בנוסח של איגרת נמצא קודם כל (בשימוש זה) בווידי רב נסים גאון. בן-יהודה מזכיר את הביטוי קדם כל בסימן העברית החדשה: "נוהג בדבור ובספרות" (ע' קדם, עמ' 5763).

אבל באפיסטולוגרפיה היוונית של המאות הראשונות לספירה מקובלת מאוד הנוסחה $\pi\rho\acute{o}\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$ או $\pi\rho\acute{o}\ \tau\acute{\omega}\nu\ \acute{o}\lambda\omega\nu$ במעמד זה¹⁹⁵. והשווה איגרת פאולוס לרומאים א, ח (פתיחה להודיה לאלוהים) – בנוסח היווני: $\pi\rho\acute{o}\tau\omega\nu$; הסורי: לוקדם.

הביטוי "שאלת שלום" הוא כינוי לברכת "שלום עליך"¹⁹⁶. לנוסחה שלנו השווה האיגרת המובאת במקורות חז"ל: רבינו הקדוש כשהיה כותב לאנטונינוס היה כותב: יהודה עבדך שואל ב שלומך (דב"ר, ליברמן 63 = תנחומא וישלח [ח])¹⁹⁷.

לשורשי הנוסחה "שאל בשלום" השווה מכתב 18 מערד: ה' ישאל לשלמך, והאיגרות הארמיות ממצרים: שלם מראן אלהא שמיא ישאל שגיא (וכי"ב)¹⁹⁸; בכגון אלו האל הוא השואל¹⁹⁹. יוער שבצד נוסחה זו נמצאה במכתבי ערד נוסחה אחרת, בלשון "שלח", משולבת לנוסחת זיהוי השולח והמקבל, ושם הנושא הוא השולח. כגון במכתב 16: אחך חנניהו שלח לשלם אלישב ולשלם ביתך²⁰⁰.

להרחבת הברכה על בני הבית השווה איגרת אוקספורד c.57: ...תפלתינו לחי' <י> כן... ולשלום בניכן ובתי <כן>.

בלשון שלומך ושלום כל שלך נשמע הד של נוסח ברכה קדום, השווה שמואל א' כה, ו: ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום, שהיא כנוסחת הברכה בין שווים הנהוגה במכתבים מכנען בתקופה שקדמה לכיבוש הישראלי²⁰¹. השווה עוד שמואל ב' יא, ז.

מפני ש... (ש' 7)

הניסוח התמציתי של המשפט הפותח את תוכן האיגרת – מפני שבאת לכאן ונתתי לך עשרין ושבעה חרובין – משמש מעין פסקת "הגידון"²⁰². מקבילה ארמית לנוסחה זו יש באיגרת אוקספורד e.111(k): מודע אנה לך מבגלל (ההמשך קטוע).

יפה כאן להזכיר את נוסח האיגרת המובאת בירושלמי ביכורים סה ע"ד: שמעון בר ווא הוה כד מסקום ושלח ליה ר' אבהו חדא איגרא ויהב מן סיבתיה בגוה: בגין אילין סבתא קום אתהלך לארעא דיש'. שיעור הדברים: שמעון בר ווא (=אבא) היה

195. ראה אקסלר 110.

196. ירושלמי מו"ק פג ע"ג; בבלי ב"ק עג ע"ב.

197. ראה פארדי 202.

198. פיצמאייר 191–193.

199. אבל ראה הרמפוליס 6 WP (פיצמאייר 193).

200. וכן 21; ובריבוי שלחו (40); ראה פארדי 145–146.

201. ראה ליונשטם 974.

202. היש לקשור את השימוש של מפני ש- כאן עם asšum באיגרות האכדיות מאוגרית (כגון

RS 12.33:5)? ראה אהל 91–92. והשווה פיצמאייר 190.

בדמסקוס (כצ"ל), ושלח לו ר' אבהו איגרת אחת ונתן לו [עמה] כתב מינוי לתפקיד "יקן"²⁰³ [וכך היה כתוב באיגרת]: בגין המינוי הזה – קום התהלך לארץ ישראל²⁰⁴. באיגרות בר כוכבא יש שגוף האיגרת פותח במלית ש- (3 'מור' 44, 8 'מור' 42)²⁰⁵. מפתח לחשוב, שהנוסחה מפני ש- באיגרת שלנו היא גלגול של ש- זו.

שלומך ושלום כל בני ביתך יפרה וירבה לעולם, שלום (ש' 25–27) הכפלת ברכת השלום בסוף האיגרת נמצאו לה מקבילות באיגרות אחרות מן התקופה: ...לעולם שלום, ראובן בירבי (פירנצה 26018), ובנוסח ארמי: ושלמכון יסגי לעל<ם> (ברלין P8149); ושלמכון ושלם... יסגי ויסתגי לעלם (ברלין P8283); ...לעלם שלם (אוקספורד c.58). באיגרות בר כוכבא: הוא שלום²⁰⁶, ובאיגרת אחת בנוסח מורחב יותר: אהוה (=הוה) שלום וכל בית ישראל (8 'מור' 42). ברכות פרידה בסגנון זה רווחות באיגרות הגאונים, כגון: שלומך ושלום חמודך יגדל לעדי עד (גיל, מס' 51), שלומך ירבה וישגה ויועצם ויוגדל ויסף אמן (גיל, מס' 226), ובמיוחד: ושלומך ושלום רבנא יפת // הזקן // יפרח (= וירבה (גיל, מס' 240). זוג הפעלים פרה//רבה הוא מורשת המקרא (בלשון חכמים משמש לעניין פרייה ורבייה)²⁰⁷. הם מקבילים לפועל שגא, האופייני לנוסחה הארמית שלמכון ישגא שבאיגרות היהודיות²⁰⁸.

ללשון שלומך ושלום כל בני ביתך השווה נוסח הפתיחה של מכתבי ערד: אחך חנניהו שלח לשלם אלישב ולשלם ביתך (16, וכיו"ב במכתב 21)²⁰⁹.

ואם... (ש' 28–30)

זו תוספת, מעין "עיקר שכחתי" (post-scriptum). הכותב עבר לשורה חדשה, אע"פ שהיה לו מקום לכתוב עוד שתי תיבות בהמשך השורה. לתוספת מעין זו, לאחר ברכת הפרידה, יש מקבילה באיגרת 3 של בר כוכבא (מור' 44): ...הוא שלום; ופקדתי ת מי שיתן לך תחטין, שלה (=שלח) אחר השבת יטלון²¹⁰. מעניינת ההקבלה

203. ראה ייסטרויב, ע' סִבְתָּא הור' 2.

204. על השימוש של מפני ש- ראה לעיל, התחביר, עמ' 237.

205. וכן ד' באיגרות הארמיות; ראה פארדי 149–150.

206. או כיו"ב; ראה פארדי 151.

207. אני מתעלם מדרשות הנתלות בלשון הכתוב, כגון בספרי דברים ו (פינקלשטיין 15) על השם פֶּרֶת. [העיר לי י' יהלום, שהלשון וַיִּפְרוּ וַיִּרְבוּ (בר' מז, כז) מתורגם וסגון ואיסתגון בגיליון של כ"י הנאופיסי; השווה לעיל יסגי ויסתגי בכ"י ברלין P8283].

208. ראה פארדי 193. [בסנה' יא ע"ב: ...לעלם (פארדי 192)].

209. ראה פארדי 50; אף הוא מזכיר את המקבילה באיגרת בר כוכבא הנ"ל: אהוה שלום וכל בית ישראל.

210. ראה פארדי 152 (ושם 133).

העניינית באחת מאיגרות הגאונים: ...ושלום אדוננו ירבה נצח; ובתוך זה טורים שנים אל הזקן חתן אחי אל אשקלון, ועם נושא אגרת זאת השתות (=דאנק, 1/6 הדרהם) הנשאר לו ישלחו מ"ר מנשה אליו אל אשקלון עם הספר אשר בא מהשר יעקב, שלום, צעירו שלמה בר יהודה נ"ג (גיל, מס' 240).

עבדך ועפרך ותל(י)מ[י]דך (שו' 30–31)

הכיני עבדך נושא משמעות מוגדרת באפיסטולוגרפיה של המזרח הקדמון. המונחים שכותב האיגרת כינה בהם את עצמו ואת המקבל היו ביטוי ואישור להייררכיה שביניהם²¹¹. המודעות לעובדה זו ניכרת היטב במעשה המיוחס לר' יהודה הנשיא, שהכתוב לסופר איגרת בשביל הקיסר והקפיד שייכתב מיהודה עבדך²¹².

באיגרת אישית, שיחס המרות בין כותבה למקבלה אינו מוגדר, התואר עבדך והנלווים אליו תכליתם לרכך את גימת הבקשה, שלא תתקבל כתביעה חצופה (והשווה ש"מ"א כה, ח).

הכיני עפרך אינו מתועד באיגרות העבריות שנתגלו עד כה. מחוץ למסגרת האפיסטולוגרפיה מצאנו את הלשון רבותי, עפר אני תחת כפות רגליכם, בנוסחאות המאוחרות של ויקרא רבה ב [יב], אבל זו תוספת הלקוחה מתנא דבי אליהו (פרק ו) מהדורת הרמא"ש²¹³ (אין בכתבי היד)²¹⁴. במקרא מצוי ואני עפר ואפר (בר' יח, כז), בהקשר של בקשה חוזרת ונשנית.

אין אנו יודעים הרבה על רציפותו של הסגנון האפיסטולוגרפי; כאמור, חסרות לנו חוליות רבות, ואין לדעת עד היכן מותר לנו להרחיק ולחפש את שורשן של הנוסחאות. מכל מקום, הצירוף עבדך ועפרך מעלה את זכרה של נוסחה כנענית, שנהגה בתחומי ארץ ישראל אלפיים שנה קודם לכן: arduka ipri ša šêpêka = עבדך עפר רגליך (איגרות אל-עמרנה²¹⁵, כגון א"ע 280)²¹⁶.

הכיני תלמידך מביך כלשהו. בכתביה ייתכן שנפלה טעות (ותוקנה?). קשה להתרשם שזו איגרת של תלמיד אל רבו; מסתבר יותר ש"תלמיד" הוא לשון של הכנעה, ותו לא²¹⁷.

211. ליונשטס 969; השווה פארדי 157–159; פיצמאיר 190.

212. ב"ר עה [ח], תיאודור-אלבק 883, ומקבילות (כגון דב"ר ותנחומא המובאות לעיל); ראה פארדי 199–202.

213. ראה הערת מרגליות במהדורתו, עמ' נג.

214. בכתבי היד שבמפעל המילון ההיסטורי: רבתי (בלבד).

215. ראה ליונשטס 969.

216. לפי פ' ארצי (במכתב אישי) רציפות השימוש של נוסחה זו אינה מוטלת ספק. לדבריו, עקבותיה ניכרים בלשון ועפר רגליך ילחכו, המביע כפיפות למלך זר, ביש' מט, כג, והשווה עוד תה' עב, ט; ראה ארצי X.

217. ראה לעיל, המילון, עמ' 240.

איסי כתב, מדעת לעזר בן יוסה (ש' 31–33)

ציון הכותב הוא מן התכונות האופייניות לאיגרות הרשמיות. כך באיגרת אוקספורד c.57, על פי שרידי השורה בתחתונה: כתבת <י>, אבל גם באיגרות לא רשמיות: אנה מורדכי כתבת למרי, שלם (אוקספורד c.58); והשווה איגרות בר כוכבא העבריות (5) [מור' 41], 7 [מור' 43], 8 [מור' 42], והארמיות (4); בכתובה ממדבר יהודה²¹⁸ מצאנו $\epsilon\gamma\rho\alpha\psi\alpha$ (=כתבתי; הנושא: הסופר), בהקבלה אל כתבה בארמית (x2); הנושאים: החותן, החתן). השווה עוד איגרת פטרוס הראשונה ה, יב. המונח (המקצועי) מדעת פירושו 'מטעם'²¹⁹ (ע"ד מטעם המלך, יונה ג, ז), 'לרצון'²²⁰.

הערות מסכמות

האיגרת נכתבה על פי נוהל מגובש. ניכרים בה עקבות של מסורת וסימנים של מגמות התפתחות. במבנה האיגרת אין סטייה מן הנוהל בכל הדורות. החידוש היחיד אינו אלא הברכה המליצית שבראשה. ברכה דומה מצאנו באיגרות אחרות (כנראה רשמיות) בנות תקופתה של האיגרת שלנו (תקופה בלתי מוגדרת, המתפרסת על פני מאות שנים אחדות); באיגרות הגאונים (המאה האחת עשרה) ברכה כזאת היא בחזקת נוהל, בד"כ ארוכה ומחורזת. לברכת הפרידה (שלומך... יפרה וירבה לעולם) מקבילות באיגרות אחרות; גלגול מקוצר, גרעיני, של ברכה זו נמצא באיגרות בר כוכבא, וגלגולים מורחבים – באיגרות הגאונים. ל"תוספת" (post-scriptum) שלאחר ברכת הפרידה יש מקבילה באחת מאיגרות בר כוכבא (ולמים באיגרות הגאונים). ציון הכותב יש באיגרות אחרות של התקופה, והוא ידוע מן האיגרות והשטרות מימי בר כוכבא. נוסחת המעבר מן הכתובת לגוף האיגרת (מפני ש-) מזכירה איגרת ארמית המובאת בירושלמי (הרחבה של המלית ש- שבאיגרות בר כוכבא?).

מן היסודות שאינם מתועדים באיגרות בר כוכבא ולא במובאות שבתושבע"פ יש להזכיר את המונח (ל)כבוד – כנראה, נוהל יווני-ביזנטי. הוא הדין לביטוי קודם הכל, הרווח באיגרות היווניות של המאות הראשונות לספירה, וחדר לאפיסטולוגרפיה היהודית זמן רב לאחר תקופת הגאונים.

בדפוס הברכות טבוע חותם של קדמות. הברכה המליצית שבפתח האיגרת אינה אלא פרפרזה של מקראות. הלשון שלומך ושלום כל שלך מתגלגל מן המקרא (ולשם ממסורת עתיקה יותר). הנוסחה ושלום כל בני ביתך מזכירה ושלם ביתך שבאיגרות ערד. הצמד עבדך ועפרך, שאינו מתועד במקורותינו, אפשר שהוא מתגלגל ממסורת מקומית עתיקה (מתועד במכתבי אל-עמרנה). הייחוד הלשוני של הנוסחאות בולט על

218. פפירוס ידין 18, עמ' 232.

219. השווה צירוף הנרדפים טוב טעם ודעת (תה' קיט, סו).

220. ראה עואנ"ש ג"ב, 147 הע' לשר' 10.

פני לשון חכמים צרופה בגוף האיגרת. הלשון בגוף האיגרת פשוטה ועניינית, ועסקת הממון המרומזת בה מנוסחת במינוח מקצועי. עובדות אלו מעידות על שליטה בלשון ועל רגישות לסגנון.

אפיון הלשון

הבחינה ההיסטורית

היסודות המשותפים לכל תקופות הלשון

יותר ממצצית אוצר המלים של האיגרת ורוב הנתונים מתחום תורת הצורות והתחביר שווים לכל רובדי הלשון.

אלו המלים שבאיגרת שצורתן והוראתן לא נשתנו לאורך תולדות הלשון: אין, אם, אמר (קל), אני, את, ב, בוא (קל, הפעיל), בית, בן, ברכה, די, דעת, דרום, ה, ו, חמשה, ים, כבוד, כל, כתב (קל), ל, לא, מן, מצא (קל), נאמן, נתן (קל), עבד, עד, עולם, עם, עפר, עשי (קל), פנים, שבעה, שבת, שאל (קל), שלום, שלושה עשר, שלח (הבניין?), שמונה עשר, ששי; צורני הנקבה והריבוי: זה, ים, זאת; כינויי הקניין: יי, יך, יו; וכן שמות פרטים: יעקב, יצחק.

יסודות אלו אין בהם כדי לאפיין את לשון האיגרת, וריכוזם כאן נועד לבדד אותם מן הדיון במאפיינים.

יסודות מקראיים מובהקים

בלי, רב (=הרבה), מרום (מן הרובד השירי שבמקרא), יפרה וירבה (שלא בהוראת פרייה ורבייה).

יסודות אלו משמשים באיגרת בנוסחאות הברכה. המלה מרום משמשת בספרות חז"ל כינוי (מליצי) לשמים.

יסודות מקראיים נדירים או מאוחרים (מתקופת הכית השני)

אגרת, אמנה, הרבה (=מאוד), זו, חוץ (מ-), ספינה, יוח (=הרווחה), ש (של-), תלמיד. בדקדוק: צורן הריבוי יין (בנו"ן).

יסודות מתקופת החשמונאים ומתקופת התנאים

כאן (לכאן), כלום, מרק, עכשו, צריך, קדם, רביע; שינויים בשימוש או בגון ההוראה: אצל, ערב, רב (=אדון); שינויים פונטיים – מ < נ: אדן; בדקדוק – כינוי הנסתר: הן, וכינוי הקניין לנסתרים: ין; שימוש הזמנים; שימוש הבניינים: המעתק קל < פיעל: להלך; צירופי לשון: שואל (בשלום-); שמות פרטיים: איסי, יודן, יוסה, לעזר.

יסודות מתקופת האמוראים

בתחביר: עד ש- (+עבר) לציון קדימה בזמן (בלשון הברייתא); הצרכה – צריך את (תופעות אלו נדירות מאוד בספרות חז"ל); בסגנון: מפני ש- להצגת עניין; השם הפרטי (כלבא?), המוזכר בברייתות שבתלמודים.

הערה: מן התופעות שייחס המחקר ל"לשון חכמים ב"221 לא נמצאה באיגרת אפילו אחת (כולן²²², זו, ש-, עד ש- – ולא: כולהם, זאת, אשר, קודם עד שלא).

יסודות מאוחרים לאמוראים

במילון: המונח חרובין (=זוזים); בהוראת העץ (והפרי) מתועד כבר בתקופת התנאים; בתחביר: השימוש הבלעדי של כינוי הקניין הפרוד; שימוש מלת היחס עם (=ביד'); נוסחאות: קודם הכל; (ל)כבוד²²³.

הבחינה הגאוגרפית-דיאלקטלית

יסודות המוחזקים "לשון ארץ ישראל"

הצורה אדן (בנו"ן); השם הפרטי לעזר (בלי אל"ף); השימוש מפני ש- להצגת עניין; המונח חרוב; כינוי המושא הפרוד (?)²²⁴ – ראה להלן.

הערה: הכתיבה הנפרדת של כינוי הנושא בסמוך לבינוני (כותב אני, שואל אני) רגילה גם בבבלי.

יסודות המוחזקים "לשון בבלי"

שימוש המלה קודם בלא לי: קודם הכל; הכתיב כאן (באל"ף).

הערות: מסתבר שהצורה רב (בלא כינוי) באיגרת שלנו אין לקשרה עם התואר רב בבבל. רב בארמית הבבלית היא המקבילה של "רבי"²²⁵. הצורה רב בלי כינוי הייתה רווחת בארץ ישראל – לפחות בהיקף כלשהו – כפי שעולה מן הכתובות²²⁶. הלשון "להלך לים בספינה" לכאורה לשון בבלי, מציין את הנסיעה ליעד מסוים, ובהוראה זו ישנו גם במקורות ארץ ישראל²²⁷.

221. סוקולוף, העברית של ב"ר 276, 280–283.

222. אבל שים לב להיסוס בכתיבה!

223. ראה להלן, יסודות יווניים, עמ' 254.

224. ראה בגדוד 194.

225. כידוע, רב בארמית הבבלית פירושה 'רבי, הרב שלי'; צורה זו נוצרה בנשילת התנועה הוספית יי של הכינוי. קליין (תעשיית הנייר 80) מעלה את הסברה שרב יעקב קיבל סמיכה בבבל (בהנחה ש"רב" הוא תואר לתלמיד חכם).

226. ובתעתיק: $P\alpha\beta$, $P\beta$; פריי מס' 857 (=גוה מס' 33), מחמת גדר; מס' 900, מיפו; מס' 1218, מירושלים; בית שערים 45, שם 202. העדויות מרוכזות במאמרו של ש' כהן עמ' 8.

227. ראה אברמסון 13–14.

יסודות ארמיים

ארמייא – שם ייחוס (אם פירוש המלה נכון), והוא לוואי לשם הפרטי(?) כלבא. ככל הנראה, השפעה בתחביר: קודם בלא ל-, וכן הרחבת השימוש של כינוי המושא הפרוד²²⁸.

יסודות יווניים

בבואה של ביטויים אפיסטולוגריים: לכבוד, קודם הכל²²⁹.

ייחודי הלשון שבאיגרת

האופי הכללי של לשון האיגרת הוא לשון חכמים נוסח אבות-הטקסטים של מסורת ארץ ישראל. השמות הפרטיים: יוסה (בה"א), לעזר (בלא אל"ף); שם העצם אדן (בנר"ן)²³⁰; תופעות סגנוניות (מפני ש- להצגת עניין). תופעות אחדות ידועות מן האיגרות של הגאונים: (לכבוד, ואחרות ידועות מתקופה מאוחרת מאוד: קודם (ה)כל. המונח חרובין הוא מסימני ההיכר של הספרות שלאחר חתימת התלמוד; כמובן, אינו משקף שינוי במבנה הלשון, אלא בתרבות החומרית החוץ-לשונית.

תופעות אחדות עשויות להביך את מחקר הלשון. תחילה – שתי תופעות המוחזקות "לשון בבלי". (א) הכתיב כאן (באל"ף)²³¹. כתיב זה מצוי מעט גם באבות-הטקסטים המשקפים את מסורת ארץ ישראל (כגון כ"י קאופמן של המשנה) – אבל הדבר עשוי היה להתפרש כמעשה מעתיקים, המורגלים על לשון הבבלי²³². (ב) הצירוף קודם הכל (בלא ל-)²³³. במשנה אין אלא קודם ל-, אבל בחיבורים אחרים המיוחסים לתנאים יש דוגמאות אחדות לשימוש קודם בלא ל-. אשר לתוספתא, לאור זיקתה המיוחדת ללשון הבבלי, אפשר היה לחשוד שהושפעה מן הבבלי; אבל צירוף זה נמצא גם בכתבי יד טובים של מדרשי ההלכה, כגון כ"י וטיקן 32 של ספרי במדבר²³⁴: x4 בלא ל- (קודם ל- אין). השימוש ה"בבלי" התפרש כהשפעת הארמית, בעקבות התחביר של קמי בארמית הבבלי²³⁵. למעשה אין קדם הישראלית שונה בהתנהגותה התחבירית מקמי הבבלי; הצירוף של קדם בלא ל- נמצא, למשל, באיגרת הארמית של בר כוכבא מס' 4 (קדם שבה). נראה שיד הארמית היא שהייתה בכותב האיגרת. כמובן, הארמית של ארץ ישראל.

228. ראה להלן, עמ' 255.

229. יוער שאין באיגרת כל השפעה ערבית נראית לעין.

230. ראה גינזברג 419–422.

231. סגל, דקדוק 158; בר-אשר, הטיפוסים 209.

232. ראה צרפתי, אבות סקסטים.

233. ראה בנדויד 209.

234. על סיבו של כ"י זה ראה בר-אשר, עיונים 162–164.

235. ברזיאר, קווים 155; בנדויד רואה בצירוף זה השפעת לפני שבמקרא.

הצרכת את לצריך במקורות נדירה ביותר, ונוח היה להפקיעה בטענה שהעדויות אינן מהימנות. הוא הדין בשימוש במלת היחס עם לחבר אדם עם שאינו אדם. שימוש המלה הרבה (=מאוד) נדיר במקורות חז"ל, ורציפותו מוטלת בספק.

השימוש הבלעדי של כינוי המושא הפרוד (x6) צריך עיון מיוחד. בלשון המשנה שימושו מצומצם ביותר²³⁶, והוא הדין בשאר חיבורי התנאים וכן בספרות האמוראים. מציאותן של דוגמאות אחדות בספרי ארץ ישראל העלתה את הסברה שיש בתופעה משום ייחוד ארץ ישראל²³⁷, אבל הדוגמאות מעטות, ואין בהן כדי להוציא את לשון חכמים של ארץ ישראל מכלל לשון "סינתטית". השימוש הסדיר של כינוי המושא הפרוד באיגרת משקף אפוא טיפוס חדש של העברית, שאפשר לאפיין אותו אפיון היסטורי: לשון חכמים בתר-אמוראית. חיזוק לאפיון זה אפשר להביא מן הכתובת ההלכתית של רחוב, המיוחסת למאה השביעית לספירה; בשורה 26 של הכתובת כתוב משפט, שאינו לקוח מן המקורות התלמודיים הידועים לנו, וזה לשונו: ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו.

מעתה מתבקשת השאלה, שמא יש בנתונים אלו כדי ללמד על קיומו של גיב עברי צפוני, בעל אופי "אנליטי", שכן רחוב שוכנת בצפון (בעמק בית שאן), ולעזר מספר באגרתו שבא אצל יעקב לדרום, משמע שהוא ישב, לכאורה, בצפון. כנגד האפיון הצפוני של התופעה עומדת לשון הדיבור בארץ ישראל – הארמית לגיבה. נכון שהארמית הגלילית נוהגת היתר רחב בכינוי המושא הפרוד, אבל השימוש הבלעדי בכינוי המושא הפרוד הוא נחלת הארמית של הדרום דווקא (הסורית של ארץ ישראל והארמית ה"תרגומית")²³⁸. נוח היה אפוא לקבוע את מושבו של לעזר בן יוסה בארץ יהודה דווקא, מקום שליטתה של ארמית בעלת אופי "אנליטי" מובהק. המונח דרום שבכתובת האיגרת יוסב אפוא לא לעיר לוד, אף לא לארץ יהודה סתם, אלא לאזור מוגדר (או ליישוב מסוים) בארץ יהודה, מדרום למקום מושבו של השולח. יתר על כן, קביעת מקום מושבו של הכותב בארץ יהודה יש בה כדי לתרץ את עצם השימוש בעברית באיגרת אישית, שהרי מקובלת הסברה שבארץ יהודה (או בחלקים ממנה) הוסיפה העברית להתקיים זמן רב לאחר העתקת מרכזי היישוב לגליל²³⁹. לפי שעה (ואולי לא רק לפי שעה) עלינו להניח את שאלת הייחוס הגאוגרפי של כותב האיגרת בתיקו.

מיוחד ההגייה המשתקפים באיגרת יש להצביע על הצורה כולום (=כלום). צורה זו רווחת בסורית של ארץ ישראל (גיב דרומי), והיא נדירה ביותר במקורותינו.

236. ראה ח' כהן.

237. ראה לעיל, הע' 224.

238. ראה דיון מקיף אצל סל.

239. ראה קוסשר, מבעיות המילונות 59–60; האיגרות העבריות 22.

הערכה מחודשת של לשון האיגרת

בזמן ששלח לעזר בן יוסה את האיגרת ליעקב בן יצחק ישבו תלמידי חכמים בישיבות ארץ ישראל ועסקו בשלבי העריכה האחרונים של ספרות האמוראים. בספרות זו שימשה העברית – כך מקובל – כעין לשון ספרותית, והייתה פתוחה להשפעות מן המקרא ומלשון הדיבור, הארמית. איגרת שנכתבה באותם הימים היה צפוי שתהיה בליל של זכרי מקראות ושל ארמאיזמים על בסיס של לשון חכמים נלמדת ממאמרי חז"ל שרווחו בחוגי תלמידי חכמים. כל שכן איגרת אישית, שהכותב – ואפילו נניח שהיה לבלר מקצועי – לא היה נתון ללחץ הביקורת של סמכות. והנה, באיגרת שלפנינו עמד הכותב בכבוד בכל המכשולים שניצבו בדרכו²⁴⁰, והוציא מתחת ידו לשון יפה ותקינה להפליא: לשון חז"ל במיטבה. היסוד הארמי כמעט אפסי, והייסוד המקראי נבחר בדייקנות לצורכי סגנון. מפתיעה ביותר הרגישות להבחנה בין הלשון העניינית והמקצועית שבגוף האיגרת ובין הנוסחאות וקישוטי הסגנון שבמסגרתה.

האיגרת מלמדת שבאותם הימים הייתה העברית לשון תקשורת. קל להבין למה השתמשו דרשנים בלשון הקודש בדרשותיהם; במידת מה אפשר לתרץ את השימוש בעברית בהתכתבות של רבנים ופרנסים; אבל איזה טעם היה לאדם פרטי להסיח עם חברו בענייני עסקים בעברית?

מבחינה מתודולוגית יש כאן מצב פרדוקסלי. מטעמי זהירות החוקר נוטה, בדרך כלל, לאחר את תאריך התגלית. במקרה שלנו, ככל שנאחר את תאריך האיגרת כן עלינו להאריך את חיותה של לשון חכמים. נראה שהשיקול הפלאוגרפי אינו מאפשר בקלות לתארך את האיגרת לפני המאה החמישית לספירה; אף המונח חרובין מלמד על המציאות שלאחר חתימת הירושלמי.

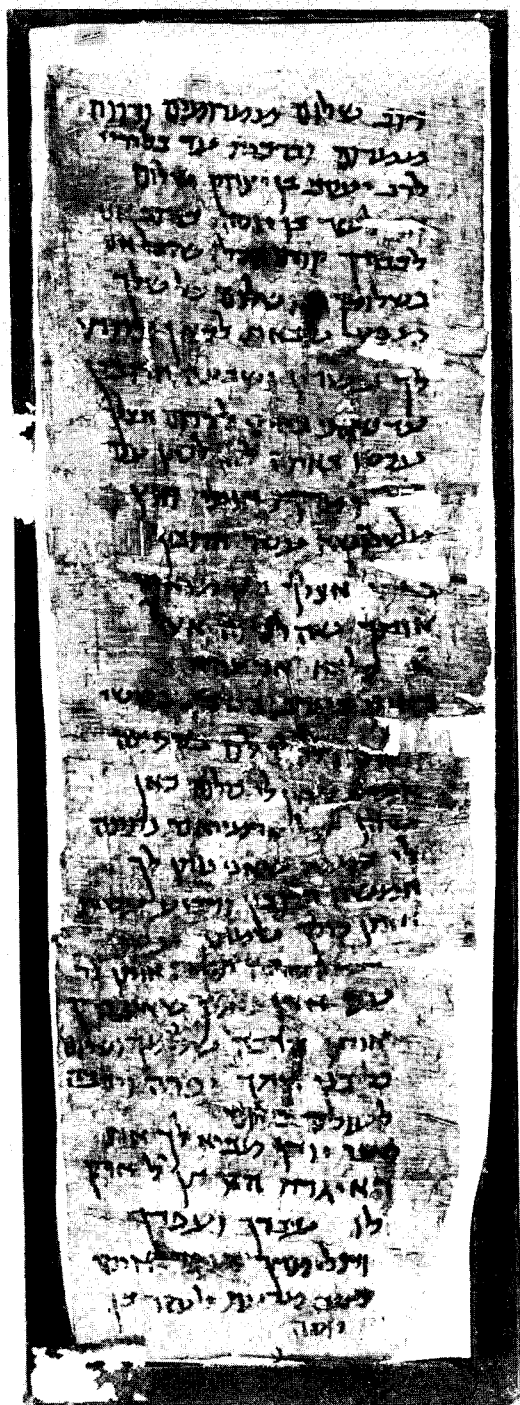
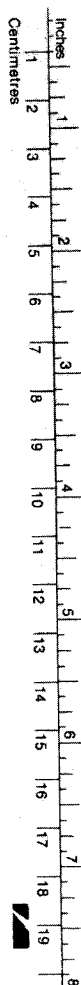
האיגרת שלנו נכתבה אפוא בזמן גיבושם של טיפוסים לשון חכמים²⁴¹ שאנו מכירים על פי אבות-הטקסטים. השוואת לשון חכמים של אבות-הטקסטים עם החומר האפיגרפי מלמדת, שטיפוסי הלשון התגבשו מתוך ברירת יסודות שהיו קיימים בזמן חיותה של הלשון²⁴². האיגרת נכתבה בזמן שתהליך זה היה בעיצומו. ייחודי הלשון שבה נלקטו מן המאגר הכללי שבמציאות, אולי מן המציאות שקדמה לעריכה הסופית של ספרות האמוראים. ייחודים מלשון זו ודאי פלשו לחיבורי חז"ל. האיגרת שלנו עשויה אפוא לשמש לא רק עדות ישירה ללשון שבמציאות, אלא גם קנה מידה נאמן להערכת ייחודי הלשון שבמקורות²⁴³.

240. תן דעתך לעירובי הלשון שהיו יכולים להיווצר אילו שילב הכותב מקצת המקבילות המקראיות: איש, אל, אשר, דבר, הנה, זאת, כי, לפני, מאוד, עתה, פה, רבע, שאל ל', שלם ו'להלכה גם אניה, חסר, ספר/מכתב, ואפילו אנכי) – כנגד אדון, אצל, ש', כלום, כאן, זו, מפני ש', קודם, עד ש', הרבה, עכשיו, כאן, רביע, שאל ב', מרק (ספינה, צריך, איגרת, אני).

241. ראה בראש, הטיפוסים.

242. ראה בראש, שם (לעיל הע' 241) 210–216; מישור, טיפולוגיה 37.

243. ראה מאמרי "לשון חכמים לאור האפיגרפיה", מחקרים בלשון, ד (בדפוס).

Ox. Bodl.

MS. Heb. d.69 (P)

המקורות

מהדורות ביקורתיות:

ב"ר = בראשית רבה, מהד' תיאודור-אלבק, ברלין-ירושלים תרס"ג-תרצ"ו
 דב"ר, ליברמן = דברים רבה, מהד' ליברמן, ירושלים ת"ש
 ויק"ר = ויקרא רבה, מהד' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך
 מדרש אגור = ה' אנלאו, משנת ר' אליעזר, ניו יורק תרצ"ד
 מדרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהד' אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו
 ספר חסידים, מהד' ויסטינצסקי-פריימן, פרנקפורט ענ"מ תרפ"ד
 ספרי במדבר, מהד' הורוויץ, לייפציג תרע"ז
 ספרי דברים, מהד' פינקלשטיין, ברלין ת"ש
 פסיקתא דר"כ = פסיקתא דרב כהנא, מהד' מגדלבוים, ניו יורק תשכ"ב
 רד"ק, פירוש ישעיהו = L. Finkelstein, *The Commentary of David Kimhi on Isaiah*, New York 1926
 תיבת מרקה, מהד' ז' בן-חיים, ירושלים תשמ"ח

כתובות, תעודות, איגרות:

א"ע = J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915
 בית שערים = מ' שובה וב' ליפשיץ, בית שערים כרך ב: הכתובות היווניות, ירושלים תשכ"ז
 מור' = *DJD II, Les grottes de Murabba'at*, Oxford 1961
 פפירוס ידן 18 = N. Lewis, R. Katsoff, J.C. Greenfield, *Papyrus Yadin 18*, IES 37 (1987), 229-250
 מספור מכתבי ערד - ע"פ פארדי (= אהרונ'י, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו); מספור איגרות בר כוכבא - ע"פ קוטשר, האיגרות הארמיות, האיגרות העבריות; לאיגרות שפורסמו בכרך ב של *DJD* נוסף בסוגריים המספר שבפרסום.

ביבליוגרפיה

אבינרי, היכל רש"י = י' אבינרי, היכל רש"י, תל-אביב 1960-1940
 אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד
 אברמסון = ש' אברמסון, על לשון עברי שבבבלי, ערכי ב 9-15
 אהל' = S.W. Ahl, *Epistolary Texts from Ugarit: Structural and Lexical Correspondences in Epistles in Akkadian and Ugaritic*, Ann Arbor, Michigan, 1973

אוצר ישראל = י"ד אייזנשטיין (עורך), אוצר ישראל, ניו-יורק תשי"ב
 איתן = ע' איתן, הערות על שימוש מלת-היחס עם, לשוננו לעם כד (תשל"ג), 177–178
 אנגל = ע' אנגל, "עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד", בחוברת זו, עמ' 265–286
 אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
 אפשטיין, מחקרים = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א,
 ירושלים תשמ"ד

אקסלר = F.X.J. Exler, *The Form of the Ancient Greek Letter of the Epistolary Papyri <3rd c. B.C. – 3rd c. A.D.>; a Study in Greek Epistolography*, Chicago 1976

ארצי = P. Artzi, "Evidence of Lexical Knowledge in the Amarna Letters", ספר בר-אילן למדעי הרוח (כרך העשור, ב') תשכ"ט, עמ' X-VII

בית-אריה = מ' בית-אריה, "פאלימפסט מינכן, שרידי מגילה מלפני המאה השמינית", קרית ספר מג (תשכ"ח), 411–428

בן-חיים, ועוד עיון = ז' בן-חיים, "ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", ספר י"א זליגמן, ירושלים תשמ"ג, 25–41

בן-חיים, מסורת = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח) 223–245 [קובץ א 36–58]
 בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב 1958–1908

בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
 בר-אשר, הטיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), 187–220

בר-אשר, הסורית של א"י = מ' בר-אשר, מחקרים בסורית של ארץ-ישראל, מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז
 בר-אשר, מחקר דקדוק לשון חז"ל = מ' בר-אשר, "מחקר דקדוק לשון חז"ל – הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על-פי העדויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, 3–37

בר-אשר, עיונים = מ' בר-אשר, "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב יד רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג (תשמ"ג), 139–165
 בר-אשר, פרקים = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"ם

ברגריין = ג' ברגריין, "תיקוני לשון", לשוננו לעם ג (תשי"ב), 20–29

ברויאר, הלשון העברית = י' ברויאר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, 127-153

ברויאר, קווים = י' ברויאר, קווים מלשון האמוראים בבבלי ע"פ מסכת סוכה, כ"י אוקספורד E-51 (2667), עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה

C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908-13

גוטמן = י"מ גוטמן, מפתח התלמוד, כך ג, ברסלוי תרפ"ה

גושן = מ' גושן-גוטשטיין (עורך), ספר ישעיהו, ירושלים תשמ"א

A. Geiger, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischna*, Breslau = גייגר 1845

גיל = מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, חלק ב, תל-אביב תשמ"ג
H.L. Ginsberg, "zu der Dialekten des Talmudisch-Hebräischen", *MGWJ* 77 (1933), 413-429

L. Ginzberg, "Beiträge zur Lexikographie des Judisch-Aramäischen", *MGWJ* 78 (1934), 9-33

כ"ד גינצבורג = כ"ד גינצבורג, תנך על פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים, לונדון תרע"א

גנזי שכטר = גנזי שכטר, ניו-יורק תרפ"ח; א = ל' גינצבורג, קטעי מדרש ואגדה; ג = י' דוידזון, פיוטים ושירים

R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leyde 1881 = דוזי

P.-E. Dion, "La lettre araméenne passe-partout et ses sous-espèces", *RB* 89 (1982), 528-575

הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה רויס 138), תל-אביב תש"ם

ורדי = צ' ורדי, "על שימוש מלת-היחס עם", לשוננו לעם כד (תשל"ג), 128-132

P. Joüon, "Notes grammaticales, lexicographiques et philologiques sur les papyrus araméens d'Égypte", *Mélanges de l'Université S. Joseph* 18 (1934), 1-90

זוסמן = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ מג (תשל"ד), 88-158
טל = א' טל, "הדיאלקטים של הארמית בארץ-ישראל והתרגום ה'ירושלמי' לתורה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, מקרא ומזרח קדמון, ירושלים תשמ"ח, 13-21

יהלום = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה

ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1903

ילון = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד

ח' כהן = ח' כהן, "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש ב'את+כינוי' (אות) בלשון המשנה", לשוננו מז (תשמ"ג), 219–208

S.J.D. Cohen, "Epigraphical Rabbis", *JQR* 72 (1981), 1–17 = ח' כהן

G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961 = לאמפ

J. Levi, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig 1876–99

ליון, מעשים = מ"ב ליון, "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ א (תר"ץ), א, 101–79
ליון, פירקוי = מ"ב ליון, "משרידי הגניזה, א. פירקוי בן באבוי", תרביץ ב (תרצ"א), 405–385

ליברמן, הירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה

ליברמן, הערות = ש' ליברמן, "הערות למאמרי של י' קוטשר", ערכי א, 116–105

ליברמן, יוונית ויוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג

ליברמן, ספרי זוטא = ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח

ליברמן, על המעשים = ש' ליברמן, "על המעשים לבני א"י", גנזי קדם, ה, 185–177

ליונשטם = ש"א ליונשטם, ע' מכתב, אנציקלופדיה מקראית, ד, 974–966

T. Muraoka, *Emphatic Words and Structures in Biblical Hebrew*, Jerusalem-Leiden, 1985

מישור, בכל מאדך = מ' מישור, "בכל מאדך" – בכל ממונך", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), 379–375

מישור, טיפולוגיה = מ' מישור, "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית

והארמית, ירושלים תשמ"ח, 59–55

מישור, לצאת תצא = מ' מישור, "לצאת תצא' וכיוצא בזה", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, 197–177

מישור, מערכת = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודה לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג

מרגליות, הלכות א"י = מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד

נאה = ש' נאה, "שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל", ספר א"ש רוזנטל (בדפוס)

נוה = י' נוה, על פסיפס ואבן, תל-אביב תשל"ח

סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו

M.H. Segal, "Mišnaic Hebrew and its Relation to = Mišnaic Hebrew and to Aramaic", *JQR* 20 (1908), 647–737

סוקולוף, העברית של ב"ר = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), 42-25, 149-135, 279-270 [קובץ א, 301-257]

סוקולוף, קטעי ב"ר = מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב
C. Sirat, *Les papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, = סירט
Paris 1985

ספר המקורות = ספר המקורות, חלק ראשון, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג; מילואים ותיקונים, תש"ל

עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים תשי"ז-תשל"ז
עמר = תלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד, הגיה והעיר יוסף ב"ר אהרן עמר הלוי, ירושלים תש"ם
ערכי = ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, מפעל המילון החדש לספרות חז"ל, אוניברסיטת בר-אילן, א (תשל"ב), ב (תשל"ד)

D. Pardee, *A Handbook of Ancient Hebrew Letters*, Chico = פארדי
(California) 1982

R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxonii 1879-1901 = פיין-סמית
J.A. Fitzmyer, *A Wandering Aramean*, Scholars Press 1979 = פיצמאיר
M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Tel-Aviv - New = פרידמן
York I (1980), II (1981)

J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, II, Roma 1952 = פריי
פריידנברג = ד' פריידנברג, "התר עסקא בארץ ישאל במאה החמישית", ידיעות
החברה לידיעת א"י ועתיקותיה, שנה ו (תרצ"ט), 126-123
צרפתי, אבות טקסטים = גב"ע צרפתי, "אבות טקסטים ואמות קריאה", לשוננו לה
(תשל"א), 19-18

צרפתי, היידוע = גב"ע צרפתי, "על אודות היידוע של צירופי הסמיכות הכבולים
בלשון חכמים", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ם,
154-140

A. Cowley, "Hebrew and Aramaic Papyri", *JQR*, 16 (1904), 1-8 = קאולי
קדרי = מ"צ קדרי, "לתחביר מלת הכימות 'הרבה' בלשון המקרא ובלשון חכמים",
מחקרים בלשון ד (בדפוס)
קובץ = מ' בראשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים, א (תשל"ב), ב
(תש"ם)

קוטשר, האיגרות הארמיות = י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של
בר כוסבא ובני דורו, מאמר ראשון: האיגרות הארמיות", לשוננו כה

(תשכ"א), 117–133

קוטשר, האיגרות העבריות = י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבא ובני דורו, מאמר שני: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב),

23–7

קוטשר, הלשון והרקע = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, לשון חז"ל, ספר ח' ילון, ירושלים תשכ"ג, 246–280 [קובץ א, 1–35]

קוטשר, מבעיות המילונות = י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי א, 29–82

קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית = י' קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", תרביץ כא (תש"י), 192–205, כב (תשי"א), 53–63, 185–192, כג (תשי"ב), 36–60

קוטשר, מלים ותולדותיהן = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה
קוטשר, מצב המחקר = י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיו", ערכי א, 3–28

קימרון, אל"ף מצעית = א' קימרון, "אל"ף מצעית כאם קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים", לשוננו לט (תשל"ה), 133–164 [קובץ ב, 335–348]

קימרון, דיפתונגים = א' קימרון, "על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, 259–278

קימרון, דקדוק = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים 1976

קימרון, המלות = א' קימרון, "המלות אשר, ש, די בראש משפט עיקרי בעברית ובארמית", לשוננו מז (תשמ"ב), 27–38

קליין, ספר היישוב = ש' קליין, ספר היישוב, א, ירושלים תרצ"ט
קליין, תולדות היישוב = ש' קליין, תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ה

קליין, תעשיית הנייר = ש' קליין, "תעשיית הנייר > כך בתוכן העניינים: בכותרת למאמר: הנייר ותעשיתו < בארץ ישראל", החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, המסחר, התעשייה והמלאכה בארץ ישראל בימי קדם, ירושלים תרצ"ז, 61–84

רבינוביץ = צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז
רוט-גרסון = ל' רוט-גרסון, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז

שוורץ = י' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש

הערבי, ירושלים תשמ"ו

F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen = שולטהס*
Aramäisch, Tübingen 1924

שניידר = מ"ב שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, כרך ב, וילנה תרצ"ט

D. Sperber, *Roman Palestine 200-400, Money and Prices*, Ramat- = שפרבר
 Gan 1974

שרביט, שתי תופעות = ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", תעודה
 1 (תשמ"ח), 61-43

F. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *A Hebrew and English = BDB*
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1907

Discoveries in the Judaean Desert = DJD

Israel Exploration Journal = IEJ

The Jewish Quarterly Review = JQR

P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, Stuttgart 1927 = *MdW*

Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums = MGWJ

Revue Biblique = RB

עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד *Heb. d.69

מוקדש לזכרה של אמי ז"ל

מבוא

חשיבותם של קריטריונים פלאוגרפיים לתארוך כתבי־יד אינה מוטלת בספק, ואולם הכרחי לסייגם ולהסתייע בהם בתורת אמצעי נוסף שאין בו די לקביעה חד משמעית של התאריך. על אחת כמה וכמה כתב־היד שלפנינו, המשתייך לתקופה שבין המאה השנייה למאה התשיעית, אשר שרידי הכתבים המתוארכים ממנה מעטים ביותר, ופיזורם הגאוגרפי גדול¹.

במחקרים קודמים תוארכה האיגרת למאות ה'–ו' על סמך נתונים פלאוגרפיים שהחוקרים לא נימקו בהרחבה². הואיל ומסייעים לתארוך הזה גם הקריטריונים הלשוניים (ומחקרו של מ' מישור מאששם³), תרומתי היא השימוש בכלים פלאוגרפיים לשם הוכחת תארוך זה, ולשם קירובו למאה השישית.

ניתוח פלאוגרפי שיושגת אך ורק על השוואתה של האיגרת לכתבים מתוארכים בני־התקופה היא לוקה בחסר מחמת דלות הכתבים המתוארכים. דלות זו מבטלת את ייחודם כאבני־דרך, שכן צורת האותיות שבהם משקפת לאו דווקא את סגנון התקופה, ועשויה להיות צורה מקרית בת האזור, הסגנון, או דרכו האינדיבידואלית של המעתיק. מן הדין אפוא לנסות לתארך לא רק באמצעות השוואה, אלא בעיקר בעזרת שיבוצו של כתב האיגרת בתוך המבנה הטיפולוגי, המשקף את התהליך האבולוציוני של הכתב העברי המרובע בשמונה מאות השנים הללו. לשם כך יש להבהיר תחילה את העקרונות המתודולוגיים בחקר האות ואת יישומם בתקופה זו שבין המאה השנייה למאה התשיעית.

– הגדרת השלדה –

אמנם ראוי ששלדה – מסגרת היסוד שכתבים חסרי תאריך משובצים בה – תהא מורכבת מכתבי־יד מתוארכים, אך מיעוט תיעודם בשרידי החומר הכתוב שמן התקופה מצריך חיפוש דרכים חלופיות. לפיכך מוינו כל שרידי הכתב המשוכיים לתקופה זו

* נעשה בעבודת דוקטור הנכתבת בהדרכת פרופ' מלאכי בית־אריה, באוניברסיטה העברית בירושלים.

1. ראה: 1981 *Hebrew Codicology*, M. Beit-Arie, עמ' 9–10.

2. ראה למשל: (1904) *JQR XVI*, A. Cowley, עמ' 4–7.

3. ראה: מ' מישור, איגרת עברית אוקספורד (P) Heb. d.69 – פרסום מחודש, בחוברת זו עמ' 215–264.

ונבחרו מתוכם כתבי האבן והקלמוס אשר לפי הערכות היסטוריות, ארכאולוגיות ופלאוגרפיות אפשר לגבולם בתחום מאתיים-חמש מאות שנה. כתבים אלו משמשים שלדה, על יסוד חלוקתם לחטיבות זמן מוגדרות, אשר ישובצו בהן כתבים אחרים.

החטיבות

כתיבות קולמוס

חטיבה A: מאתיים לפנה"ס עד מאה שלושים וחמש לספירה. מבחר כתבים ממגילות ים-המלח וממערות נחל חבר ומורבעא.

חטיבה B: המאה השלישית עד סופה של המאה השביעית. בחלקה הגדול – פפירוסים שנתגלו במצרים, אשר גבולם התחילי והסופי נקבע על-פי תקופת האתרים שבהם נמצאו.

חטיבה C: כתבייד שמקובל לשייכם למאות ח'–ט', ובהם כתבים בעלי ניקוד בבלי קדום או פלימפססטים שכתבם התחתון מתוארך למאות השישית והשביעית. הואיל וחטיבה זו היא חוליית קישור בין החטיבות המוקדמות לבין כתבי המאה העשירית ניתנה בתיחומם הכרונולוגי של מרכיביה עדיפות לנימוקים פלאוגרפיים תוך הקבלת צורות כתב לחטיבות A ו-B.

כתובות אבן

חטיבה א: כתובות אבן שברורה שייכותן לתקופת בית שני.

חטיבה אב: כתובות קבורה וכתובות בתי-כנסת שמקום חשיפתן מעיד על שייכותן למאות ב'–ד'.

חטיבה ב: כתובות מתוארכות מהמאות ה'–ו' וכתובות בתי-כנסת מתקופת המעבר שבין בתי-הכנסת הקדומים לבין התקופה הערבית.

חטיבה ג: כתובות אבן מתוארכות מהמאה התשיעית וכתובות שאפשר לתארכן למאות ח'–ט'.

ס"ה כ-150 כתובות קולמוס שהן טקסטים בנושאים מגוונים – ספרותיים ודוקומנטריים, וכ-130 כתובות אבן.

– שיטת המחקר –

תיאורה של האות או ניתוחה המשווה מבוסס על פירוק האות לכמה גורמים ועל בחינתו הטיפולוגית של כל גורם וגורם⁴.

4. על גיבושם של עקרונות סכניים בחקר האות ראה: ע' ירדני, היסודות הגראפיים של הפלאוגרפיה העברית – לקראת 'דקדוק' של הכתב העברי, עבודת גמר לתואר שני באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו.

דומה כי בתקופה הגידונה, שלא חלו בה תמורות מהפכניות בדמותה של האות היחידה, יש לחפש את התפתחות הכתב באותן תמורות זעירות הבאות לידי ביטוי בהתפתחות חלקיק או גורם אחר באות – ולא באות כולה. בשל אופיו השמרני של הכתב העברי ניכרת בו היצמדות לכללי כתיבה נוקשים, אך מטבעה של היד הכותבת לגרום לסטיות בלתי מודעות מכללים אלו. מן הסתם תתהווה סטיות אלו מהפקה שונה של קטע אות או מהצבה שונה של קטע על גבי קטע אחר של אותה האות. העתקה חוזרת ונשנית של הסטייה עושה אותה לצורה המקובלת. לתהליך זה של התערות הסטייה נדרש זמן רב, ועל כן שינוי בדמותה המלאה של האות, אם אמנם יחול, יבוא לאחר תקופה ארוכה.

לשם תיאורה של האות היחידה ולהגדרת השינויים החלים בה בכתב קולמוס ובכתב אבן נבנה מודל טכני המושתת על תפיסת האות לפי שני עקרונות יסודיים: האחד – מבנה והשני – צורה. את המבנה מרכיבים קווים השלדיים של האות ויחסם ההדדי. הקווים השלדיים הם קווים ישרים וערטיילאיים שמספרם בכל אותיות הא"ב נע בין שניים לארבעה, והם המעידים על המבנה היסודי של האות שעטוריה מופשטים ממנה. במושג "צורה" כלול אופיו הצורני של כל קו מהקווים ומהיסודות העיטוריים הנוספים לו (כמו תגים, ראשים וכו'). הפרדה מלאכותית זו בין מבנה לצורה מסייעת בהגדרת התפתחותה של האות (ראה איור 1a).

לתיאורה המבני של האות נבחר מספר מוגבל של פרמטרים מבניים כמו, למשל, מפגש בין קווים שלדיים, שפירושו מפגש בין שתי משיכות קולמוס השונות זו מזו בכיוון (איור 1b – מפגש בין רכיבים b ו-c באל"ף).

תיאורם והגדרתם של הפרמטרים נעשה באמצעות שיבוץ האות ב"תבנית" (איור 1b). תבנית האות היא צורה מרובעת, הכוללת בתוכה את האות, והיא מתקבלת על-ידי העברת ארבעה קווים ניצבים דרך נקודותיה הקיצוניות של האות. התבנית היא צורה שלעולם תהא מרובעת ומותאמת באופן פרטי לכל אות, בכל אחת מאותיות הא"ב⁵. לעזר בתיאורם של הפרמטרים בתבנית חולקה התבנית לארבעה רביעים, וכל רביע – לשתי שמיניות. אפיון גאומטרי מוגדר לקו השלדי יתואר באות הרביע, כשלצדה סימן גרפי לציון המקום ברביע (איור 1b). לתיאורה הצורני של האות נקבעו פרמטרים צורניים, שהם יסודות צורניים כגון: קו ישר, קו עקום, ראש מרובע, ראש מעוגל וכו'. כל יסוד צורני – רכיב או חלק ממנו – הוא "מאפיין צורני", וכל יסוד מבני הנמדד באות לפי אחד הפרמטרים הוא "מאפיין מבני". כך – כל רכיב מרכיבי האות הוגדר לפי מאפיינו הצורני או המבני.

5. במחקר לזיהוי כתבי-יד לפי צורת האותיות, בשיטת "הכרת תבניות", אשר נעשה במעבדה הישראלית לפיסיקה באוניברסיטה העברית בירושלים, שובצה האות אל"ף בתבנית דומה שנקבעו בה אזורים מידה מוגדרים. ראה: C. Sirat, *L'ezamen des écritures: L'oeil et la machine*, Paris, 1981, עמ' 76-77.

לפי העקרונות האלה נותחו כמה אותיות טיפולוגיות במאה חמישים כתובות הקולמוס ובמאה שלושים כתובות האבן, ונעשה מיפוי של המאפיינים לפי התפלגותם בחטיבות התקופתיות.

הקבלת מאפייני כתב קולמוס למאפייני כתב האבן הציגה קווים מקבילים רבים בהשתלשלותם המורפולוגית של שני סוגי הכתבים, אלא שרוב כתובות האבן עשויות בכתב הבלתי ייצוגי, שהיסודות העיטוריים נעדרים ממנו, ועל כן דווקא המאפיינים המבניים ייטיבו לבטא את המכנה הטיפולוגי המשותף לקולמוס ולאבן.

ניתוח המאפיינים של כתב האיגרת

לפי המודל הזה בודדתי בכתב האיגרת 45 מאפיינים⁶, שניתוחם מנתב את הדיון הפלאוגרפי לשני נושאים מרכזיים – האחד: סיווג סגנונו של הכתב, והאחר: השערת זמן הכתיבה. במלים אחרות: יש מאפיינים המלמדים על סוג הכתב, ויש מאפיינים המבטאים את זמנו.

– סוג הכתב –

מקובל במחקרים פלאוגרפיים רבים ביססתי את מיון כתבי התקופה הנ"ל על חלוקה לשתי קבוצות-כתב רחבות: 1. ייצוגי (פורמלי) 2. בלתי ייצוגי, או יומיומי. בכתב הייצוגי מראשיתו, כלומר מאז היפרדותו מכתב האם הארמי, ניכרים שני ערוצים מקבילים, שאחד מהם נוטה להיות מרובע (אך איננו מרובע במלוא מובן ההגדרה), ועל האחר אפשר לומר שהוא מרובע למחצה.

התפתחותם המקבילה של שני הערוצים נראית בכתובות קולמוס ובכתובות אבן כאחד. בכתב היומיומי הגוונים מתרבים, והגורם האישי שבכתב עולה לאין שיעור, אך בעצם חיקיו של הכתב הייצוגי בולטים גם בכתב היומיומי אלמנטים סטראוטיפיים השייכים לתקופתם. אלה עשויים, כמובן, בפחות הקפדה, אם בידיו של סופר מקצועי, ואם בידיו הפחות אמונות של אדם משכיל, אך לא דווקא סופר מקצועי.

את כתב האיגרת אפשר להגדיר כתב יומיומי, אשר ייתכן שצביונו הסטראוטיפי מעוגן בערוץ המרובע למחצה של הכתב הייצוגי. מן הנוסח "איסי" כתב מדעת אלעזר בן יוסה⁷ נראה שאמנם את האיגרת כתב אדם שמלאכת ההעתקה הייתה מלאכתו, אך כנראה, אין זו כתיבתו הייצוגית, ועל כך יעידו רישול הכתיבה וגווניה המרובים של

6. רבגוניותן של צורות האותיות הקשתה עליי בבחירת המאפיינים לאותיות, ועל כן נאלצתי לבחור את הצורה הנפוצה ביותר. עם זה אין להתעלם מתופעות חד פעמיות, שבעצם קיומן יש כדי להעיד על אלמנטים טיפולוגיים.

כל אות. ועוד זאת: לא זו בלבד שהאיגרת ממחישה את המעבר מכתב ייצוגי לכתב יומיומי, אלא ניכרת בכתבה גם ראשיתם של יסודות רהוטים. להוציא את הכתב הרהוט הנודע מממצאי מורבעת ונחל חבר או מכתובות אבן מתקופת הבית השני (כתב שכנראה אין לו המשך) לא נותר שריד לכתב רהוט מובהק עד לאמצע ימי-הביניים. ואולם סימנים המבשרים את ראשיתו של התהליך נקרים כבר בתקופה הנידונה, בדר"כ בצורתן של אותיות יחידות. את המעבר מכתב ייצוגי לכתב יומיומי מעתיק האיגרת מבטא בשימוש במאפייניו של הכתב הייצוגי, בדרך חפזה ובלא הדגשים קליגרפיים. מעבר זה בא על ביטויו גם בריבוי גוני האותיות וגם בהשלמתם של היסודות העיטוריים.

הוויתור על היסודות העיטוריים ייראה באיור 2: קווי אורך – ישרים (בלא גיוון צורני); קווי רוחב – בלא תוספות עיטוריות; קווים מלוכסנים – קווים מלוכסנים באותיות כמו א', ש', ע' ועוד נוטים לפתח תוספות עיטוריות. בראשיתו של התהליך, במעבר מכתב ייצוגי לבלתי ייצוגי, תהיה הפקה מרושלת של התוספות. בהקצנתו של התהליך – הן מושמטות כליל. נראה זאת באל"ף, ששלושת רכיביה עשויים בדרך-כלל כקווים ישרים, בלי תוספות עיטוריות ובמעט התעקלויות. הוא הדין ברכיבן השמאלי של מ', ע', צ' ו-ש'.

את ראשיתו של תהליך ההתרהטות אפשר לראות בדוגמת האותיות מכתב האיגרת – איור 3, טור אמצעי – לפי שרשרת הפעולות האלה:
פעולה ראשונה – השמטת רכיבים: (1) השמטת הגג בגגות הקצרים (באותיות ג', ז', נ', ך'); (2) השמטת קווי אורך (באותיות ה', כ', ת'), עם התחברות הגג ישר לבסיס האות, תוך וויתור על אחד משלושת רכיבי האות.

פעולה שנייה – תזוזת רכיבים: תזוזת רכיבים בדרכם להתחברות זה עם זה. נראה זאת בא', שרכיב a נע ממקומו – הקרוב למרכזו של רכיב b – לכיוון קצהו התחתון של b. הא' גם מעידה על המשך התהליך – כאשר שני הרכיבים a ו-b מתחברים במשיכת קולמוס אחת ויוצרים לולאה.

פעולה שלישית – תנועת אחד מרכיבי האות לעבר האות הבאה: הלמ"ד השולחת את צווארה לשמאל, לכיוון האות הבאה אחריה והעי"ן המאריכה את בסיסה. כתב בלתי קליגרפי שכיו בעיקר בכתובות אבן. כתב כזה, שהוא גם בעל יסודות רהוטים, טבעי שיתקיים בכתב קולמוס. אלא שמקרב שרידיהם של כתבי הקולמוס שעד המאה השמינית האיגרת היא דוגמה יחידה לסוג זה של כתב, ועל-כן ההקבלה הבלתי נמנעת היא בעיקר לכתובות אבן.

בדוגמה לפנינו – איור 3, טור ימני – כתובת אבן מהמאות ב'–ה', המדגימה את התהליך הראשון – המעבר מכתב קליגרפי לבלתי קליגרפי. לעומתה, בטור האמצעי –

כתב האיגרת הממחיש את המשך תהליך ההתרחקות ובטור השמאלי – כתב קולמוס על פפירוס בעל מאפיינים רוטים, כנראה מן המאה ה־8 (אמנם רהיטות אינה עולה על רהיטות כתב האיגרת, אך עד המאה ה־11 אין בנמצא דוגמאות אחרות של כתב בעל מאפיינים רוטים). בהשוואה בין שלוש הדוגמאות יבואו לידי ביטוי חלקי השלבים הראשונים שבתהליך ההתרחקות.

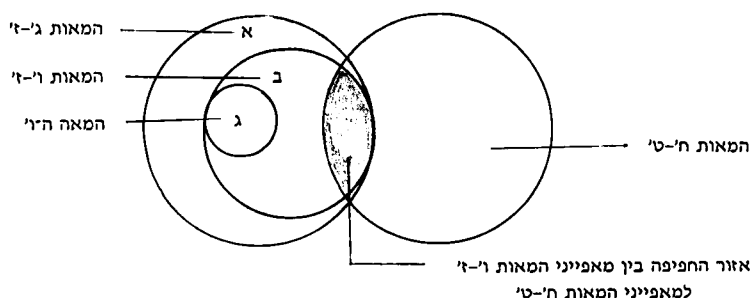
תהליכים מוקדמים המומחשים בדוגמה הראשונה (הטור הימני): השמטת רכיבים (גגות קצרים); קווי רוחב בלי תוספות עיטוריות; השמטת ראשיהם של קווים מלוכסנים. תהליכים מאוחרים יותר, הנראים בשתי הדוגמאות האחרות (טורים אמצע ושמאלי): השמטת רכיבים (גגות קצרים וקווי אורך); תזוזת רכיבים לקראת התחברות; תנועת הרכיב לעבר האות הבאה.

– תארוך האיגרת –

מתוך תיאורו של סוג הכתב יובן הקושי הרב הטמון בשיבוץ כתב האיגרת במבנה הטיפולוגי, קושי הנובע בראש ובראשונה מהיעדר מאפיינים צורניים, המעניקים לכתב את צביונו הכרונולוגי. יתרה מזו, גם המאפיינים המצויים – רבים בהם המגדירים את סוג הכתב מהמגדירים את זמן הכתיבה.

הדיון בתארוך האיגרת יחולק לשלושה מעגלים: הראשון, הרחב ביותר, מקיף את המאות ג'–ז', כלומר חטיבה B בכתבי קולמוס, חטיבה אב – מן הסתם חלקה המאוחר – וחטיבה ב, בכתובות אבן. במעגל השני תצומצם ההקבלה ותתמקד במאפיינים המאוחרים יותר של חטיבה B – קרי, אלה שעל התפתחותם המאוחרת מלמדת ההשוואה לחטיבה C. כך יקיף המעגל השני – הקפה מלאכותית – את המאות השישית והשביעית. במעגל השלישי תיערך השוואה לכתבים מתוארכים מן המאה השישית כדי לנסות ולקרב את כתבה של האיגרת למאה זו.

סכמה להמחשת מתודת הדיון:

המעגל הראשון

לאחר אלימינציה של המאפיינים הסגנוניים המעידים על סוג הכתב – מתוך ארבעים וחמישה המאפיינים המבניים והצורניים שנותרו בכתב האיגרת – בודדתי כמה מאפיינים טיפוסיים, המעידים על שיוכו של הכתב לחטיבות האמצע, היינו, לחטיבה B בכתב קולמוס, לחטיבה אב ולחטיבה ב בכתובות אבן.

באיור 4 – לוח המאפיינים ולצדם התפלגות באחוזים של מאפיינים אלו לחטיבותיהם⁹.

אחד עשר המאפיינים הראשונים שלהלן מייצגים את המעגל הרחב, כלומר את המאות השלישית-השביעית. כאן נבחרו המאפיינים ששכיחותם בחטיבה B היא השכיחות הדומיננטית, וברובם מתקיימת הקבלה לחטיבות האמצע של כתובות האבן¹⁰.

1. מאפיין צורני¹¹ – רכיב b באל"ף – נטוי אלכסונית ומתעקל בקצהו לפני האות. שריד ממאפיין הכתב הייצוגי. שכיחותו גבוהה ב-B שבקולמוס וב-B שבאבן. ראשית התפתחותו נעוצה בתקופות קדומות יותר.

2. מאפיין מבני¹² – מפגש שלדי של רכיבים b ו-c באל"ף – מצוי בפינתה השמאלית העליונה של התבנית. מפגש זה, היוצר אות זקופה שרכיביה נפגשים בקדקוד, הוא מאפיין מאוחר יחסית, שתחילתו ואף שיאו ב-B. באבן שכיחותו הדומיננטית נדחית לתקופה מאוחרת יותר.

3. מאפיין מבני – מפגש קו אורך-בסיס בכ"ף מצוי בפאתו הימנית של ריבוע F בתבנית. שכיחותו גבוהה ב-B וב-B, אך מתקיים כבר ב-A.

4. מאפיין דומה במ"ם – מפגש קו אורך-בסיס – שכיחות גבוהה בחטיבות האמצע.

5. מאפיין מבני במ"ם – מפגש הרכיבים a ; d בשמינית התחתונה של ריבוע E. בכתובות קולמוס ברורה שכיחותו הגבוהה בחטיבה האמצעית.

6. מאפיין מבני במ"ם – מודול. המודול מבטא את היחס שבין אורכה של האות לבין רוחבה¹³. במקרה זה המודול קטן מאחד, היינו האות רחבה. שוב בולט שיאה של התופעה בחטיבות האמצעיות, בעיקר בכתובות קולמוס.

7. מאפיין מבני בנו"ן – מפגש קו אורך-בסיס המצוי בפינתה הימנית של הפאה

9. חישוב שכיחותם של המאפיינים אינו מתבסס על כלים סטטיסטיים מדעיים, ואין האחוז מבטא אלא תמונת מצב.

10. אף שבדרך-כלל יש הקבלה בין ההתפתחות של כתובות קולמוס לבין ההתפתחות של כתובות אבן, לא בכל מאפיין התאפשר לי להראות את ההקבלה לכתובות אבן, שכן יש מאפיינים שבאבן נושאים חותם סגנוני יותר מחותם טיפולוגי-תקופתי. יתרה מזאת, מספר האותיות ששרדו ביחידת כתב של כתובת אבן קטן בדרך-כלל ממספרן בכתב קולמוס.

11. מאפיין צורני מובלט על-ידי השחרת החלל.

12. לציון המאפיין המבני הוכנסה האות לתבנית.

13. ראה 1973 L. Gilissen, *L'expertise des Ecritures Medievales*, Gand 'עמ' 20–23.

- המשתפת לריבועים F ו- G – מצביע על השתפעות תלולה של בסיס האות, דומיננטי בחטיבה האמצעית של כתב קולמוס. שכיחותו הגבוהה בחטיבה אב עשויה ללמד שבכתובות אבן הוא קדום יותר.
8. מאפיין צורני – התעקלות תחתונה ברגלה של הנו"ן הסופית. שכיחותו הגבוהה בולטת בחטיבות האמצעיות הן באבן הן בקולמוס.
9. מאפיין מבני בפ"א – מפגש קו אורך-בסיס בפינתה הימנית של הפאה המשותפת לריבועים F ו- G – מבטא את השתפעותו התלולה של הבסיס. את תדירותו הגבוהה בחטיבות האמצע מבטאות כתובות האבן.
10. מאפיין מבני בצד"י – מפגש המשכו של הבסיס עם ריבוע F – קרי, בסיס תלול. גם כאן ברורה שכיחותו הגבוהה בחטיבות האמצע.
11. מאפיין מבני בשי"ן – מפגש רכיבים a ו- b במרכזם התחתון של הריבועים G ו- H . גבוה בחטיבות האמצע הן בקולמוס הן באבן.

המעגל השני

המאפיינים אשר באיור 5 הם מאפיינים המייצגים את המעגל השני, היינו: חציו המאוחר של המעגל הרחב. בהם כאלה שראשיתם נראית בחטיבה B ושכיחותם הקרבת בחטיבה המאוחרת – C , או כאלה שייצוגם גבוה בחטיבה האמצעית וספיהם נשארים בחטיבה המאוחרת.

- מאפיין מבני באל"ף – מודול שווה 1 – היינו האות ריבועית. אמנם אות ריבועית מתקיימת בכל החטיבות, והיא גם אחד ממאפייניו של כתב מרובע, אך שכיחותה של הכתיבה המרובעת בקולמוס ובאבן גדלה והולכת לקראת החטיבות המאוחרות, ועל כן אפשר לראות בה גם מאפיין כרונולוגי.
- מאפיין צורני – צורת מפגש הקווים השלדיים – "מפגש מנותק" מבטא את ניתוק רגלה של הה"א מגגה. תופעה זו מקורה, כנראה, בכתבים רהוטים יותר, ועל כן נמצא את סימניה הראשונים בחטיבות המוקדמות של כתובות אבן, אך שכיחותה הגבוהה הן בקולמוס הן באבן בולטת בחטיבות המאוחרות.
- מאפיין צורני – צורת המפגש התחתון (השמאלי) של רכיבים c , d במ"ם סופית. מפגש בין קו אורך שמאלי ישר לבין בסיס ישר. בכתובות האבן אין לראות בו מאפיין טיפולוגי, ואילו בקולמוס ניכרת שכיחותו הגבוהה בחטיבה האמצעית ובחטיבה האחרונה (במתכונתה הקדומה יותר של האות בולט – בעיקר בכתב קולמוס ייצוגי – לכסונו של הבסיס, תוך יצירת זווית חדה בפינה השמאלית).
- מאפיין צורני – רגלה הישרה של הנו"ן הסופית. בעיקר באבן עולה שיעורו בחטיבות האמצע ובחטיבות המאוחרות. התיישרותה של הנו"ן מהעיקול המאפיין אותה עוד בכתב המגילות נעוצה בכתבים בלתי ייצוגיים, ובמעברה לקו מתיישר

אפשר להבחין בהתפתחות ליניארית (נר"ן סופית מעוקלת שולטת גם בכתבים מאוחרים יותר, בייחוד בכתב הייצוגי, אלא שעיקולה שונה).

בארבעת המאפיינים שיידונו להלן (מס' 5–8) תראה ההתפלגות באחוזים את מגמת ההתפתחות: השורה העליונה בכל מאפיין מצביעה על התפתחותה של התופעה בכיוון מוקדם-מאוחר, ואילו השורה התחתונה מלמדת על כיוונה המנוגד של התופעה.

5. מאפיין מבני – תנועתו של הקו השלדי באות עי"ן (רכיב a). איתורו על פיגתה הימנית של הפאה המשותפת לריבועים $F - G$ מגלה אות שכובה האופיינית לחטיבה המאוחרת. השורה העליונה של מספרי האחוזים מראה את כיוון התפתחות האות – מאות זקופה לאות שכובה, ואילו השורה שמתחתיה מבטאת את המגמה ההפוכה, היינו את ירידת שיעורה של האות הזקופה.

6. מאפיין מבני – מפגש הרכיבים a ו-b בעי"ן, המבטא את גודל המרחק בין שתי זרועותיה של האות יחסית לתבניתה. במאפיין זה, המצביע על מרחק בין שתי הזרועות, ניכרת בבירור מגמת העלייה בשכיחות לקראת החטיבות המאוחרות הן באבן הן בקולמוס (ראה שורת אחוזים עליונה). קרבה בין שתי זרועותיה של העי"ן היא מאפיין השכיח בחטיבות המוקדמות, ושכיחותה הולכת וקטנה (כפי שרואים בשורת האחוזים התחתונה).

7. מאפיין מבני – מפגש רכיבים c ו-d בפ"א – מבטא את היווצרות גג האות. שוב, כמו בעי"ן, תהליך הדרגתי (כפי שרואים בשורה העליונה). הפ"א הקדומה מופקת בשלושה רכיבים בלבד בלי גג, והדרגתיותה של הוספת הגג באה על ביטוייה גם בשכיחות ההולכת וקטנה של צורת המפגש המנוגדת (לפי השורה התחתונה). בפ"א שלפנינו עדיין קשה להצביע על שרטוטו של הגג, אך שיפועו של קו האורך תוך יצירת כיפוף קל אולי ממחיש את שלב המעבר בהיווצרותו של הגג.

8. מאפיין צורני – התעקלותו פנימה של רכיב b ברי"ש (היינו קו האורך). ראשיתו בחטיבות האמצע ושיאו בחטיבות המאוחרות. קו אורך ישר מצוי בתהליך ירידה, כפי שמראה שורת האחוזים התחתונה.

9. מאפיין מבני – תנועת רכיב a בשי"ן. תנועת הרכיב היורד לעבר מפגש הפאה הימנית של הריבועים $F - G$ יוצרת אות נמוכה. מורפולוגיה כזאת של השי"ן מתקיימת – כפי שהלוח מראה – גם בחטיבות המוקדמות בשיעור גבוה יותר, אלא ששיעורה פוחת בחטיבות האמצע וחוזר ועולה בחטיבות המאוחרות, גם בכתב קולמוס גם בכתובות האבן.

10–14. מאפיינים צורניים – גגות רחבים באותיות בי"ת, דל"ת, ה"א, כ"ף, ורי"ש, העשויים כקו ישר, שהתוספת העיטורית בהם איננה בולטת או נעדרת כליל. על אף היותם מאפיינים המגדירים את סוג הכתב, יש לראות בהם גם מאפיינים כרונולוגיים, המשקפים כתב קולמוס מסוג מסוים בתקופה מוגדרת. (אכן, בכתובות אבן בולטת

מגמה הפוכה: הקטנת שכיחותו של המאפיין במעבר מהחטיבות המוקדמות למאוחרות).

נראה כי אחד-עשר המאפיינים המייצגים את המעגל הראשון וארבעה-עשר המאפיינים המייצגים את המעגל השני מופיעים ברובם בכל אחת מהחטיבות. מכאן יובן ששרטוט קווי התפתחותם אינו יכול להתבסס על דיון סטטיסטי. עם זה שכיחותם המרבית של אחד-עשר המאפיינים הראשונים דווקא בחטיבות האמצע מבליטה את ייחודם כמאפייני המעגל הראשון, וההתאמה שבין קולמוס לאבן – יש בה כדי לאשש זאת. יתר על כן, אפיונם הטיפולוגי של המאפיינים הללו יודגש בדרך התקבצותם, שכן צירופם זה לזה ביחידת כתב אחת אפשרי אך ורק בכתובת המשתייכת לחטיבות האמצע¹⁴.

במעגל השני משתקף התהליך האבולוציוני בחפיפה המתקיימת בין מאפייני חטיבות האמצע לחטיבה המאוחרת מחד גיסא, ובדרך השתלשלותם של מאפיינים אחרים מהחטיבות המוקדמות למאוחרות מאידך גיסא.

את סיכומי הדיון בשני המעגלים יבהירו שני הגרפים (ראה איור 6 ו-7). הן בכתב קולמוס הן בכתב אבן הגרפים ממחישים את ריכוזם של מרבית מאפייני המעגל הראשון בחטיבות האמצע. כנגדם, ניכר ששיעורם הגבוה של מרבית מאפייני המעגל השני מתרכז בחטיבות ב/8 ובחטיבות ג/8.

לפני הדיון במעגל השלישי ראוי לציין את המאפיינים שנותרו לאחר החסרתם של מאפייני הסגנון – מאפייני המעגל הראשון ומאפייני המעגל השני. אלה מאפיינים ששיעורם גבוה בחטיבות המוקדמות, אך באיגרת אינם אלא בבחינת ארכאיזם (ראה איור 8).

1. מאפיין צורני – רכיב c באל"ף, המשוך בתפנית קשתית לימין.
2. מאפיין צורני בבי"ת – צורת המפגש של רכיבים b ו-c המשמיטה את עקב האות והיא הצורה הקדומה ביותר של הבי"ת.
3. מאפיין מבני – מפגש הרכיבים b ו-c בגימ"ל. מפגש זה, כשהוא מצוי במחציתה העליונה של התבנית, גבוה בחטיבת הקולמוס העליונה ושכיחותו הולכת וקטנה.
4. צורת המפגש העליון במ"ם סופית, המקנה לאות גג דומה לגג המצוי בכתב המגילות.

המעגל השלישי

עם צמצום טווח ההשוואה (שבמעגל השני) אנסה לקרב את תארוך האיגרת למאה השישית בעזרת הקבלתה לשתי קבוצות של כתובות: האחת – שתי כתובות מהמאה

14. דוגמה לצירופם של מרבית המאפיינים הללו ביחידת כתב אחת: British Library, Or. 9180A, 9180C (Sirat, Le Papyrus, Pl. 54)

החמישית והאחרת – שתי כתובות מהמאה השישית. השוואה זו תיעשה בעזרת שימוש במאפיינים שכבר הוזכרו, אך גם בעזרת פרמטרים אחרים, ובהם אפיון העמוד כולו או התייחסות למורפולוגיה הכללית של האות בלא פירוקה למאפיינים (ראה איור 9).

בקבוצה הראשונה – כתובת קולמוס על פפירוס, כתובה שנכתבה באנטינופוליס בשנת 417¹⁵, וכתובת קבורה חקוקה על אבן, צוער 416.

בקבוצה השנייה – שתי כתובות אבן. האחת משוחה בצבע, גם היא מצוער אך משנת 505¹⁶. האחרת – כתובת פסיפס מבית אלפא, המתוארכת לאמצעה של המאה ה-17.

להוציא את הכתובה מאנטינופוליס, שכתבה הוא כתב ייצוגי מהערץ המרובע למחצה, נמנות שלוש הכתובות האחרות עם סוג הכתב הבלתי ייצוגי.

ההשוואה של האל"ף ממחישה את ההבדל בסוג הכתיבה: בכל ארבע הדוגמאות זו אות בעלת רכיבים כמעט פשטניים, בלי תוספת עיטורית, מה שאין כן באל"ף של הכתובה.

העמדתו של טור הבי"ת נועדה להציג שתי אותיות חריגות, שצורתן דומה באיגרת ובכתובת צוער.

בה"א ניכר המעבר הכרונולוגי שמהאיגרת ומטה על אף ההבדל במאפיינים הצורניים האחרים לסוג הכתב. בשתי הכתובות מהמאה החמישית ה"א סגורה, ואילו באיגרת ובשתי הכתובות מהמאה השישית בולטת צורת מפגש פתוחה.

המ"ם בכתובות המאה השישית ובאיגרת נבדלת מהמ"ם בשתי הכתובות העליונות בפרמטרים שלא נותחו במעגלים הקודמים: (1) בכתובות המאה החמישית חלל האות גדול יותר מהחלל באיגרת ובכתובות המאה השישית. (2) צורת המפגש של רכיב d בשתיים העליונות שונה מהצורה באחרות. בעליונות מופרד רכיב d ומונח על גבי רכיב a, ואילו באחרות – רכיב d מתחבר לחלקו התחתון של רכיב a, ושניהם נעשים יחידה נפרדת. זו משנה את ממדי האות ומאריכה את רכיב a כנגד אורכו של רכיב c.

נו"ן סופית. בשתי הכתובות מהמאה החמישית ברורה ההתעקלות התחתונה של האות, ואילו בכתובות מהמאה השישית רגלה של האות ישרה. באיגרת מצויות שתי הצורות, אך שכיחותה של הצורה הישרה גוברת, בייחוד בהשוואה אל רגלי אותיות ארוכות אחרות, שאף הן ברובן ישרות.

15. Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln Inv. n. 5853 (Sirat, Le Papyrus, Pl.52)

16. J. Naveh, "Another Jewish Aramaic Tombstone from Zoar", על כתובות צוער ראה: HUCA 56 (1985), עמ' 103–116.

העי"ן בכתובות המאה החמישית זקופה, ואילו באיגרת ובכתובות המאה השישית היא עי"ן שכובה.

את הפ"א שבכתובות המאה החמישית אי-אפשר להשוות עם כתובות המאה השישית משום חסרונה בהן, אך נראה שבאיגרת ניכרת ראשיתו של הגג, ואילו בכתובות המאה החמישית ברורה היעדרותו. (אפשר לראות הבדל צורני השייך לסוג הכתב בין הפ"א של הכתובה לבין הפ"א של כתובת צוער והאיגרת. בשתיים האחרונות רכיב d מופק כקו ישר חסר צורה, ואילו בכתובה הוא עשוי כקו מתעקל פנימה).

השי"ן בכתובות המאה החמישית גבוהה יותר וצרה, ואילו באיגרת ואף באיגרת היא פחוסה ופתוחה ושתי זרועותיה גפשקות לצדדים. (אין להסיק מכך שלא תימצא שי"ן פשוטה בכתובות הקדומות למאה השישית, אך כנראה, הנטייה היא להנמכת זרועה הימנית של האות).

לגגות הרחבים של ב"ת, דל"ת, ה"א, כ"ף ואחרות קווים ישרים בלא כל תוספת עיטורית, בכתובות המאה השישית ובאיגרת. ייתכן ששוני בולט בכתובת צוער מעיד שההבדל כרונולוגי ולא דווקא הבדל מחמת סוג הכתיבה.

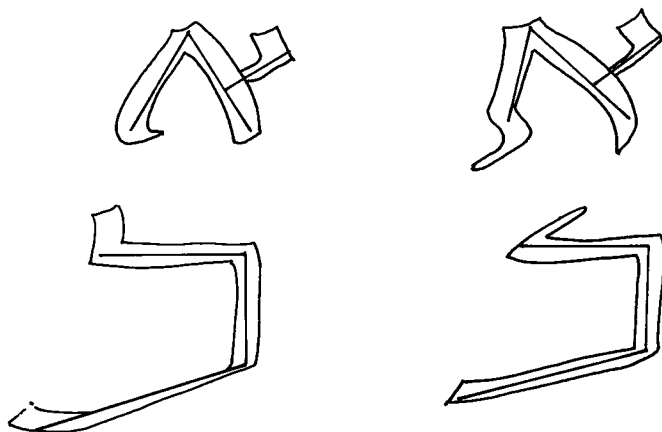
נוסף על ההבדלים המורפולוגיים שבין האותיות אפשר להבחין גם בהבדלים הנעוצים באופיו של שטח הכתיבה כמכלול, כמו – גדלים יחסיים של האותיות: בכתובות המאה השישית נטייה לאותיות מרובעות יותר, בכתובה – אותיות רחבות ופחוסות (סממן סגנוני), ואילו בכתובת צוער – אותיות צרות ומאורכות.

העמדת הטקסט על משטח הכתיבה מגלה צפיפות גדולה יותר (מספר אותיות או מלים יחסית ליחידת שטח) בכתובות המאוחרות, ובכללן האיגרת לעומת כתובת צוער או הכתובה (ראה איור 10).

לסיכום: על אף מוגבלותם של המאפיינים שנשארו לאחר החסרת מאפייני הסגנון עדיין יש מרחב להשוואה בשלושת מעגלי הדיון. בעיקר גדול בו חלקם של המאפיינים מקרב המעגל השני, אשר מאששת אותם ההשוואה לכתובות המאה השישית. עם זה יש לשוב ולהדגיש שאין לראות בניתוח צורת האות קריטריון בלעדי לתארוך, ובייחוד צמצום מקורות התקופה מצריך הצבת סימני שאלה.

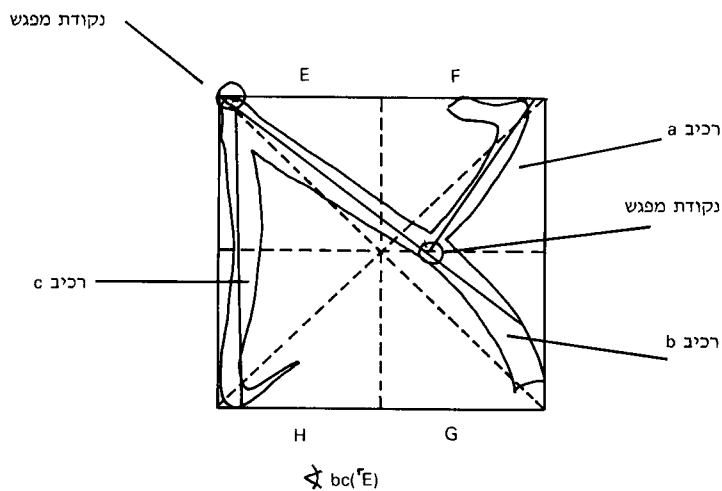
איור 1a

אותיות בעלות מבנה שלדי דומה ויסודות עיטוריים שונים

איור 1b

"תבנית" אות לדוגמה

איור 2

מעבר מכתב ייצוגי לכתב יום-יומי

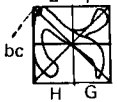

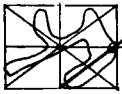
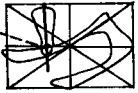

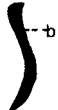
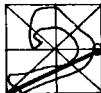

קווי אורך		קווי רוחב		קווי מלובסנים

איור 3
תהליך ההתרהטות

כתובת יפו	איגרת	פפירוס ברלין
	א	א
כ	כ	כ
ס	ס	ס
ח	ח	ז
ט	ט	כ
ת	ת	ת
א	א	א
ב	ב	ב
	ג	ג

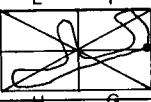
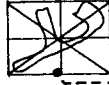

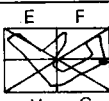

איור 4

לוח מאפייני המעגל הראשון והתפלגותם באחוזים

מאפיין	קולמוס % C B A	אבן % ג ב א
1	5 (17) 8	- (8) 3 -
2	26 (43) -	(55) (30) 3 -
3	5 (29) -	- (28) 17 -
4	5 (42) 4	- (42) 27 7
5	19 (58) 8	35 8 25 -
6	13 (49) 17	(25) (25) - -
7	3 (9) -	6 7 (33) -
8	11 (48) 32	- 12 (59) 23
9	29 26 5	20 (67) 16 -
10	3 (31) 5	20 (100) 17 -
11	2 (65) 13	- 23 28 -

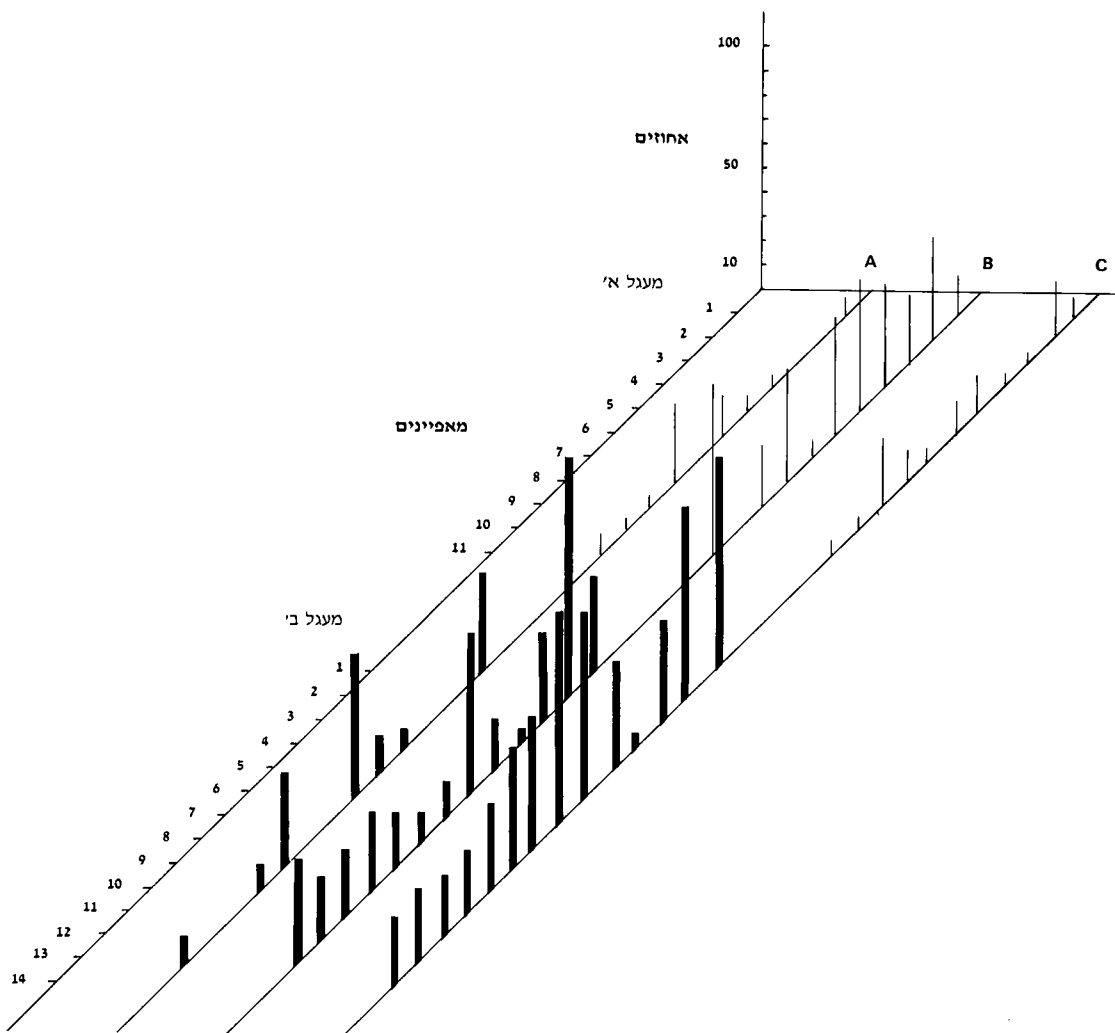
איור 5

לוח מאפייני המעגל השני והתפלגותם באחוזים

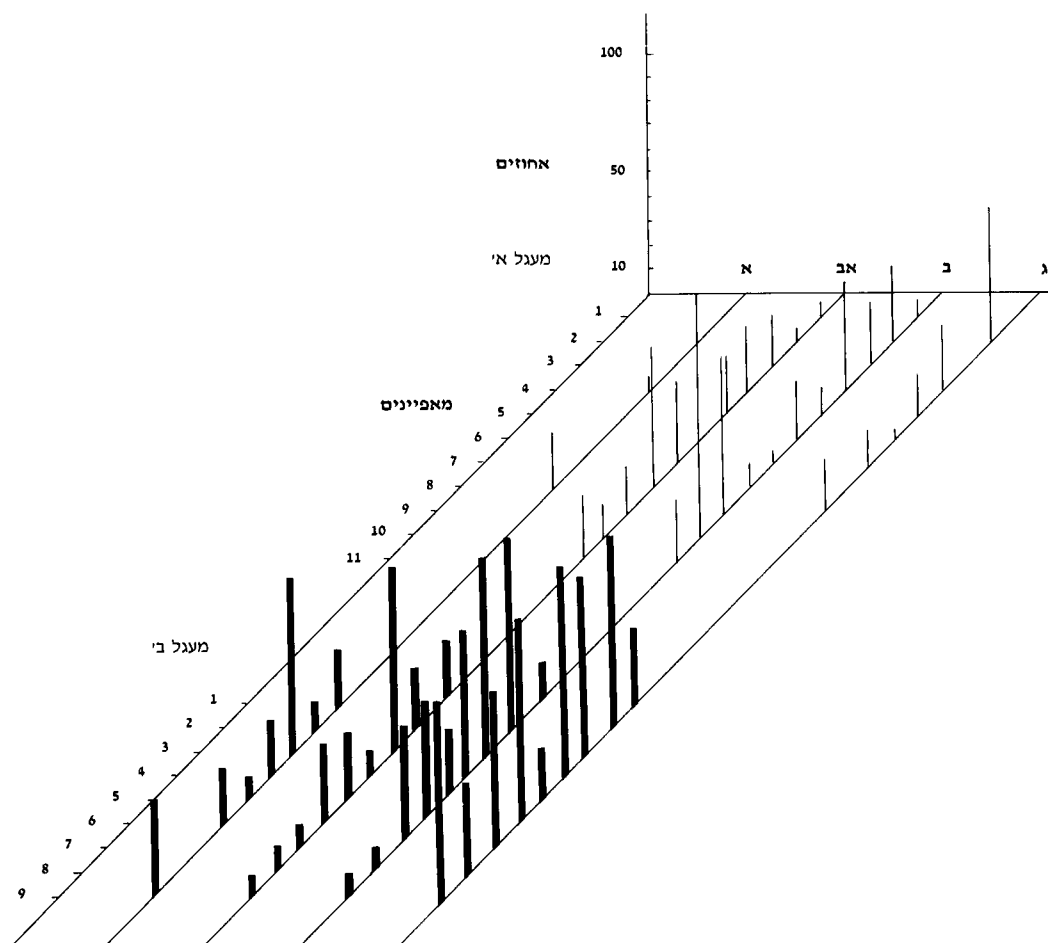
מאפיין	קולמוס % C B A	אבן % א אב ב ג
1	(60) 40 40	33 15 27 22
2	(81) (85) -	(100) (100) 12 23
3	(44) (35) -	74 100 78 75
4	(7) 4 4	(85) (62) 9 23
5	51 18 16 [3 11 16]	18 30 29 8 [6 20 18 69]
6	77 67 56 [7 11 24]	88 50 41 23 [6 30 12 62]
7	92 16 - [8 84 100]	55 50 8 - [45 50 92 100]
8	55 15 - [7 80 78]	31 18 5 - [53 82 90 100]
9	52 22 35	77 8 3 29
10	37 34 9	5 8 26 35
11	28 28 -	33 - 23 11
12	28 22 -	35 8 60 69
13	34 42 7	40 60 35 50
14	39 - -	- 11 34 29

איור 6

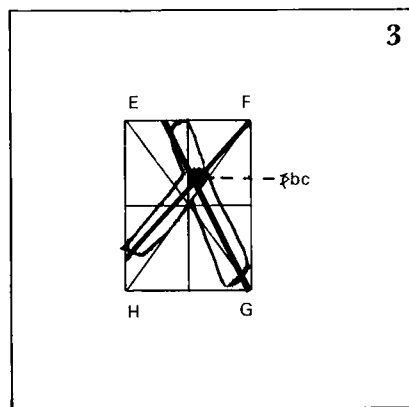
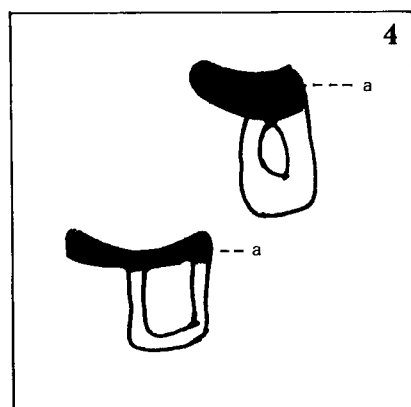
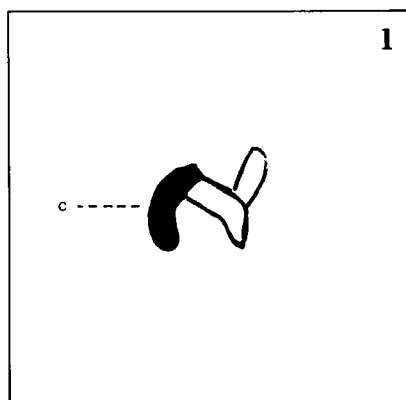
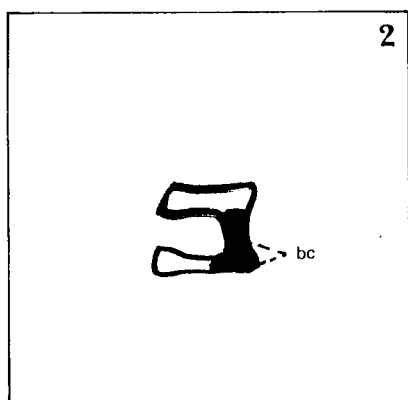
גרף 1 – התפלגות מאפייני כתב קולמוס

איור 7
גרף 2 – התפלגות מאפייני כתב אבן

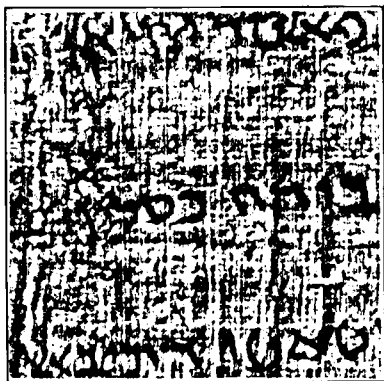
איור 8
מאפייני החטיבות המוקדמות

איור 9
דוגמאות א"ב – המעגל השלישי

פפירוס אנטינופוליס 417	צוּר 416	איגרת	צוּר 505	בית אלפא < 527-518 >	
א	א	א	א	א	א
ב	ב	ב	ב	ב	ב
ה	ה	ה	ה	ה	ה
מ	מ ^d _{a b c}	מ	מ	מ	מ
ו	ו	ו	ו	ו	ו
ע	ע	ע	ע	ע	ע
פ	פ ^d	פ			פ
ש	ש	ש	ש	ש	ש
גגות רחבים	ך	ך		ך	
	ך	ך	ך	ך	

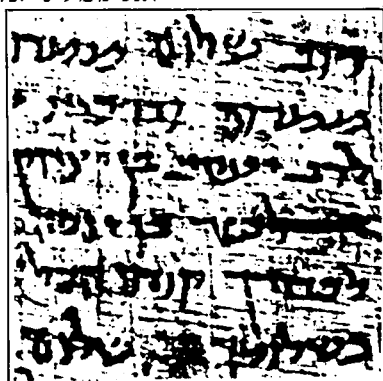
איור 10
קטעים לדוגמה מחמש הכתובות

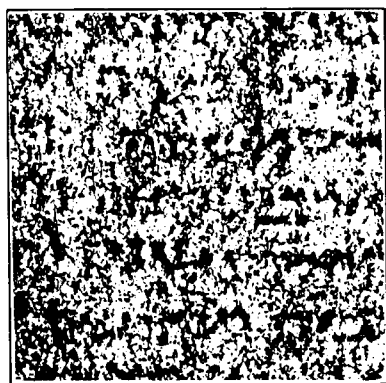
אנטינופוליס 417

צוער 416

איגרת

צוער 505

בית אלפא

"השאור שבה"

לד"ר אבשלום קור,
בחיבה יתרה

מאמר חז"ל ידוע על הכתוב "ואותי עזבו, ותורתי לא שמרו" (יר' טז, יא) נמצא במדרש איכה רבתי פתיחה ב', דפוס ווילנא, א סוף ע"ב: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו. מתוך שהיו מתעסקין בה, המאור שבה היה מחזירן למוטב".

כך היא הגרסה בדפוסים הנפוצים, כך מובא אצל רושמי הפתגמים¹ ובעלי המילונות², וכך מקובל בפי העם³.

אולם הגרסה "המאור" היא נוסח מתוקן, שכן בדפוסים הראשונים של המדרש⁴ נאמר "השאור שבה...", וגרסה זו שונתה בדפוסים המאוחרים על-פי הגהתו של בעל מתנות כהונה, הכותב: "כך מצאתי בירושלמי דכתיבת יד פ"ק (=פרק קמא) דחגיגה⁵, ואמר מאור על שהיא מאירה עיני האדם להטותו מדרך רעה לטובה..."⁶.

1. א' היימאן, אוצר דברי חכמים ופתגמים, תל-אביב תשס"ו, עמ' 227 ראש ע"ב; מ"ד גרוס, אוצר האגדה, ירושלים תשי"ד, עמ' תתקסב, סי' 192; מ' סבר, מכלול המאמרים והפתגמים, ירושלים תשכ"א, עמ' 585 ע"ב. יש לשים לב שגרוס וסבר ציינו את המאמר המקביל (המוגה!) שבירושלמי, והשווה להלן, הע' 12.

2. א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית, כרך ששי, עמ' 2758, טור א'; י' גור, מלון עברי, תל-אביב תש"ז, עמ' 468, ראש ע"א; א' אבן-שושן, המלון החדש (בשלושה כרכים), ירושלים תשל"ז, עמ' 612 ע"ג. והשווה ערוך השלם לרח"י קאהוט, כרך ה' (אות מ'), עמ' 65 ע"ב.

3. השווה לביטוי "המאור שביהדות" שבכתבי ש"י עגנון, שצינו י' כנעני, אוצר הלשון העברית, ח' (תשכ"ז), עמ' 240 ע"ב; א' אבן-שושן, שם (לעיל, הע' 2). אולם נראים הדברים שהנ"ל אינו עניין לסוגייתנו, אלא למה שמכונה בפי הרמב"ם "מאור הדת" (הל' תלמוד תורה ג, ח). ושם כדאי לציין שהמאמר דגן מתנוסס בראש השער הפנימי של הירחון התורני "המאור", שבעריכת הרב מ' אמסעל, מגיליונו הראשון (אדר תש"י) ועד עצם היום הזה.

4. דפוס קושטא ודפוס פיזארו, ראה מאמרי "הדפוס הראשון של 'מדרש חמש המגילות': עיונים בדרכי פעולתם של המדפיסים העבריים בקושטא ובפיזארו", יד להימן. לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד, עמ' 289-311.

5. ירושלמי חגיגה פ"א ה"ז, דפוס וויניציאה, עו ע"ג, ראה להלן.

6. והשווה במד"ר יד, י, דפוס ווילנא, סא ע"ד: "ותורה אור (מש' ו, כג) – למה נקראת התורה אור? שהיא מאירה את האדם מה יעשה". דומה שההבאה הקדומה ביותר של "מאור" אצל תורה מצוי בפיהם של תלמידי ר' אמי (או: ר' חנינא) שבהיפרדם מרבם בירכוהו, בין השאר: "עיניך יאירו במאור תורה" (ברכ' יז סוף ע"א). לעניין הרחבתה ועיבודה של ברכה זו בימי הביניים השווה לפנייתו של ר' חסדאי הלוי הספרדי אל הרמב"ם: "וצורנו... יאיר עינינו במאור תורתו" (קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו, לפסיאה תרי"ט, חלק ב', כג ע"א).

מסתבר שאף דעתם של חכמים אחרים לא הייתה נוחה מן הנוסח "השאור שבה ...". ר' מאיר בן שמואל בנבנישת, בעל ספר אות אמת⁷, הציע את ההגהה "השמור שבה", ואילו בעל ילקוט שמעוני⁸ החליק את כל העניין בגורסו: "מתוך שהיו מתעסקין בה, היתה (=התורה) מחזירן למוטב".

יש להניח שההגהות והתיקונים הנ"ל נובעים מן השימוש ב"שאור" ככינוי ליצר הרע, כפי שעולה מתפילתו של ר' אלכסנדר: "... ומי מעכב? השאור שבעיסה" (ברכ' יז ע"א). ופירש רש"י שם: "ומי מעכב – שאין אנו עושים רצונך? ... יצר הרע שבלבנו המחמיצנו". ויש להדגיש שהכינוי "שאור" = יצר הרע, רווח בפיוט המאוחר⁹.

ברם הגהות אלו רופפות ביותר, ולאמתו של דבר אין להן על מה שייסמכו. צא וראה שהגרסה "השאור שבה" אינה נחלת הדפוסים הראשונים של מדרש איכה רבתי בלבד. גרסה זו מאפיינת גם כתבי-יד של מדרש זה, כגון כ"י אוקספורד 164. יתר על-כן, זו הגרסה בכל נוסחאות הירושלמי חגיגה פ"א ה"ז שלפנינו¹⁰ ובכל כתבי-היד של פסיקתא דרב כהנא טו, ה (איכה), מהדורת מנדלבויס, עמ' 10254.

בעקבות הגהות של בעל מתנות כהונה במדרש איכה רבתי אף הציעו אחדים ממפרשי הירושלמי¹¹ להגיה "המאור שבה" במקום "השאור שבה", אך הדבר לא עלה בידם, שכן גם בדפוסים האחרונים של הירושלמי נשתמרה הגרסה המקורית¹². ניסיון אחר להגהת הירושלמי ניכר מתוך גרסתו של ר' אליהו די וידאש בחיבור המוסר הקבלי שלו, ראשית חכמה: "האור שבה היה מקרבן אצלי"¹³. גרסה זו מזכירה לנו את הנוסח "בורא אורו של מלך המשיח" (ב"ד פה, א, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1030), אשר הגר"ש ליברמן ז"ל הוכיח שהוא תיקון-שיבוש של "בודא שאורו..."¹⁴. הוכחה

7. שאלוניקי שכ"ה, קג ע"א, ד"ה: "ע"ג, סוף ש"י א'.

8. ילקוט שמעוני ירמיה, רמז רפ"ב.

*8. ראה, למשל, בפיוט "אנא השם" לר' אלעזר מוורמייזא (ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים תשכ"ה, עמ' ריא, שורה 5: "ובהכנעת שאור"; ובפזמון "בין כסה לעשור" ושם, סימן נו, עמ' קג): "השלכנו רוע שאור". על "שאור" ומשמעותה בפיוט הקדום עיין במאמרי המאלפים של הר"ש אברמסון שציינו להלן, הערה 16.

9. כ"י לידן ודפוס וויניציאה; עין יעקב; יפה מראה. על נוסחתו של בעל ראשית חכמה ראה להלן. אגב, נוסח הירושלמי מתאפיין בסיום "... היה מקרבן אצלי", ראה להלן בנספח.

10. ושם: "... השאור שבה היה מחזירן אצלי". לגלגולן של לשונות אלו עיין להלן בנספח.

11. קרבן העדה, "מראה מקום והגהות" שבירושלמי, דפוס קרוטושין. ועיין עוד מראה הפנים וציון ירושלים. ואילו הרב מ"ש זיוויץ (משכ"ח, ח"ב, סט. לואיס תרע"ח, עמ' 142) הציע להגיה על ידי היפוך אותיות: "שהאור שבה".

12. פיעטריקוב תרס"א, ו ע"ב; ווילנא תרפ"ב. אולם יש לציין שאוספי הפתגמים העדיפו את הנוסח המתוקן, ראה לעיל, הע' 1.

13. שער התשובה, ריש פ"ז, מהדורת ח"י וולדמן, ירושלים תדש"ס, ח"א, עמ' תתכה (צוין אצל רד"ב ראטנער, אהבת ציון וירושלים למסכת חגיגה, דפוס ירושלים תשכ"ז, עמ' 57).

14. ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 74; הנ"ל, Historia Judaica V (1943), עמ' 100-101, וראה מה שכתבתי במאמרי, "פירושים וחידושים בספרי ובמכילתא לפרשת עקב", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 601-602.

גיצחת למסקנה זו עולה מדבריו של ר' אליהו די וידאש עצמו, בהקדמתו: "וכן פירש בירושלמי, והעתקנו לשונו בשער התשובה, שאור שבה היה מקרבן אצלי ע"ש"¹⁵. ואשר לפירושה של המליצה "השאור שבה היה מחזירן למוטב" וכדומה, שכה התקשו בה מפרשים אחדים, כבר היטיב עמנו הר"ש אברמסון בפרשו: "שאור – עיקר ויסוד של דבר"¹⁶. אמור מעתה שעיקרה ויסודה של התורה, דהיינו – מהותה הפנימית התוססת והמתסיסה, היא היא שתחזיר בתשובה את המתרחקים מן האמונה בה' ומקיום המצוות.

נספח

אגב עיסקנו במאמר "השאור שבה היה מחזירן למוטב" שבפתיחה למדרש איכה רבתי יכולנו להבחין בניסוחים אחדים למאמר קצר זה, והם המאפיינים כל אחד משלושת המקורות העיקריים. לעניות דעתי, הדרשה המקורית משתקפת מתוך הלשון "מחזירן אצלי". נראים הדברים שנוסח זה משמש תגובה הולמת ותיקן למצב המתואר ברישא של הכתוב מירמיהו טז, יא, אשר במסגרתו נדרשה הדרשה כולה: "ואותי עזבו". נשרטט אפוא את גלגול הלשונות המאפשר לנו אף לעמוד על יחסי המקורות¹⁷:

השאור שבה היה מחזירן אצלי (פסיקתא דרב כהנא, איכה)

השאור שבה היה מקרבן אצלי (ירושלמי חגיגה)

השאור שבה היה מחזירן למוטב (איכה רבתי, פתיחתא)

15. במהדורת ח"י וולדמן, עמ' יא, סעיף כא. מובאה זו נעלמה מעיני המהדיר בשעה שכתב את הערותיו לשער התשובה (לעיל, הע' 13) ומעיניו של רד"ב ראטנער, שם (לעיל, הע' 13). אמנם יכול הטוען לסעון שר' אליהו די וידאש קרא את התיבה "שאור" לפי הניקוד "שאור", אך הקשרו התחבירי של המאמר בירושלמי אינו מאפשר קריאה זו.

16. ש' אברמסון, "מדרש מליס: א סור", לשוננו יג (תש"ה), עמ' 122–124; הנ"ל, "מלשון חכמים", שם, כא (תשי"ז), עמ' 95–98.

לאמתו של דבר, כבר העמיד הר"ש אברמסון על הגרסה הנכונה (ראה דבריו, שם יג, עמ' 122, הע' 7).

17. ברם הדיון בסוגיה זו מצומצם ביותר, וכנראה, דבריו לא עשו את הרושם הנחוץ (בייחוד שחל אצלו ערבוב בין לשון הירושלמי – ראה לעיל, הע' 9 – לבין לשונו של מדרש איכה רבתי, עי"ש).

18. השינוי שבכל שלב הודגש.

מכאן מתברר שנוסח הירושלמי "מקרבן" משני הוא; עורך הירושלמי כבר סגן את לשון המדרש "מחזירן" המשמשת, כאמור, ניגוד ללשון הכתוב "אותי עזבו" באמצעות המונח התלמודי המקובל לציין את קירובם של הרחוקים, הנגזר מן השורש קר"ב¹⁸. נמצאנו למדים שהנוסח הקדום הוא באמת הנוסח שבפסיקתא דרב כהנא¹⁹. מתברר אפוא שהדרשה שבירושלמי²⁰ נלקחה מתוך ספר אגדה²¹, קרוב לוודאי הפסיקתא דרב כהנא²², ואילו הנוסח של מדרש איכה רבתי, שהיה לפתגם עממי בזכות הגהתו של בעל מתנות כהונה, משקף דווקא את הגלגול האחרון של המאמר הזה.

18. השווה, למשל: "רות... על שקירבה את עצמה, כך קירבה המקום..." (ספרי בהעלותך, פסקה עח, מהדורת הורוביץ, עמ' 74); "שמאל דוחה וימין מקרבת" (סוטה מז ע"א, השווה רות רבה ב סז, מהדורתנו, ירושלים תשל"א, עמ' 70 ושם נסמן); "שהקרבתני תחת כנפי השכינה" (שבת לא ע"א); "ונתנו קירוב לגרים ובעלי תשובה" (משנת ר' אליעזר, פרק ד', מהדורת ענעלאו, עמ' 76, וראה מה שכתבתי בהגות ב (תשל"ח), עמ' 60, הערה 19.
19. ושלא כדעתו של ר"ח אלבק, השווה צונץ-אלבק, הדרשות בישראל², ירושלים תשי"ד, עמ' 361, הערה 201.
20. ככל הנראה, הוא הדין לסוגיה כולה, אך אין אנו דנים בה כאן.
21. ראה דבריו של ר"מ מרגליות, מבוא למדרש ויקרא רבה, עמ' CXXI; מ"ב לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה (דיס'), א (מבוא), ירושלים תשל"א, עמ' קכו, קלא.
22. מפליא הדבר שעד היום אין כל דיון בשאלת יחסו של מדרש פסיקתא דרב כהנא לתלמוד הירושלמי!

לעניין 'יהב' ו'נתן' בארמית של התלמוד הבבלי

במאמרו "נתן < למיתב, ליתב (בארמית של התלמוד הבבלי)" (לשונונו נג [תשמ"ט], עמ' 121–123) הביא פרופ' שמא יהודה פרידמן דוגמות לשימוש צורות מן 'נתן' בעתיד ובמקור של 'יהב' בבניין פֶּעַל בארמית הבבלית, עניין שהובא כסוגיה מסוגיות קווי התיחום המדורגים במאמרי "קווי-תיחום ויחסי מבנה – עיון משווה בתופעות לשון בסורית, בארמית בבליית ובמנדעית" (לשונונו נא [תשמ"ז], עמ' 42–59; לעניין זה ראה שם, עמ' 67).

כידוע, נוהגות בארמית של התלמוד הבבלי בפעלים שהעבר שלהם בנוי מן 'יהב' צורות עתיד ומקור בבניין פֶּעַל, ש'ת' באה בהן כע"ן הפועל וב' כלמ"ד הפועל, כגון 'ליתב', 'למיתב'. במסורת תימן דגושה ה' דגש חזק, וניתן לראות ב*'נתב' את שורשן המשוחזר. לפנינו אפוא התופעה הידועה כ'הרכבת-פְּנוֹת' (suppletion)¹, שימוש שורשים שונים בקטגוריות שונות של נטייה בבניין אחד, או בבניינים שונים זה מזה. אכן, הדוגמות שהביא פרופ' פרידמן² מלמדות שבכתב-יד של התלמוד משמשות גם צורות העתיד מן 'נתן': עתים באות צורות אלה באותו כתב-יד עצמו ליד צורות מן *'נתב': בכ"י הוטיקן מס' 487 באות, בכתובות ט ע"ב, הצורות 'נתין' 'יתן', 'אילמיתן' (= 'אי למיתן') מכאן ובכתובות נב ע"ב הצורה 'ניתב', מכאן. אפשר שהייתה בארמית התלמודית תפוסת בין-להגית: צורות של *'נתב' נהגו בה בלהגים מסוימים וצורות של 'נתן' באחרים, ואילו בארמית הגאוגית נתפשט שימושן של האחרונות ונדחה בעיקרו שימושן של הראשונות.

במאמרי לא עסקתי במהותו ההיסטורית של השורש המשוחזר *'נתב', ולמעשה דעתי כדעתו של פרופ' פרידמן ש'נתב' הוא גלגולו של 'יהב', אלא שנראה לי שהוא הרכב של 'נתן' ושל 'יהב'; ודאי שלא ביקשתי לומר, ששורש 'נתב' ממש היה קיים בזמן מן הזמנים – אין הוא אלא שלב ביניים משוחזר בגלגולו של 'נתן', כשם שצורת העתיד של 'יהב' בסורית, 'נתל', היא גלגולו של 'נתן'.³ בהסבר שהציעו פרופ' פרידמן, אשר לפיו 'נתן' < 'נתב' מתוך שלמ"ד הפועל נידמתה למלית-היחס ב', יש קושי מסוים: מלית-היחס הבאה ברגיל בשימוש הלשון אחרי 'נתן' היא ל' ולא ב'.⁴ אף המנדעית, שבה הידמותו של העיצור האחרון בצורות פועל מסוימות למלית-היחס ב' במונח עברי זה, שאני מציעו כאן בפעם הראשונה בכתב, אני משתמש בשיעוריי.

2. וראה גם את הדיון הנרחב בעניין זה במאמר קודם של פרופ' פרידמן, "לאילן היוחסין של נוסחי בבא-מציעא – פרק בנוסח הבבלי", מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן (ירושלים תשמ"ג), עמ' 125–129.

3. לפרטים ראה במאמרי, הערה 46.

4. על עניין זה עמד פרופ' פרידמן במאמרו הנזכר לעיל (הע' 2), עמ' 129 הע' 196.

שאחריו, אינה ראייה לכאן⁵. הידמות זו נוהגת בה בקטגוריה מורפולוגית מוגדרת: בצורות המדבר והנסתרות של העבר מידמית הת' הסופית למלית-היחס ל' או ב' הבאה אחרי צורת הפועל: 'קטאליתלה' < 'קטאלילה', 'קטאליתבה' < 'קטאליבה'⁶. אין ללמוד מדרך תצורה זו על הידמותה של למ"ד הפועל של 'נתן' למלית-היחס שאחריה. ומאחר שבמנדעית עסיקין, נזכיר שבה עצמה מידמה הנ' הסופית של 'נתן' למלית-היחס ל' הבאה אחריה – כגון 'ניתילה' 'יתן לה'⁷ – אבל לא למלית-היחס ב'. עובדה זו מחזקת את דעתו של ברוקלמן, שהובאה לעיל, אשר לפיה 'נתל', שהוא בסיס צורות העתיד של 'יהב' בסורית, נולד מתוך צירוף 'נתן' ומלית-היחס ל'.

במאמרו מזכיר פרופ' פרידמן גם את הביטול החלקי של הניגוד הפונמי שבין קמץ לבין פתח במסורת תימן. ביטולו של ניגוד זה בדרגות שונות של טשטוש ההבחנה בין התנועות מצוי בכתבי-יד רבים⁸. המאפיין את מסורת תימן הוא קיומו החלקי של הניגוד וביטולו בעיקר רק בנסיבות פונולוגיות אחדות ובקטגוריות מורפופונמיות מסוימות. ברובם הגדול של המקרים קיימת התאמה בעניין זה בין מסורת תימן לבין כתבי-יד ששון מס' 263 של 'הלכות פסוקות'⁹. הניקודים בכתבי-יד, שבהם נוהג טשטוש ההבחנה בין תנועת הקמץ לתנועת הפתח במרבית המקרים או בכולם, ואשר פרופ' פרידמן רואה בהם "עממיות", מציגים למעשה לפנינו שלבים נוספים ומאוחרים יותר (או להגים אחרים של הארמית הגאוגית), שבהם נתפתח התהליך במידה רבה יותר עד שהגיע לסיומו – לידי טשטוש מלא של ההבחנה.

מאחר שנגענו כאן בעניין היחס שבין מסורת תימן לבין ניקודו של ספר 'הלכות פסוקות', מבקש אני בהזדמנות זו להעמיד על תיקונן את הערותיי¹⁰ לדבריו של פרופ' דניאל בויארין בסוגיית היחס הנזכר, בשני מחקרים מפורטים¹¹. במאמר שנתפרסם כעבור זמן¹² הבהיר פרופ' בויארין באופן חד-משמעי, שאכן גם דעתו היא "שמסורת תימן מבוססת על אותו היסוד הלשוני החי שהניקוד של ספר הלכות פסוקות מבוסס עליו", והוא לא ביקש להבדיל בין שני המקורות האלה שניתן להשתמש בהם לצורך שחזור של מערכת הלשון של הארמית הבבלית אלא להסביר את ההבדלים שביניהם בפרטים מסוימים.

5. ראה במאמרו של פרופ' פרידמן, הערה 7. 6. ראה במאמרי, עמ' 55.

7. נולדקה, ודקוק מנדעי, עמ' 52; R. Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic* (Berlin, 1965), עמ' 265. תופעה זו שבמנדעית ציין אותה פרידמן (במאמרו הנזכר לעיל, הערה 2, עמ' 128).

8. ראה במאמרו החשוב של פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 27–28 וכן ראה: *Vocalised Talmudic Manuscripts in the Cambridge Geniza*, Collections, Vol. 1, Taylor-Schechter Old Series (Cambridge, 1988), מפתח 'y vowels'.

9. ראה: ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי (ירושלים תשמ"ח), עמ' 95–102.

10. בספרי הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 60 הערה 148 וכן במאמרי הנזכר לעיל, עמ' 53, הערה 35.

11. "On the History of the Babylonian Jewish Aramaic Reading Traditions: The reflexes of *a and *ā", *JNES* 37 (1978), pp. 141–160; "The Low Vowel System of Geonic Aramaic" *IOS* 8 (1978), pp. 129–141.

12. "ללקסיקון התלמודי III", תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 126–127.

יש דקדוק לשמות יישובים

בלשוננו נ (תשמ"ו, עמ' 5–30, 137–150) נתפרסם מאמרה של ד"ר מיכל אפרת, ושמו "היש דקדוק לשמות יישובים?". מחזיק אני טובה לד"ר אפרת, שלמדתי הרבה ממאמרה, מדרך ניתוח השמות ומיונם בכלל, ומגילוי מסתרי השיקולים מאחורי הפרגוד שהביאו לטביעת השמות בפרט.

אעיר בזה הערות אחדות על כתיבם ועל ניקודם של כמה שמות, ושתי הערות (ג', י') למקורם של שמות יישובים.

ההערות שעניינן תורת הצורות וניקוד הרי יסודן דקדוק לשון המקרא שקיבלנו במסורת חכמי טבריה, ואין המעיר מבקש לכפות את כל דיוקי המקרא הר כגיגית על כל הציבור דוברי עברית.

א. אֶלְמֶג (50, עמ' 25)

במאמר הנידון הובא השם הזה מלא וי"ו: אֶלְמוֹג, כדרך שקבעה ועדת השמות הממשלתית¹. הכתיב המלא יפה כשאין השם מנוקד, אבל כשהשם מנוקד הכתיב הראוי: אֶלְמֶג. במקרא אין השם מצוי ביחיד אלא בריבוי: אֶלְמֶגִים (מל"א י, יא–יב), בקיבוץ ובגימ"ל דגושה. כך במלכים. ובמקבילה שבדברי-הימים: (ה)אֶלְגֻמִּים (דה"ב ט, י–יא), בשיכול אותיות, בשורוק ובמ"ם דגושה. אין צורת היחיד אֶלְמֶג אלא יחיד משוער של צורת הרבים. ואפשר, צורת יחיד אֶלְמֶגָה דווקא².

גימ"ל הדגושה שבריבוי ללמד יצאה, שאין תנועת o ארוכה. אילו הייתה צורת היחיד אֶלְמוֹג, בתנועת o ארוכה, היה תלמוד לומר אֶלְמוֹגִים (אֶלְגֻמִּים). כתוב מעתה: אלמוג, ובניקוד: אֶלְמֶג.

ב. בֵּית־הַבֶּד (114, עמ' 18, הערה 75)

שם זה הובא מנוקד: בֵּית־הַבֶּד, ב"ת השנייה פתוחה, עיין מפתח השמות, עמ' 150. במקרא מצינו שלוש פעמים "בד" המיועד המשמש סומך, בין בסופו של דיבור: ופשט

1. אני מודה לגב' חנה ביתן, מזכירת ועדת השמות הממשלתית, שמסרה לי בטלפון את כל הנתונים על שמות המקומות שביקשתי ממנה – בלב שלם ובנפש חפצה.
2. עיין י' בן-דוד, "צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד ובריבוי", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 235, ד"ה "הרי עוד"; י' בן-דוד, "אתרג, אתרגים, וכיוצא בו שמות מן החלומים", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 76–79.

את-בְּגֵדֵי הַבֶּד אשר לבש בבאו אל-הַקֹּדֶשׁ (וי' טז, כג), בין בתוכו של דיבור: ואת-מִכְנָסֵי הַבֶּד שש משזור (שמ' לט, כח), ולבש את-בְּגֵדֵי הַבֶּד בגדי הקֹדֶשׁ (וי' טז, לב). ואילו "בד" שאינו מיועד המשמש סומך ניקודו בין קמץ בין פתח. קמץ, כשטעמו סילוק: אֶפֶד בֶּד (שמ"א ב, יח; כב, יח; שמ"ב ו, יד; דה"א טו, כז), וזקף קטון שהוא בסופו של דיבור: וַעֲשֵׂה לָהֶם מִכְנָסֵי-בֶד לכסות בשר ערוה (שמ' כח, מב); ופתח, כשטעם המפסיק פחות-כוח מוקף קטון, והוא בתוכו של דיבור: וּמִכְנָסֵי-בֶד ילבש על בשרו (וי' ו, ג), וּמִכְנָסֵי-בֶד יהיו על-בשרו וּבְאַבְנֵט בֶּד יִחַגֵּר וּבְמִצְנֶפֶת בֶּד יִצְנַף (וי' טז, ד). לפיכך השם פֶּאֶר-בֶּד (35, עמ' 15) אפשר לו ב"ת פתוחה כדרך שקבעה הוועדה, והמנקד ב"ת קמוצה אף הוא אינו עובר עברה.

הנה שלושת הַבֶּד שבמקרא סומכים הם וניקודה של ב"ת קמץ. אל תאמר, אולי מקרה הוא. כלל: שם שתבניתו פֶּע והוא סומך או בסופה של יחידה תחבירית קטנה, פעמים הרבה תנועתו קמוצה, כגון: עָם וָעָם פֶּלְשׁוֹנָה (אס' א, כב; ג, יב). והשווה עָם סָכַל (יר' ה, כא), אֶל-עָם אַחֵר (דה"א טז, כ), צַר כְּחֶכֶה (מש' יד, י), כנגד לְבָרִית עָם (יש' מב, ו), יִגְעֲשׂוּ עָם וַיַּעֲבְדוּ (איוב לד, כ), לָחֶם צָר (יש' ל, כ)³. וכשהשם מיועד, על אחת כמה וכמה⁴. יש כעשרה שמות פֶּע שביידוע לעולם פ"אם קמוצה, אפילו בראשו של דיבור ובטעם משרת, כגון הַר/הָרָה; עָם, עָם/הָעָם⁵.

סימנך: בַּז/הָבַז. תמצא בַּז, בלא יידוע ובפתח, במפסיקים קיסרים (אתנחתא בכ"א ספרים וסילוק) בשמונה מקראות. אלו הם: במדבר יד, ג; ישעיהו לג, כג; ירמיהו ב, יד; ל, טז; יחזקאל כג, מז; לז, כב; לו, ה; לה, יב. וכשהשם מיועד וגם סומך, אף-על-פי שאין טעמו אלא זקף קטון המלך, שהוא טעם מפסיק בדרגה שנייה, הרי ב"תו קמוצה: יִתֵּר הָבַז (במ' לא, לב). נקד מעתה: בֵּית הַבֶּד.

ג. בְּנֵי-עֵיִשׁ (102, עמ' 142)

כתבה הד"ר אפרת: "גם שם היישוב (102) בְּנֵי-עֵיִשׁ נוצר באותו אופן כמו אלון-שבות. עֵיִשׁ הוא ערך קיים, במובן זה, שאין הוא תוצר הוועדה... 'בנים' מסמל את המתיישבים במקום. כלומר, נלקחו כאן המלה 'בנים' (תבנית) ו'עיש' (ערך) וצורפו כהרכב. אולי ניתן לדבר כאן על השראה: המלה עיש מסמלת אחד ממזלות הכוכבים". עד כאן דבריה של מיכל אפרת.

רואה אני את מקורו של השם בְּנֵי-עֵיִשׁ בדברי המענה של ה' לאיוב מן הסערה, איוב לה, לב: הַתֵּצֵא מִזֵּרוֹת בָּעֵתוֹ וְעֵיִשׁ עַל-בְּנֵיהֶ תִּנָּחֵם.

3. עיין י' בן-דוד, "שני עניינים מלשון חכמים", ספר אברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 322-321.

4. עיין בהערה 13.

5. ספרי הדקדוק (כגון גזניוס-קאוטש, § 35 o) לא מנו אלא ארבעה. אלו הם: הַר, חָג, עָם, פֶּר. חסר מהם חָג, לפי שאין לו ראייה. בלא נדר אעמוד על הדבר במקום אחר.

ד. גִּיזוֹ (110, עמ' 145)

השם הזה הובא בכתיב גִּזָּה. ממה נפשך: אם אין אתה כותב יו"ד, הטל דגש בזי"ן, גִּזָּה, והרי זה בפלס גזרת הכפולים, והוא על-דרך אִדּוֹ (עז' ח, יז), ידּוֹ (דה"א כז, כא), עִדּוֹ (זכ' א, א). אם אין אתה מטיל דגש בזי"ן, כתוב יו"ד סמוך לגימ"ל, גִּיזָּה, והרי זה בפלס גזרת עז"י, והוא על-דרך גִּיזָּה, שִׁלָּה. גִּזָּה בלי יו"ד ובזי"ן רפה – אי אפשר היום.

במקרא לא מצאתי את שם המקום גִּיזָּה אלא את שם הייחוס הגזור מן גִּיזָּה: הַגִּזּוֹנִי (דה"א יא, לד – אין עוד, והכתיב חסר יו"ד ומלא וי"ו).

גִּיזָּה מצאתי שתי פעמים: יהושע טו, נא; שמואל ב' טו, יב, שתיהן בכתיב חסר יו"ד. שִׁלָּה נמצאת 33 פעמים, בהן 29 בכתיב חסר יו"ד, 4 בכתיב מלא יו"ד (לפי הקונקורדנציה של אבן-שושן). ונאמר הַגִּזּוֹנִי שתי פעמים: הַגִּזּוֹנִי (שמ"ב טו, יב) – מלא יו"ד וחסר וי"ו; הַגִּזּוֹנִי (שמ"ב כג, לד) – הכתיב חסר דחסר.

היות אס-קריאה במקרא או חסרון אס-קריאה במקרא – אין למדים מהם כלום. היות דגש חזק או חסרון דגש חזק קובעים משקל ושורש. כאמור למעלה, השם שִׁלָּה כתוב במקרא 4 פעמים מלא יו"ד, 33 פעמים חסר יו"ד. חסרון דגש בלמ"ד ללמד יצא, שאין המשקל פֶּעֶה ואין השורש של"ל.

דומה, נטייה במקרא היא שלא לכתוב מלה אחת בשתי אמות-קריאה, ולפי שתבנית פִּילָה בעלת שתי אמות-קריאה ולא ראה הכתוב לחסר הה"א (או הוי"ו) ולכתוב פִּיל (גִּיל, שִׁיל), פָּעוֹל (שָׁלוֹם), על-כורחו חסר את אס-הקריאה הראשונה, ויצא גִּלָּה, שִׁלָּה, שָׁלוֹ, הַגִּזּוֹנִי, שְׁלָמָה.

השם הערבי גִּיזָּה, גִּיזּוֹ (לפי הכתיבים שהביאה מיכל אפרת במאמרה) מעיד, שהשורש – גזרתו עז"י. לפיכך יו"ד של גִּיזָּה יו"ד השורש היא. היום ראוי השם שייכתב מלא יו"ד: גִּיזָּה, גם כשהוא מנוקד. ועדת השמות הממשלתית קבעה: גִּיזּוֹ.

ה. גִּילּוֹן (30, עמ' 15)

בעמ' 15 כתוב גִּילּוֹן, ובמפתח השמות שבעמ' 150 כתוב גִּלּוֹן. ועדת השמות הממשלתית קבעה: גִּילּוֹן, ככתוב בגופו של המאמר.

ו. יֵיטֵב (62, עמ' 26–27)

שם זה הביאה אפרת מנוקד פתח, ואמנם כך קבעה ועדת השמות הממשלתית. וכתבה המחברת (עמ' 27): "בהרכב (יד יצחק טבנקין) נעשה קיצוץ (ייטב)... ייטב נלקח מדברי אברהם לשרה: 'למען ייטב לי בעבורך' (בר' יב, יג)". חזרתי על כל המקרא כולו ולא מצאתי שמות פרטיים בניקוד: פֶּעֶל אלא בניקוד: פֶּעֶל. אלו הם: בְּחָר

(כגון ש"ב ה, טו), יִבְשֶׁם (דה"א ז, ב), יִגְאֹל (ש"ב כג, לו), יִפְתַּח (שו' יא, ל), יִצְהָר (במ' טז, א), יִצְחָק (בר' כא, ד), יִשְׁבַּח (דה"א ד, יז), יִשְׁבֵּק (דה"א א, לב), יִשְׁחָק (יר' לג, כו). קמצם של השמות יִדְבֹשׁ (דה"א ד, ג), יִדְלָף (בר' כב, כב), הִיזְרַח (דה"א כז, ח) אין בו ראייה, משום שלא נמצאו שלושת השמות הללו אלא מוטעמים אתנחתא. מוטב אפוא נדייק, וננקד: יִיטב.

ז. לִימָן (53, עמ' 25)

השם הובא מנוקד פתח: לִימָן, על-פי ניקודה של ועדת השמות הממשלתית. אבל לפי תורת הצורות של לשוננו ראוי לנקד לִימָן, מ"ם קמוצה, על-דרך אֵילָן, בֵּיתָן, גִּיסָן, סִינָן, צִיָּקָן (פסח' ז, ח), צִיָּרָן (בכ' ז, ג).

ח. מִסֵּד (65, עמ' 28)

הובא בעמ' 28 בסמ"ך פתוחה. השם מצוי במל"א ז, ט. אמנם תמצא במקראות גדולות (שוקן, תש"ז) ובמהדורות קורן: ומִסֵּד, אבל גם בכתר ארם-צובא, גם בכ"י לנינגרד, כתוב: ומִסֵּד, סמ"ך קמוצה. וניתקן הניקוד במפתח השמות (עמ' 150): מִסֵּד, והוא על דעת ועדת השמות הממשלתית.

ט. נוֹה-דְּנִיָּאל (107, עמ' 143)

השם מנוקד בעמ' 143: נוֹה דְּנִיָּאל, ובמפתח השמות: נוֹה דְּנִיָּאל. הנכון – יו"ד דגושה וצוריה ואל"ף נחה. וכן ראויה דל"ת להיות רפה, לפי ש"דניאל" מוקף ימינה אל סמכו, שהברתו אחרונה פתוחה⁶.

י. פִּסְגֹּת (113, עמ' 146)

במקרא לא תמצא פִּסְגָה אלא מיודעת וסומכת ל"ראש" (כגון במ' כא, כ) ול"אֲשֶׁדֶת" (כגון דב' ג, יז). והיא, כמדומה, שם פרטי להרי מואב, צפונית-מזרחית לים-המלח. ויש⁷ הקושרים פִּסְגָה אל פִּשְׁכָה, ומצביעים על ההרים שממערבו של צפון ים-המלח. וכבר ראה אונקלוס ב"הפִּסְגָה" לא שם פרטי אלא שם כללי, ותרגם "ראש הַפִּסְגָה": ריש רמתא.

6. על מעברה של אליף ליו"ד עיין בדקדוקו של בסכר, F. Böttcher § 430. הוציא לאור אחרי מות המחבר F. Mühlaus, לייפציג 1866–1868.

7. עיין מילון גזניס-בול.

יא. תימורים (הערה 149, עמ' 140)

לא תמורים שמה הקודם של תמרת, אלא תימורים. תמצא במקרא תמרה, תמרוות, תמרים, תמריו 21 פעמים (בעיקר ביה' מ-מא ובמל"א ו, כט-לב) – לעולם מ"ם רפה והכתיב חסר יו"ד וחסר וי"ו (סמוך למ"ם) כאחת. וכן יש תימרות עֶשֶׂן (יואל ג, ג; שה"ש ג, ו). לפיכך לא תמורים בעי"ן השורש דגושה, כגון פִּיזר, פָּזֹר, צָזֹר, צָפֹר, אלא תימורים בתנועת i ארוכה, כגון פִּידוֹר, פִּישוֹר, צִיעוֹר (יה' טו, נד), קִישוֹר, שִׁחור⁸. ואפשר, מ"ם הרפה וכן יו"ד שב"תימרות עשן" מחזקות סברתו של האופט⁹, שאין תמ"ר אלא שורש משני, שצמח מן אמ"ר (היות גבוה), אָמִיר¹⁰. אם אמנם כן, הרי תימורה תבניתה תיעולה¹¹, והיא על דרך תינזוק, תירוש; ומשקלה ספק תפעולה, ספק תפעולה, שסתמה יו"ד הסמוכה לתי"ו התחילית, תנועת תי"ו מעיקרא מהי. לא מצאתי לא תפעולה ולא תפעולה מפורש במקרא. לבד ראה-זה מצאתי: תפעולות (תלאבות, הו' יג, ה; תנחומות [אל], איוב טו, יא¹²), תפעלת (תלבשת, יש' נט, ז), תפעולת (תנחמת, יר' מ, ח).

8. גוניוס ובול הביאו במילונם מקור לשם שִׁחור משמו של Brugsch: מצרית Sei-Hôr, שם לנהרות ולתעלות-מים.
9. Haupt, Midian und Sinai, ZDMG 63 (1909), עמ' 508.
10. מודה אני לפני הפרופ' בלאו, עורך לשוננו, שהסב את לבי לדבר.
11. עיין 'בן-דוד, "משקל, בניין, תבנית", לשוננו לס (תשל"ה), עמ' 123–132, 295–306.
12. השמות תַּהֲלֻכּוֹת, תַּהֲפֻכּוֹת, תַּחֲבֻלוֹת, תַּעֲלָמוֹת (לב, תה' מד, כב), תַּעֲנָגוֹת (בְּנִי-אֶדֶם, קה' ב, ח), תַּעֲצָמוֹת, סתמה פ"א השורש גרונית שלהם תנועת תי"ו התחילית מעיקרא מהי, פתח או חיריק.
13. נתיב זה לא ידעו המילונאי הגדול אברהם אבן-שושן. תמצא בקונקורדנציה שלו למקרא, בערך "רע¹, רע, ת", עמ' 1080, 20 ערכי-משנה, ומתכונתם: "שם-עצם) רע". אלו הם: אֶדֶם רע, אִישׁ רע, אֶרֶץ רע, דָּבָר רע, דוֹר רע, דָּרָךְ רע, הָמָן הָרַע, חָלִי רע, יָצָר רע, לֵב רע, מוֹס רע, מוֹסֵר רע, מַעֲשֵׂה רע, מָקוֹם רע, מֶרְאֵה רע, עֵם רע, פָּנֵעַ רע, רָשָׁע רע, שָׁחִין רע, שֵׁם רע. הָמָן הָרַע (אס' ז, ו) ערך-משנה היחיד שהובא ברי"ש קמוצה, ואמנם כך הגתה אסתר את שם-התואר של הצורר.
- שלושה ערכי-משנה אכן כתוב בהם במקרא רע, רי"ש פתוחה. אלו הם: יָצָר רע, מַעֲשֵׂה רע, מֶרְאֵה רע. אבל בשלושתם כאחד לא צירוף לשון של שם-עצם וְלִזְיוֹן על מכונו, אלא נושא ונשואו: כִּי יָצָר לֵב הָאָדָם רע מַעֲשֵׂיו (בר' ח, כא), וּתְבַאֲנֶה אֶל-קִרְבָּנָה... וּמֶרְאֵהָ רע כְּאִשֶּׁר בְּתַחֲלָה (בר' מא, כא). ובערך-המשנה מַעֲשֵׂה רע הרי רע משמש נושא פועלי וזמנו עבר: וְשָׂנְאֵתִי אֶת-הַחַיִּים כִּי רֵעַ עָלִי הַמַּעֲשֵׂה שֶׁמַּעֲשֵׂה תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ (קה' ב, יז).
- בכל 16 צירופי שם-עצם וְלִזְיוֹן הנותרים שבקונקורדנציה, ובהם 42 מובאות, אין תלמוד לומר רע, רי"ש פתוחה, ככתוב בקונקורדנציה, אלא רע, הָרַע.
- כישלון זה של ניקוד משקל פֶּע/פֵּע ושל חילוף בין פועלי ע"ע (בעיקר בעבר) לשמות-תואר, דומה עלה לשמים שיאו בערך "רב" שבקונקורדנציה.
- ביסודם של ניקודי פתח בערכי-המשנה שמתכונתם "שם-עצם) פֶּע" הדעה המוסעית המקובלת שרוב שמות פֶּע/פֵּע ניקודם פתח במקרא, וכי פֶּע הניקוד הבסיסי, ורק בהפסק זעיר שם זעיר שם קמץ להפליא.

תיקוני טעויות

א. בשוגג לא הודפסו לא סימני הניקוד הבבלי ולא מלה ערבית אחת במאמרי "שני דיוקים שמן המקרא" (לשוננו נב [התשמ"ח], עמ' 174). עם הקוראים הסליחה. והרי הקטע המתוקן:

יְקוּת־יָאֵל > (יְקוּת אֵל) < (יְקַת אֵל) < (יְקַת־אֵל) < (יְקַת־אֵל) < יְקַת־אֵל
 (יְקוּם עָם) < (יְקוּם עָם) < (יְקוּם־עָם) < (יְקַמֵּעַם) < יְקַמֵּעַם
 (יְשׁוּב עָם) < (יְשׁוּב עָם) < (יְשׁוּב־עָם) < יְשׁוּבֵעַם < יְשׁוּבֵעַם < *Ιεροβοαμ*
 (יְכּוֹן יָהּ) < (יְכּוֹן יָהּ) < (יְכּוֹן־יָהּ) < יְכּוֹנִיָּה, יְכּוֹנִיָּה < (יְכּוֹנִיָּה)
 (יְרֵב בָּעֵל) < (יְרֵב־בָּעֵל) < (יְרֵב־בָּעֵל) < יְרֵבֵעַל < (יְרֵבֵעַל)
 (יְרֵב עָם) < (יְרֵב־עָם) < יְרֵבֵעַם < יְרֵבֵעַם < *Ιεροβοαμ* ←
 (יְרֵבֵעַם)
 (יְקוֹד עָם) < (יְקוֹד־עָם) < (יְקוֹד־עָם) < (יְקוֹדֵעַם) < יְקוֹדֵעַם
 (יְרֵק עָם) < (יְרֵק־עָם) < (יְרֵק־עָם) < (יְרֵקֵעַם) < יְרֵקֵעַם
 (יְחַן אוֹתָהּ) < (יְחַנֶּה) < (יְחַנֶּה) < יְחַנֶּה

ערבית قَات , היינו זן, כלכל. יְקוּת־יָאֵל תרגומו *יְזוּנִיָּאֵל; ויְקַת־אֵל – *יְזוּנִיָּאֵל¹¹.
 בשם יְקַמֵּעַם נתגבש הניקוד הבבלי בחוליית ביניים, והרחיק ללכת ניקודה של
 טבריה יותר משל בבל: *יְקַמֵּעַם < יְקַמֵּעַם < יְקַמֵּעַם. חילוף הדברים בשם יְרֵבֵעַם: כאן
 נתגבש ניקודה של טבריה בשנים קדמוניות, ורץ ועבר ניקודה של בבל את של
 טבריה: *יְרֵב עָם < יְרֵבֵעַם < יְרֵבֵעַם; אבל לשלב הבא, אל *יְרֵבֵעַם, לא הגיע השם
 בשום שיטת ניקוד.

ב. תקן בעמ' 138 של לשוננו נג (התשמ"ט), שר' 3, את המלה הערבית, שתהיה: قَات.

ספרים שנתקבלו

אליצור שולמית, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר; יוצאים לאור בצירוף מבוא, חילופי נוסח וביאורים, מאגנס, ירושלים תשמ"ח, 405 עמ' + מפתחות.

אליצור שולמית, פיוטי ר' יהודה בירבי בנימין; יוצאים לאור בצירוף מבוא, חילופי נוסח וביאורים, מקיצי נרדמים, ירושלים תשמ"ח, 285 עמ' + מפתחות ורשימות.

אליצור שולמית, קדושה ושיד; קדושתאות לשבתות הנחמה לרבי אלעזר בירבי קילר, יו"ל עם פירוש, שינויי נוסח ואחרית דבר, ירושלים תשמ"ח, 109 עמ'.

בן-חיים זאב, תיבת מרקה; והיא אסופת מדרשים שומרוניים יוצאת לאור מקור, תרגום ופירוש, האקדמיה הלאומית למדעים, ירושלים תשמ"ח, 383 עמ' + מפתחות.

גילים מרים, מן ה"חדר" אל המחשב; מאה שנות הוראת קריאה עברית בישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ז, 372 עמ' + מפתחות.

כפכפי יצחק, מלון שרשים ביולוגי; לשמות בינלאומיים של צמחים ובעלי חיים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1988, 383 עמ'.

מורג שלמה (עורך), העברית בת-זמננו; מחקרים ועיונים, אקדמון, ירושלים תשמ"ח, 2 כרכים, 743 עמ'.

מחזור ארץ-ישראל; קודקס הגניזה, שחזר וצירף מפתחות ומבוא יוסף יהלום, הוסיפה תיאור פאליאוגראפי עדנה אנגל, מאגנס, ירושלים תשמ"ז, 96 עמ'.

מיזליש פנינה, הרב יצחק ניסבויס ויצחק לייבוש פרץ – שני מאפיינים מרכזיים בפובליציסטיקה הספרותית במזרח אירופה בראשית המאה העשרים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, בר-אילן רמת-גן תשמ"ח, 210 עמ'.

עדה ולשון י"א; קטלוג התיעוד המוקלט, חלק ב', נערך בידי חיים אביטן בסיועה של קדיה פלמן, ירושלים תשמ"ז, 78 עמ'.

Ben-Menachem David, *Hibbur ha-Qonim (ha-Shimshoni) by R. Shimshon ha-Nagdan*, A dissertation for the degree Doctor of Philosophy, University of California Los-Angeles 1987, 278 pp.

Katz Dovid, *Grammar of the Yiddish Language*, Duckworth, London 1987, 290 pp.

Klein Ernest, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language*; For readers of English, Carta & University of Haifa, Jerusalem-Haifa 1987, 721 pp.

Prijs Leo, *Jüdische Tradition in der Septuagint. Die Grammatikalische Terminologie des Abraham ibn Ezra*, George Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New-York 1987, 186 pp. [Nachdruck der Ausgabe Leiden 1948 und Basel 1950. דבר אחרית דבר Eva Prijs]

Sagarin James L., *Hebrew Noun Patterns* (Mishqalim), Morphology, Semantics and Lexicon, Scholars Press, New-York 1987, 149 pp.

SUMMARIES

Sarah Avinun

SYNTACTIC, LOGICAL AND SEMANTIC ASPECTS OF MASORETIC ACCENTUATION SIGNS

In an attempt to examine the rules underlying the dichotomous and continuing division of Biblical verses by means of Masoretic accentuation signs, this division was compared with that of the verses into their immediate constituents. The most prominent difference between these two types of division is found in sentences containing clauses of speech or perception. This paper discusses a representative sample of 267 of these types of sentences from the Bible.

The basis of both of these divisions is located in the syntactic-logical hierarchy of the constituents of the sentence, but the division indicated by the accentuation signs is dependent upon conditions not necessarily valid for the division into immediate constituents, such as the order in which the constituents appear in the sentence, their relative length, the length of the pauses between the constituents, particular emphases or intonations, etc.

This paper presents various statistical data and discusses the linguistic phenomena underlying the data examined.

Chaim Cohen

ה' למבול ישב (PS. 29:10) – A NEW INTERPRETATION

Besides the verse in question, Ps. 29:10, the technical term מבול "Flood" occurs in the Bible another twelve times according to the following two usages:

A. (מי ה)מבול "the waters of the) Flood" – Gen. 6:17; 7:6, 7, 10, 17; 9:11 (twice), 15

B. אחר המבול "after the Flood" – Gen. 9:28; 10:1, 32; 11:1

Since all twelve occurrences refer specifically to the Noahide Flood, without any need to specify which flood is being referred to (contrast Isa. 54:9), it seems reasonable to assume that the thirteenth occurrence, Ps. 29:10 despite its uniqueness (only occurrence outside of Gen. 6–11, only occurrence in Biblical poetry, only occurrence connected with Divine Kingship and, morphologically, only occurrence of למבול), also refers to that same cataclysmic event. It might also be assumed that the general usage of this term in Ps. 29:10 will not markedly deviate from the two above cited usages of the other twelve occurrences.

The parallelistic structure of Ps. 29:10 provides an important clue to the meaning of למבול. According to the regular rules of parallelism, למבול is parallel to לעולם "forever" in this verse – a clear indication that למבול might best be understood adverbially as a time phrase (similar to usage B above).

The second crucial piece of evidence is provided by the usage of Akk. *abūbu* "Flood", the semantic equivalent of BH מבול. The more extensive usage of Akk. *abūbu* includes not only *arki abūbi* "after the Flood" (=BH אחר המבול), but also *lām abūbi* "before the Flood". The latter phrase is often used idiomatically meaning "from time immemorial", a meaning which admirably fits למבול in Ps. 29:10. This Akk. idiom is used to refer to the entire period before the Mesopotamian Flood according to Mesopotamian tradition. During this period, the tenets of all basic cultural and technical knowledge were handed down to mankind. The appropriateness of this idiom for the specific context of Ps. 29:10 is clearly demonstrated by the following two contexts in which *lām abūbi* "before the Flood" is used with respect to kingship:

- 1) In a late Babylonian incantation, the first antediluvian King is addressed as follows: *ĒN Alulu šarru ša lām abūbu* "Alulu, King from before the Flood" (BM 45686 = 81–7–6, 91:19).
- 2) In a bilingual text, apparently referring to the claim of Nebuchadrezzar I (1125–1104) to be descended from the seventh antediluvian King, Enmeduranki, we read as follows: *lāpu rūqu ša šarrūt/i z/ēru naṣru ša lām abūbi* "Distant scion of kingship, seed preserved from before the Flood" (JCS 21 [1967], 128:8).

Thus, למבול in Ps. 29:10 is to be identified with Akk. *lām abūbi* "before

the Flood” either by assuming the rare intrusion of a loanword preposition (Akk. *lām* “before”) in BH for the specific instance of this semantically equivalent idiom, or through the assumed expansion of the semantic range of the prepositional ’ל in BH, again just for this specific idiom. The resultant translation of Ps. 29:10 in either case is as follows: “The Lord has reigned from before the Flood, the Lord reigns as King forever”.

Mordekhai Breuer

ON THE EMERGENCE OF THE ACCENTUAL SYSTEM

There seems to be a contradiction between the rules of the Masoretic Accents: A shwa which seems mobile in the rules of the Disjunctive Accents seems quiescens in the rules of the Conjunctive Accents – and vice versa. This contradiction led Prof. Aharon Dotan to the conclusion that the Accentual System developed in several stages, and that the Conjunctive Accents were fixed in a later period. But it can be proved that this theory does not solve the problem. Another solution is given in this article: The Conjunctive Accents depend on the number of vowels between two accents, whereas the Disjunctive Accents depend on the length of the following word. This essential difference may well account for the apparent contradiction regarding the pronunciation of the shwa.

Mordechay Mishor

A NEW EDITION OF A HEBREW LETTER: OXFORD MS. HEB. D.69 (P)

Papyrus Oxford Heb. d.69, a Hebrew letter from Palestine, attributed to the 6th (or perhaps the 5th) century C.E., was first published more than 80 years ago but not properly evaluated. In this article the letter has been newly deciphered and a philological and linguistic analysis has been made.

On the whole, the letter is written in excellent Hebrew, close to the Palestinian Talmudic tradition of the "Urtexte". Some features however are surprising, e.g. alef as *mater lectionis* in כֵּאן, or the lack of -ל after קִידם — both generally considered Bablylonian features. An interesting characteristic of this letter is the exclusive use of the independent accusative personal pronoun (אוֹתוֹ etc.). The spelling כִּלּוּם (= כלום), extremely rare in Jewish literary sources, appears in our letter; this spelling is normal in Palestinian Syriac.

The letter testifies to the continuing use of the Hebrew language even in a secular context.

Edna Engel

A PALAEOGRAPHIC STUDY OF OXFORD MS. HEB. D.69 (P)

A study based on a new analytical descriptive method confirms the suggestion of scholars who dated the letter Oxford Heb. d.69 to the 5–6th centuries.

Furthermore, palaeographic comparison of the Ms. to some dated inscriptions of the 6th century may minimize the range of dating, bringing the date of the letter closer to the 6th century.

Meron Bialik Lerner

השאור שבה

The expression השאור שבה appears in a midrashic homily to Jer. 16:11 in Lamentations Rabba, Proem 2, ed. Wilna 1b, relating to Torah study devoid of practice. R. Berman Ashkenazi (*Matnot Kehuna*) emended it to read המאור שבה (= the "light" or "luster" in it, i.e. the Torah), on the basis of a manuscript version (no longer extant) of PT Ḥagiga 1:7. The corrected reading has been adopted by all later printings, modern dictionaries etc. and has developed into a popular adage. Additional emendations and textual corrections to this somewhat enigmatic phrase are also noted.

However, the reading in the *editio princeps* is corroborated by manuscripts of Lam. Rabba and all available *testimonia* from parallel sources: PT and Pesiqta de Rav Kahana. The original homily should thus be understood as referring to “the fermentative essence of the Torah”, which is destined to return the non-observant to the proper path.

In a short appendix the author traces the idiomatic elements of this homily from early to later formulations.

Shlomo Morag

ON יֵהב AND נָתַן IN BABYLONIAN TALMUDIC ARAMAIC

Israel Ben-David

NOTES ON M. EPHRAT'S ARTICLE

(*Lěšonénu* Vol. L, pp. 5–30, 137–150)

Some notes concerning the spelling, vocalization and origin of settlement-names quoted by Ephrat:

1. The correct spellings of the names are גִּיזוֹן, גִּילּוֹן, תִּימּוֹרִים (all with Yod), אֶלְמֶג (without Waw in the grammatical spelling).
2. The correct vocalizations are יִיטָב, בֵּית־הַבַּד, לִימֶן, מֶסֶד (all with Qamas), נֹוה־דָגִיאל (Dalet without dageš, Yod with dageš and sere).
3. The origin of the name בְּנֵי־עִישׁ is to be found in Job 38:32: וְעִישׁ עַל־בְּנֵיהָ תִנָּחֵם.
4. פֶּסְגוֹת originates in הַפֶּסְגָּה, which is apparently the proper name of a chain of mountains north-east of the Dead Sea.